

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

Apor Eszter

ZENE ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZET KAPCSOLATA A 19. SZÁZADBAN, AZ ESZME- ÉS KULTÚRTÖRTÉNET
TÜKRÉBEN

MEGJEGYZÉSEK LISZT FERENC KULTUSZÁHOZ. A „KÉPES ÉLETRAJZ” - MINT INTERPRETÁCIÓ-
TÍPUS BARTHA DÉNES ÉS MÁS LISZT-KUTATÓK MUNKÁSSÁGÁBAN

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Óze Sándor DsC, egyetemi tanár

Témavezető: Kovács Imre PhD, egyetemi docens

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcészlet- és Társadalomtudományi Kar

Budapest, 2023–2024.

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés

I.a. A kutatás motivációi	1
I.b. A kultusz művészettörténeti megközelítése és a Liszt-kultusz „természetrajza”	4
I.c. A kutatás módszerei.....	15

II. A Lisztomania és az „élő Liszt-kultusz” fogalma .....

18

III. Liszt Ferenc 19. századi élő kultusza a kortársak néhány írott életrajzi visszaemlékezése tükrében .....

22

III.a. Liszt Ferenc gyermekkori naplója .....

23

III.b. A laikus kortársak visszaemlékezései és Liszt-életrajzai .....

24

III.c. Liszt életútjának első zenetudományi értékelése: Joseph Louis d’Ortigue művészeletrajza .....

31

III.d. Német, francia és magyar nyelvterületen keletkezett, újságcikkeken alapuló Liszt-életrajzok .....

36

III.e. Interjú és lexikoncikk eredetű Liszt-monográfiák .....

42

III.f. A liszti levelezés, mint biográfia és kultusztörténeti forrás .....

46

IV. Életrajz-illusztrációk Liszt korából .....

50

IV.a. „Virtuális illusztrációk” – Liszt képleírásai .....

51

IV.b. Az illusztrált Liszt-életrajzok .....

56

IV.c. Liszt Ferenc életterei, mint az életrajzi-illusztrációk önálló témája .....

59

V. Az élő Liszt-kultusz megnyilvánulásainak alkalmi és helyszínei a dokumentatív és fiktív képek tükrében .....

66

V.a. „Mindennapos ceremonialitás” az Altenburgban .....

67

V.b. Az élő Liszt-kultusz a weimari korszak harmadik szakaszában .....

73

V.c. Liszt Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeum Pantheonjában .....

83

VI. Liszt Ferenc halála (Bayreuth, 1886. július 31.) az írott- és képes források tükrében	89
VI.a. Wohl Janka visszaemlékezése	94
VI.b. Az Ábrányi-család tagjainak Liszt-emlékezete	96
VI.c. Göllerich Ágoston és kortársai Liszt-életrajzainak illusztrációi	97
VI.d. Göllerich Voigt Gizella Liszt-kultusza	107
VII. A művész halála utáni Liszt-ünnepségek: az emlékkiállítások jelentősége	108
VII.a. 1887 – A Hofgärtneri (ma Liszt Ház, Weimar)	109
VII.b. Az 1896-os millenniumi ünnepségek Liszt emlékezete	110
VII.c. Az 1901 és 1906-os emlékévekről	111
VII.d. Az 1911-es centenáriumi Liszt Ferenc-emlékév: dr. D’Iszo Kálmán és múzeumi Liszt-interpretációja	112
VII.e. A meg nem ünnepelt évfordulók: Az 1916, 1921 és 1926-os Liszt-emlékévek	128
VII.f. Az 1936-os centenáriumi Liszt Ferenc-emlékév: dr. Bartha Dénes múzeumi Liszt-interpretációja	141
VIII. Az 1936-os Liszt Ferenc-emlékév szakirodalmi holdudvara: Liszt Ferenc élete „írásban és képekben”	160
VIII.a. Előzmények: Peter Raabe Liszt-életrajza és illusztrációi	161
VIII.b. Dr. Koudela Géza Liszt-életrajza és illusztrációi	164
VIII.c. Dr. Haraszti Emil Liszt-kutatása	168
VIII.d. Liszt-ikonográfiák: dr. Csatkai Endre, Robert Bory művei	171
VIII.e. Werner Füssmann és dr. Mátéka Béla: Liszt Ferenc élete szavakban és képekben ...	181
IX. Liszt Ferenc élete képekben: dr. Bartha Dénes Liszt-életrajza	187
X. Befejezés, konklúzió	191
Összegzés	197
Summary	199
Köszönetnyilvánítás	201
Irodalomjegyzék	i–xlvii
Melléletek	A–V
Képek	I–LXXXIV

MEGJEGYZÉSEK LISZT FERENC KULTUSZÁHOZ. A „KÉPES ÉLETRAJZ” – MINT INTERPRETÁCIÓ-
TÍPUS BARTHA DÉNES ÉS MÁS LISZT-KUTATÓK MUNKÁSSÁGÁBAN

Mottó: „*Tiszta lélek,/ tiszta szándék,/ akár siker,/ akár nem.-*” (Széchenyi István)

I. BEVEZETÉS

I.A. A KUTATÁS MOTIVÁCIÓI

A zene és a képzőművészet kapcsolata a művészettörténet elméleti kérdéseinek az egyik legérdekesebb problematikája. A diszciplína megszületése óta számos aspektusa és megközelítési iránya alakult ki,¹ ami a gyakorlatban végtelen számú kutatási lehetőséget teremt. Jelen dolgozat íróját is, körülbelül tizenöt éve foglalkoztatja az az elméleti kérdés,

---

¹ A művészettörténet, mint tudomány a 19. században született. Hagyományai és módszerei azonban az ókori műleírásokra vezethetők vissza. Hasonlóképpen a zene és a képzőművészet kapcsolatának kérdése is, a művészet-fogalom elméleti meghatározásának ókori filozófiai és történetírói törekvéseiben gyökerezik. Az antikvitás művészet-fogalmait a középkori gondolkodók tovább formálták. Közülük emelkedik ki például Hugo de Saint-Victoire 12. századi rendszere a Hét szabad művészetről (Septem artes liberales). A fogalmi rendszerezés igényét, valamint a zene és költészet trubadúrok által képviselt egységét a reneszánsz idején, a különböző művészeti ágak versengését hirdető elméletek váltották fel. Ezt tanúsítja például Leonardo da Vinci *Trattato della pittura* című munkája, melyben a költészet és a festészet elsőrendűségével kapcsolatos polémiáról olvashatunk. (1651) A művészek helyzete és társadalmi megítélése ezidő alatt jelentősen változott. Németh Lajos szavaival élve, egyfajta „szubjektivizálódási” folyamaton mentek keresztül, melynek következménye előbb a társadalmi rangemelkedés, majd a nagyvárosi kultúra kialakulását követően az elmagányosodás lett. Részben a felvilágosodás korának társadalmi átalakulási folyamataival, tudományos vívmányaival, részben pedig a művészeti ágak eredendő egységét valló filozófiák (Rousseau, Wackenroder, Schlegel, Novalis, Schopenhauer és Mme de Staël gondolatai) hatásával függ össze, hogy a 19. század első felére a zene foglalta el a költészet helyét, „mint a többi művészeti ág ideális modellje.” Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1792) fellépésétől kezdve, és alakjának a romantikus természetadta „zseni” kultuszával való összekapcsolódása révén, átférfalódott a zenészek szerepe. A 19. századra egyfajta irányító és megújító társadalmi jelentőségre tettek szert. A határok elmosódásának gondolatát a művészeti ágakról szóló diskurzusban, a Liszt Ferenc legszorosabb köreiből tartozó Richard Wagnernek tulajdonított Gesamtkunstwerk (összművészeti alkotás) eszméje foglalta össze. Lásd VINCI, L.: A festészetéről. i. m.; NÉMETH L.: A művészet sorsfordulója. i. m.; ECKHARDT M.–KACZMARCZYK A.: Liszt és a társművészetek. i. m. 5. o.; KOVÁCS I.: A csodagyerek Liszt. *Pannonhalmi Szemle* i. m. 75. o.

hogy a hagyományosan térben és időben fix anyagi-tárgyi műalkotásokat² létrehozó képzőművészet hogyan léphet kapcsolatba a térben és időben mozgó, hangzó előadásokat alkotó zenével, s ennek a kapcsolódásnak milyen, a művészettörténet-tudomány fogalomrendszerével leírható megnyilvánulási formái léteznek. Elsősorban ennek az érdeklődésemnek volt köszönhető, hogy előbb egyetemi szakdolgozatom, majd PhD tanulmányaim a kérdéskörnek szenteltem.

A 2009-ben lezárt korábbi kutatásommal tulajdonképpen az egyik pólus, a képzőművészet nézőpontjából közelítettem meg a kérdést, amikor egy 20. századi modern alkotó, a javarészt Pécsen működő autodidakta festő, Gábor Jenő hagyatékát és munkásságát vizsgáltam meg a zenével való kapcsolata szemszögéből.³ A műtörténeti szakirodalmak és ismert kutatási irányzatok akkor létező megközelítési módszereit figyelembe véve,⁴ egy lényegében zenei-motívumtörténeti, zenei ikonográfiai tanulmányt írtam ekkor,⁵ melyben a zene és a képzőművészet kapcsolatának természetéről a következő további megállapításokat tehettem.

Akkori kutatásomnak már szinte axiómaként értelmezett kiindulópontja volt, hogy a művészettörténet a zene és az ábrázoló művészetek közötti kapcsolatot kölcsönösségen alapuló, oda-visszaható jelenségként fogja fel. A zene és a képzőművészet kapcsolódását három szinten találtam körülírhatónak, melyeket akkor a „humán,” az „objektív” és az „absztrakt” jelzőkkel különböztettem meg, és amelyeket érdemesnek tartottam megvizsgálni a

---

² Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az említett „anyagi-tárgyi műalkotás” is egy, a művészettörténet által körvonalazott, kései fogalom. A posztmodern elméletírók között Danto meghatározása szerint, az intézményesült művészeti világ teremtette. Hozzá képest a „szellemi műalkotás” fogalma egy tágabbnak tekinthető minőséget takar, amibe egyformán beletartoznak művészettörténet-tudomány fogalomrendszere előtti ábrázoló- és zeneművészet produktumai, melyek szintén egyidősek az emberiség történetével. Lásd DANTO, A. C.: A közhely színeváltozása. i. m.

³ APOR E.: Gábor Jenő (1893–1968) művészetének zenei kapcsolatai. ELTE-BTK, Művészettörténet Intézet, Szakdolgozat, 2009. (Kézirat)

⁴ Szakdolgozatom módszertani alapműveit Ember Ildikó egy korai munkája, a Kieselbach Galéria *Magyar zene és kép* című kiállításának katalógusa és más, nemzetközi kiállítások kapcsolódó témájú katalógusai adták. EMBER I.–ANDRÁS E.: Zene a festészetben. i. m.; KIESELBACH T. (Szerk.): Magyar zene és kép. i. m.; MAUER, C. (Ed. by): Vom Klang der Bilder die Musik in der Kunst des 20. Jahrhunderts. i. m.; BROUGHNER, Kerry–MARK, Lisa–STRICK, Jeremy–WISEMAN, Ary–ZILCZER, Judith (Ed. by): Synaesthesia in Art and Music Since 1900. i. m.

⁵ A zenei ikonográfia művészettörténeti definíciója szerint, a régi képzőművészet egy-egy mélyebb tartalmú műalkotásának vizsgálatát jelenti a zenélés motívumához, vagy a képeken látható zenei elemekhez (pl. hangszerekhez) kötődő művészi szándék és ha van, szimbolikus jelentés feltárásával.

továbbiakban minden esetben, amikor ilyen tárgyú kutatást folytattam. Felfogásom szerint a „humán dimenzió” középpontjában a képzőművész és más kortárs művészek – zeneszerzők és előadóművészek, költők, építészek, esetleg művészetelméleti írók – egymással kialakított, történetileg leírható személyes kapcsolata, valamint az a kérdés állt, hogy milyen fórumokon és módon kapcsolódtak egymáshoz, a kapcsolódásuknak milyen jellegzetes vonásai, sajátosságai voltak. A képzőművészek szemszögéből talán azt tekinthettem a legérdekesebb kérdésnek, hogy milyen hatással volt rájuk egy-egy muzsikussal személye és művészete, tágabb értelemben véve a zene: lehetett-e muzikális tehetségük, mélyebb zenei ismeretük, művészetüket inspirálhatták-e muzikusok, zenekarok, hangszerek látványai, esetleg számukra kedves zenedarabok, melyekről – kutatható módon – nyilatkoztak?

A vizsgálat „objektív dimenziójában” ehhez képest magukra a képzőművészeti alkotásokra és (mű)tárgyak elemzésére összpontosítottam, melyek egyaránt lehetnek művészportrék és különböző zenei jelenségek ábrázolásai. A zenei témájú műalkotásokon kívül ebbe a körbe tartoztak továbbá azok a képek is, melyek kompozíciójuk vagy színeik, esetleg az általuk ábrázolt formák és ritmikus motívumok révén voltak zenei kompozíciókkal vagy zenei ritmusokkal összevethetők. Gyakran stilisztikai átvételek és párhuzamok is szembeötlő módon nyilvánultak meg bennük. De szintén ide érthetők a művész tisztelői által ajándékozott, vagy az alkotó által összegyűjtött zenei vonatkozású tárgyak, amelyek az életművet inspirálhatták. Minthogy a képzőművészek zenei témaválasztásának elsődleges művészettörténeti vizsgálati módszere a zenei ikonográfia volt, a műelemzések szintjén alkalmaztam.

Legvégül az „absztrakt dimenzióban” mindenekelőtt a képzeletben, valamint a látáson és a halláson keresztül zajló befogadás révén keletkező újraalkotási folyamat megnyilvánulási formáit vizsgáltam, ami többek között olyan jelenségekre mutatott rá, mint a szinesztézia vagy a különböző látványokhoz köthető zenei asszociációk valósága, melyek konnotációi indokolt esetben ugyancsak művészettörténeti megközelítésben is feltárhatónak és leírhatónak bizonyultak.⁶

Az imént ismertetett előzményekhez képest jelenlegi kutatásom azonban több szempontból is más. Elsőként szükséges megjegyezni, hogy a témaválasztásom erőteljesen befolyásolta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának

---

⁶ APOR E.: Gábor Jenő (1893–1968) művészetének zenei kapcsolatai. i. m. (Kézirat); APOR E.: A Magyar Nemzeti Múzeum Hangszertárának egy érdekessége: ember figura hangszerekből. *Folia Historica* i. m. 125–126. o.

Kovács Imre által 2016-ban meghirdetett műhely-témája, melynek címe a *Zene és képzőművészet kapcsolata a 19. században, az eszme- és kultúrtörténet tükrében* volt. Emellett az a belső érdeklődés motivált, hogy a kutatással lehetőségem nyílt a problematika „másik oldala,” vagyis a zenei oldal műtörténeti vizsgálatára. A figyelmem így fordult Liszt Ferenc munkássága felé.

I.B. A KULTUSZ MŰVÉSZETTÖRTÉNETI MEGKÖZELÍTÉSE ÉS A LISZT-KULTUSZ „TERMÉSZETRAJZA”⁷

Jóllehet Liszt Ferenc a zeneművészet területén alkotott maradandót, már a munkásságáról az értékelés szándékával író kortársak, később pedig a Liszt-kutatás mindenkori képviselői megállapították, hogy egész életében erőteljes és folyamatos érdeklődést mutatott az ábrázolóművészetek iránt.⁸

Sőt, egyfajta „médiává” vált az egymást kölcsönösen megtermékenyítő művészeti jelenségeknek. Személye és szerzeményei gyakran inspirálták stilisztikai szempontból is sokszínű képzőművészeti alkotások létrejöttét. Előadóként ajándék- és emléktárgyakat kapott és adott, melyek mára múzeumi műtárgyakká transzformálódtak, a hagyatékát képező személyes használati tárgyaihoz és hangszereihez hasonlóan. Emellett leginkább második élettársával, Carolyne zu Sayn-Wittgensteinnel⁹ élénk műgyűjtői és műpártolói¹⁰

---

⁷ A kifejezést Dávidházi Pétertől kölcsönöztem. DÁVIDHÁZI P.: „Isten másodszülette.” A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. i. m.

⁸ ECKHARDT M.–KACZMARCZYK A.: Liszt és a társművészetek. i. m. 5. o.; A 20. század folyamán nem pusztán a zenei történet, hanem a művészettörténet-tudomány területén is számos tanulmány született Lisztről. Az utóbbi szakterület képviselői elsősorban a szellemi történeti összefüggések feltárásának tárgykörében adták közre publikációikat. Lásd KOVÁCS I.: A társművészetek egysége. *Muzsika* i. m. 39–41. o.; SZABÓ, C.–KNOTIK, L.–LE DIAGON, J.–SAFFLE, M. (szerk.): Franz Liszt: i. m.; ECKHARDT M.–KACZMARCZYK A.: Liszt és a társművészetek. i. m.; EISLER J.: Liszt zenéje és a társművészetek. i. m.; STEVEN, M. (Et. al.): Liszt & the Arts. i. m.; PETERNÁK A.: Liszt képleírásai. *Zenatudományi Dolgozatok* i. m. 359–381. o.; Liszt összetett személyiségéről és zenei újításainak, munkásságának eszmeiségéről lásd GRABÓCZ M. (Éd.): Les grands topoï... i. m.

⁹ Carolyne zu Sayn-Wittgenstein (1819–1887) hercegné Liszt második élettársa volt, és 1847-től egyfajta menedzseri szerepet töltött be az életében. Szakirodalmi hivatkozásokkal lásd APOR E.: Adatok... Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegné és Liszt Ferenc mindennapjai Weimarban, 1847 és 1861 között. i. m. 119–121. o.

¹⁰ Liszt Carolyne-al folytatott műgyűjtői- és műpártolói tevékenysége kiterjedt a képzőművészet minden ágára, a festészetre, a grafikára, az iparművészetre, a szobrászat- és éremművészetre. Bárhová utazott, gyakran tett többedmagával művészettörténeti témájú sétákat. Az itáliai reneszánsz művészet nagy kedvelője, a barokk

tevékenységet folytattak Tübingiában, kiterjedt baráti körükhöz költők, képzőművészek, fotográfusok¹¹ és művészettörténészek¹² is kapcsolódtak. Végül európai és hazai viszonylatban elsőként – megelőzve például Muszorgszkij-t¹³ és másokat – zenéjével reflektált a nem zenei művészeti ágak különböző alkotásaira.

Bár dolgozatomban kezdetektől fogva evidenciaként kezelhetem, hogy a kiválasztott előadóművész oeuvre-je a művészettörténet-tudomány eszközeivel vizsgálható, a téma összetettsége miatt azonban rögtön nyilvánvalóvá vált, hogy a korábban alkalmazott zenei-

---

ismerője volt, emellett tisztán látta a saját korában formálódó művészeti irányzatok és a stílusok mibenlétét. Az itáliai klasszicizmus, a német romantika, az osztrák biedermeier, vagy a francia realizmus és plein air nemzetközi képviselőinek alkotásai egyaránt a gyűjtőköréhez tartoztak. Rendszeresen látogatott kortárs galériákba vagy műtörténeti előadásokra. De érdeklődést mutatott az építészet iránt is. A területen működő barátaival való kapcsolattartáson kívül, az 1850-es évek közepén például figyelemmel kísérte Wartburg várának renoválását Eisenach-ban.

¹¹ A daguerrotípi (Jacques Louis Mandé Daguerre [1787–1851] direkt pozitív) eljárásának 1839. január 7-én bekövetkező szabadalmaztatása, és a többi pozitív, negatív és fotomechanikai eljárás megjelenése és terjedése, – például Fox Talbot (1800–1877) papírnegatívja 1841-től, Louis-Nicolas Ménard (1822–1901) nitrátos kollodium negatívja 1846-tól, Scott Archer (1813–1857) kollódiumos nedveslemez eljárása 1851-től, a fénynyomat és heliogravűr 1852-től, vagy Richard Maddox (1816–1902) zselatinos szárazlemez technikája 1871-től – alapjaiban változtatta meg az ábrázolóművészetek, elsősorban a festészet funkcióját. Egészen a századelőig heves viták szóltak arról, hogy a fényképezés tekinthető-e művészetnek, és hogy az addig hagyományosan a valóság megörökítésére szolgáló festészetnek mi értelme van azután, hogy a „camera” nála pontosabban adja vissza a látványt. A fényképek bizonyos területeken hamar átvették a grafika szerepét is. Az 1850-es évektől a sajtóillusztrációk között találunk egyre gyakrabban fényképeket. SOR Z.–ORMOS J.–CS. PLANK I.: Fényképgyűjtemények állományvédelme. i. m.; A kortárs Liszt Ferencnek néhány évbe beletelt, mire megkedvelte a fotográfiát. Ernst Burger fotótörténész szerint róla készült legelső fénykép egy daguerrotípi volt, amit Herman Biow (1804–1850) vett fel 1843 júniusában, Hamburgban. 1847-es weimari letelepedése után, a muzsikusként már gyakran vált az egyre hírnevesebb, hivatásos fotográfusok modelljévé. Ahogy a későbbiekben műelemzéseknél látni fogjuk, a fotótörténet sorfordító alakjai szerepelnek az alkotók között. BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 9. 1.

¹² A kortárs műtörténészek közül Hermann Hettner, Ernst Förster vagy Henry Thode nevét említem meg. De ide kívánkozna megemlíteni, hogy Liszt olvasta például Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) műveit, akinek munkássága előharangozó szerepet játszott a művészettörténet 19. századi tudományá szerveződésében. LA MARA: Franz Liszt's Briefe an die Fürstin Carolyne zu Zayn-Wittgenstein. i. m. p. 169. 128., p. 175. 133., p. 360. 274., p. 460. 331.

¹³ Mogyeszt Petrovics Muszorgszkij (1839–1881) orosz zeneszerző. Az *Egy kiállítás képei* című zongorasztíve, amit barátja, Viktor Hartman művész halála inspirált, 1874-ben keletkezett. Ravel csak 1922-ben hangszerelte. Már a zenei mű címéből egyértelműen kiolvasható a képzőművészet hatása.

ikonográfiai megközelítés nem felel meg a célnak, és az ikonográfián kívül szükségem lesz egy még tágabb, az életmódtörténeti aspektusra nagyobb hangsúlyt fektető módszerre is.

Ezt a gondolatot részben azok az ismert további tények erősítették meg, hogy Liszt az európai történelem egyik legeseménydúsabb, maradandó társadalmi-, gazdasági-, tudományos- és technikatörténeti változásokat hozó évszázadában élt. A tárgyalt korszak emberét a napjainkban ismerthez képest talán sokkal komplexebb gondolkodásmód jellemezte. Ráadásul a kiválasztott művész önmagában igen sokoldalú személyiséggel, több területen megnyilvánuló tehetséggel rendelkezett, ami mellett az átlagosnál aktívabb, folytonos mozgásban töltött, kortársaihoz képest is hosszú életet élt.

Mindezeket figyelembevéve, az általam ismert művészettörténeti módszerek között a kultusz kutatás tűnt annak a leginkább alkalmazható módszernek, amivel a liszti életmű társművészetekkel való kapcsolatának aspektusai a legjobban megközelíthetők és amelybe az esetleges további ikonográfiai műelemzések beágyazhatók. Ezért dolgozatom alapkeretétül a Liszt-kultusz történetét választottam.

Mikor kifejezetten a „Liszt-kultusz” fogalmát, és a tervezett kutatás tudománytörténeti előzményei kezdtem el vizsgálni, elsőként Andrew Gergely 1966-ban tett zenetörténeti kísérletét¹⁴ találtam meg. A tanulmány gépíratát a Liszt Ferenc Emlékmúzeum- és Kutatóközpont őrzi. Az angol nyelvű dolgozat alapvetően a zeneszerző magyarországi tiszteletének motívumairól szól, és egyszerre merít különböző korszakokból. Részben a művészéletrajz néhány kapcsolódó 19. századi eseményének felsorolásából, részben pedig 20. századi zenetudósok (például Bartók Béla, Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence) nyilatkozataiból vett idézetekből, majd a téma és a Wagner-kultusz párhuzamba állításának kifejtéséből áll. A teljesség igénye nélkül megírt zenetörténeti kísérlet számomra arra világított rá, hogy a téma tárgyalása során alapvető jelentőségű a művészéletrajz történeti és a társadalmi hódolati eseményeinek megkülönböztetése. Tanulságos volt abból a szempontból is, hogy Liszt-kultusza több szakaszra tagolható, és értelmezése elválaszthatatlan a 20. századi reflexióktól.

Andrew Gergely írásának szemlélete azonban alapvetően tért el az értekezésemben alkalmazni kívánt megközelítéstől, amiben a történeti tények pusztán áttekintésén és a kultuszhoz kapcsolódó mozzanatoktól való megkülönböztetésükön kívül, a muzikus

---

¹⁴ GERGELY, A.: The Liszt Cult in Hungary. i. m. Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia–Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, LGy.: K 720.

tárművészetekhez fűződő kapcsolata fényében keletkező vizuális emlékek és műalkotások felkutatásával is szerettem volna foglalkozni.

A Liszt-kultusz leírásához ezért a kollektív- és kulturális emlékezet működésének Pierre Nora¹⁵ és Jan Assmann¹⁶ által körvonalazott történelemtudományi módszerének kidolgozásával párhuzamosan formálódó, irodalomtudományi alapokon nyugvó, azonban kifejezetten a művészettörténet-tudományban alkalmazott kultusz kutatási módszerek között kerestem támpontot. Az irodalmi kultusz kutatást Dávidházi Péter honosította meg¹⁷ Magyarországon. 1989-ben a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében, a 19. századi osztály vezetőjeként alapított kutatócsoportot. Egyes eredményeiket – például a Shakespeare, és hazai viszonylatban a Jókai Mór körül kialakult kultusz más művészeti ágakat megtermékenyítő hatásáról szóló ismereteket – a művészettörténet-tudomány saját nemzetközi szakirodalmak tanulságai tükrében, szinte azonnal átvette.

E tudománytörténeti folyamat egyfajta összegzést nyújtó, kiemelkedő állomása egy, a Magyar Nemzeti Galériában 1995-ben, a művészkultusz és műpártolás hazai történetének tárgykörében megrendezett kiállítás volt. A kurátor, a 19. századi magyarországi képzőművészet szakértője Sinkó Katalin¹⁸ volt, aki ekkor nem csupán az irodalomtudományi eredményeket, hanem a történelemtudomány egyes kapcsolódó eredményeit is integrálta a háttérkutatásokba.¹⁹ Tematikusan a tárlat középpontjába Munkácsy Mihály kultuszát és a képzőművészek társadalmi értékelésének 19. századi módszereit és intézményesülésének történetét helyezte.

---

¹⁵ NORA, P.: *Les Lieux des mémoires*. i. m.

¹⁶ ASSMANN, J.: *A kulturális emlékezet*. i. m.

¹⁷ DÁVIDHÁZI P.: „Isten másodszülettte.” i. m.; DÁVIDHÁZI P.: *Egy nemzeti tudomány születése*. i. m.; TAKÁTS József (Szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. i. m.; Lásd továbbá KIRÁLY E.: Sinkó Katalin (1941–2013). *Enigma* i. m. 139. o.

¹⁸ *Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria kiállítása, 1995. június–november.; KIRÁLY E.: Sinkó Katalin (1941–2013). *Enigma* i. m. 139. o.

¹⁹ Király Erzsébet mutatott rá arra, hogy Sinkó Katalin koncepcióját olyan, a 20. század első felében már működő nemzetközi műtörténeti és irodalmi kultusztörténeti szerzők művei inspirálták, mint Ernst Kris és Otto Kurz, Edgar Zilsler, vagy Martin Warnke. Kris és Kurz írása alapozta meg a művészek körül kialakult mítosz és kultusz, mint szociológiai jelenség, illetve a kultusz, mint befogadói attitűd értelmezését, amit első ízben 1934-ben közreadott könyvükben publikáltak. KIRÁLY E.: Sinkó Katalin (1941–2013). *Enigma* i. m. 140. o.; KRIS, E.–KURZ, O.: *Die Legende vom Künstler*. i. m.; ZILSEL, E.: *Die Entstehung des Geniebegriffes*. i. m.; WARNKE, M.: *Hofkünstler, Zur Vorgeschichte des Modernen Künstlers*. i. m.; Lásd továbbá MANGSET, P.: Ernst Kris and Otto Kurz: Legend, Myth and Magic in the Image of the Artist. *International Journal of Cultural Policy* i. m. o. n.

Itt szeretném megjegyezni, hogy a kiállítás Liszt Ferenc életművére és elemzésére nem tért ki. A muzsikus Munkácsy Mihállyal folytatott szoros baráti kapcsolatából keletkezett néhány közös emléktárgy bemutatása révén azonban utaltak személyének jelentőségére.

Az alapkoncepció elsősorban arról szólt, hogy a művészettörténeti-kultusz kutatás legfőbb narratíváját a képzőművészeknek adományozott kitüntetések és díjak, azok alapításai, a nemesi rang adományozásának, valamint a személy előtt kinyilvánított hódolat megszervezésének és tárgyi manifesztációinak a 19. századi története jelenti.

Jelenlegi kutatásom nézőpontjából azonban nagyobb jelentőséggel bír a kiállítás egy másik gondolata, ami szerint a társadalmi elismerés nagyszabású manifesztációinak áttekintése mellett a művészettörténet figyelmet fordíthat az „érem másik oldalára,” vagyis a művészek magánéletének minőségére.²⁰ Ezt Sinkó Katalin a következőképpen részletezte: „(...) A magyar művészet történetéről nemcsak a stílusok versengésének vagy önmozgásának ábrázolásával szólhatunk, hanem az értékek születésének és elfogadásuk körülményeinek bemutatásával is. (...) A művész az esetek nagy többségében nem, vagy nem csak az utókor számára alkotja műveit, hanem saját életközegébe beágyazottan, szűkebb társasága és szélesebb társadalmi közege megértésére, elismerésére számítva. (...) A művészetről, a művészekről elhangzó ünneplő szavak, a művészethez tapadó retorikus fordulatok is megérdemlik kitüntető figyelmünket, hiszen alapjául szolgálhatnak a műértékek társadalmi elfogadása során kialakuló szokásoknak, a művészetről való közvélekedés kialakulásának.”²¹ E részletek alapján újabb megerősítést nyert, hogy a liszti oeuvre tulajdonképpen életmódtörténeti megközelítésében is helye van a művészettörténet-tudomány által alkalmazott kultusztörténeti módszernek.

Sinkó Katalin azon további következtetése, hogy a 19. századi művészeket körülengő laudációk és annak a „nemzeti génuszának” az eszméje, mely a műalkotásokban és magában a művész személyiségében egyformán megtestesült összefügg, ugyancsak összekapcsolhatónak bizonyult Liszt kultuszának témakörével. Vagyis az a tétel, hogy a siker eléréséhez a nemzeti karaktert a (képző)művészeknek nemcsak „képeikkel,” hanem viselkedésükkel és életükkel is meg kellett jeleníteniük,²² kiterjeszhetővé vált a zenei alkotó- és előadóművészekre. A „nemzet génuszának” gondolata tulajdonképpen nem más, mint a 19. századi európai

---

²⁰ NAGY I. (Szerk.): Aranyérmek, ezüstkoszorúk. i. m. 9. o.

²¹ Uo.

²² KISANTAL T.: Személyek és kultuszok. i. m. 588. o.

kultúrának egy olyan toposza,²³ ami speciálisan egy adott nemzethez kapcsolódik. Mint ilyen, társai²⁴ közül leginkább a földrajzi és nemzetiségi értelemben determinált „alpesi pásztor dal” toposzához áll közel, viszont ettől tágabb értelemben szorosan hozzátartozik a 19. századi európai kultúrán belül értelmezett magyar kultúrához.

A képekben megjelenő és a (képző)művészek életét, viselkedését is meghatározó „nemzeti karakter” ugyancsak releváns fogalom, ami vonatkoztatható Liszt személyére és munkásságára. Esetében a „képek” a zenei alkotásaival helyettesíthetők, a „nemzeti génius” szerepéhez méltó művészi attitűd kritériumát a muzsikus már csak a fentebb leírtak alapján is birtokolta. Ebből a szempontból nem számít, hogy magyar nyelvi ismereteit erőteljes hiányosságok jellemezték,²⁵ ahogy az sem, hogy a gyakorlatban „européer” életstílust alakított ki, és szinte folyamatosan utazott.

Lezárásképpen szeretném kiemelni azt a nyilvánosságtól függő művészi sikerről szóló üzenetet is, amit a Nemzeti Galéria tárlatának egyik interpretálója, Kisantal Tamás a következőképpen fogalmazott meg. Gondolatmenete szerint, a 20. század elejétől a képzőművészet területén nagyrészt a nyilvános siker megszűnt, és „a képzőművészethez való viszonyulást egyre inkább az alkotó és a közönség eltávolodása jellemezte olyannyira, hogy a közönségsiker a művészek és a kritika szemében már-már gyanússá vált.”²⁶

---

²³ A téma 2001-ben vált a Liszt-kutatás egyik központi kérdéskörévé, mikor Franciaországban és Belgiumban nagyszabású konferenciát szerveztek. A vonatkozó tanulmány-kötet magyar szerkesztője Grabócz Márta volt. GRABÓCZ M. (Éd.): *Les grands topoï...* i. m.; Lásd még KACZMARCZYK A.: *Recenzió.* i. m.; Köszönöm Kovács Imrének, hogy felhívta rá a figyelmem.

²⁴ Sénancour *Oberman* című regénye alapján (1804) például a „barátság”, a „szerelem”, a „vidék”, az „életuntság”, a „lélek nyugtalansága”, a „természet”, a „vallás”, a „romantika” vagy az „utazás” a 19. század erőteljes toposzaivá váltak. GRABÓCZ M. (Éd.): *Les grands topoï...* i. m. 7. o.; KACZMARCZYK A.: *Recenzió.* i. m. 13. o.; Az „alpesi pásztordallal” (pasztorál) 1984-től külön muzikológus kutatócsoport foglalkozott. GRABÓCZ M. (Éd.): *Les grands topoï...* i. m. 6. o.

²⁵ Már legelső hazai fogadtatása során feltűnt, hogy Liszt nem beszélt magyarul, és ez visszatérő motívummá vált a róla szóló nemzetközi társalgásban. A Monarchia multikulturális közegében azonban, ez nem számított meglepő jelenségnek. Lisztet az 1840-es években kezdte foglalkoztatni saját származásának kérdése, ami magyarországi koncertek megszervezésében, illetve a hazai társadalmi életbe történő gyakorlati bekapcsolódásában nyilvánult meg. Liszt identitáskeresését az 1848 és 1849-es magyar forradalom- és szabadságharc eseményei, majd az azt követő megtorlás évei még inkább felerősítették. Az ekkor kiépített kapcsolatrendszerének köszönhetően kapott jelentős szerepet az 1860-as évek közepétől a magyarországi zenei oktatás és intézményrendszer kialakításában. Nyelvtudása hiányának így kisebb jelentőséget tulajdonít a kutatás.

²⁶ KISANTAL T.: *Személyek és kultuszok.* i. m. 588. o.

Ezt a megállapítást Liszt esetében azonban nem tartottam jellemzőnek. Az eltérés érzete talán abból fakadhat, hogy Liszt kultusza alapvetően kettős természetű. A rajongás kezdeti éveitől a valódi kultusz már a művész életében kibontakozott, fokozatosan egyre szervezettebb formát öltött, és nem szakadt meg a művész halála után sem, hanem mind szélesebb és szélesebb körben megnyilvánulva, legvégül nemzetközi szinten is intézményesült formát öltött.

A Liszt Ferenc körüli kortárs hódolat egyedi vonásainak egyike az a kezdeti szakaszát jellemző sajátos közönség-reakció, ami gyakran hisztérikus szintű rajongásban nyilvánult meg. Egyediségét mutatja, hogy a jelenséget már a kortársak is Lisztomániának nevezték el.²⁷ Másik hasonló jellegzetessége, hogy bár Liszt személyiségének érlelődésével párhuzamosan a rajongás egyre konszolidáltabb, egyre hivatalosabb formát öltött, és lassan társadalmi eseménnyé, „ünneppé” vált, számos írott és képes adat örökíti meg, hogy a fennkölt hangulat gyakori vendége volt a művész hétköznapijainak. Kis túlzással élve, Liszt szinte folyamatosan egyfajta „hétköznapi ceremonialitásban” élt, tehát a hódolat folyamatosan érintette a magánéletét, élettereit. Kronológiai értelemben a hozzá kapcsolódó élő kultusz formálódásában a legnagyobb fordulópontot az 1886. július 31-én, Bayreuth-ban bekövetkező halála jelentette. A közvetlen környezetében élők és Liszt távolabbi követői körében minden apró emlék és kapcsolódás felértékelődött,²⁸ ami – ahogy a dolgozatomban is látni fogjuk – a 20. század első felében robbanásszerű és kifejezetten a Liszt-kultuszra jellemző, sajátos megnyilatkozásokat eredményezett. Találkozhatunk például Lisztről szóló, még életében megfogalmazott ismert szövegek és reprodukált képek újszerű összetársításaival és ismétlésével, 20. századi át- és újra értelmezésével.²⁹ Ugyanezt bizonyítja a Liszt leszármazottai által írt művekben kimutatható, és a mindenkor Liszt-kutatásban is folyamatosan jelen lévő igény az ismeretlen írott- és képes források tudatos összegyűjtésére, rendszerezésére és közzétételére. Vagy, talán a legkifejezőbb példák lehetnek az 1911-es és az 1936-os centenáriumi Liszt-emlékévek kiállításai. Az utóbbihoz kötődően keletkeztek a művész hozzátartozói, mint például Eduard Liszt, barátai, például Göllerich Ágoston,³⁰

---

²⁷ A fogalomról a későbbiekben részletesebben is szólok.

²⁸ WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 42. o.

²⁹ Lásd például KUMLIK E.: Liszt Ferenc magyarsága. *Budapesti Hírlap* i. m. 2–5. o.

³⁰ Göllerich Ágoston (1859–1923) magyar zongorista, karmester és zenei író. Idős korában Liszt személyi titkára.

valamint zeneértő történészek, például dr. Bartha Dénes,³¹ dr. D'Isoz Kálmán,³² dr. Csatkai Endre,³³ dr. Koudela Géza,³⁴ dr. Mátéka Béla³⁵ vagy dr. Csekey István³⁶ illusztrált és kevésbé illusztrált kutatásai, amelyek új alapokra helyezték a Lisztről való addigi ismereteket.

A siker tehát Liszt esetében nemhogy töretlen maradt elhunytá után is, hanem az életművét kutatók „magyar nemzeti génius” voltak történeti bizonyítékait éppen, hogy utólag, újabb és újabb eszközök bevetésével, újra és újra kanonizálták. Az újrakanonizáció eszköztára pedig szinte végtelennek tűnik.

Bizonyos esetekben ez parttalanság okoz nehézséget a művészhez kapcsolódó írott források vizsgálatában. Egy részük ugyanis olyan, Liszt által személyesen ismert életrajz és memoár, melyeket a személyét övező igen intenzív társadalmi érdeklődés hívott életre, megjelenésüket pedig az ő döntései befolyásolták. Tetszőleges példaként emelem ki Friedrich

---

³¹ Dr. Bartha Dénes (1908–1993) magyar zenetörténész, főszerkesztő. Miután a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként a berlini egyetemen zenetudományból bölcsészdoktori oklevelet szerzett, 1930 és 1942 között a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának könyvtáros segédtitkárja, majd a Történeti Tár Zenei Gyűjteményének őre lett. 1935 és 1941 között a Zeneművészeti Főiskola óraadó tanára, ugyanekkortól 1951-ig a Pázmány Péter Tudományegyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem magántanára volt. (Képesítését magántanítói tevékenysége kezdetén, 1935-ben szerezte meg.)

³² Dr. D'Isoz Kálmán (1878–1956) magyar zenetörténész.

³³ Dr. Csatkai Endre (1896–1970) művészettörténész, zenetörténész, író. Sopron és Kismarton emlékeivel, kultúrtörténetével foglalkozott. A kismartoni Wolf-múzeum és a Soproni Múzeum igazgatója volt. Baráti kapcsolatot ápoltak Vayer Lajossal.

³⁴ Dr. Koudela Géza (1894–1939) zeneíró, zeneszerző és orgonaművész volt. A Központi Papnevelő Intézet tanára, az Egyetemi templom karnagya, 1927-től egyházzenei igazgató, egy évvel később zenefőiskolai tanár. 1929 és 1930 között a *Muzsika* című zenei folyóirat, 1935-ben, a *Magyar muzsika* című szaklap szerkesztője.

³⁵ Dr. Mátéka Béla (?–1964) író, zeneszerző és zenetörténész. Édesapja Mátéka Károly zeneszerző, gyűjtő volt. Az 1930-as években a Székesfővárosi Idegenforgalmi Hivatal tisztségviselőjeként dolgozott. Számos turisztikai írás szerzője. Titkári tevékenysége mellett bontakozott ki Liszt-kutatása, a művész képeit és relikviáit apja nyomdokain járva gyűjtötte. Elhunytá után, vélhetően 1976-ban került a budapesti Országos Széchényi Könyvtárhoz a munkássága során gyűjtött, részben reprodukciókból, részben saját fényképeiből álló képgyűjtemény Lisztről. Lásd Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 1–11.; FÜSSMANN, W.–MÁTÉKA B.: Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild. i. m.

³⁶ Dr. Csekey István (1889–1963) magyar jogtudós. A Liszt Ferenc származásával foglalkozó, 1937-ben megjelent, vitatott tanulmánya a közjog témájában született írásai között kurióznak számít, mégis a Liszt-kutatás egyik alapirodalmának tekinthető. CSEKEY I.: Liszt Ferenc élete és származása. i. m.

Wilhelm Christern³⁷ és Lina Ramann³⁸ munkáit, amelyeket Liszt gyakorlatilag sajátkezűleg szerkesztett és lektorált.³⁹

Máskor Liszt és a szerzők között egyfajta egymást megtermékenyítő, generatív kölcsönösség is kialakult, ami alatt azt érthetjük, hogy a biográfusok egyes megállapításaikkal visszahatottak magára a művészre, aki ennek köszönhetően (és jellemzően idős korában) akarva-akaratlanul jóváhagyott akár valós történelmi életesemények torzulását tükröző interpretációkat. „A páratlan hírnév, sőt hírhedség, mely még életében osztályrészüln jutott, – s messze túlszárnyalta összes muzsikus kortársáét – teljesen megfordította a dolgok »normális« menetét. Liszt bárhová ment, mindenütt a nyilvánosság reflektorfényében kellett élnie. (...) Így aztán előbb voltak meg az életrajzok, s csak azután kerültek elő a bizonyítékok. (...) Liszt alkalmanként helyreigazította műveiket. Öregkorában azonban megadta magát sorsának: a Liszt-irodalmat máig fertőző számtalan téves információ, féligazság és legenda akkorra már rögzült a köztudatban.” – írta le a jelenséget 1982-ben például Alan Walker.⁴⁰ De szintén ugyanerre utalt Benyik György a művész vallásosságáról szóló tanulmányában.⁴¹

A kisebb-nagyobb torzulások⁴² mellett, az írott Liszt-életrajzokkal foglalkozó mindenkori kutatás másik visszatérő motívuma, hogy a változó minőségű és gyakran egymásnak ellentmondó tartalmakkal bíró biográfiák eleve túlságosan nagy mennyiségben

---

³⁷ Johann Wilhelm Christern (1809–1877) német író és zeneszerző.

³⁸ Lina Ramann (1833–1912) német író és zenepedagógus. Legismertebb műve több kötetes Liszt-életrajza, amit kérdőívek segítségével, a muzsikussal folytatott intenzív levelezés alapján írt.

³⁹ WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 28., 31–34. o.

⁴⁰ WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 27. o.

⁴¹ „A legnagyobb probléma, hogy már igen korán, a virtuóz évek alatt (1811–1847) számos életrajz és cikk született róla és elképesztően mozgalmas életéről, de ezeket szenzációra éhes újságírók, elfogult barátai és ellenséges barátai írták.” BENYIK Gy.: Liszt Ferenc vallásossága. i. m. o. n. http://epa.niif.hu/00900/00939/00128/keresztenszo_EPA00939_2011_06_01.html (Letöltés ideje: 2020. október 11.)

⁴² A torzulások nem csak Lisztre, hanem a környezetében élőkre is kivetülhetett. „Liszt biográfusai, különösen azok, akik egy régebbi »romantikus« felfogásban írtak, hajlamosak voltak rosszállóan kezelni Carolyn-t. Voltak, akik egyenesen rágalmazták (...) Még azok a Liszt-krónikások sem egészen feddhetetlenek, akik pedig büszkék voltak tárgyilagosságukra. Amikor Haraszi Baba Jágának, boszorkánynak rajzolja meg Carolyn-t, mi több, póknak, melynek ravasz hálójában Liszt egy életen át fogolyként vergődik, valójában azt mondja, hogy jobban tudja, mi lett volna jó Lisztnak, mint maga Liszt.” – fogalmazta meg Alan Walker. WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 43. o.; HARASZI E.: Franz Liszt. i. m.

álltak rendelkezésre,⁴³ gyarapodásuk napjainkban is töretlen. „Liszt Ferenc sokoldalú egyénisége nemcsak a kultúrtörténészeket, hanem a laikus érdeklődőket is foglalkoztatja mindmáig. Talán senkiről nem írtak ennyi életrajzi művet, ennyire sokoldalú és ily sok látszólagos ellentmondást összebékítő egyéniséget ritkán terem a történelem.” – hívta fel a figyelmet a mennyiséggel sokszor fordítottan arányos minőségi különbségekre Watzatka Ágnes.⁴⁴

Részben ezekből következik, hogy továbbra is igaznak tekinthető az a tétel, amit a Liszt-kutatás az 1980-as években fogalmazott meg, miszerint lényegében nincs egyetlen autentikusnak tekinthető, objektív Liszt-monográfia sem.⁴⁵ Az alapvető információkat többszörösen feldolgozva, a forrásokban és szakirodalmakban szerteszét szórva találjuk meg, ami jelentősen megnehezíti a kutató dolgát a rendelkezésre álló – és szintén többféle változatban létező, illetve folyamatosan gyarapodó – kutatási segédletek ellenére.

A probléma alapvetően a történelemtudományok írói módszereinek jellegzetességeire vezethető vissza. A napló, az önéletrajz és a visszaemlékezések autonóm irodalmi műfajának speciális változatát jelentik a híres emberek történészek által írt, és ezért objektívebbnek szánt életrajzai, illetve az úgynevezett művészéletrajzok. Az utóbb említett két forma a 4. századi történetírásban alakult ki, és a reneszánsz kultúra újította meg. A művészettörténetírásban az életrajzok összegző prototípusát az érett reneszánsz festő és teoretikus Giorgio Vasari alkotta meg *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete* című vite-sorozatában, amit először 1550-ben adott közre.⁴⁶ A történeti életrajzírás művelői azonban, már a műfaj kialakulásakor felismerték, hogy az írói szubjektivitás kizárása műveikből lehetetlen, bármennyire is törekszenek objektíven kezelni a témájukat. Ebből fakad, hogy a mindenkor életrajzi írások elemzésekor szükséges a történeti tények és a legendás elemek megkülönböztetése. A különválasztásnak pedig kulcsfontosságú szerepe van a kultusztörténeti kutatásokban.

Ugyanezt a szükségét támasztják alá a történelem- és művészettörténet-tudományok későbbi fejlődésének más, szempontunkból releváns fordulópontjai. E tekintetben szeretném

---

⁴³ Az ellentmondásos művészéletrajzok egyik példája lehet Ernest Newman *The Man Liszt* című, 1934-ben közreadott biográfiája. A mű beszédes alcíme: Tanulmány egy meghasonlott lélek tragikomédiájáról. NEWMAN, E.: *The Man Liszt: A Study of the Tragi-Comedy of a Soul Divided Against Itself*. i. m.; Említette WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 34. o.

⁴⁴ WATZATKA Á.: „Mutasson Magyarország jobb példát.” i. m.

⁴⁵ BENYIK Gy.: Liszt Ferenc vallásossága. i. m. o. n.

⁴⁶ Természetesen Vasari munkája is előzményeket követően született meg Itáliában. VASARI, G.: *Le vite...* i. m.

kiemelni Vayer Lajos⁴⁷ koncepcióját, aki a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok osztálya megalapításának 19. századi elméleti rendszerére támaszkodva, 1935-ben publikálta a történelmi ikonográfia fogalmát és módszerét, különbséget téve „fiktív-művészi” és „dokumentatív” képminőségek között.⁴⁸ Ezeket a képeket a történelmi hitelesség Pulszky Ferenc által megfogalmazott kritériumainak érvényesülése esetén, az írott történelmi forrásokkal egyenrangú képes forrásoknak tekintette. 1938-ban a történelmi művek illusztrálásának problematikájáról értekező írásában a történelmi ikonográfiát még tágabb kontextusba helyezte.⁴⁹ Kifejtette, hogy a hiteles történelmi művek nem kizárólag írott forrásokra támaszkodnak, ahogy azt a pozitivisták történelemszemlélet hatása alatt keletkezett, leginkább illusztrációk nélkül közreadott történelmi kiadványok⁵⁰ tükrözik, hanem a szövegek ott, ahol indokolt, a leírt történelmi eseménnyel – és nem a történelmi mű írásával – egyidőben keletkezett hiteles képes forrásokkal együtt nyújtanak még teljesebb ismeretet a valós történelmi

---

⁴⁷ Vayer Lajos (1913–2001) magyar művészettörténész. 1935-ben diplomázott Pázmány Péter ikonográfiája témaköréből, doktori disszertációját a barokk művészetből írta. Az 1930-as évektől előbb a Szépművészeti Múzeum kötelékében volt a Történelmi Képcsarnok osztályvezetője, amit folytatott a gyűjtemény Magyar Nemzeti Múzeumba történő visszahelyezése után is. A történelmi ikonográfia egyik elsősorú kutatója, Csatkai Endre barátja. Hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténelmi Intézetének Adattárában lelhető fel. Liszt kultuszával tudomásom szerint kifejezetten nem foglalkozott, az 1950-es években azonban Kossuth Lajos kultuszával és a magyar műgyűjtés történetével igen. Hagyatékának egy kapcsolódó része így került Sinkó Katalinhoz, aki később az MTA MI Adattárának juttatta el azt. Fond: MKI-C-I-195. és MI-C-I-224.

⁴⁸ „Hangsúlyoznunk kell a történelmi és a művészeti ikonográfia különbözőségét. A művészettudományi, művészettörténelmi, művészeti ikonográfia az általános művészettudomány azon rész tudománya, mely a műalkotásokat tárgyi szempontból vizsgálja, azaz megállapítja a műalkotásban ábrázolt tárgyat, foglalkozik a megállapított tárgy jelentésével, kutatja a megmagyarázott tárgy szellemi kapcsolatait. A műalkotás tárgyának a műalkotás formájához való viszonyával a művészi ikonográfia nem foglalkozik, megmarad a tárgynak önmagában, de nem önmagáért való vizsgálatánál.” VAYER L.: Pázmány Péter ikonográfiája. Századok i. m. 273. o. 1. j.; „A történelmi ikonográfia az általános történettudomány azon rész tudománya, mely a ma már általánosan, minden módszertani rendszerezéstől elismert jelentőségű és hitelességű képszerű történelmi forrásokkal, az elmúlt történelmi valóság ábrázolásaival, az ikonográfiai dokumentumokkal foglalkozik. A történelmi ikonográfia sajátos anyagát alkotó képszerű vagy ábrázolt források két csoportra oszthatók: műalkotás-jellegű és nem műalkotás-jellegű ikonográfiai dokumentumokra. Az első csoportba tartozik minden képzőművészeti alkotás, építészeti, szobrászati, festészeti alkotás, rajz, metszet, érem, pénz, pecsét, bélyeg, címer stb., a második csoportba pedig az egy fogalomnak tekinthető fénykép és film. Minkét csoport dokumentumainak történelmi forrásértékét hitelességük, autenticitásuk szabja meg (...)” VAYER L.: Pázmány Péter ikonográfiája. Századok i. m. 274. o.

⁴⁹ VAYER L.: A történelmi művek illusztrálása. i. m. Különlenyomat, 1–20. o.

⁵⁰ Uo. 4–5. o.

tényekről. Ezért a történeti művek illusztrációi hamis szemléletességének⁵¹ kizárása az írott források megkülönböztetésével egyenrangú feladat. A hamis szemléletesség fogalmához Vayer a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat megbízásából szerkesztett *Magyar Történeti Életrajzok* és a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Nemzet Története* (Millenáris Történet) című munkák illusztrációit emelte ki példaként.⁵²

Jóllehet Liszt Ferenc személyét és munkásságát az utóbb említett történeti művek közül a Szilágyi-féle kiadványban említik meg, ahol közreadják portréját is,⁵³ a muzsikusság művészetét nem önálló témaként, hanem a magyar történelem narratívájának egy kisebb kultúrtörténeti részeként kezelik.

Vayer kapcsolódó stúdiumai nagy hatást fejtettek ki nem csupán a témaválasztásomra, hanem az egész kutatásomra.

I.C. A KUTATÁS MÓDSZEREI

Dolgozatomban technikailag a Liszt-kultusz jellegzetességeinek feltérképezésére és összefoglalására teszek kísérletet, mindenekelőtt a művészettörténet-tudomány megközelítése szerint. Ennek során foglalkozom a Liszt életében és a halála után kibontakozó kultuszhoz kapcsolódó képek szerepének vizsgálatával.

Disszertációmban egyfajta felütésként, először a Lisztomania-fogalom és a Liszt életében jellemző kultusz ismérveit, első harmadában pedig a művész életmódjáról szóló és a tehetségről, a sikerről és a rajongásról vallott gondolatait, valamint a hozzájuk fűződő viszonyát bemutató kortárs írott történeti forrásokat⁵⁴ tekintem át szisztematikusan. A szövegekből elsősorban a mindenkorai Liszt-kultuszt építő jellegzetesebb motívumokat és fordulatokat idézem. Alapvetően a teljesség igénye nélkül teszem ezt, de szándékaim szerint elsősorban azokra az élet- és/vagy legendás eseményekre koncentrálok, melyek megfelelnek a Sinkó Katalin által összefoglalt művészettörténeti-kultusztörténet kritériumainak, vagy olyan képi ábrázolások kapcsolhatók hozzájuk, melyek Liszt kultusza szempontjából jelentősek.

---

⁵¹ Uo. 9. o.

⁵² Uo.

⁵³ SZILÁGYI S. (Szerk.): *A Magyar Nemzet Története*. i. m. o. n.; Az említett kötet Liszt-illusztrációjáról a későbbiekben még szólok.

⁵⁴ Az írott források alatt az életében keletkezett életrajzokat, a hozzá közel állók visszemlékezéseit, Liszt naplóját, autográf leveleit és levelezéseinek kortárs kiadásait értem.

Még ebben az írott forrásokkal foglalkozó, első szakaszban kitérek az idézett életrajzi művekben szereplő képes forrásokra. Egyrészt bizonyítani szeretném azt, hogy az írott biográfiák számának növekedésével egyenes arányban nőtt a Liszt Ferenchez kapcsolódó populáris képi ábrázolások száma.⁵⁵ Másrészt pedig azt, hogy hasonlóképpen megnőtt a művész tartózkodási- és élettereinek, mint az élő kultusz eseményeit befogadó tereknek a jelentősége. E terek a művész halála után, a tiszteletének rögtön az elsőszámú emlékhelyeivé váltak.

Míthogy Liszt kultuszának történetében nagy jelentősége van annak, hogy már életében számos életrajza született, kronológiai értelemben a halálának történeti ténye egyfajta origót jelent dolgozatomban. Ezért az esemény és az azt övező írott- és képes források elemzését külön egységként kezelem.

Értekezésem tulajdonképpen második részét a Liszt életében is fontos emlékterek és események, valamint a hozzájuk kapcsolódó források és képek részletesebb leírásai képzik. Ilyen fontos terek voltak például a weimari kastély szobái, melyek kinézete és berendezése – a Liszt által készített és használt hangszer-érdekességekről szóló sajtóhíradásokon keresztül⁵⁶ – már 1855-ben erős érdeklődést váltott ki. Az Altenburg kastély pedig, – amit Alan Walker a művész egyetlen igazi otthonának nevezett,⁵⁷ és a „mindennapos ceremonialitás” helyszíne volt – berendezésének felszámolása után, „Kék szobájával” szolgált mintául Liszt bécsi szálláshelyének, amelyet ugyanígy hívtak. De jelentőségnövekedést fedezhetünk fel a muzsikus magyarországi ünnepléseivel és tereivel kapcsolatban is, például az 1873-ban megtartott ötvenedik művészi jubileum ábrázolásai esetében vagy abban, ahogy Liszt 1881-ben még életében részt vehetett az őt ünneplő emléktábla avatáson szülővárosában, Doborjánban. Az utóbbi eseményt fényképen és képzőművészeti alkotáson egyaránt megörökítették. A művész 1886. július végén bekövetkező – képes forrásokkal szintén kiemelten dokumentált – halálakor pedig, a weimari kastélyhoz tartozó kertészlakot

---

⁵⁵ A történeti művek illusztrálásával kapcsolatban hasonló gondolatot fogalmazott meg Vayer Lajos. VAYER L.: A történeti művek illusztrálása. i. m. Különlenyomat, 8. o.

⁵⁶ A lipcsei *Illustrierte Zeitungban* megjelent, kétrészes, *Ein Besuch auf der Altenburg in Weimar* (Látogatás a weimari Altenburgban) című cikk ismeretlen metsző által készített enteriőr-képeire gondolok, amelyeket dolgozatomban később részletesebben elemzek.

⁵⁷ WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 89. o.

(Hofgärtneri),⁵⁸ ami a mai weimari Lisztházzal azonos, Carl Alexander nagyherceg már 1887-ben emlétként nyitotta meg a látogatók előtt.

Reményeim szerint, a Liszt életrajzok illusztrációinak elemzése során kibontakozó különböző képtípusok sajátosságai elvezetnek a művész halála és az utána szervezett emlékünnepek tárgyalásának újszerű megközelítéséhez is. Néhány kiemelt esemény – például az 1911-es vagy az 1936-os emlékévek – feldolgozása dolgozatomban hiánypótló részét jelentik. Ahol releváns, a képi ábrázolásoknál alkalmazom a történeti ikonográfia módszerét.

Végül a három forrástípus, vagyis az írott- és képes források; az egyes élet- és kultusztörténeti jelentőségű események; valamint az azokat befogadó terek rekonstruálása, leírása és elemzése együttesen vezet el a dolgozatomban szereplő „képes életrajz,” mint sajátos vizualitással rendelkező historiográfiai interpretációs típus tárgyalásához, amiről dolgozatomban utolsó harmadában szólok.

Feltételezéseim szerint ugyanis, ez a Liszt-irodalomban feltűnően gyakori, és általam nagyobb jelentőséggel felruházott fogalom, a „képes életrajz,” számomra egy olyan történetírói módszerről tanúskodik, ami, ha egyedi irodalomtudományi műfajt nem is, de egyedi kategóriát mindenképpen jelent a történeti ikonográfiát alkalmazó történetírásban. Véleményem szerint ezt a típust a Liszt-kutatásban éppen a kultusz egyes megnyilatkozási formái hívták életre, amit szeretnék bebizonyítani.

Elemzéseimmel továbbá töreksem alátámasztani azt, hogy a „képes életrajz” a Liszt-kutatásban először Bartha Dénes munkásságában tűnt fel, amikor a szerző bekapcsolódott az 1936-os Liszt Ferenc centenáriumi emlékévi eseményeinek szervezésébe és kurátorként a hivatalos emlékkiállítás lebonyolításába. Munkájának egyik gyümölcse, a *Franz Liszt 1811–1886, Sein Leben in Bildern* (Liszt Ferenc 1811–1886, Élete képekben) című művészéletrajz véleményem szerint már ekkor egyfajta prototípust jelentett.

Összefoglalóan tehát az utolsó részben a Bartha Dénes által alkalmazott történetírói módszer kialakulásának motívumait vizsgálom meg, amihez a liszti emlékezetet tápláló események, – például a muzsikushalála, az utána keletkezett írott életrajzok és illusztráltságuk, a megrendezett centenáriumi emlékévek és a megünnepléseik részét képező emlékkiállítások – leírásán kívül, a kapcsolódó kortárs Liszt-kutatók művészéletrajzainak áttekintésén és tárgyalásán, valamint a gyakorlatban kapcsolódó írott és képes források

---

⁵⁸ Liszt Weimarból történő római távozása (1861. augusztus) után, mikor alkalmanként vissza-visszatért Thüringiába, itt szállt meg, dolgozott és tanított.

áttekintésén keresztül jutok el. Mivel mindez alapvetően egy újabb narratívát, egyfajta „történetet jelent a történetben,” a dolgozatomban óhatatlanul tükröződik egyfajta töredékesség.

A Bartha Dénes által írt művészéletrajzhoz hasonló felfogásban, a 20. század második felében keletkezett Liszt-interpreteációkról csak érintőlegesen, és lezárásképpen szólok. Témám időbeli végpontját az 1936-os centenáriumi Liszt-emlékév adja.

II. A LISZTOMÁNIA ÉS AZ „ÉLŐ LISZT-KULTUSZ” FOGALMA

Liszt Ferencet gyermekkorától fogva a rajongás légköre vette körül, ami zongoravirtuóz⁵⁹ évei alatt (1820–1847) adott koncertjei során tovább fokozódott. Egyes kutatók szerint a folyamat Liszt 1841-es poroszországi előadásai során érte el csúcspontját, mikor a művész egészen extrém reakciókat váltott ki hallgatóságából. Az extatikus hatást Heinrich Heine,⁶⁰ aki ekkor a muzsikuskritikus egyik kortárs kritikusa volt, nevezte el Lisztomániának.⁶¹

Liszt először 1831 júniusában találkozott Heinével Párizsban,⁶² nem sokkal a német költő franciaországi letelepedése után. A kezdetben baráti kapcsolat Liszt és akkori kedvese, a férjezett Marie d’Agoult grófnő⁶³ 1835-ben bekövetkező genfi távozásakor szakadt meg.

---

⁵⁹ Az „egy adott művészeti területen különösen is jártas,” vagyis „virtuóz” e 16. századi fogalma az eredeti jelentéséhez képest Liszt korára már mást takart. Elsősorban német nyelvterületen az igazi virtuózat („der wahre Virtuose”) elválasztották a jó adottságú zenészeket („glückselige Musicus”). Az előbbi jellemzője a bravúros rögtönzés és a zenei versengés volt. A 19. század elejétől a jelenség már nem az énekes, hanem a hangszeres előadókra vonatkozott, a húros zenei előadások helyett pedig megnőtt a zongorajáték jelentősége. MÁCSAI J.: A virtuozitás. i. m. <https://ciffrfesztival.hu/a-virtuozitas/> (Letöltés ideje: 2024. szeptember 1.); Lásd továbbá GIBBS, H. Ch.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 75–111.

⁶⁰ Heinrich Heine (1797–1856) német költő. Irodalomkritikai tevékenysége mellett számos zenei témájú cikket írt. Liszt Ferencsel Párizsban ismerkedtek meg az 1830-as évek elején, és kezdetben barátok voltak. Kapcsolatuk a zongoravirtuóz weimari letelepedése (1847) idején romlott meg visszafordíthatatlanul.

⁶¹ Heine kifejezése. WALKER, A.: 1. Virtuóz évek. i. m. 383. o.; Rainer Kleinertz Heine és Liszt kapcsolatáról írt tanulmányában részletesen foglalkozott a szó kialakulásának és jelentésváltozásának történetével. GIBBS, H. Ch.–GOOLEY, D. (Ed. by): Franz Liszt and His World. i. m. p. 441–465.; A kultusztörténeti megközelítés miatt megkerülhetetlen, hogy dolgozatomban röviden ismertessem a Lisztománia szó történetét.

⁶² Liszt ugyanekkor nem csak Heinével vette fel a kapcsolatot, hanem miután Chopin is ekkor érkezett Párizsba, közösen látogatták a szalonokat. Liszt mellett Chopint tartják másik legfontosabb zongoristának a korszakban. Lásd MÁCSAI J. i. m. uo.; Gyakran hasonlítják össze pályájukat. Kapcsolatuk az 1830-as évek végétől meglazult.

⁶³ Marie d’Agoult (1805–1876) francia grófnő és író. Daniel Stern álnéven publikált. 1844-ig Liszt Ferenc első élettársa volt. Chopin-el közös társaságba jártak, baráti körükhöz tartozott többek közt Apponyi Antal,

Heine két tárcacikkben írt Liszt művészetéről, melyek közül az első a párizsi Salon⁶⁴ 1841-es, a második pedig az 1844-es zenei évadjáról szól.⁶⁵ Az elsőben Heine még a „zseniális” Lisztről, mint modern zongoristáról, zeneszerzőről és interpretátorról, nem utolsósorban pedig mint Beethoven⁶⁶ barátjáról, zenei örököséről tett említést. Zsenialitását és a művészete által kifejezett „fokozott spiritualitást,” amely egyben „a zene művészi fázisának végét” jelentette számára, Beethoven kései darabjai mellett Byron⁶⁷ költeményeivel állította párhuzamba. A költő gondolatai ekkor még a muzsikusként 1839-ben megkezdett sikeres európai virtuóz koncert-körútjai tükrében, valamint Hegel történelemszemléletének büvkörében fogantak.

Miczkievicz lengyel költő, George Sand, Meyerbeer, Delacroix. Három gyermekük született: Blandine, Cosima és Daniel.

⁶⁴ A cikkben szereplő párizsi „Salon” a legfrissebb kortárs műalkotásokat, festményeket és szobrokat kiállító szalonnal azonos. GIBBS, H. Ch.–GOOLEY, D. (Ed. by): Franz Liszt and His World. i. m. p. 451.

⁶⁵ Mindkét cikk megjelent németül is, az augsburgi *Allgemeine Zeitung* vonatkozó számaiban. HEINE, H.: Musicalische Berichte aus Paris. *Allgemeine Zeitung* i. m. Nr. 119. p. 945–947.; HEINE, H.: Musicalische Berichte aus Paris. *Allgemeine Zeitung* i. m. Nr. 129. p. 1025–1032. Angol fordításban: GIBBS, H. Ch.–GOOLEY, D. (Ed. by): Franz Liszt and His World. i. m. p. 448–451. és 452–465.

⁶⁶ Ludwig van Beethoven (1770–1827) német zeneszerző és muzsikusként a felvilágosodás korának egyik legnagyobb hatású zenei előadóművésze volt. Számos szállal kötődött Magyarországhoz a Brunszvik család révén. Szerelmi szál fűzte Brunszvik Teréz Jozefához (1775–1861), akiben az első magyar óvoda alapítóját tisztelhetjük. Köszönöm, hogy Medgyesy S. Norbert felhívta a figyelmem Hornyák Mária tanulmányára. HORNYÁK M.: Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár. i. m.; Beethoven személye és művészete körül szintén kultusz alakult ki, hazánkban Martonvásár központtal. A kutatás és az életrajzírók nem csupán a gyermek Liszt és Beethoven személyes találkozásáról emlékeznek meg, hanem Liszt többször járt Martonvásáron, ahol a helyi Beethoven-kultusz emlékeinek szemtanúja volt. Uo. 97. o.; Lisztet környezete gyakran hasonlította Mozart mellett a német művészhez is. Dolgozatomban Liszt Beethoven személyéhez, oeuvre-jéhez és emlékéhez fűződő kapcsolatáról a későbbiekben még többször esik szó.

⁶⁷ Lord George Gordon Noel Byron (1788–1824) angol költő verseiből Liszt szellemileg sokat merített. Ezt számos írott bizonyítékon kívül többek között egy, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában fellelhető, Joseph Kriehuber által készített grafika hordozóján olvasható idézet is tanúsítja, amit a költő *Thomas Moore*-nak című verséből kölcsönöztek. (1. kép) JOSEPH KRIEUBER: Liszt Ferenc, 1840, színezett litográfia, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 11085. Felirata: „Here’s a sigh to those who love me,/ And a smile to those who hate;/ And whatever sky’s above me,/ Here’s a heart for every fate.” („Íme egy sóhaj azoknak, kik szeretnek,/ És egy mosoly gyűlölőimnek;/ Bármerre is járjak,/ Szívem minden sorsban Egy.”) COLERIDGE, E. H.–PROTHERO, R. E. (Ed.): *The Works of Lord Byron*. i. m. 3.; 1849-ben Liszt a *Sardanaple* című, vázlatban maradt kompozíciójában zenéjével reflektált Byron eposztragédiájára.

Heine három évvel később keletkezett második cikke már ellentétes előjelű szemléletváltásról tanúskodott. Az elhíresült Lisztománia-fogalom itt már vállaltan pejoratív, személyeskedő véleményként jelent meg, amit a költő Liszt németországi bemutatkozása után fogalmazott meg. A kutatás szerint, a változás a muzsikusi politikai kapcsolatainak volt köszönhető, amiket időközben az udvari elittel alakított ki.⁶⁸ A korábban felmagasztalt Liszt Ferenc Heine túlzott szuperlatívuszoktól és magasztos hasonlatoktól hemzsegő második tárcájában már, mint a „minden lehetséges rend tévelygő lovagja, a Hohenzollern-Hechingen udvar tanácsosa, a filozófia doktora és a zene csodadoktora” jelent meg, akinek virtuózként elért sikeréről „senki, csak a »mi Liszt Ferencünk« tudhatja hogyan szerveződött, vagy inkább ki rendezte⁶⁹ körülötte.”

Ráadásul Heine egy későbbi, 1854-ben Hamburgban megjelenő, *Lutetia* című munkájában,⁷⁰ ahol újra közölte második tárcacikke bővített változatát, negatív véleményét még tovább fokozta. Míg az 1844-es variációban a Lisztománia szót tartalmazó mondatban a jelző nélküli Rajnán túli „politikai helyzet” kifejezést alkalmazta, a *Lutetia*-változatban már Rajnán túli „szabadságot nélkülöző politikai helyzet”-ről írt.

A költő a kiemelt zenekritikai tárcáin kívül később, más fórumokon és formában, többek között az *1849 októberében* című versében⁷¹ adott hangot annak a véleményének, hogy Liszt életstílusa ellentmond az 1830-as években Párizsban vallott forradalmi elveivel.

Érdekes lehet számunkra ez a vers a költőnek az utókor emlékezetéről alkotott ellentmondásos képe miatt is. Heine versében arra utalt, hogy Liszt „unokáinak” a valósággal ellentétben azt fogja állítani, hogy tevékenyen részt vett a harcokban.⁷²

---

⁶⁸ „So dachte ich, so erflärte ich mir die Lisztomanie, und ich nahm sie für ein Merkmal des politischen Zustandes jenseits des Rheins.” („Így gondoltam, s ezért így magyaráztam meg magamnak a Lisztomániát, amit a Rajna túlsó partján kialakult politikai helyzet jellemzőjének tekintettem.”) HEINE, H.: *Musicalische Berichte aus Paris*. *Allgemeine Zeitung* [Augsburg] Nr. 129. (8. Mai 1844) p. 1028.; GIBBS, H. Ch.–GOOLEY, D. (Ed. by): *Franz Liszt and His World*. i. m. p. 458–459.

⁶⁹ A szerző a „*mise en scène*” kifejezést használta.

⁷⁰ Megjelent: VOLKMAR, H. (Ed.): *Heinrich Heine, Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke* (Düsseldorfer Ausgabe), Hamburg, 1990. Vol. 14. pp. 14. 127–133.

⁷¹ „(...) *Lehullt a végső bástya is,/ Magyarországot vértől piros már -/ de Franz sértetlen, a hamis/ és a szabályja szekrényébe roszdál. (...) Franz él s majdan mint hősi agg,/ csatáról szól, remegve, gyengén,/ késői unokáinak:/ »Hej, hogy forgattam akkor harci pengém!« (...)*” Kosztolányi Dezső fordítása. KACZMARCZYK A.: „*Conquassatus, sed ferax*” i. m. 98–100. o.; APOR E.: *Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom...* i. m. 15. o.

⁷² Uo.

Heine versének tartalmával közvetetten párhuzamba állítható Joseph Lorentz Alcide⁷³ 1842. július 2-án, a *Miroir Drolatique* című francia élclapban megjelent Liszt-karikatúrája.⁷⁴ (2. kép) A litográfia francia nyelvű felirata⁷⁵ szerint a hős katona Litz (sic!) annak ellenére, hogy immáron hatalmas díszszabljájának birtokosa, csupán tizenhatod ritmusokat „győzött le” és zongorákat „ölt meg.” Érdekes kérdés, hogy Heine ismerhette-e Alcide karikatúráját. Föltehetően igen. Mindenesetre ez a gúnyrajz tekinthető az első olyan képi manifesztációnak, ami Lisztománia fonák oldalát mutatja be.

A Lisztománia szót a kortársak és az utókor egyaránt átvette.⁷⁶ Az utóbbi ugyanakkor gyakran már pejoratív felhangjától megfosztva, nem a Heine-féle értelmezésben alkalmazta.

Az extrém rajongás a muzsikus úgynevezett „weimari korszakaiban”⁷⁷ fokozatosan egyfajta „élő kultusszá” nemesült. A minőségváltozás természetéről több példa is tanúskodik. Alan Walker, Liszt már említett sokoldalú modern életrajzírója például kifejezetten utalt arra, hogy a muzsikus tübingi kastélya, az Altenburg, ahol 1848-tól Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegnővel tartósan együtt élt, már az otlétük idején egyfajta múzeumként

---

⁷³ Joseph Lorentz Alcide (1813–1850 után) francia festő. „JAL” szignatúrával jelzett karikatúráin kívül történelmi festményeiről, tervezői és oktatói tevékenységéről ismert. Az 1830-as években George Sand baráti társaságához tartozott, ahol vélhetően személyesen is találkozott Liszt Ferencsel.

⁷⁴ Joseph Lorentz ALCIDE: Liszt Ferenc, karikatúra, litográfia, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 6285.

⁷⁵ A felirat szövege: „*Entre tous les guerriers Litz est seul sans reproches/ Car malgré son grand sabre on sait que ce héros/ N'a vaincu que des double-croches/ Et tué que des pianos.*” („Kétségtelen, a harcosok közt egyedül áll Litz (sic!)/ Tudniillik, ez a hős hatalmas szabljája dacára/ Csak tizenhatod hangokat győzött/ És csak zongorákat ölt.”)

⁷⁶ TÓTH E.: Lisztománia. *Gramofon* i. m. 20. o.

⁷⁷ A 19. század első felében kulturális átrendeződési és megújulási folyamat vette kezdetét Németországban, ami regionálisan a weimari udvarból, mint (a 19. század felfogásában) a német klasszika korának Schiller, Goethe és Herder nevével fémjelzett bölcsőjéből indult ki. Az átalakulás célja a jelentőségében elődjéhez mérhető, mégis attól eltérő „új német egység” megalapozása volt. Lisztnek komoly szerepet szántak ebben a folyamatban, akit 1842-ben hivatalosan Weimar karnagyának (Kapellemeister) neveztek ki. Kezdetben háromhavonta fordult meg a tübingi városban, és ezt tekinthetjük az „első weimari korszakának.” A második szakasz 1847-ben kezdődött, mikortól Liszt életvitelszerűen élt Tübingiában. A lokális szellemi megújulási folyamat, melynek alapelve az *ut musica poesis* volt, egyidőben zajlott a magyar reformkorral. Weimart Liszt 1861-ben hagyta el élettársával. Liszt ugyanakkor távozását követően is gyakran járt Weimarban, Sándor Károly nagyherceg vissza-visszahívta tanítani. Ez felfogható a weimari korszak harmadik szakaszának.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es magyar forradalom- és szabadságharc emléke. i. m. 9–33. o.

funkcionált.⁷⁸ De ehhez a gondolathoz kapcsolható az a tény, hogy a művésznak már hosszú élete során is számos, tehetségét méltató életrajza született, melyek közül többet önkezével látott el megjegyzésekkel. Ezekre külön fejezetben térek ki.

Ugyancsak az „élő kultusz” jelenlétét érzékelteti, hogy miután az angol, a dán és a francia uralkodó kitüntette, I. Ferenc József császár 1859-ben a Vaskorona-rend lovagkeresztjét adományozta Lisztnek, aki ezzel egyidőben nemesi címet is kapott. 1876-ra Liszt körülbelül tizenhat kitüntetést, jelvényt és tisztséget tudhatott magáénak,⁷⁹ ami a tehetsége révén rangjában is felemelkedő „művész-fejedelem” és a „nemzeti génius” szerepét ruházta rá.

Lezárásképpen, az élő Liszt Ferenc körül alakuló kultusz körülhatárolásával összefüggésben érdemes említést tennem részletesebben és újra arról is, hogy a kereken hetvenéves muzsikusként, miután 1881. április 5-én megtartotta ötödik soproni koncertjét, április 7-én személyesen vett részt azon az ünnepségen, ahol a város irodalmi és művészeti köre a doborjáni (ma raidingi) szülőházán aranybetűs, magyar nyelvű emléktáblát avatott fel.⁸⁰ A korabeli képek alapján az idős művész hazatérése egyfajta bevonulás, diadalmenet volt.

III. LISZT FERENC 19. SZÁZADI ÉLŐ KULTUSZA A KORTÁRSÁK NÉHÁNY ÍROTT ÉLETRAJZI VISSZAEMLÉKEZÉSE TÜKRÉBEN

Liszt mindenkori életrajzíróit alapvetően két csoportra osztja az utókor.⁸¹ Az egyik csoportba azok a szerzők tartoznak, akik laikusként, vagyis zenetudományi képesítés nélkül írtak, és Liszt családjához, baráti köréhez vagy közelebbi ismerőseihez kapcsolódtak. Műveiket személyes, anekdotikus hangnem jellemzi. A másik csoportot az avatott zenekritikai-zenetudományi végzettséggel rendelkező kortársak alkotják, akik a muzsikusként írt életrajzát valamilyen történeti, zenetörténeti kontextusba helyezték.

---

⁷⁸ „Alkalmi látogatóinak elnézhető, hogy olykor múzeumban érezték magukat.” WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 91. o.

⁷⁹ Liszt kitüntetéseiről később részletesebben is szólok.

⁸⁰ Az eseményről hiteles képes forrás áll rendelkezésünkre, amit a dolgozatban később még elemzek. Rupprecht Mihály (1829–1904) soproni fényképész örökítette meg az emléktábla avatásának eseményét. BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m.; APOR E.: „Csillag születik” – Liszt Ferenc doborjáni szülőháza előtt, 1881. április 7-én. i. m. <https://mnm.hu/hu/cikk/csillag-szuletik-liszt-ferenc-doborjani-szulohaza-elott-1881-aprilis-7-en> (Letöltés ideje: 2021. április 7.)

⁸¹ A fejezetben olvasható forrás-tipológiát többek között az Alan Walker által alkalmazott tipológia inspirálta. WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m.; Ehhez dolgozatomban szükség esetén kiegészítéseket fűzök.

Dolgozatomban mindkét forrástípusból meríték és a következőkben a teljesség igénye nélkül olyan, a liszti életutat feldolgozó műveket mutatok be, amelyek az élő Liszt-kultusz története és működése szempontjából tartalmaznak releváns, ugyanakkor eddig kevésbé ismert adatokat.

III.A. LISZT FERENC GYERMEKKORI NAPLÓJA

A legelső, Liszt személyével közvetlenül összekapcsolható autentikus írott forrásnak – a muzsikus édesapja, Liszt Ádám eltűnt doborjáni naplóján kívül⁸² – a művész gyermekkori naplóját tekintem.⁸³ A naplót sokáig nem ismerte, felfedezése után pedig elsősorban az írója papi hivatásának bizonyítékaként értékelte a mindenkori kutatás. A néhány oldalas francia nyelvű „füzet” először a bécsi Neff kiadó német fordításában⁸⁴ terjedt el. Ma már természetesen magyarul is olvasható.⁸⁵

A napló részben a gyermek Liszt 1827-es párizsi tartózkodásának, részben pedig két Londonban eltöltött hónapjának (április és július) időszakát öleli fel. A mű szinte semmit sem árul el az ifjú életének történeti eseményeiről, inkább egyfajta lelki naplónak tekinthető, ami a gyermek akkori viselkedését befolyásoló, a keresztény értékrenden alapuló, és saját maga számára megfogalmazott idézeteket és intelmeket tartalmaz. A citátumokat hol szó szerint, hol pedig átfogalmazott formában jegyezte le a naplóíró, sokszor a szövegek forrásait is feltüntetve.

Az átfogalmazásokból kiviláglik, hogy a források legfőbb üzeneteit az ifjú Liszt Ferenc igyekezett benső értékévé tenni. Az 1827 áprilisában, Párizsban keletkezett idézetek eredeti szerzői az ókor, a barokk és a felvilágosodás korának jelentősebb filozófusai,⁸⁶ a

---

⁸² Említi BÁRTFAI SZ. L.: A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchenyi család története. i. m. 474–475. o.; THIER L.: Helytörténeti adattár. i. m. 355. o.; WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 80. o.; KÁROLYI Gy.: Új életrajzi adatok Liszt Ferenc keresztszüleiről. i. m. 22. o.; GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 376.

⁸³ LISZT F.: A tizenöt éves Liszt Ferenc naplója. i. m.

⁸⁴ A naplót 1986-ban publikálta Detlef Altenburg és Rainer Kleinertz. ALTENBURG, D.–KLEINERTZ, R.: Franz Liszt Tagebuch 1827. i. m.; Tagebuch des 15-jährigen Liszt, April-Juli 1827. Említi: WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 138. o. 61. j.; Jelzete: Nationalarchiv der Richard Wagner Stiftung in Bayreuth HF, 51–IV.

⁸⁵ A könyvecske 2011-ben jelent meg magyarul, a zebegényi Borda Antikvárium közreműködésével.

⁸⁶ Liszt Prienel Biasz (Kr. e. 590 k.–Kr. e. 530 k.) görög bölcs, Quintus Septimus Florens Tertullianus (160–240) latin író, Dominique Bouhours (1628–1702) francia jezsuita, Alexander Leopold Franz Emmerich von Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst herceg (1794–1849) váradi nagyprépost és François de la Rochefoucauld (1613–1680) francia herceg, író és moralista, Jacques-Bénigne Bossuet (1627–1704) francia szónok és

Londonban készített júliusi bejegyzéseket pedig a Szentírás és egyes keresztény gondolkodók⁸⁷ művei inspirálták.

A kiemelések összességében arra utalnak, hogy Liszt valóban sokkal érettebb gondolkodású lehetett kortársainál.⁸⁸ Tizenévesen olyan ideálok foglalkoztatták, mint a pillanat teljes megélése és a valódi tettek, a lelkiismeretes munkavégzés, a szülők tisztelete, a jellemhibák kijavítása, az önmegtartóztatás, a lemondás és a megbocsátás keresztény-erkölcsi jelentősége.

Liszt tehát már ifjúkorában tudatosan kutatta a bölcsesség és a valódi siker elérésének lehetőségeit.⁸⁹ Ez utóbbi vonatkozásában a napló legérdekesebb részlete, amikor Bossuet *Értekezés a világtörténelemről* című munkájából a hatalom gyakorlásának monoteista felfogását emelte ki.⁹⁰

III.B. A LAIKUS KORTÁRSÁK VISSZAEMLEKEZÉSEI ÉS LISZT-ÉLETRAJZAI

A visszaemlékezés típusú, nem tudományos értékelés céljával íródott további elsődleges források a gyermek Liszt naplójához képest jóval később keletkeztek.⁹¹ Az emlékeiket írásban megörökítő, Liszttel személyes rokoni, szerelmi és/ vagy baráti kapcsolatban lévő szereplők művei között Marie d'Agoult *Mes souvenirs* (Emlékeim) és a *Mémoires, souvenirs et journeaux* (D'Agoult grófné emlékei, emlékirata és naplója) című művei állnak az első

---

történetfilozófus, a trónörökös nevelője, illetve Jean de la Bruyère (1645–1696) francia moralista író munkásságából inspirálódott. LISZT F.: A tizenöt éves Liszt Ferenc naplója. i. m. 49–50. o.

⁸⁷ Az Ó- és Újszövetség egyes gondolatai mellett, a keresztény írók között szerepel François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651–1715) francia egyházi szónok és író, Szent Ágoston (354–430), Liguori Szent Alfonz (1696–1787) rendalapító, Kempis Tamás (1380–1471) ágostonrendi szerzetes. Uo. 50. o.

⁸⁸ Kiemelés a napló előszavából. Uo.

⁸⁹ „Ha némi tekintélynek örvendesz, sokkal több ember akad, aki azt a benyomást szeretné kelteni, hogy érdeklődik irántad, mint aki valójában kíváncsi rád.” (1827. július) Uo. 44. o. 19.; Talán első koncert-élményeit próbálta ilyen módon feldolgozni.

⁹⁰ „Isten az egyedül hatalmas, a királyok Királya és az uraknak Ura, aki mindent változni lát maga körül anélkül, hogy ő maga megváltoznék, s aki megváltoztathatatlan döntésével minden változás előidézője, aki adományozza és elveszi a hatalmat, aki egyik emberről a másikra, egyik népről a másikra ruhazza át azt, megmutatva nekik, hogy mindannyian csak kölcsönbe kapták, és hogy egyedül Ő az, akiben a hatalom természeténél fogva lakozik.” Uo. 21. o. 30.

⁹¹ STERN, D. (D'AGOULT, M.): *Mes souvenirs*. (1806–1833) i. m.; STERN, D. (D'AGOULT, M.): *Mémoires...* i. m.; CZERNY, C.: *Erinnerungen aus meinem Leben*. i. m.; BERLIOZ, H.–CRAINS, D.: *The Memoirs of Hector Berlioz...* i. m.; SZÉCHENYI I., gr.: *Napló* (1813–1860). i. m.; TELEKI S.: *Emlékeim*. i. m.

helyen. E források jellegzetessége, hogy egyikük legkorábbi kiadása már a szerző 1876-ban bekövetkező halála után, ugyanakkor még Liszt életében jelent meg. (Az első közvetlenül 1877-ben, a második azonban már csak 1927-ben.)

A kronológiai sorrendet követő, egyesszám első személyben megírt francia nyelvű *Més souvenirs* – amit a gyászoló Liszt Ferenc még olvasott – két nagyobb fejezetből áll. Az első rész kronológiai értelemben korábbi éveket (1806–1827) tárgyal, és Marie d’Agoult (született Flavigny) családi kapcsolatrendszerét ismerteti. Az első szakasz életrajzi „mikro-eseményeinek” végpontja Marie Sophie Catherine de Flavigny és Charles Louis Constant d’Agoult gróf 1827. május 16-án megkötött házassága. E történeti fordulópontnál jelentősége van annak az információnak is, hogy az újdonsült grófné ugyanebben az évben nyitotta meg a párizsi quai Malaquais-ban működtetett első szalonját.⁹²

A könyv második, az 1827 és 1849 közötti időszakot bemutató részében a nagyvilág, a francia udvar, a magán-szalonok eszmei jelentősége és a divat általánosabb témái között tér rá a szerző saját párizsi és vidéki szalonjai keletkezési körülményeinek és programjainak leírására. Mivel a korhangulat érzékeltetése kedvéért Marie d’Agoult nagy számban emelt be olyan részleteket ide, mint például az 1830-as párizsi forradalom hatásainak, a francia főváros szalonjaiban megforduló híres és kevésbé ismert kortársak, vagy általában a francia emberek életmódjának ismertetése, az olvasó figyelme a személyes és az értékelő jellegű leírások között erőteljesen megoszlik.

Talán éppen ezért válik annyira feltűnővé, hogy D’Agoult grófné magánéletének egyik legfontosabb pillanatáról, a Liszt Ferencsel való találkozásáról – amit az utókor az 1832–1833-as évekre datált⁹³ – valamint kapcsolatuk korai szakaszáról ebben a művében csak érintőlegesen utalások formájában,⁹⁴ tényszerűen pedig egyáltalán nem szólt.⁹⁵ A muzsikusi neve

---

⁹² WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 207. o. 3. j.; A korabeli párizsi szalonok művészeti-zenei életben betöltött jelentőségéről Lásd EHRHARDT, D.: *Mediatisation in 19th Century Music*. i. m. p. 2. <file:///C:/Users/Acer/Desktop/EHRHARDT,%20Mediatisation%20in%2019th%20Century%20Music.pdf> (Letöltés ideje: 2023. február 18.)

⁹³ WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 207. o. 3. j.

⁹⁴ Szakításuk tényének ismeretében és az utókor szemszögéből, ironikus utalásként foghatjuk fel Marie gondolatmenetét a „szerelemről,” amit a második fejezet előszavába illesztettek be a memoár utógondozói. „*En amour comme en amitié, les liens étaient souples, légers; ils rompaient rarement; la vieillesse venue, on les trouvait d'ordinaire resserrés plutôt que relâchés par l'action du temps et de l'habitude.*” („A szerelemben, úgymint a barátságban, a kötelékek rugalmasak voltak; ritkán törtek el; és amikor elérkezett az időskor, rendszerint inkább szorosnak, mintsem az idő és a megszokás hatására meglazultnak találták őket.”) STERN, D. (D’AGOULT, M.): *Mes souvenirs*. (1806–1833) i. m. p. 259.

az egész műben mindössze kétszer tűnik fel,⁹⁶ és a teljes narratívát tekintve Liszt csupán „staffázs-figura” maradt.

Véleményem szerint a későbbi szakításuk tényétől nem lehet elvonatkoztatni a visszaemlékezés azon gondolatait, melyeket a grófnő a francia szalonok alapításának eszmei jelentőségével kapcsolatban fogalmazott meg. Marie d’Agoult ezt a részt egy nála tapasztaltabb szalon-tulajdonossal, bizonyos Rauzan hercegnével folytatott beszélgetés kontextusába ágyazta. A társalgás során elhangzott gondolatok egyike kultusztörténeti összefüggésre mutat rá: míg Rauzan hercegné számára „a szalon” szó szerint azonos egy képzeletbeli „nagy ember kultuszának” helyével,⁹⁷ Marie d’Agoult saját szalonjait éppen, hogy ezzel a felfogással ellentétesen képzelte el. „A Híres Ember pártfogása soha nem segített az alkalmatlanságomon. Képtelen vagyok arra az áldozathozatalra és önelégültségre, amellyel mások megvásárolják pártfogását, és nem adtak meg számomra azok az előnyök sem, amelyeket általa nyerhettem volna. Túl sok büszkeség, vagy túl kevés hiúság volt bennem.

---

⁹⁵ Az 1830-as párizsi forradalom utáni időszakról írtak a visszaemlékezésben egybefolytak. Az 1835-ös évről – Liszt és Marie d’Agoult Párizsból való távozásának évéről – mindössze ennyit olvashatunk: „*Dans l’anée 1835, je quittai la France. Lorsque j’y reviens cinq ans après, je n’allai plus dans le monde et je ne vis que d’un peu loin ce qui s’y passait.*” („Az 1835-ös évben elhagytam Franciaországot. Mivel csak öt évvel később tértem vissza, és nem jártam többé a világban, csak egy kis rálátásom van arra, hogy mi történhetett itt [Franciaországban] ez idő alatt.”) Uo. p. 353.

⁹⁶ „*Elle [la duchesse de Rauzan] attirait à ses soirées MM. Sainte-Beuve, Eugène Sue, Liszt, etc.*” („Rauzan hercegné estjei vonzották MM. Sainte-Beuve-t, Eugène Sue-t, Lisztet, stb.”) STERN, D. (D’AGOULT, M.): *Mes souvenirs*. (1806–1833) p. 340.; „*Pendant une saison, nous jouâmes à Croissy la comédie, pas trop bien, il en faut convenir, mais avec une bonhomie parfaite. On faisait aussi chez moi, à Paris et à la campagne, de bonne musique; on y jouait les compositions nouvelles du romanticisme musical: la Symphonie fantastique de Berlioz, arrangée pour le piano par Liszt; les Mazourques de Chopin, les Études de Hiller. (...)*” („Egy évadon át vígjátékot játszottunk a Croissyban, bevallom, nem túl jól, de tökéletes humorérzékkel. A házamban is játszottak jó zenét, Párizsban és vidéken; felcsendültek a zenei romantika új szerzeményei: Berlioz *Fantasztikus szimfóniája* Liszt zongora-hangszerelésében; Chopin *Mazourque*-jai, Hiller *Tanulmányai*.”) Uo. p. 344.

⁹⁷ „*Pour celui là, pour l’attirer, en faire montre et s’en faire honneur, il fallait renoncer à être soi-même, se vouer tout entière soi-même, se vouer tout entière au culte du grand homme; y vouer les autres, quoi qu’ils en eussent; veiller incessamment, inquiète, attentive, à renouer tous les fils qui, de toutes ces vanités divergentes, devaient revenir au même point et former autour d’une vanité exaltée le noeud d’admiration qui la retenait captive.*” („Ahhoz, hogy magához vonzzák, megmutathassák és megtisztelhessék, le kellett mondaniuk önmagukról, és teljes valójukat egészen neki, a nagy ember kultuszának szentelni; itt [a szalonban] a többiek szintén ennek alárendelni, bármi származott is belőle; szüntelenül, nyugtalanul, várakozóan figyelni, hogy vissza lehessen húzni mindazokat a szálakat, amelyek az eltérő *hiúságokból* ugyanoda térnek vissza, és egy magasztos *hiúság* köré szövik a csodálat csomóját, amely fogva tartotta őt.”) Uo. p. 348.

»Most már csak a Kiváló Emberre van szüksége« - mondta egy napon mosolyogva az egyik barátom, aki kedvesen beszélt arról, milyen kényelmes számára, hogy bensőséges köreimhez tartozik. »Ez sosem következik be« - mondtam neki, és komolyan is gondoltam. A szalonok Nagy Embere nem az én ideálom; vagy még inkább: nem én vagyok a Nagy Ember ideálja.» – írta.⁹⁸

Már a visszaemlékezés első részében jól érzékelhető, hogy d'Agoult grófné eredetileg nem csak az egyéni életútját kívánta bemutatni, hanem a kortárs eseményeket is. Az utóbbiakat régi történelmi korszakok sokkal tágabb keretei közé helyezte, többek között azáltal, hogy családtörténeti részleteket illesztett a könyvbe⁹⁹ valamint, hogy saját korának egyes szokásait az általa ismert régi hagyományokkal összehasonlítva értékelt. Ugyanakkor a könyvnek valóban az egyik sajátos ellentmondása, hogy a Liszttel való kapcsolatát illetően¹⁰⁰ jelentős üres tér marad az olvasók fantáziája számára, ami a *Mémoires...* ötven évvel későbbi megjelenéséig sok szubjektív és félrevezető feltételezésnek adhatott táptalajt.

A két világháború közötti kutatás számára a releváció erejével hatott Marie d'Agoult addig ismeretlen naplója – egyéb visszaemlékezéseivel egybekötött – első kiadásának megjelenése.¹⁰¹ A *Mémoires, souvenirs et journeaux de la comtesse d'Agoult(t)* című hibrid

---

⁹⁸ „Le protectorat de l'homme illustre n'a jamais non plus aidé mon insuffisance. Incapable des sacrifices et des complaisances par lesquels ce protectorat s'achète, je n'aurais pas été sensible aux avantages qu'il procure. J'avais pour cela trop de fierté ou trop peu de vanité. »Il ne vous manque plus que le grand homme«, me disait un jour, en souriant, un ami qui me parlait avec bienveillance des agréments de mon cercle intime. »Il me manquera toujours« lui-dis-je, et je disais bien. Le grand homme des salons n'est pas mon idéal; ou plutôt: je ne suis pas l'idéal de ce grand homme.” Uo. p. 351.

⁹⁹ A könyv végéhez egy tizenegy részes (A-K jelzetű) függelék csatlakozik, amelyekre a visszaemlékezés egyes oldalain (3., 4., 9., 19., 22., 23., 77., 122., 136., 144. és 149. oldalak) lábjegyzetei utalnak. A függelékben Marie könyvtárakban- és levéltárakban folytatott történelmi kutatásainak eredményei olvashatók, mindenekelőtt a Nancy közelében lévő Flavigny település és apátság történetéhez kapcsolódóan, ahonnan családja vezetéknévét származtatja. Ezek a dokumentumok, melyek idézeteket és levél-átiratokat is tartalmaznak, a 13–19. századig tartó áttekintést nyújtanak.

¹⁰⁰ Ezért a tulajdonságáért d'Agoult grófnő más műveit, például az ugyancsak Daniel Stern álnéven 1846-ban publikált *Nélida* című regényét hasonlóképpen szubjektív feldolgozásnak, vagyis másodlagos formának tartja a kutatás.

¹⁰¹ A *Mémoires...* megjelenéséhez hasonlóan, 1933–1934-ben fontos tudománytörténeti esemény volt D'Agoult grófné és Liszt addig ismeretlen magánlevelezésének publikálása. WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 32. o.; OLLIVIER, D. (Éd.): Correspondance... i. m.; A *Mémoires...* -nak kétféle változata létezik: a Daniel Ollivier, Liszt unokája által lerövidített első, és az 1990-ben Charles F. Dupêchez által gondozott második és teljes verzió. A kiadvány napló részének egy hiányos eredeti kézirat-füzete Edme Jeanson, Liszt dédszépukája tulajdonában

műfajú, egyszerre napló és visszaemlékezés funkcióját betöltő összeállításban, – melynek első kiadója Liszt unokája, Daniel Ollivier¹⁰² volt – már sokkal több adat található a muzsikusi és a grófné közös életének eseményeiről. Az 1837 júniusa és 1839 szeptembere közötti időszakot feldolgozó naplóban a grófné, – aki 1835-ben várandósan Franciaországban hagyta családját, hogy születendő gyermeke apjával, Liszttel Svájcba „zarándokoljon” – egy érdekes, 1837. június 5-ére datálható bejegyzést közölt élettársa zenéjéről, közvetetten „génuszáról,” amit szerzőként az írásban szereplő közös barát, Georges Sand szájába adott. „Meyerbeer¹⁰³ muzsikája csupán képeket fest. Beethoven érzelmeket és eszméket hív életre. Meyerbeer csodás színjátékot vonultat el szemünk előtt, szereplőket jelenít meg – Beethoven énünk legbensejébe vezet bennünket. Génuszának leheletére életre kel összes érzésünk és szenvedésünk, a szeretet, a fájdalom, az álmok, és végtelen álmódzásba merülünk. Az egyik objektív, a másik szubjektív zenét alkot. Ön egyesíti a kettőt.”¹⁰⁴

A forrás visszaemlékezéseket tartalmazó részeinek tanúsága szerint, Marie d'Agoultban alapvetően markáns nyomot hagyott, hogy Liszt (a memoárban Wolfram álnéven) korai népszerűségéből fakadó felelősségtudatból utazott el 1838-ban Velencéből Bécsbe, amint tudomást szerzett a dunai árvízről, hogy jótékonyági koncertekkel segítse a károsultakat.¹⁰⁵ Marie külön is kiemelte a korabeli újságcikkeket, amelyek „túláradó szavakkal írtak [Liszt] fogadtatásáról,” és Liszt előadása „túlszárnyal mindent, amit valaha is hallottak” a városban, illetve, hogy csak „Mozart és Beethoven fogható” hozzá.¹⁰⁶

---

található. A visszaemlékezés résznek pedig mindössze egy nem eredeti, Marie d'Agoult után jegyzett kézírata ismert, amit 1967 óta a Library of Congress-ben őriznek. (Washington DC) Dolgozatomban a közreadott mű három kiadását használom: a már említett 1927-es első kiadáson kívül az 1990-ben megjelent párizsi kritikai feldolgozást, és a legutóbbi, Molnár Miklós által fordított magyar nyelvű, válogatott adaptációt. STERN, D. (D'AGOULT, M.): Boldog és boldogtalan... i. m. 312. o.

¹⁰² Allan Walker felhívja a figyelmet arra, hogy az első kiadás erőteljesen cenzúrázott formában jelent meg. WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 32. o. 13. j.

¹⁰³ Giacomo Meyerbeer (1791–1867) német zeneszerző, a francia opéra grande-műfaj képviselője.

¹⁰⁴ STERN, D. (D'AGOULT, M.): Boldog és boldogtalan... i. m. 121. o.

¹⁰⁵ Liszt ennek folyományaként járt Magyarországon is 1839 decembere és 1840 január közepe között. Barátja, Festetics Leó fogadta és szállásolta el a Nádor-szállóban, Pesten. Említi Prahács Margit. BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenetudományi Tanulmányok* i. m. 432. o.

¹⁰⁶ „Arany és virágoső záporozott a lábai elé, első koncertje végén diadalmenetben hordozták körbe. A legelőkelőbb urak tüsténkedtek körülötte, szobájában egyre gyűltek a pompásabbnál pompásabb ajándékok. Páratlanul ragyogó ajánlatokkal halmozták el, ha netán operát akarna írni, vagy koncertezni szeretne.” STERN,

Marie ugyanakkor lejegyezte benyomását arról is, hogy Liszt számára mit jelentett valójában az őt ekkor körülvevő rajongás. „Ő maga igen rövid leveleiben minderről egyszerűen, csodálkozás nélkül írt; sajnálta, hogy elutazott, és újra kiszolgáltatta magát a világnak. Leveleit mégis hűvösnek éreztem...”¹⁰⁷

Marie d’Agoult idézett memoárjai mellett, Liszt bécsi tanára, Carl Czerny¹⁰⁸ és Hector Berlioz¹⁰⁹ visszaemlékezése is az 1830-as évekről tanúskodik. Berlioz kiadott írásában, egyértelműen fontos eseményként tért ki megismerkedésük körülményeire. 1830. december 4-én, a *Symphonie fantastique* (Fantasztikus szimfónia) első párizsi bemutatójának előestéjén mutatkoztak be egymásnak. Egyfajta tudatos, de szigorúan tisztelettudó „(ön)menedzsmen” jelenlétét bizonyítja,¹¹⁰ és ezért kultusztörténeti megközelítésből is árulkodó mozzanat, hogy Berlioz másnapi koncertjén Liszt lelkes tapsolásával újra és újra magára vonta nem csupán az előadó, hanem a jelenlévő teljes közönség figyelmét.¹¹¹ A figyelemfelkeltő tapsolás azonban nem féltékenységet, hanem éppen mély rokonszenvet idézett elő Berliozban, ami például abban is megnyilvánult később, hogy Lisztet kérte fel esküvői tanújának.¹¹² A szakmai érintkezések mellett életük végéig komoly baráti kapcsolatot ápoltak, élénk levelezést folytattak egymással, illetve kölcsönösen írtak egymásról leveleikben.

D. (D’AGOULT, M.): Boldog és boldogtalan... i. m. 220. o.; Liszt bécsi koncertjeinek történetét részletesen bemutatják és elemzik itt: GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 167–230.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Carl Czerny (1791–1857) osztrák zongorista, zenepedagógus és szerző. Lisztet párizsi távozása után is figyelemmel kísérte. Korábban ő fordította figyelmét Beethoven és Hummel felé. Őszintén kedvelték egymást. Czerny visszaemlékezéseiben megemlíti tanítványát. CZERNY, C.: Erinnerungen aus meinem Leben. i. m.

¹⁰⁹ Hector Berlioz (1803–1869) francia zeneszerző, karmester, zenekritikus és író.

¹¹⁰ Liszt tudatos imázs-építéséről Lásd GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 336.

¹¹¹ „*Ce fut la veille de ce jour que Liszt vi(e)nt me voir. Nous ne nous connaissions pas encore. Je lui parlai du Faust de Gæthe, qu’il m’avoua n’avoir pas lu, et pour lequel il se passionna autant que moi bientôt après. Nous éprouvions une vive sympathie l’un pour l’autre, et depuis lors notre liaison n’a fait que se resserrer et se consolider. Il assista à ce concert où il se fit remarquer de tout l’auditoire par ses applaudissements et ses enthousiastes démonstrations.*” („Előző napon Liszt eljött hozzám. Még nem ismertük egymást. Beszéltem neki Goethe Faustjáról, amelyet bevallása szerint nem olvasott, és amelynek hamarosan olyan szenvedélyes tisztelője lett, mint én. Éles rokonszenvet éreztünk egymás iránt, azóta kapcsolatunk csak szorosabb és erősebb lett. Jelen volt a koncerten, ahol tapsolásával és lelkesedésének megnyilvánulásaival magára vonta a közönség figyelmét.”) <http://www.hberlioz.com/Predecessors/liszt.htm> (Letöltés ideje: 2022. május 11.); BERLIOZ, H.–CRAINS, D.: The Memoirs of Hector Berlioz... i. m.

¹¹² Berlioz 1833. október 3-án kötött házasságot Henriett Smithsonnal, Párizsban.

D'Agoult grófné és Berlioz mellett nincs kisebb jelentőségük azoknak a magyar kortársaknak sem, akik magánfeljegyzéseikben szintén kiemelt eseményként emlékeztek meg a Liszttel való találkozásairól, barátságukról. Minden bizonnyal Teleki Sándor¹¹³ 1870-es évek végére datálható sajátkezű visszaemlékezésein alapul Gyalui Farkasnak azon Teleki-életrajza,¹¹⁴ amelyből kissé idealizált, de bőségesen körülírt pillanatképeket kaphatunk Liszt Ferenc 1840-es évek elején folytatott életviteléről.

1841 december 27. és 1842. március 2. között Liszt Berlinben koncertezett éppen egyidőben a diákéveit itt töltő és dúsgazdag, a későbbi szabadságharcos honvéd-ezredes Teleki Sándorral. Teleki megérkezésekor személyesen fogadta a művészt. Gyalui Farkas interpretációjában Liszt berlini tartózkodásának kiemelkedő mozzanatai közé sorolta, hogy „(...) A magyar diákok testületileg tisztelegtek nagy honfitársuknál, hatalmas szónoklattal üdvözölték a nagy művészt, Liszt pedig igen kedvesen és barátságosan elbeszélgetett velük” vagy, hogy „(...) óriási sikere volt s nem volt nála népszerűbb ember a porosz fővárosban.”¹¹⁵

A szerző ugyanakkor fontosnak ítélte, hogy egy negatív üzenetű anekdota megosztásával bemutassa a Lisztomania árnyoldalát is. A történet szerint egy porosz fiatalember olyan módon provokálta Telekit párbajra, hogy miután egy Lisztet ábrázoló arcképet látványosan és becsmérelve hosszan méregetett egy kirakatban, ellenfele szemé láttára megvásárolta, majd tiszteletlenül jó messzire hajította azt.¹¹⁶ A történet felidézése a kultusz működésének leírását adja, és jóllehet a képek szerepének éppen egy pejoratív aspektusáról szól, egyidőben arra is rámutat, hogy Liszt életében hangsúlyos szerepet töltött be önnön képi reprezentációja.

A németországi tartózkodásról szóló rész lezárásaképpen emelhetjük ki, hogy Liszt elutazása szintén „nagy ünnepélyességgel ment végbe: a művészt a berlini egyetem tanári kara és ifjúsága kísérte ki a városból.”¹¹⁷ Gyalui Farkas a továbbiakban úgy mutatta be

---

¹¹³ Gróf széki Teleki Sándor József János (1821–1892) honvédtiszt.

¹¹⁴ GYALUI, F.: Gróf Teleki Sándor regényes élete. i. m.

¹¹⁵ GYALUI, F.: Gróf Teleki Sándor regényes élete. i. m. 10. o.

¹¹⁶ Uo. 10–11. o.

¹¹⁷ Uo. 11. o.; Liszt hosszú élete során elsősorban virtuóz cigányzenészekkel találkozott, a számára inspirációt jelentő források eredetisége azonban a legtöbb esetben vitatottá vált. Saját életművében mindenekelőtt a *Magyar Dallok* és a *Magyar rapszódiaival* reflektált a jelenségre. (1839–1885) 1859-ben könyvet jelentetett meg Párizsban *A cigányokról és a cigányzenéről Magyarországon* címmel. A maga nemében egyedülálló művet nem tudományos munkának szánta, és kimutatták benne Carolyne Wittgenstein közreműködését is. Azonban a magyar zene nemzetközi megítélését befolyásoló megállapításai mindmáig zenetörténeti polémia alapját képezik. SÁROSI B.: Cigányzene... i. m. 6. o.; SÁROSI B.: Dudások, cigányzenészek. i. m. 59. o.

Telekit, mint Liszt „hűséges jóbarátja.” Elkísérte Münchenbe, Varsóba, Szentpétervárra, Kolozsvárra, Bukarestbe, s emellett természetesen büszkén vendégül látta koltói családi birtokán. A barátok együtt mulattak, de ha kellett, a csábító sikerek között időnként elkallódó Liszt Ferencet Teleki mindig jobb útra terelte.

Az erdélyi események leírása során a szerző azonban egy ponton még tovább is ment. Úgy szolt Telekiről, mint aki tevőlegesen hozzájárult Liszt bizonyos zenei ambícióinak kibontakozásához, sőt, a vendéglátót a muzsikussal egyenrangú népszerűséggel ruházta fel. „Ketten valósággal meghódították az egész erdélyi társaságot” – fogalmazott.

Végül, ahogy az egy további mikrotörténetből kiderül, Liszt kizárólag azért hallhatott autentikus erdélyi cigányzenét, mert Teleki a koltói birtokra hozatta a máramarosi Pócs Lacit, akinek muzsikája hatására Liszt papírra vetette élete első magyar ábrándját.¹¹⁸ Liszt sikere tehát – eszerint az interpretáció szerint – megoszlott, másokra is kiterjedt, sokszorozódott.

Széchenyi István gróf 1813-tól megszakításokkal vezetett naplójában, szintén található Teleki Sándoréhoz hasonló, Liszt Ferencsel kapcsolatos bejegyzéseket. Széchenyi többek között leírta, hogyan ismerkedtek meg a zongoraművésszel. 1846-os hazalátogatása idején a muzsikusz nemcsak Batthyány Lajosnál vendégeskedett többször, hanem nála is. Széchenyi megmutatta a művésznak a készülő Lánchidat és az Óbudai hajógyárat, aki a nagylelkű gesztusra „válaszul,” hangversenyt rendezett a Kaszinóban.¹¹⁹

III.C. LISZT ÉLETÚTJÁNAK ELSŐ ÉRTÉKELÉSE: JOSEPH LOUIS D’ORTIGUE MŰVÉSZELETRAJZA

Liszt legelső, a zenetudomány objektivitásának igényével íródott életrajza mindössze huszonhárom éves korában, a *Gazette musicale de Paris* 1835. június 14-i számában jelent

---

¹¹⁸ GYALUI, F.: Gróf Teleki Sándor regényes élete. i. m. 14. o.

¹¹⁹ DOMOKOS Zs.: Liszt, Széchenyi és a Magyar Tudományos Akadémia. i. m. 3. o.

meg, Joseph Louis d'Ortigue¹²⁰ tollából.¹²¹ Az esszé újra közrebocsátották 1836-ban, a *Neue Zeitschrift für Musik* hasábjain.¹²²

Megelőzően, a sajtó és a zenetudományi szakirodalom is, csupán néhány rövid tudósításban vagy nagyobb lélegzetvételű, összefoglaló jellegű zenetörténeti mű részeként közölt adatokat Lisztről. A legkorábbi tudósítások egyike Liszt első nyilvános bemutatkozásáról szólt 1820-ban az Esterházy-palotában, amit Klein Henrik jelentetett meg a *Pressburger Zeitung*-ban.¹²³ A második korai híradás Liszt első nyilvános bécsi koncertjéről az *Allgemeine Musikalische Zeitung*-ban volt olvasható ismeretlen szerzőtől, 1822-ben.¹²⁴ A hasonló cikkek legkorábbi magyar nyelvű példája Mátray (Róthkrepf) Gábor, *A muzsikának közönséges története* című, 1828 és 1829 között keletkezett írása volt.¹²⁵

---

¹²⁰ Joseph Louis d'Ortigue (1802–1866) francia zenekritikus.

¹²¹ D' ORTIGUE, J. L.: Études biographiques. i. m. p. 197–204. <https://archive.org/details/gazettemusicaled18351pari/page/196/mode/2up> (Letöltés ideje: 2022. május 4.); Jóval később került felfedezésre Liszt korábban említett gyermekkori naplója. Tulajdonképpen ez utóbbit tekinthetjük a muzsikás életére vonatkozó legelső kortárs megnyilatkozásnak. LISZT F.: A tizenöt éves Liszt Ferenc naplója. i. m.; GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 335.; Lásd továbbá KOVÁCS I.: A csodagyerek Liszt. *Pannonhalmi Szemle* i. m. 77. o.

¹²² ANTOS K.: Liszt Ferenc és a magyar zeneirodalom. i. m. 116. o.

¹²³ „A mult vasárnap, november első hó 26-án, Liszt Ferenc, a 9 éves virtuóz abban a szerencsében részesült, hogy a magas nemesség és számos összegyűlt műbarát előtt Esterházy Miklós herceg lakásában zongorázóképességét bemutathatta. A kis művész rendkívüli ügyessége és gyors áttekintése a legnehezebb dolgok leolvasásánál, miután mindent, mit eléje tettek, a hangjegyről lejátszott, általános csodálkozást keltett és a legfényesebb reményekre jogosít fel.” Idézte magyarul uo.

¹²⁴ Liszt korai koncertjeinek magyar sajtónyilvánosságáról – például az 1830-tól a *Jelenkor* és mellékletében, a *Társalkodóban*, 1841-től a *Pesti Hírlap*, 1850-től a *Pesti Napló*, majd a *Budapesti Hírlap*, a *Hon*, *Egyetértés* és *Fővárosi Lapok*, a *Honderü*, *Honművész*, *Hölgyfutár*, *Vasárnapi Ujság* és a német nyelvű *Pesther Tageblatt*, *Pester Lloyd* és *Neues Pester Journal* hasábjain keletkező írásokról – lásd még uo.

¹²⁵ „Liszt Fer. mintegy 15 esztendő, 's már nagy Compos. és Klavirista; egy pár esztendő előtt, minekutánna Pesten, Pozsonban, Bétsben híres Concerteket adott, Párisba' s Londonba utazott. Párisban 1825. Oct. 17-én adatott első Operája e' tzim alatt: Don Sancho, ou le chateau d'amour.” RÓTHKREPF (Mátray) G.: *A' Muzsikának közönséges Története*. (Vége.) i. m. 75. o.; Róthkrepf Mátray Gábor tanulmányáról Antos Kálmán tett említést. Antos szintén ugyanitt szólt Csaplovics János 1829-ben keletkezett, *Gemälde von Ugarn* című két kötetes, Mátray művénél későbbi írásáról, amiben a szerző „foglalkozik Liszt Ferencel.” Nem önálló életrajzi mű, ezért most nem idézem. ANTOS K.: Liszt Ferenc és a magyar zeneirodalom. i. m. 116. o.

D'Ortigue tanulmánya minden bizonnyal fontos állomását jelentette a liszti „menedzsmentnek.”¹²⁶ Ahogy azonban a főcím („Études biographiques”) utal rá, vagy ahogy azt a szerző is kiemelte (de hacsak Liszt igen zsenge életkorára gondolunk is) elfogadható az a tény, hogy a cikket nem lehet klasszikus értelemben vett teljes életrajznak tekinteni.¹²⁷ Ugyanakkor, kétségtelenül alapvető jelentőségű forrás.

Természetesen a francia zenekritikus nem hagyta ki, hogy nagy vonalakban, lehetőségei szerint a legpontosabb formában ismertesse a művész addigi életének főbb fordulópontjait és helyszíneit. Azonban ezeket az információkat részben a korszak írói gondolkodásmódjára jellemző módon, részben pedig annak a szellemi közegnek a hatása alatt, amiben mindketten forogtak,¹²⁸ előbb egy sokkal tágabb, egyetemes értékű történelemfilozófiai kontextusba, majd az egyházi zene történetének narratívájába, utána Lisztnek a jelentősebb kortársaival vélhetően vagy ténylegesen kialakított kapcsolati hálójának szövetébe, végül a művész legbensőbb szellemi, vallási-lelki motivációinak ismertetésébe ágyazta azokat.

A tanulmányban szereplő életrajzi adatok és idézetek elsősorban Liszt Ádám elveszett naplójából és Láger Annától, Liszt édesanyjától származtak.¹²⁹ A szerző egyes muzikológiai megállapításaival kapcsolatban pedig savoyai Xavier de Maistre¹³⁰ nevére hivatkozott forrásként.

A szerző Liszt életútját a születéstől az interpretáció keletkezésének koráig tekintette át. Az egyetemes kontextus ebben az írásban magát az emberiség fejlődésének történetét jelenti, melyet D'Ortigue elképzelése szerint „a rendben szabadságot” és „a szabadságban

---

¹²⁶ A megjelenésének jelentőségén túlmutatva, a cikk nem leplezett célja volt, hogy Liszt művészetét legitimizálja. KOVÁCS I.: A csodagyerek Liszt. i. m. 79. o.

¹²⁷ „Enfin, une esquisse biographique du genre de celle-ci ne pouvant être complète (...)” („Egy olyan életrajzi vázlat, ami nem lehet teljes [...]”) D'ORTIGUE, J. L.: Études biographiques. i. m. p. 197.

¹²⁸ Liszt és D'Ortigue ismerték egymást és H. F. Robert de Lamennais (1782–1854) abbé köréhez tartoztak. KOVÁCS I.: A csodagyerek Liszt. i. m. 78. o.

¹²⁹ Allan Walker kutató Liszt (Láger) Annán kívül Marie d'Agoult grófnőt is az életrajzi adatok forrásaként jelölte meg. WALKER, A.: Liszt Ferenc 1. A virtuóz évek. i. m. 27. o.; Marie d'Agoult szerepét említi még: GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 336.; KOVÁCS I.: A csodagyerek Liszt. Pannonhalmi Szemle i. m. 77. o.

¹³⁰ Savoyai Xavier de Maistre (1763–1852) katona, későbbi festőművész és francia író. Egyik leghíresebb paródiája az *Utazás a szobám körül* (1794), másik ismert műve *A fiatal szibériai* (1825).; D'ORTIGUE, J. L.: Études biographiques I. Franz Listz. i. m. p. 200.

rendet” feltételező két pólus közötti kölcsönhatás mozgata. Ezt legszembetűnőbben a művészek társadalmi rétegén belül látta megnyilvánulni.¹³¹

A kultusztörténeti megközelítés szempontjából fontos mozzanat, hogy a születéstörténet elbeszélésekor „az Üstökös” megjelenésének misztikus eseményét¹³² D’Ortigue is megemlíti. A szerző rögtön magyarázatot adott arra, miért tette ezt: a muzsikusi szüleinek gyermekükhöz fűződő hiedelmeinek tiszteletéből fakadóan írt az égi jelenségről. Ezzel egyszerre fel- és elismerte, hogy az olvasó számára meglepő lehet ennek az inkább legendás – azóta egyes kutatók¹³³ által már megcáfolt – elemnek az alkalmazása ebben az alapvetően objektívnek és hitelesnek szánt zenetörténeti-elméleti írásban.

Ugyanakkor, egyúttal nyilvánul itt a legenda-képzés, még pontosabban egyfajta legenda-követés írói attitűdje, ami D’Ortigue esszéjének szintén sajátja. Ahogy azt a kutatás eddig is felismerte már¹³⁴ erre utal, hogy a szerző Liszt Ferenc édesapját, Ádámot jelölte meg az ifjú tehetség első valódi mesterének, aki annak ellenére, hogy nem volt hivatásos muzsikusi, zenei készségeivel szintén kiemelkedett a környezetéből. Id. Esterházy Antal herceg fiának alkalmazottjaként, Liszt Ádám családjával Mozart, Beethoven, Haydn és az egyházi zene bűvkörében éltek. Ebben az értelmezésben Ferenc apja zenei tehetségének is örököse volt, aki más körülmények között szintén híres zenésszé válhatott volna.¹³⁵ Ezt az atyai idézettel alátámasztott szülői „jóslatot” később Niccolò Paganini édesanyjának „látomásával” vetette

---

¹³¹ D’ORTIGUE, J. L.: Études biographiques. i. m. p. 197.

¹³² „Franz List est né à Raiding, village de Hongrie, le 22 octobre 1811, année de la comète. Nous signalons cette particularité, parce que ses parents le jeune virtuose virent une sorte de pronostic dans cette coïncidence de l’apparition du phénomène avec la naissance de leur enfant.” („Liszt Ferenc a magyarországi faluban, Doborjánban született 1811 október 22-én, a kométa évében. Megemlítjük ezt a különlegességet, mert a fiatal virtuóz szülei jelet láttak abban, hogy az égi jelenség feltűnt gyermekük születésekor.”) D’ORTIGUE, J. L.: Études biographiques. i. m. 196. o.; Kiemeli KOVÁCS I.: A csodagyerek Liszt. *Pannonhalmi Szemle* i. m. 78. o.

¹³³ Lásd például: FARKAS G. F.: Liszt, bor, üstökös. https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2011/10/22/liszt_bor_ustokos (Utolsó letöltés ideje: 2023. december 12.)

¹³⁴ Összefoglalóan KOVÁCS I.: A csodagyerek Liszt. *Pannonhalmi Szemle* i. m. 74–84. o.

¹³⁵ „Mon fils! Tu es prédestiné! tu réalisera cet artiste idéal dont l’image avait vainement fasciné ma jeunesse. En toi s’accomplira infailliblement ce que j’avais pressenti pour moi. Mon génie avorté en moi, se fécondera en toi. En toi je veux rajeunir et me continuer.” („Fiam! Téged előre elrendelt [az Úr]. Azzá a művészideállá válsz, akinek képét hiába láttam magam előtt ifjúkoromban. Amit magamnak szántam, kétségtelenül beteljesedik benned. Ami tehetség bennem elvetélt, benned megtermékenyül. Benned akarok megfiatalodni, folytatódni.”) D’ORTIGUE, J. L.: Études biographiques I. Franz Listz. i. m. p. 198.; A „művészi kiválasztottság” mítosztörténeti megközelítése szerint Kiemeli és vizsgálja: KOVÁCS I.: A csodagyerek Liszt. *Pannonhalmi Szemle* i. m. 78. o.

össze a szerző¹³⁶ utalva arra, hogy a formula (tulajdonképpen toposz) egyrészt visszatérő motívuma a zenész-életrajzoknak, másrészt – mivel Paganinit később még többször is említette – a hegedűvirtuóz munkásságát tartotta a Liszt művészetéhez legközelebbi párhuzamnak.

D’Ortigue kifejezetten szűk szavú volt egy másik ismertté váló anekdotával kapcsolatban, amit azért emelek ki, mert utólag képzőművészeti ábrázolása is született.¹³⁷ Ebben az interpretációban az idős, süket és melankóliába süppedt zeneóriás, Beethoven, egy nagyobb bécsi koncert után, csupán bátorítani kezdte az ifjú Lisztet a további zenélésre. Vagyis a többi forrás által elterjedt híres „Weihekuss,” a „művésszé szentelő csók”¹³⁸ jelenete ebből a korai leírásból teljes mértékben hiányzik.

A romantika „magányos zsenijének” képe ötlük fel az olvasó szeme előtt, mikor a cikk a művész kapcsolatrendszeréről ír. D’Ortigue szerint Liszt – különösen édesapja halála után – egyedül állt művésztársai között,¹³⁹ amit a korát meghazudtoló sokszínű látásmódjának, és kiemelkedő mesterségbeli képességeinek köszönhetett. Ezek a tulajdonságok és vallásos lelki megélései inkább „elszigetelték” a többiektől.

D’Ortigue a tanulmány egy viszonylag későbbi szakaszában, szinte mellékesen kezdett el értékelést írni Liszt zenei tevékenységéről, ami szintén meglepheti az olvasót tekintettel arra, hogy a szerző zenei kritikus volt. Úgy tűnik, hogy nagyobb figyelmet fordított a muzikus belső, emberi motivációinak feltérképezésére, művészetének szellemi összekapcsolására az univerzális emberi értékekkel és a társadalmi környezettel, mintsem a konkrét zenei tevékenységének történeti ismertetésére és elemzésére.

---

¹³⁶ D’ORTIGUE, J. L.: *Études biographiques*. i. m. p. 198.; Paganini előadását 1832-ben hallotta először Liszt Párizsban és teljesen magával ragata. Ugyanazt akarta megvalósítani zongorán, mint amit Paganini hegedűn. MÁCSAI J.: *A virtuozitás*. i. m.; GIBBS, H. Ch.–GOOLEY, D.: *Franz Liszt and His World*. i. m. p. 75–111.

¹³⁷ Lásd KOVÁCS I.: *A csodagyerek Liszt*. i. m. 74–84. o.; A későbbiekben az ábrázolásról még szólok.

¹³⁸ Lásd GIBBS, H. Ch.–GOOLEY, D.: *Franz Liszt and His World*. i. m. p. 313. note 7., 22.; KOVÁCS I.: *A csodagyerek Liszt*. i. m. 80. o.

¹³⁹ D’ORTIGUE, J. L.: *Études biographiques*. i. m. p. 200–201.

III.D. NÉMET, FRANCIA ÉS MAGYAR NYELVTERÜLETEN KELETKEZETT, ÚJSÁGCIKKEKEN ALAPULÓ LISZT-ÉLETRAJZOK

A kutatás szerint azok a további életrajzok, melyek D’Ortigue írásához hasonló felfogásban, szakmai igénnyel íródtak Liszt harminc éves kora előtt,¹⁴⁰ és magának a művésznak a közreműködésével jellemzően francia, német és magyar nyelvterületen, a kutatás szerint már az idealizálás csapdájába estek.¹⁴¹ Ezeknek az úgynevezett *Leben und Wirken*-eknek (Élet- és pályarajzoknak) másik közös vonása, hogy a szerzőik különböző napilapok, újságok és szaklapok hasábjain publikálták őket először, és csak később bővítették önálló monográfiává őket.

Újságcikk formában maradt fenn az a Lisztről megjelent életrajzi vázlat, amit 1838-ban Bécsben, a *Bäuerles Allgemeine Theaterzeitung*-ban közöltek.¹⁴²

Johann Wilhelm Christern¹⁴³ először 1840 őszén, majd 1841-ben hallotta játszani Lisztet. Már első alkalommal is egy vázlatos írást közölt róla a *Blätter für Musik und Literatur*-ban 1840 októberében. Később ez alapján írta meg a Liszt Ferencről szóló könyvét 1841 év végén. Jóllehet (állítólag) Liszt írás közben személyesen instruálta, a művéhez utóbb mégis egy hiba-jegyzék készítésére volt szükség.¹⁴⁴ Antos Kálmán 1942-ben még Christern művét tartotta a legelső olyan „önálló” – tehát nem újságban, folyóiratban vagy könyvben közölt – életrajznak, melynek további erénye volt, hogy Liszt magyarságát kellő mértékben hangsúlyozta.¹⁴⁵

¹⁴⁰ WALKER, A.: Liszt Ferenc 1. A virtuóz évek. i. m. 28. o.

¹⁴¹ Uo.; Említi még: GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 336.

¹⁴² ISMERETLEN: Biographische Skizze. i. m. o. n.; Említette ANTOS K.: Liszt Ferenc és a magyar zeneirodalom. i. m. 116. o.

¹⁴³ Johann Wilhelm Christern (1809–1876) német író és muzsikus, zenetanár. Hamburgban működött.

¹⁴⁴ Christern könyv formátumú életrajzának eredeti példánya, amit Liszt sajátkezűleg egészített ki tollal írt szerkesztői hibajegyzékkel, ma Washingtonban, a Library of Congress-ben található. (Collection of Rare Book or Manuscripts, ML95. L68.) CHRISTERN, J. W.: Franz Liszt nach seinem Leben und Wirken... i. m.; Említi WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 28. o.; A könyv Marie Hohenlohe hercegné hagyatékából került Washingtonba. GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 376. note 1.; A könyv formátumú Christern-féle életrajz előzményének tekinthető vázlatos írása: CHRISTERN, J. W.: Franz Liszt, der Romantiker. i. m.

¹⁴⁵ ANTOS K.: Liszt Ferenc és a magyar zeneirodalom. i. m. 117. o.; Antos Kálmán itt bizonyos Karl Christern-ről írt, akivel kapcsolatban nem említette azt, hogy korábban jelent volna meg életrajzi vázlata a *Blätter für Musik und Literatur*-ban. Csupán a szerző szerkesztői tevékenységére utalt. Uo.; Vélhetően Antosnál is Johann Wilhelm Christern-ről van szó, aki még nem fedezte fel Christern korábban közölt életrajzi-vázlatát.

Ludwig Rellstab¹⁴⁶ ugyancsak az egyik legkiemelkedőbb német zenekritikus volt a maga korában, ezért különösen is nagy jelentőséggel bírt, mikor Liszt megnyerte egy művészéletrajz megírására. Biográfiája – melynek egyes részeit eredetileg a *Vossische Zeitung* hasábjain¹⁴⁷ közölte – 1842 márciusában készült el *Franz Liszt. Beurtheilungen-Berichte-Lebensskizze* (Liszt Ferenc. Kritikák-Elemzések-Vázlatos életrajz) címmel. Az írás elsősorban koncertek elemzéseit tartalmazta, és a szerző a muzsikusi személyiséggel a *Liszt in Berlin* (Liszt Berlinben) és a *Liszt, ein Ereignis des öffentlichen Lebens* (Liszt a közéletben) című fejezetekben foglalkozott részletesebben. A rövid életrajz vázlata (Lebensskizze) különálló, kisebb lélegzetvételű részként illeszkedett be a könyv korpuszába.¹⁴⁸

Rellstab talán azzal is közelebb kívánta hozni az olvasóhoz Liszt személyét, hogy az életének legfőbb eseményeit a résztvevők kapcsolata, a főszereplő vélt legbensőbb érzelmei, és a gondolatait formáló akkori olvasmányai nézőpontjából tekintette végig. Egyes ellentmondásos részletek kifejezetten azt a benyomást keltik, hogy egy adott életeseményt csupán színesíteni szeretett volna az író. Ilyen például, mikor kiemelte, hogy az ifjú Liszt Ferenc és édesapja nem egy bécsi koncertteremben, hanem valójában saját lakásán¹⁴⁹ találkoztak az idős Beethovennel, akinek Schindler professzor¹⁵⁰ mutatta be őket. Ebben az interpretációban Beethoven kifejezetten barátságatlanul fogadta őket, amire Liszt később nem emlékezett. Éppen ezért tűnik ellentmondásosnak, mikor a szerző később arról ír, hogy Lisztet az első – városházán¹⁵¹ adott – koncertje után, „az ő totális elzárkózottságát és melankóliáját felülmúló ritkaságban, a megdicsőítés legmeghatározóbb, és – jóllehet csak a maga módján,

---

¹⁴⁶ Heinrich Friedrich Ludwig Rellstab (1799–1860) berlini költő, novellista, librettista és zenekritikus. 1826-tól volt a *Vossische Zeitung* című lap vezető kritikusa, közel húsz éven át. GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: *Franz Liszt and His World*. i. m. p. 337.

¹⁴⁷ GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: *Franz Liszt and His World*. i. m. p. 335., 337.

¹⁴⁸ Uo. p. 339.; Az életrajzi vázlat angol fordítását közli ugyanez a szakirodalom: Uo. p. 341–353.; 1936-ban a kutatás még Rellstab művét tartotta a legelső könyv alakú Liszt-életrajznak. „*L. Rellstab: Franz Liszt, Berlin, 1842. Liszt első könyvalakban megjelent életrajzának megjelent címlapja. (Wolff-Múzeum, [sic!] Kismarton)*” HUBAY J. (Előszó): *Liszt a miénk!* i. m. 35. kép aláírása (Lásd itt: 249. kép); Antos Kálmán 1942-ben Christern Liszt-életrajzát tartotta a legelső könyv formátumú műnek.

¹⁴⁹ D’Ortigue otthoni látogatásról nem tett említést. GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: *Franz Liszt and His World*. i. m. p. 357. note 30.

¹⁵⁰ Ludwig van Beethoven életrajzírója.

¹⁵¹ A forrás közlöje, Allan Keiler megjegyzése szerint, Beethoven nem Liszt legelső, a városházán megrendezett koncertjén vett részt, ahogy azt Rellstab közölte, hanem az 1823. április 13-án, a Redoutensaal-ban bemutatott előadáson. GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: *Franz Liszt and His World*. i. m. p. 357. note 30.

de – a leglátványosabb jelében részesítette”¹⁵² Beethoven, vagyis őstehetségét a már említett „felszentelő csókkal” ismerte el.

Rellstab ezután egy másik eseményt idézett fel, amivel nyomatékosította, hogy az ifjú Liszt tehetségét tudományosan vizsgálták. A történet szerint a tizenöt éves Ferenc, aki éppen elakadt a pályaválasztás kérdésében, Londonban részt vett egy frenológiai vizsgálaton és bizonyos Deville professzor a gyermek fejének megérintése után, alátámasztotta ugyan szellemi épségét és megerősítette zenei hivatásában, a zsenialitását azonban nyíltan nem igazolta vissza.¹⁵³

A sikerei csúcspontján lévő Liszt Ferenc zsenialitásáról alkotott véleményét Rellstab a Paganiniról írt cikkének¹⁵⁴ szó szerinti idézetével ismertette. „(...) Napjainkban széles a sikerhez vezető út mindazok számára, akik presztízstre törekcszenek. (...) a leendő művész azonban teljes szívvel mondjon le minden önző és hiú szerepéről, amelynek úgy gondoljuk, Paganini volt az utolsó híres példája. Ne önmagában tűzze ki célját, hanem önmagán túl; a virtuozitás legyen számára eszköz, nem pedig végső cél; és emlékeztessen arra, – ahogy a régi közmondás is – a nemesség kötelez, ez azonban ma különösebb indoklás nélkül úgy hangozhat: a zsenialitás kötelez.”

A zenekritikus életrajzi vázlatának értéke, hogy egy egész hosszú bekezdésen keresztül foglalkozott Liszt magyarországi sikereivel, melyeket a „legbriliánsabb, igazán a legfelemelőbb elért sikereknek” nevezett. Az életrajz lezárása is rendkívül jellegzetes. A szerző, hogy kiemelje Liszt intellektuális képességeit, tárgyalta a muzsikus irodalmi műveltségét, különös tekintettel a német irodalommal való kapcsolatára. Ez jó apropó volt, hogy személyes kedvenc költőjét, Jean Paul-t is megemlítsse, akinek romantikus nyelvezete és stílusa valójában az ő írói ízlését formálta. Rellstab kulcsgondolata a nemesség volt: a művészet eszköze által a meghatározó értékek megőrzésére és a nemes célok megvalósítására buzdította olvasóit.

Egy évvel később újabb Liszt-monográfia jelent meg Franciaországban, bizonyos J. Duverger¹⁵⁵ tollából. Szerkezetileg igen közel állt Ludwig Rellstab művéhez.¹⁵⁶ Az új könyv

---

¹⁵² „(...) *something extremely rare given his total seclusion and his melancholy disposition, and gave him the most decisive, though in its way the most formal sign of praise.*” Uo. p. 344.

¹⁵³ Uo. p. 350.; D’Ortigue 1835-ös esszében is szerepel. D’ORTIGUE, L.: *Études biographiques.* i. m. p. 199.

¹⁵⁴ Liszt cikke eredetileg a párizsi *Revue musicale*-ban jelent meg. Rellstab azonban a *Magazin für die Literatur des Auslandes* 1842. évi 25. számában megjelent fordításból vette az idézetet. Uo. p. 351.

¹⁵⁵ DUVERGER, J.: *Franz Liszt.* i. m.; DUVERGER, J.: *Notice bibliographique sur Franz Liszt.* i. m.

¹⁵⁶ GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: *Franz Liszt and His World.* i. m. p. 335.

Rellstab írásán kívül, merített Franz von Schober¹⁵⁷ Liszt németországi koncertjeiről összegyűjtött és megírt cikkeiből. A kutatás szerint, egy 1842 novembere és 1843 februárja közé datálható levélváltásuk alapján, a francia nyelvű életrajzot Liszt Marie d'Agoult-tól „rendelte meg,” aki a fentebb említett írói álnéven publikálta.¹⁵⁸

A mű kéziratát a muzsikus sajátkezűleg lektorálta, szerkesztette és rövidítette. Az életrajz Rellstab vázlatának sorrendjét követte, amit a szerző tetszőleges részletekkel egészített ki. A mellékletek között Schobertől egy – Marie d'Agoultéval párhuzamosan kiadott – könyvéből származó cikk fordítása, Lisztől pedig a Paganiniről írt esszéje szerepelt. Az összeállítás során forrásként használhatták fel Liszt gyermekkori naplóját, aminek eredetije ekkor még Marie rendelkezésére állhatott.¹⁵⁹

Szintén ugyanebben az évben jelent meg Franz von Schober összefoglalója Liszt művészetéről, Berlinben. A mű egy meglehetősen szűk időszakot dolgozott fel, mert kizárólag Liszt három évvel korábbi, magyarországi bemutatkozásának sikereivel foglalkozott. A zeneművész 1840 januárjában lépett fel Pesten, ahol jótékonysági hangversenyei után választották a város tiszteletbeli tagjává, és egy díszkardot¹⁶⁰ kapott ajándékba.¹⁶¹ A korábban

---

¹⁵⁷ Franz von Schober (1796–1882) osztrák költő, librettó-szerző, és litográfus. Breslauban és Weimarban színészként lépett fel. Liszt közeli barátja az 1840-es évek elején.

¹⁵⁸ „(...) to take charge as soon and as much as possible with my biography.” („[...] vállalja át amilyen gyorsan és amennyire csak lehet az életrajzomat.”) (Levél Marie d'Agoult-nak, 1843. február 15.) Idézi és részletezi: GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 339. notes 22–24.; GUT, S.–BELLAS, J.: Correspondance Franz Liszt–Marie d'Agoult. i. m. p. 885.

¹⁵⁹ GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 339. note 24.

¹⁶⁰ Liszt halála után a díszkard a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Jelenleg az állandó történelmi kiállításon látható. Hüvelyének felirata: „A nagy művésznak, Liszt Ferencznek, művészi érdeme és buzgó hazafisága méltatásául – tisztelő honfitársai Pesten, 1840. január 4-én.” Ltsz.: MNM TT 1887.41.10.; RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Magyar Nemzeti Múzeum. i. m. 38. o.

¹⁶¹ Fennmaradt Liszt franciául mondott köszönőbeszéde, aminek magyar fordítását 1911-ben dr. Kumlik Emil közölte. „- Kedves honfitársaim! – mert lehetetlen énnekem önökben csupán közönséget látnom. Ezt a kardot egy oly nemzet képviselői ajánlották föl nekem, a melynek vitézsége és lovaigiassága közismert és általánosan csodált. Én ezt a kardot egész életemben, mint legbecsesebb és szívemnek legkedvesebb tárgyat fogom megőrizni. Engedjék meg nekem, mint oly embernek, a ki dicsőségnek tartja, hogy ebben az országban született, hogy ezentul is műveimmel és cselekedeteimmel hálajam meg az önök jóságát... Magyarországnak nem kell hátul maradnia bármely dicsőségre nézve; ez az ország fiainak hősiességénél és képességeinél fogva a nemzetek élén van hivatva haladni... Szeretet honfitársaim, ha kell, hogy újra kardot rántsunk és vérünket ontsuk, történjék ez utolsó csöppig a mi jogunkért, királyunkért és hazánkért...” KUMLIK E.: Liszt Ferenc magyarsága. Budapesti Hírlap i. m. 3. o.

már kiemelt „önmenedzsment” érvényesülhetett akkor is, mikor a muzsikus „hirtelen felindulásból” megrendelte saját életrajzát Shoberttől. Egyik levele alapján a kérését Liszt utólag megbánta, és magát túlságosan tolakodónak tartva visszavonta.¹⁶² Talán ő lepődött meg a legjobban, mikor a *Briefe über Franz Liszts Aufenthalt in Ungarn* (Levelek Liszt magyarországi tartózkodásáról) című írás 1843-ban mégis napvilágot látott.¹⁶³

Szintén 1843-ra datálható Eduard Beurmann¹⁶⁴ Liszt-életrajza.¹⁶⁵ A híres zeneművészekről szóló sorozatban megjelent, Hamburgban közreadott életrajzról később Liszt is említést tett Marie Wittgensteinnek.¹⁶⁶ Beurmann írását abból a szempontból emeli ki a kutatás, hogy meglepően nagy figyelmet fordított Liszt magyarságának kérdésére és magyar nemessé avatásának epizódjára.

Gustav Schilling,¹⁶⁷ aki 1844-ben közreadott, két kötetes művében elsősorban saját nézőpontjából dolgozta fel Liszt európai koncertkörútjainak történetét, Alan Walker szerint csak ki akarta használni a művészt.¹⁶⁸

A Liszt aktív közreműködésével íródott francia és német nyelvterületen keletkezett klasszikus életrajzok sorát William Neumann biográfiájával zárhatjuk. Neumann 1855-ben Casselben, illetve úgy tűnik, hogy bizonyos Arthur Friedrich Bussenius közreműködésével még ugyanebben az évben Baldéban is kiadott egy-egy Liszt-életrajzot.¹⁶⁹

A magyarországi példák közül ide kívánkozik a Szent István Társulat 1865-re datálható naptárában megjelenő életrajzi vázlat és Áldor Imre ugyanekkor, a *Bécsi Hiradóban*

---

¹⁶² "I am afraid I was very indiscreet in asking you to be so good as to undertake this work..." („Attól tartok túlságosan tolakodó voltam, mikor arra kértem, legyen olyan jó és készítse el a művet...”) (Levél Franz von Schobernek, Metz, 1840. április 3.) LA MARA: Letters of Franz Liszt. i. m. I. Vol. p. 42. 25.; Idézi: GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 336. and p. 354. note 5.

¹⁶³ Uo. p. 336.

¹⁶⁴ Eduard Beurmann (1804–1883) német jogász, író és újságíró volt. 1837 és 1860 között, a *Frankfurter Telegraph* szerkesztője és a *Journal de Francfort* menedzsere volt. Később Berlibe költözött. Liszt Beurmannal még Marie d'Agoult oldalán találkozott 1841-ben Frankfurban, azokban az időkben, mikor ők Nonnenwerthben tartózkodtak. POCKNELL, P.: Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth: a Correspondence, 1854–1886. i. m. p. 51. Note 8.

¹⁶⁵ BEURMANN, E.: Franz Liszt. i. m.

¹⁶⁶ POCKNELL, P.: Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth: a Correspondence, 1854–1886. i. m. p. 51. Note 8.

¹⁶⁷ Gustav Schilling (1803–1881) német zenei enciklopédia és lexikon-szerkesztő, író. Említi WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 28. o.; SCHILLING, G.: i. m.

¹⁶⁸ WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 28. o.

¹⁶⁹ NEUMANN, W.: i. m.; NEUMANN, W.–BUSSENIUS, A. F.: i. m.

közzétett Liszt-életrajzának megemlítése. Mindkettő, – ahogy a *Zenészet* számos, nem életrajzi jellegű cikke – a Nemzeti Zenede negyedszázados jubileuma kapcsán keletkezett.¹⁷⁰

Itt érdemes szólnom az Ábrányi-család zeneértő tagjai, különösképpen idősb Ábrányi Kornél¹⁷¹ munkásságáról. 1869-re datálható Ábrányinak a *Zenészet* lapokban megjelent több olyan cikke, melyek már címadásukban is a szerző Liszt iránt érzett mély tiszteletéről és hódolatról tanúskodnak.¹⁷² Másik műve, a *Krisztus oratórium szövege és ismertetése – Liszt Ferenc életrajza s félszázados művészi működése*, 1873-ra datálható.¹⁷³ Budapesten, a Rózsavölgyi és Társa kiadó gondozásában jelent meg. A kiadvány közvetlenül is kapcsolódik az életrajz műfajához, amit a muzsikus ötvenedik művészi jubileuma évében, és az oratórium ünnepi bemutatójának apropójából adtak ki. A darabot Richter János¹⁷⁴ vezényelte 1873. november 9-én, délután 5 órakor a Vigadó nagytermében.¹⁷⁵ A füzet formátumú nyomtatvány első fele a *Krisztus* oratórium szövegkönyvét tartalmazza Ábrányi Emil¹⁷⁶ magyar fordításában. A második részben olvasható idősb Ábrányi Kornél összefoglaló írása a zeneszerző életéről.¹⁷⁷

Liszt rendkívül hálás volt az 1873-ban őt körülvevő magyarországi tiszteletért, és a jubileumi ünnepegekben manifesztálódó szeretetért. Ennek az évnek az eseményei vezették

---

¹⁷⁰ Említette őket ANTOS K.: Liszt Ferenc és a magyar zeneirodalom. i. m. 118. o.

¹⁷¹ Idősb Ábrányi (született lászlófalvy Eördögh) Kornél (1822–1903) magyar zongorista, zenei író, zeneszerző és pedagógus volt. 1843-ban Münchenben ismerkedett meg Liszt Ferencel, akivel később is szoros baráti kapcsolatot ápolt. Együtt vettek részt a budapesti Zeneakadémia megalapításában és felállításában. Ábrányi figyelemmel kísérte Liszt Ferenc életeményeit, gyakran írt cikkeket róla, többek között az általa 1860-ban alapított szakfolyóiratban, a *Zenészet* lapokban.

¹⁷² ÁBRÁNYI K.: Liszt Ferenc körünkben. *Zenészet* lapok i. m. o. n.; ÁBRÁNYI K.: Liszt-ünnepélyek. *Zenészet* lapok i. m. o. n.; ÁBRÁNYI K.: Felköszöntés Liszt Ferencre. *Zenészet* lapok i. m. o. n.

¹⁷³ Említi Prahács Margit. BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenatudományi Tanulmányok* i. m. 471. o.

¹⁷⁴ Richter János (1843–1916) győri származású magyar karmester, Wagner-tanítvány. Bayreuth-i fellépései után került haza Magyarországra, és lett a Nemzeti Színház igazgatója. Tevékenyen részt vett Liszt ötvenedik művészi jubileumának bonyolításában. ECKHARDT M.: Liszt Ferenc és magyar kortársai... i. m. 110–113. o.

¹⁷⁵ ECKHARDT M.: Liszt Ferenc és magyar kortársai... i. m. 113. o.

¹⁷⁶ Ábrányi Emil (1851–1920) költő, újságíró, műfordító. Idősb Ábrányi Kornél zeneszerző és Medre Jozefa fia. (Ifjabb Ábrányi Kornél öccse, és idősb Ábrányi Emil író unokaöccse.) 1881-ben vette el Wein Margit operaénekesnőt. Gyermekekük a zeneszerző-karmester Ábrányi Emil, aki 1882-ben született.

¹⁷⁷ ÁBRÁNYI K.: Krisztus oratórium szövege és ismertetése. i. m.

többek között arra az elhatározásra, hogy a következő évben néhány értékes tárgyát a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.¹⁷⁸

III.E. INTERJÚ ÉS LEXIKONCIKK EREDETŰ LISZT-MONOGRÁFIÁK

A zenetudomány valamely területének hivatásos képviselői által még a művész életében megjelent biográfiák között, azt az anyagot¹⁷⁹ tartja mindmáig a legautentikusabbnak a kutatás, mely adatait Lina Ramann¹⁸⁰ 1874 és 1886 között, Liszt közreműködésével zajló közvetlen levelezés útján, vagyis korhű „interjúk” alapján állított össze.

Ramann miután Amerikából visszatelepült Németországba, 1859-ben találkozott először a művésszel személyesen a lipcsei Tonkünstler-Versammlung-ban, ahol Franz Brendel¹⁸¹ mutatta be őket egymásnak. 1860 folyamán Ramann a *Technische Studien* (Módszertani tanulmányok) című műve második részét Lisztnek szentelte, amivel kiváltotta a művész lelkesedését. A következő évtizedben személyesen alig találkoztak, kapcsolatukat levélváltás útján ápták, illetve Ramann gyakran elküldte saját publikációinak egy-egy példányát Lisztnek. Az életrajz megírására vonatkozó elköteleződés fordulata Liszt ötvenedik művészi jubileuma évében és a *Krisztus* oratórium első weimari bemutatóját követően, 1873-ban következett be, mikor a művész meglátogatta őt Nürnbergben. A zenepedagógus ekkor határozta el, hogy saját újságírói és zenei írásaiban népszerűsíteni fogja Liszt művészetét a jövőben, valamint, hogy a muzsikussal segítségével életrajz-sorozatot ad ki.¹⁸²

Szükséges megemlítenem azt a mellékszálát, hogy Carolyne Wittgenstein hercegné – aki Ramannhoz hasonlóan tevőlegesen is hozzájárult a muzsikussal turingiai „élő kultuszának”

---

¹⁷⁸ Liszt Ferenc jubileumi aranykoszorúját és emlékérmét, egy ezüstkoszorút, amit az Allgemeiner Deutscher Musikverein-től kapott ugyanebből az alkalomból, a díszkardot, amit 1840-ben Pesten vett át Festetics Leótól, a Beethoven-zongorát, egy nagy ezüst kottatartót és egy nagy karmesterpalcát ajándékozott ekkor a Nemzeti Múzeumnak weimari gyűjteményéből. ECKHARDT M.: Liszt Ferenc és magyar kortársai... i. m. 114. o.; Liszt Ferenc levele a Nemzeti Múzeum igazgatójához. i. m. 15. o.; Lásd MELLÉKLET IV.

¹⁷⁹ Kiemeli WALKER, A.: I. A virtuóz évek. i. m. 31–34. o.; RAMANN, L.: Franz Liszt als Künstler und Mensch. i. m. Angol fordítását lásd RAMANN, L.: Franz Liszt, Artist and Man (1811–1840) i. m. <https://archive.org/details/franzlisztartist02ramauoft/page/402/mode/2up> (Letöltés ideje: 2022. június 6.); További jelentős forrásértékű művek: RAMANN, L.: Lisztiana: Erinnerungen an Franz Liszt in Tagebuchblättern, Briefen und Dokumenten aus den Jahren 1873–1886/87. i. m.; RAMANN, L.: Liszt-Pädagogium. i. m.

¹⁸⁰ Karolina Rosina Friederike Ramann (1833–1912) német író és zenepedagógus.

¹⁸¹ Franz Brendel (1811–1868) Liszt egyik rajongója és egyben a *Neue Zeitschrift für Musik* szerkesztője volt.

¹⁸² GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 363.

kibontakozásához – heves vitáik ellenére segítette a zenepedagógus munkáját. Külön levelezést folytattak és személyes találkozókat szerveztek a készülő életrajz témájában.¹⁸³

A Liszt által kitöltött és visszaküldött német nyelvű „kérdőívek” bár időnként félreértéseket tartalmaztak – sőt, egy alkalommal Lisztben azt a gondolatot idézték elő, hogy „(...) az életrajzom egyre jobban elképzelt, mint leírt.”¹⁸⁴ – a kultusztörténeti megközelítés szempontjából egyértelműen fontos források. „Nem a porosz herceg küldte el Lajos Ferdinánd herceg¹⁸⁵ kéziratait, aki számára, nos, klasszikus stílusú és melankolikus kvartettem (F minor) szereztem [kotta kép] a nem-népszerűtlen berlini koncertjeim idején (’42 januárja, februárja).” – írta Liszt 1875 decemberében Ramann-nak, a tizenegyedik számú interjú egyik kérdésére.¹⁸⁶ A válasz tulajdonképpen összhangban van Marie d’Agoult korábban idézett visszaemlékezésével, ami szerint Liszt a körülményekhez képest meglepően visszafogottan kezelte és értékelte a Lisztomania megnyilatkozásait. A „nem népszerűtlen” kifejezés, mint az 1840-es évek elején megélt extrém sikerek és hírnév szinonimája, egyébként az idős mesternek más válaszában is visszatért az interjúk során. Ilyen például egy 1876 áprilisában keletkezett megjegyzés, amit Ramann 1875 decemberi, tizenkettedik interjújában feltett egyik kérdésére adott Liszt, a szentpétervári, kezdetben lelkes fogadtatásával kapcsolatban. „Miklós cár jóindulatát, amit 1842-ben tanúsított irányomba teljesen elveszítettem második szentpétervári látogatásom alkalmával (’43-ban), leginkább a varsói rendőrfőkapitány egyik eltúlzott és részben téves, a lengyel rajongóimmal töltött idő alatt tett jelentése miatt, mely osztályrészemül jutott, nem tagadom.” – sejlik fel a történet vége, ami egyben egy újabb maradandó konfliktus emléke Liszt népszerűségének „árnyoldaláról.”¹⁸⁷

Ugyanakkor az „élő Liszt-kultusz” megnyilatkozásaként fogható fel, hogy Ramann hetes számú, 1875 szeptemberi, valamint az egykorú nyolcas számú kérdőívei, a kérdések és a válaszok helyett kizárólag a muzsikus addigi élete során elnyert kitüntetései, rangjai és társadalmi címeinek talán jóváhagyásra, kiegészítésre váró felsorolását tartalmazzák.¹⁸⁸

---

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ Liszt 1878 júliusi válasza Lina Ramann-nak. Uo. p. 420.

¹⁸⁵ Fiedrich Christian Ludwig Ferdinand (1772–1806) porosz nagyherceg.

¹⁸⁶ GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: Franz Liszt and His World. i. m. p. 404.

¹⁸⁷ Tizenegyedik interjú, másik válasz 1875 decemberében. Uo. p. 409.

¹⁸⁸ Magyar fordításban: „A Königsbergi Egyetem tiszteletbeli doktora, a berlini Királyi Művészeti Akadémia tagja, a budapesti Magyar Zeneakadémia elnöke, Magyar Királyi Tanácsos, a weimari nagyhercegi udvar kamarása, Oedenburg-Pest-Weimar-Jena városok tiszteletbeli polgára, a Porosz érdemrend lovagja, a Ferenc József-, Becsület Légió-, Szent György-, Diszörtség-, Tölgy Korona-, Szent Mihály stb. érdemrendek parancsnoka. (1875. szeptember/ 7.)” Uo. p. 389.; „Érdemrend lovagja (’43), a Becsület Légió parancsnoka

Ramann életrajzi könyvének első, német nyelvű köteteit 1880 és 1894 között jelentette meg a lipcei Breitkopf & Härtel kiadó. A *Franz Liszt als Künstler und Mensch* (Liszt Ferenc a művész, az ember) című könyvet Miss E. Cowdery már 1882-ben angolra fordította, amit a londoni Waterloo place No. 13. alatt működő W. H. Allen & Company kiadó tett közzé.

A szerző művében mindvégig elismerte és hangsúlyozta Liszt zenei géniuszát. Nem szakadt el attól az áhítatos szemlélettől, ami Liszt művészetét már életében egyértelműen a legmagasabb emberi és művészi teljesítmények között kanonizálta. Azonban Ramann a Lisztománia első megnyilvánulásait nem a németországi koncertkörutak idejére, hanem a korai párizsi évekre (1834–1835) helyezte. „Liszt vonzó megjelenése lelkesedést hívott elő a hallgatóságából; játéka pedig a rajongásig fokozta.” – fogalmazott.¹⁸⁹

Szintén a Liszt-kultuszhoz köthető, igen kifejező részleteket közölt a svájci „zarándokévek” időszakából. Szó szerint idézett például egy *Liszt au piano* (Liszt a zongoránál) című verset, ami megjelenése után a *Fédéral*-ban, 1836-ban forgott közszájon.¹⁹⁰ A költemény, ami sorról-sorra Liszt kiemelkedően jó külső és belső tulajdonságait méltatta, azt a képet közvetítette a zongoravirtuózzal, hogy olyan zseni, aki megjelenésével környezetét „lángra lobbantja.” Ramann a vershez fűzött saját interpretációjában ehhez a képhez az erőteljes „mágus”¹⁹¹ hasonlatát kapcsolta, akinek hangjai „áthatóan és leírhatatlanul” megérintik a hallgatóság gondolatait és érzéseit.

A „lángoló tűz,” mint a zsenialitás princípiuma népszerű motívum volt a korszak művészeti gondolkodásában.¹⁹² Erre utal az a néhány további részlet is, amit Ramann emelt ki Adolphe Pictet *Une Course à Chamounix: conte fantastique* (Verseny Chamounix-ban: fantasztikus mese) című írásából.¹⁹³ A könyv egy 1836 októberében Chamounix-ba szervezett

---

(’61), a weimari Súlyom Rend parancsnoka (’74) stb., Königsbergi Egyetem tiszteletbeli doktora (’41 vagy ’42), a weimari nagyhercegi udvar kamarása (’61), Oedenburg-Pest-Weimar-Jena városok tiszteletbeli polgára (é.n.), Albano tiszteletbeli kanonokja (’79), a budapesti Magyar Királyi Zeneakadémia elnöke (é.n.) (1875[?]/ 8.)” Uo. p. 391.

¹⁸⁹ RAMANN, L.: *Franz Liszt, Artist and Man (1811–1840)* i. m. Vol. 2. p. 15.

¹⁹⁰ Uo. p. 149–151.

¹⁹¹ Kiemeli GIBBS, H. CH.–GOOLEY, D.: *Franz Liszt and His World*. i. m. p. 205.

¹⁹² Itt érdemes megemlítenem, hogy a Liszt kutatók között érintőlegesen mások is foglalkoztak már azzal a kérdéssel, hogy Liszt személyéhez különböző szimbolikus képek, hasonlatok kapcsolódtak. Ehrhardt Damien 2016-ban megtartott konferencia előadásában Lisztről, mint „hősről” értekezett. EHRHARDT, D.: *Mediatization in 19th Century Music*. i. m.

¹⁹³ PICTET, A.: *Une Course à Chamounix*. i. m.; Említi: RAMANN, L.: *Franz Liszt, Artist and Man (1811–1840)* i. m. Vol. 2. p. 155.

baráti kirándulás nyomán született, amin többek között D'Agoult grófné, Georges Sand¹⁹⁴ és két gyermeke (Maurice és Solange), „Puzzi”¹⁹⁵ az az Liszt, valamint Pictet vett részt. A kiránduláson elhangzott beszélgetéseket Schelling¹⁹⁶ azon gondolata inspirálta, hogy „az abszolút önmagával azonos.” A „szellemi kiránduláson” résztvevők rövid, spirituális aforizmákba sűrítették gondolataikat, melyek közül Ramann később többet is közölt az életrajzban. „Ahhoz, hogy a zsenialitás tündökölhessen anyagtalán és isteni kisugárzásával, az igazságosság és a jóság két pólusa közé kell helyezni; mint a szentet a galvanikus akkumulátorban. Ezután a legkáprázatosabb fénnel ragyog anélkül, hogy elfogyna. A vulgáris szenvedélyektől lánggra lobbanva csak durva csillogást ont, s a tűzvészt elterjesztve maga körül tönkreteszi magát.” Vagy: „A zseni hibái magukon viselik feloldozásukat.”¹⁹⁷

Ramann érzékletesen számolt be Liszt egyik előadásáról, ahol a közönség kezdetben negatív, ellenséges hangulatát képes volt egyenesen az ellenkezőjére fordítani. D'Agoult grófnével való távozása után, amit a közvélemény botrányként értékelt, Liszt 1836-ban visszatért egyszer Párizsba, hogy december 18-án koncertet adjon. „Hatalmas szenzáció volt. (...) Fel voltak háborodva Liszt miatt, de várták a koncertet. (...) Ezen az estén, mikor Liszt fellépett a színpadra, leginkább hideg és ellenséges pillantásokkal találkozott, és ugyanaz a közönség, aki korábban simogatásaival szinte megfojtotta kedvencét, most üdvözlés nélkül fogadta. Mindenki aggodalommal tekintett a virtuózra, egyetlen kéz sem emelkedett fel, hogy köszöntse. Fájdalmas csend honolt. Bejelentették darabjait, »Fantasie symphonique« zenekarral, Berlioz témáira; »Közjáték« Puccini egyik Cavatinájára (Niobe fantázia), és töredékek; a »Bál« és a »Halálmenet«; a »Symphonie fantastique« zongoraátírata. A hallgatóság először hűvösnek mutatkozott; a taps kezdetben egyértelműen megerőltető volt a számukra, de a második darab már meggyőzte őket és végül újra kedvencük felé fordultak.

---

¹⁹⁴ George Sand szintén reflektált írásban az élményre *Lettres d'une Voyageur* című művében. Uo.

¹⁹⁵ Liszt még Czerny családjától kapta ezt a becenevet, mikor 1822 őszétől egy utcában laktak Bécsben, és esténként gyakran volt náluk, hogy zongoraórákat vegyen. WALKER, A.: 1. A virtuóz évek (1811–1847) i. m. 97. o.; CZERNY, C.: Erinnerungen aus meinem Leben. i. m. p. 28.

¹⁹⁶ Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854) német filozófus.

¹⁹⁷ „*Pour que la génie brille de son éclat immatériel et divin, il faut qu'il soit placé entre les deux pôles du vrai et du bien; comme le charbon dans la pile galvanique. Alors il luit, sans se consumer, de la plus éblouissante lumière. Enflammé par le fer vulgaire des passions, il ne répand qu'une lueur rougeâtre, et se détruit lui-même en propageant l'incendie.*” PICTET, A.: Une Course à Chamounix. i. m. p. 179.; RAMANN, L.: Franz Liszt, Artist and Man (1811–1840) i. m. Vol. 2. p. 158–159.; „*Les fautes du génie portent avec elles leur absolutions.*” PICTET, A.: Une Course à Chamounix. i. m. p. 179.; RAMANN, L.: Franz Liszt, Artist and Man (1811–1840) i. m. Vol. 2. p. 159.

Ahogy aznap a zenei lapok hasábjain fogalmaztak, bár a közeledés során minden »centiméterért« elszántan meg kellett küzdenie tehetségével, harmadszorra végeláthatatlan tapsviharral ismerték el a művész teljes győzelmét.”¹⁹⁸

A felvilágosodás korában feltűnő, és a 19. század folyamán töretlen népszerűségnek örvendő életrajzi műfaj, a zenei lexikonok világából több említésre méltó cikket emelhettem ki. François-Joseph Fétis¹⁹⁹ *Biographie universelle des musiciens* (Egyetemes zenei életrajzok) című sorozatának Liszt-tétele 1844-ben keletkezett. A sorozat második, bővített kiadása 1878 és 1880 között jelent meg.

A magyarországi zeneirodalom tekintetében itt szólok Ságh József 1879-ben megjelent *Zenészeti Lexikonjáról*, amiben hosszabb leírást szánt Lisztről.²⁰⁰

Ehhez hasonló felfogásban, vagyis lexikoncikk jelleggel látott napvilágot Ludwig Nohl²⁰¹ 1882-es Liszt-életrajza is, ami végül önálló kisebb monográfiává bővült, s végül ebben a formában kapott helyet a zenészéletrajzokat (Haydn, Mozart, Wagner és Weber életét) bemutató könyvsorozat negyedik köteteként. Nohl *Liszt életé*-t 1881-ben még maga a mester lektorálta sajátkezűleg.²⁰² Az életrajz azon példák egyike, amiben nagy hangsúlyt kapott Liszt magyarságtudatának kérdése, mint a művészetét jelentősen befolyásoló tényező.²⁰³

III.F. A LISZTI LEVELEZÉS, MINT BIOGRÁFIA ÉS KULTUSZTÖRTÉNETI FORRÁS

A saját élményeket feldolgozó, kezdetben a nyomtatott sajtóban, majd önálló könyv formátumban publikált, és szintúgy még Liszt életében megjelent emlékiratokon kívül szükséges külön megemlítenem azt a több ezer folyóméternyi autográf kéziratot, mely világszerte szétszóródva, különböző köz- és magánarchívumokban, levéltárakban, könyvtárakban és múzeumokban lelhető fel. A liszti levelezés amellet, hogy számos

---

¹⁹⁸ RAMANN, L.: Franz Liszt, Artist and Man (1811–1840) i. m. Vol. 2. p. 235–236.

¹⁹⁹ François-Joseph Fétis (1784–1871) belga/ vallon muzikológus, zenekritikus, szerző és tanár. Nagyszabású lexikonját párizsi tanulmányai után, 1806-ban kezdte megírni.

²⁰⁰ Említette ANTOS K.: Liszt Ferenc és a magyar zeneirodalom. i. m. 118. o.

²⁰¹ Ludwig Nohl (1831–1885) német zenetudós, író. Beethoven munkásságával kapcsolatos felfedezései (a „Für Elise” bagatelle-je) nyomán tett szert világhírnévre. Életrajzot írt Carl Maria von Weberről is.

²⁰² WALKER, A.: Liszt Ferenc 1. A virtuóz évek. i. m. 28. o.

²⁰³ KUMLIK E.: Liszt Ferenc magyarsága. *Budapesti Hírlap* i. m. 2. o.

forráskiadvány és monográfia alapanyagát képezi, önmagában is megszámlalhatatlan kultusztörténeti összefüggésre mutat rá.

A szinte beláthatatlan mennyiségű kézirat keletkezése mindenekelőtt annak volt köszönhető, hogy Liszt Ferenc hosszú élete során folyamatosan utazott, ezért a levélváltás és a távirat mindenkori kommunikációjának elsődleges eszköze volt. Általában franciául folytatott levelezést igen kiterjedt családi, baráti, tanítványi és hivatali köreivel. Német és angol nyelven csak kisebb mértékben, magyar nyelven pedig elenyésző mennyiségben maradtak fenn levelei.²⁰⁴ A kéziratok jelentős része mindmáig publikálatlan,²⁰⁵ ugyanakkor egy másik részüket közvetlenül Liszt halála után, és az elmúlt két évszázad folyamán többször is lefordították, átszerkesztették, hogy többkötetes sorozatok formájában végül közreadják. Számos életrajzi adat és Liszt életéből ismert és kevésbé ismert részlet e publikált levelezéseken keresztül ismerhető meg.

A tudományosság igényével készült, lábjegyzetekkel ellátott legkomolyabb 19. századi mű Ida Marie Lipsius (La Mara)²⁰⁶ nevéhez és szerkesztői tevékenységéhez fűződik. Bár tudománytörténeti tény, hogy mellette Liszt egyes rokonai,²⁰⁷ akik örökölték és

---

²⁰⁴ Másodsorban németül írt, ahogy tudomásunk van angol nyelvű kéziratairól is.

²⁰⁵ Evelyn Liepsch, a weimari Klassik Stiftung (Goethe- und Schiller Archiv) munkatársa 2019-ben mintegy kétezer darab publikálatlan levélről tett említést, melyek Liszt élettársa, Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegnéhez köthetők. Evelyn Liepsch levele Apór Eszternek (2019. február 13.)

²⁰⁶ Ida Maria Lipsius (La Mara, 1837–1927) német író és zenetörténész. Liszt-hez kapcsolódó művei és azok kiadásai a teljesség igénye nélkül: LA MARA (Ed. by): Letters of Franz Liszt. From Paris to Rome. Years of travel as virtuoso. Constance Basche (Transl. by), London, H. Grevel & Co., I. Vol., 1894.; LA MARA (Ed. by): Letters of Franz Liszt. From Rome to the End. Constance Basche (Transl. by), London, H. Grevel & Co., II. Vol., 1894.; LA MARA (Hrsg. von): Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt. (1824–1854) Leipzig, Breitkopf & Härtel, Erster Band, 1895.; LA MARA (Hrsg. von): Briefwechsel zwischen Franz Liszt und Hans von Bülow. Leipzig, Breitkopf & Härtel, Erster Band, 1898.; LA MARA (Hrsg. von): Franz Liszt's Briefe. An die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein. Leipzig, Breitkopf & Härtel, Vierter Band, 1899.; LA MARA (Hrsg. von): Briefe von Hector Berlioz an die Fürstin Caroline Sayn-Wittgenstein. Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1903.; LA MARA (Hrsg. von): Ideale Freundschaft und romantische Liebe. Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein und Frau Estelle Fournier. In: Literarische Werke, Bd. 5. a.d. Frz. v. Gertrud Savić, Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1903.; LA MARA (Hrsg. von): Franz Liszts Briefe. (1823–1886) Neue Folge zu Band I. und II. Leipzig, Breitkopf & Härtel, Achter Band, 1905.; LA MARA (Hrsg. von): Aus der Glanzzeit der Weimarer Altenburg. Bilder und Briefe aus dem Leben der Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein. Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1906.; LA MARA (Hrsg. von): Correspondence entre Franz Liszt et Charles Alexandre Grand-duc de Saxe. Leipzig, 1909.; LA MARA (Hrsg. von): An der Schwelle des Jenseits: Letzte Erinnerungen an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein, die Freundin Liszts. Leipzig, 1925.

²⁰⁷ Korábban említettem: OLLIVIER, D. (Éd.): Correspondance... i. m.

birtokoltak a művésztől származó autentikus leveleket, szintén mutattak fel releváns forráskiadványokat, mégis La Mara kötetei tekinthetők a legátfogóbb, egyben a történetírás objektivitását gyakorolni törekvő műveknek. A szerző-szerkesztő Liszt leveleit eredeti nyelvükön (franciául, németül, olaszul, angolul) adta közre, melyek rendkívül informatívak nem csak a művész kapcsolatrendszere, élet-eseményei és gondolatainak ismertetése, hanem természetesen az élő kultusz megnyilvánulásainak vizsgálata szempontjából is.

„Ha szörnyű kellemetlenségek nélkül eljöhethél hozzánk, hogy átölelj és megörvendeztess minket jelenléteddel, még három hétbe sem telne és a Pantheon lanternájába bújhatnál, bevallom, nagyon boldog lennék. A lehető legjobb helyzetben vagy ahhoz, hogy nagyszerű dolgokat írj, használd ki.” – olvasható például Berlioz 1836-ban megfogalmazott értékelése Liszt helyzetéről,²⁰⁸ La Mara jóvoltából. A publikált levelek ezen kívül arról is tanúskodnak, hogy a levélforma kiváló fórumot jelentett a Liszt iránti szellemi hódolat kifejezésének.

Liszt zenéje a korszak legkiemelkedőbb történelmi személyiségeit sarkallta arra, hogy levélben fejezzék ki a művészete által előhívott fennkölt érzéseket. Közülük emelkednek ki azok, akik – elsősorban Liszt weimari Kapellemeister-i kinevezése idején – egyébként hivatalból sem hiányozhattak a mester ismeretségi köréből, vagy koncertjeiről. „Uram, csakis a legnagyobb elégedettséggel fogadhattam azt a misét, melynek szerzője és egyben kiváló dirigense volt azon a weimari előadáson, amit születésnapom első megünneplése alkalmából rendezett.” – írta III. Napóleon 1858-as üdvözlésében.²⁰⁹

A koncertek magasztos hangulatáról tanúskodik Liszt egyik igen érzékletesen megfogalmazott, saját sikereire adott önreflexiónak minősülő – és mint ilyen, meglehetősen ritka – megjegyzése is, amit Wittgenstein hercegnének a *La Messe*, vagyis az *Esztergomi mise* 1858. április 10-én, szombaton este 8 órakor a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében sorra kerülő bemutatója alkalmából írt. „[...] A szívek egyszerre dobbantak – és a hallgatóságban ott volt az a meghatározhatatlan érzés, amit a zsenialitás »sarkában« keletkezett művek hívnak elő.” Ezen a jótékonysági előadáson, amit a múzeumkert és a lipótvárosi templom (mai Szent

---

²⁰⁸ „Si tu pouvais sans un terrible dérangement venir nous embrasser et nous réjouir le coeur par ta présence, ne fût-ce que pour trois semaines et fallût-il te cacher dans la lanterne du Panthéon, je t'avoue que j'en serais bien heureux. Tu es dans la meilleure position possible pour écrire de grandes choses, profite-en.” (»25 janvier 1836.«) LA MARA: Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt. Bd. III. p. 5.

²⁰⁹ III. Napóleon (1808–1873) francia király.; „Monsieur, Je ne pouvais recevoir qu'avec une vive satisfaction la messe en musique dont vous êtes l'auteur et dont vous avez bien voulu vous-même diriger l'exécution à Weymar, lors de la première célébration de ma fête. (...)” (»Palais de Compiègne, 23 Nbre 1858.«) Uo. p. 38. 28.

István Bazilika) építésének költségeire való gyűjtés érdekében szerveztek, jelen volt a korabeli magyar történelmi és szellemi arisztokrácia.²¹⁰

A kortársak legnemesebb érzései és hálája, amit Liszt személye és művészete váltott ki, időnként még a költészettel hivatásszerűen nem foglalkozó magánszemélyeket is arra vette rá, hogy a prózai forma helyett költeményt írjanak a mesternek. Jó példa erre Heinrich Marr²¹¹ rövid verses laudációja, amit Liszt 1855. évi születésnapjára költött: „Egészséges és hosszú élethez,/ »Gondtalan mindennapi kenyérhez«,/ Csak a filiszteusok ragaszkodhatnak/ Szívükben félelemmel és nyomorúsággal!/ Teljes lelkemből kívánok Neked/ Lendületes, tevékeny – Életet/ Kívánom, hogy a Harc acélos Harcossá tegyen,/ Új győzelemre vezessen!/ És ha egyszer Ezüshajjal állsz/ A romokon büszkén, győztesen,/ Még szebben ékesít majd a koszorú,/ Mert – Ezüstön a zöld, mily’ szép!/ E verset úgy írtam, ahogy tudtam./ Vedd jó szívből, amit hoztam.«”²¹²

De hosszabb verssel örvendeztette meg Lisztet Salomon Mosenthal²¹³ egy nappal azután, hogy a muzsikus 1856 január 28-án Mozart centenáriumi ünnepségeinek idején Bécsben vezényelt.²¹⁴ A levélírók sorából hasonló okból emelhető ki Georg Herwegh neve.²¹⁵

---

²¹⁰ „*Les coeurs ont battu – et il y avait bien dans l’auditoire ce sentiment indéfinissable, que provoquent exclusivement les oeuvres marquées au coin du génie.*” (»Samedi 10 Avril 58, après l’exécution de la Messe dans la salle du musée...«) LA MARA: Franz Liszt’s Briefe. Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein. Bd. IV. p. 428. 315.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 23. o.

²¹¹ Heinrich Marr (1797–1871) német színművész és rendező.

²¹² A verset befogadható hossza miatt eredeti nyelven idézem.; „*»Gesundheit und recht langes Leben,/ »»Ein sorgenfreyes täglich Brod««, Daran mag der Philister kleben/ In seines Herzens Angst und Noth!/ Ich wünsche Dir aus ganzer Seele/ Ein Leben – ruhlos, thatenvoll,/ Wunsch’, daß der Kampf den Kämpfer stähle,/ Zu neuem Sieg ihn führen woll’!/ Und wirst Du einst im Silberhaar/ Auf Trümmern stolz als Sieger steh’n,/ Dann ziert der Kranz Dich schöner noch führwahr,/ Denn – Grün auf Silberweiß steht schön!/ So gut ich’s kann hab’ ich den Vers gemacht./ Nimm was aus gutem Herzen ich gebracht.«*” (»Weimar, d. 22ten Oct. 1855.«) LA MARA: Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt. Bd. III. p. 24–25. 15.

²¹³ Salomon Mosenthal (1821–1877) drámaíró.

²¹⁴ Az *Ein Hoch für Liszt!* (Gratuláció Lisztnek!) című verset Mosenthal egy éjszaka alatt írhatta meg. Hossza miatt a teljes verset jelen dolgozat keretei között nem idézem. A levélre Liszt írta rá az 1856. január 29-i dátumot. LA MARA: Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt. Bd. III. p. 27–30. 18.

²¹⁵ Georg Herwegh (1817–1875) politikus, költő. A *Die lichte Blum’ im dunkeln Kranz...* (Fénylő virág a sötét koszorúban...) kezdetű verse Liszt Dante-szonátájának meghallgatása után született, a muzsikus Richard Wagnernél tett zürichi látogatása alkalmával. A költő 1856. október 30-án vetette papírra szerzeményét. Uo. p. 31–32. 21.

Herwegh személyét azért is fontos megemlítenem, mert verse rámutat a Dante-téma kultusztörténeti jelentőségére. Liszt korában Dante és az *Isteni színjáték* kultusza virágzott, amihez körülbelül az 1830-as évek elejétől több csatornán is kapcsolódott a zeneszerző, a társművészetek egysége gondolatának jegyében.²¹⁶

A Liszttel való barátság természetesen inspirálta a hivatásos költőket is, melynek emléke gyakran levelek mellékletként érkezett versek formájában őrződött meg. Jó példa lehet erre Heinrich Hoffmann von Fallersleben²¹⁷ egyik levele 1857-ből. A sort természetesen még tovább folytathatnám.²¹⁸

IV. ÉLETRAJZ-ILLUSZTRÁCIÓK LISZT KORÁBÓL

A Liszt Ferenc életében keletkezett, róla szóló életrajzok feltűnő közös vonása, hogy többségük szinte kizárólag írott forrás. Vagyis a szerzők figurális-képes illusztrációk nélkül tervezték meg és adták közre őket. A legkorábbi életrajzokról továbbá általánosságban azt mondhatjuk el, hogy még ha vizuálisan a belíveken olvasható szövegeket meg is törték valamilyen képes betéttel, azok általában Liszt zenei műveiből vett kotta-részletek és/ vagy autográf aláírások másolatai voltak.

Fontos kiemelni, hogy a szövegek közé betördelt kották vagy kotta-részletek másolatai a zenetudományban kéziratos forrás-idézetnek, nem pedig képnek számítanak. Tehát vizuálisan nem értékelhetőek klasszikus értelemben vett illusztrációként.

---

²¹⁶ ECKHARDT M.–KACZMARCZYK A.: Liszt és a társművészetek. i. m. 5. o.; 2021 októberében a Liszt Ferenc Emlékmúzeum az „Egyre mélyebbre merülök Dante sötét erdejében” című időszaki tablókiállításán foglalkozott a kérdéssel, amit a Zeneakadémia épületében rendeztek meg. <https://lisztmuseum.hu/virtualis/egyre-melyebbre-merulok-dante-sotet-erdejeben-liszt-ferenc-123899> (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 21.)

²¹⁷ Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798–1874) költő és irodalomtörténész 1854 és 1860 között Liszt weimari korszakának egyik legmeghatározóbb kapcsolata volt. A Lisztnak levél-mellékletként elküldött, *Der Mann, Der die Kunst übt mit Meidterschaft...* (Az Ember, Ki a Művészet Mestere...) kezdetű verse 1857-ben keletkezhetett. LA MARA: Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt. Bd. III. p. 33–34. 23.

²¹⁸ A Liszt baráti köréhez tartozó összes költőt és a neki dedikált költeményeiket ennek a dolgozatnak a keretei között sajnos lehetetlen maradéktalanul bemutatni. Fallersleben személyét elsősorban azért emeltem ki, mert Liszt számos levélben megemlítette őt, mint a weimari házukban sűrűn megforduló vendég, továbbá kapcsolatukról egy jellegzetes korabeli képi ábrázolás is megőrkítette, amit a későbbiekben még részletesebben elemzek.

IV.A. „VIRTUÁLIS ILLUSZTRÁCIÓK” – LISZT KÉPLEÍRÁSAI

Önmagában elgondolkodtató és érdekes kérdés, hogy Liszt korai életrajzaiból miért hiányoznak a művész arcását, vagy az életének eseményeit ábrázoló képek.²¹⁹ Nehéz föltételezni azt, hogy az olvasó közönségnek ne lett volna igénye rájuk, már csak azért is mert Liszt, aki a fentebb idézett egyes visszaemlékezések szerint „puszta megjelenésével lánggra lobbantotta környezetét,” a vizuális kultúra történetének éppen az egyik legaktívabban változó, forradalmi korszakában született és élt. Egy olyan időszakban, amikor nem csak a hagyományos grafikai technikákkal készült képekkel illusztrált sajtó fejlődött rohamosan, hanem mellette a fotográfia, mint a képzőművészetnél gyorsabb és precízebb, képsokszorosításra alkalmas technika, egyfajta „képprobbanást” váltott ki a kiadói gyakorlatban.

A korból Liszt-életrajzok felfedezett „képhiánya” tükrében ezért, véleményem szerint az autográf és publikált levelezések írott szövegeiben fellelhető „verbális liszti képleírásokat” tekinthetjük az első olyan, szöveget kísérő kvázi „képeknek,” melyek az eredeti kontextusukban egyfajta „virtuális illusztrációként” működhettek.

Liszt és hozzátartozói (mindenekelőtt két élettársa, Marie d’Agoult grófné és Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegné, nem különben gyermekei) nagyon érzékenyek és figyelmesek voltak a mindenkori környezetükben lévő képekre. Érdeklődésük nem csupán a képzőművészeti alkotásokra terjedt ki, hanem a környezetük látványa gyakran önmagában is valódi belső élményt jelentett a számukra. A leírt külső és belső képek jelentősége eddig sem került el a kutatás figyelmét.²²⁰

Liszt és a környezetében élők érzékenysége a képek iránt abban nyilvánult meg elsősorban, hogy leveleikben és az egyéb írott megnyilatkozásaikban rendszeresen fogalmaztak meg műleírásokat. Talán azért tették ezt, mert szólni akartak a képek látványa által kiváltott érzéseikről és benyomásaikról. Az egymásnak írt leveleikben gyakran hosszú bekezdéseket szántak a megfigyelt részletek ismertetésének, s azzal, ahogy a látottakat szavakba öntötték, lényegében csatlakoztak és részeseivé váltak a korszakban zajló,

---

²¹⁹ Megemlítendő itt, hogy Liszt személyének hiánya bizonyos kulcsfontosságú képi ábrázolásokról, mint „problematika” – dolgozatom jelen megállapításától eltérő megközelítésben – feltűnik a legújabb Liszt-kutatásban is. Erre a témára a későbbiekben még részletesebben kitérek. Lásd EHRHARDT, D.: *Mediatization in 19th Century Music*. i. m. p. 5.

²²⁰ A problematikával foglalkozott többek között: PETERNÁK A.: *Liszt képleírásai*. i. m. 359–381. o.; KOVÁCS Imre: *A társművészetek egysége: Képzőművészek Liszt életében*. i. m. 39–41. o.

közízléssel kapcsolatos művészeti-esztétikai vitáknak. A képekről folytatott „párbeszédnek” pedig jellem- és ízlésformáló ereje volt, míg máskor ez a módszer a visszaemlékezésben segítette őket.

Sőt, Liszt időnként szinte költeményt írt egyes képekhez, vagy ódát zengett egy-egy műalkotásról. Gyakran adott érzelmdús hangot régi vagy kortárs képzőművészek iránt érzett mély hódolatának. „Fra Angelico! A te csodálatos angyalaid szőke fürtjeikkel... Mikor láthatom őket újra?” – hangzik el a költői kérdés például az egyik, 1855. április 17-én keletkezett levelének nyitómondatában.²²¹

Jóllehet Lisztből alapvetően ambivalens érzéseket váltott ki a korszak legújabb képalkotó technikája, a fényképezés, óhatatlanul is több, történeti szempontból jelentős kapcsolódást fedezhetünk fel részéről, ami hozzáfűzte. Amellett, hogy ő maga gyakran vált a fotográfia nemzetközi pionírjainak modelljévé, több megjegyzést is papírra vetett a „Nap által rajzolt képekkel” kapcsolatban.

1848. február 28-án keletkezett levelében például – az aktuális franciaországi hírek megosztása közben – egy felsorolásban név szerint említette meg Arago belügyminisztert. Ugyanarról a fizikus, csillagász, tudós és politikusról tett említést, akinek Louis Daguerre²²² körülbelül tíz évvel korábban mutatta be felfedezését, és aki 1839. január 7-én bejelentette a dagerrotípiát a Francia Akadémián, miközben a szabadalmat megvételtre ajánlotta a kormánynak.²²³

Liszt 1854 októberében egy Párizsba írt levelében²²⁴ pedig arra kérte meg gyermekeit, Blandine-t, Cosimát és Danielt, hogy adják át üzenetét nagy barátjának, a földrajztudós és úttörő fotográfus Rosti Pálnak,²²⁵ ami szerint folytatni fogják a közös ügyeikről való

---

²²¹ „Fra Angelico! Tes beaux anges avec leurs ondes de chevelure blonde... Quand les reverrai-je?” LA MARA: Franz Liszt's briefe. Briefe an einer Freudin. i. m. p. 7. 3. (»Mardi, 17 Avril [6 heures du matin]«)

²²² Louis Daguerre (1787–1851) francia festő és színházi díszlettervező, a dagerrotípiát eljárás szabadalmának első tulajdonosa.

²²³ A fotótörténészek szerint szintén Arago volt az, aki 1839. augusztus 19-én a Tudományos és Képzőművészeti Akadémia együttes ülésén nemzetközi érdeklődés keretében, részletesen ismertette a vegyi eljárást.; *Művészet-e a fotográfia? (2015. augusztus 19.)* https://mamanohaz.blog.hu/2015/08/19/muveszet-e_a_fotografia_egy_birosagi_per_tortenete (Letöltés ideje: 2021. február 8.)

²²⁴ OLLIVIER, D. (Éd.): *Correspondance de Liszt et de sa fille...* i. m. p. 109.

²²⁵ Rosti Pál (1830–1874) magyar utazó, néprajz- és természettudós, fotográfus. Izgalmas úti leírásokat készített többek között Amerikáról. Utazásait camera segítségével dokumentálta. Az első magyar fényképalbum készítőjének tartják, de teljesítménye a nemzetközi fotótörténetben szintén egyedülálló volt. Lásd FISLI É.–LENGYEL B. (Szerk.): Rosti. i. m.

párbeszédet. Úgy tűnik, hogy a három gyermek közül Blandine-t szorosabb kapcsolat fűzte Rostihoz, aki a következő év februárja és júniusa között sűrűn látogatta őket. A leány több levélben számolt be apjának erről. Az egyik levél például 1855. február 5-én, Párizsban keletkezett.²²⁶ Március 1-jén Blandine leírta,²²⁷ hogy Rosti mennyire vágyott egy Zeneakadémiai belépőre, amit Liszt akkori titkára, Gaetano Belloni ígért neki. A leány május 4-én kelt leveléből²²⁸ pedig azt tudhatjuk meg, hogyan és mivel szórakozott Rosti párizsi tartózkodása idején. Végül a június 14-i beszámolóából kiderül, micsoda különleges műveltség és attitűd jellemezte Rostit, ami nagy hatással volt Liszt gyermekeire.²²⁹

Egy másik kapcsolódási pontról tesz említést Kincses Károly fotótörténész, aki Szathmári Pap Károlyról²³⁰ írt könyvében²³¹ említi meg a festő-fényképész Liszttel kötött barátságát. A zongoravirtuóz és Szathmári Rómában ismerkedhetett meg egymással.²³²

---

²²⁶ OLLIVIER, D. (Éd.): Correspondance de Liszt et de sa fille... i. m. p. 119.

²²⁷ Uo. p. 122.

²²⁸ Uo. p. 126–127.

²²⁹ „Enfin nous avons vu Rosti; je maugréais déjà contre lui, je lui aurais pardonné son horreur pour l'étude, son fanatisme pour Mendelssohn, sa passion pour Mlle Duprez, sa manière de préférer la Dame aux camélias d'Alexandre Dumas aux tragédies de Racine, Corneille et voire même aux drames de Goethe et de Shakespeare, sa partialité pour Mme Doche contre Mlle Tachel, son amour pour les enluminures de quadrilles plutôt que le Louvre qui n'a pas encore eu l'honneur de recevoir sa visite, son goût pour les cafés chantants, sa passion pour les plaisanteries de carnaval viennois (entre autres de mettre du cigare à la place de chocolat dans un gâteau), son fanatisme pour les parfums combinés de rose et de violette, sa frénésie pour les intéressantes bibliothèques des cabinets de lecture; mais jamais! de n'être pas venu nous dire qu'il vous avait vu.” („Végre megláttuk Rostit; már épp zúgolódní kezdtem, mert megbocsátottam volna neki rettegését a kutatástól, a Mendelssohn iránti fanatizmusát, a Mlle Duprez iránti szenvedélyét, ahogy Alexandre Dumas *Kaméliás hölgyét* részesítette előnyben Racine tragédiáival, Corneille, de még Goethe és Shakespeare drámáival szemben is, a Doche asszony iránti részrehajlásáért Tachel kisasszonnyal szemben, a quadrille-világítás, és nem pedig a Louvre iránti szeretetéért, amely még sosem részesült a látogatásából, a kávézók kántálói iránti ízlését, a bécsi karneváli viccek iránti szenvedélyét [többek között csokoládé helyett szivart tesz a tortába], fanatizmusát a rózsá és az ibolya illattal kevert parfümökért, a könyvtárak olvasótermei iránti imádatát; de soha! amiért nem jött, hogy elmondja, látta Magát.”) Uo. p. 129.

²³⁰ Szathmári Pap Károly (1812–1887) erdélyi magyar festő és fotográfus.

²³¹ KINCSES K.: Uralkodók festője, fényképésze: Szathmári Pap Károly. i. m. 83. o.

²³² Szathmári 1836-ban érkezett Itáliába Svájcából. Miután tanulmányozta a lombard képtárakat, templomokat és múzeumokat, sok remekmű másolatát készítette el. Négy év inspiráció-gyűjtés után, 1837 tavaszán tért vissza Borszékra, ahonnan Nagyszebenbe ment, hogy az erdélyi országgyűlés tagjairól arckép-sorozatot rajzoljon, amit Kolozsváron litografáltak. Ősszel már újra Itáliában volt, és ekkor kötöttek barátságot Liszt Ferencsel, akit később moldvai és havasalföldi koncertkörútjaira kísért el. FARKAS Zs.: A romániai fotóművészt napja. i. m. o.

Később Liszt beajánlotta barátját a weimari választófejedelemhez. Szathmári ekkoriban már jelentősebb fotografiai tevékenységet folytatott, és öt értékes fényképalbumot ajándékozott a korszak különböző uralkodóinak, köztük például Ferenc József osztrák császár és magyar királynak. Az utolsó, ötödik fénykép-válogatást a karmesterré kinevezett Liszt mecénásának, Carl Alexander von Sachsen-Weimar-Eisenach nagyhercegnek adta. Liszt 1855. április 5-i levelében írt a festő-fotográfusnak, hogy a nagyherceg fogadni fogja, és utána várják őt magukhoz vacsorára az Altenburgba.²³³

Liszt levelezéseiből kibontakozik ezen kívül néhány adat arra vonatkozóan is, hogy a kor szokásainak megfelelően hogyan csatolt fényképeket a levelekhez, és juttatta el azokat a címzettekhez. Sokszor írt le fényképeket, és szólt a fényképek rá kifejtett hatásairól.

Az egyik 1858 április 16-án, pénteken keletkezett levelében például, megemlített egy Leopold Alexander Zellner²³⁴ által átadott fotografiát, ami napjainkban a budapesti Liszt Ferenc Emlékmúzeum- és Kutatóközpont állandó tárlatát gazdagító (egyébként a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonát képező) ezüst kottatartóról készült.²³⁵ A „kottajegytámo” Bécs és Budapest látképe mellett Beethoven, Weber és Shubert büsztjei dekorálják. A fényképen kívül Zellner még a saját újságja, a *Blätter für Musik* egy példányát is átadta.²³⁶

---

n. https://fotomuveszet.net/korabbi_szamok/201102/a_romaniai_fotomuveszet_napja (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 8.)

²³³ A találkozó megvalósult. Carolyne Wittgenstein később is levelezett Szathmárral az általa otthagytott vázlatokról, melyek közül leánya, Marie a *Le fumeur d’opium* (Ópiumszívó) című rajzot választotta ki a maga számára. Liszt továbbá megkérte Szathmárit, hogy készítsen portrékat gyermekeiről és nevelőnőjükről, amiket egy közelgő párizsi út alkalmával bekötetett volna, és borítójára az 1855-ös évet gravírozta volna. Uo. 42. j.; A csoportképet közli ECKART, R. Gr. d. M.: Cosima Wagner. i. m. o. n.

²³⁴ Leopold Zellner (1823–1894) muzsikus és író. Bécsben alapított zenei és színházi lapja a *Blätter für Musik, Theater und Kunst*. Említi DOMOKOS Zs.: Liszt Ferenc Esztergomi miséje Mosonyi Mihály interpretációjában. i. m. 312. o.

²³⁵ Kottatartó (hangjegytám) Liszt tulajdonából. Ezüstből öntött, hengerelt és vésett munka, 1858, Bécs. Liszt Ferenc hagyatékából Weimarból került a Nemzeti Múzeumba. (Szél. 63 x mag. 60 x hossz. 128 cm.) Ltsz.: MNM TT 1887.41.24. ECKHARDT, M.: Liszt Ferenc Emlékmúzeum. i. m. 61. o. 101.; Említi RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m.

²³⁶ „Zellner donnera une photographie de ce pupitre comme supplément à son journal, qui cessera de paraître en Juin.” („Zellner fog adni egy fényképet önnek erről a kottatartóról, amit a júniusban megszűnő újságjához csatol.”) LA MARA: Franz Liszt’s Briefe an die Fürstin Carolyne Zayn-Wittgenstein. i. m. p. 432. o. 317. (»Vendredi, 16 Avril 58.«)

Igen beszédes Liszt másik – ugyancsak levélben közölt – megnyilvánulása a Singer²³⁷ által közvetített fényképéről, ami Giergl Alajos²³⁸ festménye után készült. „Egy tehetséges festő, Giergl, olajba festette a portrém, és Singer elhoz önnek egy fényképet, ami a fotografálással szembeni általános fenntartásaim ellenére sem tűnik túl kellemetlennek.”²³⁹

Másutt arról olvashatunk, hogy „Magne,” vagyis Liszt fogadott lánya, Marie zu Sayn-Wittgenstein tulajdonképpen reprodukálta Wilhelm Kaulbach festett Liszt-portróját. „Magne fotográfiája úgy érkezett meg hozzám, mint a nap sugara. Remek történeti portré, egyszerre valóságos és mély. A pompás tekintet igen tetszik nekem – az egész festmény jól megvilágított. Adja át leglelkesebb köszönetemet a mi nagy barátunknak, Kaulbach-nak (...)”²⁴⁰ Később – látni fogjuk, hogy ennek az amatőr fényképnek már a Liszt életében keletkezett „hivatalos és szakszerű” életrajzaiban is fontos szerep jutott.

Hasonlóképpen jelentős, és a sajtóban is publikált illusztrációk előképévé vált²⁴¹ Fritz Luckhardt²⁴² egyik albumin portréja, ami Lisztet az ötvenedik művészi jubileumának évében ábrázolja. (3. kép) A muzsikus 1873. július 20-án, egy a fotografusnak írt levelében köszönte meg az általa készített fényképet, amit „igazi mesterműként mindenki dicsér és mindenki megszerezni kíván.” Ugyanerről a fényképről Liszt 1880. január 2-án tett említést Alexander Gottschalgnak. „(...) Egyébként az úgynevezett jubileumi fénykép a legjobb rólam készített fényképek közé tartozik, akárcsak a Luckhard[t]-kép (Bécs), amely nekem még kellemesebbnek és nyugodtabbnak tűnik.”²⁴³

---

²³⁷ Otto Singer (1833–1894) német muzsikus. Egy rövid, Liszttel együtt töltött weimari periódusát követően, 1869-ben Amerikába ment.

²³⁸ Györgyi Giergl Alajos (1821–1863) romantikus magyar festő. Lisztről készült említett portréja jelenleg lappang.

²³⁹ „*Un peintre de talent, Giergl, fait mon portrait à l'huile, et Singer vous apporte une photographie, laquelle, mes réserves faites contre la photographie en général, ne me paraît trop désagréable.*” LA MARA: Franz Liszt's Briefe an die Fürstin Carolyne Zayn-Wittgenstein. i. m. p. 334. (238.)

²⁴⁰ „*La photographie de Magne est arrivé comme un rayon de soleil. C'est un magnifique portrait d'histoire, et en même temps d'une ressemblance vrai et profonde. Le regard surtout me semble admirable – tout le tableau en est comme illuminé. Faites-en mes très vifs remerciements à notre grand ami Kaulbach...*” Uo. p. 482. 344. (»Dimanche, 15 Mai, matin.«)

²⁴¹ TOMSICS E.: A fotográfia a reprodukció korában. i. m. 32. o.

²⁴² Fritz Luckhardt (1843–1894) oszták fényképész, Ludwig Angererrel állt kapcsolatban. Bécsben, a Leopold Taborstrasse 18. szám alatt volt műterme.

²⁴³ A fényképet, amit később datáltak át 1871-ről 1873-ra, liszti levelek idézeteivel együtt közli BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 62. Bld. 107.

A muzsikus fotográfiával szemben érzett kezdeti ellenszenve úgy tűnik, hogy idővel teljes mértékben feloldódott.

IV.B. AZ ILLUSZTRÁLT LISZT-ÉLETRAJZOK

Jelenlegi kutatásaim szerint, a legelső önálló képes melléklettel és/ vagy klasszikus értelemben vett illusztrációval²⁴⁴ ellátott Liszt-életrajz Gustav Schilling könyve volt. A monográfia 1844-es első német kiadásában, a címlap mellé illesztettek be egy portrét Lisztről a könyv szerkesztői. A reprodukciót, mely a muzsikust bal profilból ábrázolja, Carl Mayer metszette rézbe. A képi sík alatt a „*Non multa, sed multum*” („Egyet, alaposan.”) latin kifejezés, továbbá Liszt aláírása olvasható. Mayer reprodukciójának előképe Carl-Alexander Heideloff rajza volt.²⁴⁵ (4.a–b. kép)

A Mayer-féle illusztráció elsősorban azt bizonyítja, hogy nagyjából a Lisztomania kialakulásának időszakában jelent meg az igény a könyvkiadásban arra vonatkozóan, hogy Lisztről az életrajzaiban is legalább egy olyan reprezentatív kép legyen, ami segítheti a nézőket/ olvasókat a művész külsejének elképzelésében, vizualizálásában. Talán az sem lehet véletlen, hogy a népszerűsítést szolgáló első képek között éppen egy olyan arcképre esett a választás, ami profilból ábrázolja a művészt. A profilképek hagyományosan az ókori (római) gemmák és a numizmatika világában alkalmazott császár-portrékra vezethető vissza, és az

---

²⁴⁴ A „klasszikus értelemben vett illusztráció” fogalma alatt, itt elsősorban olyan sokszorosító eljárással készült képeket értem, melyeket egy konkrét témára, jelen esetben Liszt Ferenc életére vonatkozó monografikus, összefüggő prózai-történeli leíró szövegeket tartalmazó könyvekbe és/ vagy kiadványokba illesztettek, és alapvetően a szövegeknek alárendelt, értelmező szerepet töltenek be. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy az illusztráció fogalma a művészettörténet-tudomány felfogása szerint ettől eltérhet. A fentebb már említett vayeri koncepció csupán egy, számos tanulmányban foglalkoznak a kutatók a szó és jelentésének többrétegűségével. Mint műfaj, az illusztráció története nem azonosítható pusztán a grafika- vagy a képsokszorosító eljárások technikátörténetével, hanem a kettő közötti átfedések halmazait jelenti. Dolgozatomban nem volt módom kitérni a kérdés részletes ismertetésére, de a témámat kétségtelenül mélyen érinti ez a kérdés. Lásd VAYER L.: A történeli művek illusztrálása. i. m. Különlenyomat, 1–20. o.; HARTHAN, J.: The History of the Illustrated Book. The Western Tradition. i. m.; VARGA E.: Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban. i. m.; RÉVÉSZ E.: Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között. i. m.; HESSKY O.: Irodalmi illusztráció a XIX. században. A Faust magyar illusztrátorai. i. m.

²⁴⁵ Carl-Alexander HEIDELOFF–Carl MAYER: Liszt Ferenc bal profilból, rézmetszet, 1830–1868. J.b. „C. Heideloff gez.” J.j. „*Stahlstich v. Carl Mayer’s Kunst Anstalt Nig.*” Párizs, Bibliothèque nationale de France, département Musique, Inv. No. Est. Liszt F. 009. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8421996x> (Letöltés: 2023. június 25.)

uralkodói reprezentáció képi világával állítható párhuzamba. Schilling illusztrált életrajza valóban egyedülálló volt a maga korában. Hozzá hasonló felfogású példát csak jóval későbből ismerek.

Az egyik ilyen magyar példa Kubinyi Ferenc²⁴⁶ és Vahot Imre²⁴⁷ *Magyar- és Erdélyország képekben* című, 1853 és 1854 között keletkezett művében található. A harmadik kötetben, a Lisztről szóló fejezet – ami nem tekinthető kifejezetten életrajznak – összefügg egy néhány oldallal korábban közölt csoportképpel. A csoportkép címe *Hírnevés magyarok képcsarnoka*, és a művész arcképe az alsó sor közepén látható.²⁴⁸ (41. kép; Lásd továbbá 242. kép)

A Liszt-életrajzok kronológiai sorrendjében a következő, részben illusztrált példákat Lina Ramann *Franz Liszt als Künstler und Mensch* című művének kötetei szolgáltatják. Mint láthattuk, ezek már mind a Liszt halála utáni időszakban született művek voltak. Az illusztráltságuk szempontjából elsősorban azt állapítottam meg, hogy míg önálló képes mellékleteket az első kötet 1880-ban keletkezett legelső német kiadása még egyáltalán nem, és a második, 1887-re²⁴⁹ datálható kötet német kiadásának első része is kizárólag csak – a fentebb említett módon – kotta-részletek és iniciálé-dekoráció formájában tartalmazott, az 1894-ben először közreadott második rész már elenyésző mennyiségben ugyan, de közölt klasszikus értelemben vett képes mellékleteket.

Összesen két képet találtam a lapok közé illesztve. A könyv legelején lévő első melléklet Wilhelm von Kaulbach 1857-ben festett egészalakos Liszt-portréjának egy heliogravür technikával készült reprodukciója.²⁵⁰ (5.a–b. kép) Kaulbach, aki gyakran

---

²⁴⁶ Kubinyi Ferenc (1796–1874) magyar régész-paleontológus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, politikus.

²⁴⁷ Vahot Imre (1820–1879) magyar író, színműíró, lapszerkesztő és ügyvéd.

²⁴⁸ A kép elemzését a későbbiekben végzem el.

²⁴⁹ A lipcsei Breitkopf & Härtel nyomda- és kiadó adta közre. Lásd <https://archive.org/details/franzlisztalskns21rama/page/n5/mode/2up> (Letöltés: 2023. február 15.); A Breitkopf & Härtel Liszt életében és a halála után egyaránt rendkívül fontos szerepet játszott nem csupán az életrajzok, hanem egyéb hozzá kapcsolható művek kiadásában. Úgy tűnik, hogy az intézmény valóban elkötelezte magát Liszt mellett. 1911-ben például képviseltették magukat a magyarországi emlékév eseményein is. Erre később még részletesebben kitérek.

²⁵⁰ Kaulbach 230 x 137 cm nagyságú eredeti festménye ma Budapesten, a Liszt Ferenc Emlékmúzeum kiállításán látható. A Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona. Ltsz.: MNM TKCS 515.; A fotográfia után készült kép közlését a müncheni Verlagsanstalt Bruckmann engedélyezte. („Mit Genehmigung des Photographieverlages der

megfordult weimari otthonában, és személyes jó barátja lett a muzsikusnak, több portrét is alkotott Lisztről. Nem tartom lehetetlennek azt a feltételezést sem, hogy éppen azt az eredeti fényképet használták fel előképül a Ramann által közölt reprodukcióhoz, amit Marie zu Sayn-Wittgenstein készített.

Lisztnek a Kaulbach-festmény és reprodukciói által közvetített „imázsa”²⁵¹ a reprezentatív portréfestészet hagyományaihoz nyúlik vissza, és több elemével szintén az ókorra utal. Az illusztráció az ereje teljében és elismertsége tudatában lévő művészt jeleníti meg, aki impozáns, misztikus tájra nyíló oszlopos csarnok enteriőrjében áll. Egyik kezével legfontosabb attribútumára, a zongorára támaszkodik, másik kezében kalapját tartja, miközben büszkén balra tekint. Testét tóga-szerűen öleli át a köpenye, mintha valóban az ókori Róma valamely hírneves patriciusa állna a néző előtt. Liszt ebben az értelmezésben a „zene tudósa,” a „művészet fejedelme.”

A második illusztráció Ramann ugyanezen kötetében, a tizennegyedik oldal után tűnik fel, és Wittgenstein hercegné egyik fiatalkori, háromnegyedes portréját ábrázolja.²⁵² (6.a. kép) A szintén fotográfiai előképre visszavezethető nyomat jól tükrözi, hogy az eredeti kép kompozíciója alapvetően a sötét és a világos elemek kontrasztjára épülhetett. A hercegné prémszegélyes köpenye alatt sötét, egyszerű (polgári) ruhát és egy magasnyakú, kihajtott gallérral varrt, nyaklánccal ékesített világos blúzt visel a képen. Fejét fehér csipke fátyollal fedte be, és félszeg mosollyal az arcán, balfelé tekint. A képi sík alatt látható felirat Carolyne kézírását utánozza, ami talán az ábrázolt (nehezen olvasható) nevét közli. (6.b. kép)

A Lisztet megjelenítő első illusztrációhoz viszonyítva, ez a kompozíció sokkal letisztultabbnak tűnik, sőt, szinte puritán felfogást tükröz. A hercegné, aki származását tekintve arisztokrata volt, a képen mintha szándékosan egy ájtatos polgárasszony szerepébe bújna. A két egész oldalas illusztráción kívül a kötet további részeiben – az előző részhez hasonlóan – kizárólag kottarészleteket találunk a szöveg közé tördelve.

Verlagsanstalt Bruckmann, München.) A Breitkopf & Härtel adta ki, és a Meisenbach Riffarth & Co. sokszorosította heliogravürként, Berlinben.

²⁵¹ Hasonló megállapítást tett Pók Attila: „... az ünneplés azonban nem valós személyének, hanem a magyar zenei géniusz egyfajta absztrakt képének szólt.” PÓK A.: Magyar volt Liszt Ferenc? i. m. o. n. <https://24.hu/tudomany/2018/09/16/magyar-volt-liszt-ferenc/> (Letöltés ideje: 2021. április 12.)

²⁵² Az illusztráció szintén heliogravür, amit jelzete szerint a „*Verlag von Breitkopf & Härtel in Leipzig*” adott ki, a berlini „*Meisenbach Riffarth & Co.*” sokszorosításában.

Fontos kiemelnem, hogy a Ramann-féle könyvek illusztráltsága közel sem volt következetes. Például a mű 1882-es későbbi angol fordítása – a legelső német változathoz hasonlóan – teljesen nélkülözi a képeket.²⁵³

IV.C. LISZT FERENC ÉLETTEREI, MINT AZ ÉLETRAJZI-ILLUSZTRÁCIÓK ÖNÁLLÓ TÉMÁJA

A Ramann-kötetekben előtűnő, „életrajzi illusztrációnak” nevezhető képtípust La Mara egykorú munkáiban, és azok 19. század végére datálható angol fordításaiban is felfedeztem. Az utóbbi könyvsorozat elemzésének a kezdetén, rögtön egy érdekes ellentmondásba ütköztem. Az összesen nyolc részletben publikált, liszti levelezések átiratait tartalmazó, forrás értékű könyvek német kiadásának első példányaiból nem, azonban a később keletkezett újraközléseikből csaknem teljesen hiányoztak a képes illusztrációk. A képnélküliség legteljesebben a *Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt* című (Kortársak levelei Liszt Ferenchez) című első kötetben és a *Franz Liszt's Briefe an eine Freundin* című (Liszt Ferenc levelei egy baráthoz) című harmadik kötet 1894–1895 közé datálható példányai esetében volt a leginkább tetten érhető.²⁵⁴

Az 1893-ban keletkezett *Von Paris bis Rom* (Párizstól Rómáig) alcímet viselő első kötetet²⁵⁵ legelőször, – Ramann könyveihez hasonlóan – a lipcsei Breitkopf & Härtel kiadó adta ki. A címlap melletti oldalon egy portré jó minőségű heliogravür reprodukciója tűnik fel, melynek jelzete szerint a berlini Meisenbach Riffarth & Co. sokszorosította. (7.a. kép) Érdemesnek tűnt rögtön figyelmet fordítanom itt ugyanezen kötet angol fordítására,²⁵⁶ amit összevettem a német társával. Megállapítottam, hogy a londoni H. Grevel & Company kiadó által forgalmazott angol példányban, ugyanennek a képnek a jelzete, a reprodukció sokszorosítójaként már Watson és Viney Hazell nyomdászpáros nevét említi meg.²⁵⁷ (7.b. kép)

Mindkét példányon az ötvenes éveiben járó, öszülő Liszt Ferenc jelenik meg. Arckifejezése kissé talán gondterhelt. Köznapi polgári öltönyt visel. És bár a művészi öntudat

---

²⁵³ RAMANN, L.: Franz Liszt, Artist and Man (1811–1840) i. m.

²⁵⁴ LA MARA (Hrsg. von): Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt. (1824–1854) i. m.; LA MARA (Hrsg. von): Franz Liszt's Briefe an eine Freundin. i. m.

²⁵⁵ LA MARA (Hrsg. von): Franz Liszt's Briefe. Von Paris bis Rom. i. m.

²⁵⁶ LA MARA (Ed. by): Letters of Franz Liszt. From Paris to Rome. Years of travel as virtuoso. i. m.

²⁵⁷ Az angol kiadó Londonban a No.33. King Street (Coven Garden) alatt működött. Watson és Viney Hazell az angol főváros mellett még Aylesbury-ben működött.

ezen az ábrázoláson szintén megnyilvánul, mégsem látható ugyanaz a totális reprezentáció, mint amit például Kaulbach festményének monumentalitása képvisel, és ami kifejezően megjelenik a mű reprodukcióján is. Az idősödő művész ezen a fényképen kerek, fonott támlájú, szerényen díszített széken ül, miközben balfelé fordul. A heliogravür-reprodukciónak fotográfiai előképe lehetett, amit azonban egyelőre nem tudtam azonosítani. Az arc és a beállítás ugyanakkor összeköthető Carl Schenk²⁵⁸ egyik 1853-ban készült kalotípiájával, azonban az utóbbi „napóleoni” kézmozdulatának drámaisága nélkül. (8.a–b. kép)

La Mara első három kötetének belivein, körülbelül két tucatnyi szövegközi kotta-részlet látható, melyek egyszerre tagolják és dekorálják a könyvlapokat. E három kötet legelső kiadásában a fentebb is leírt ülő portré az egyetlen figurális ábrázolás. A „Rómától a végig” (*Von Rom bis an's Ende*) című második kötet első német kiadásában sem találhatunk figurális képillusztrációt.²⁵⁹

Az illusztrációk területén újra jelentősebb eltérést mutat a második kötet angol nyelvű változata. A címlap közelében tűnik fel egy sajátos „nyitókép,” ami vizuálisan a könyv egészének lehangsúlyosabb lapja annak ellenére, hogy alapvetően egy tisztán szöveges oldalról van szó. Funkciója leginkább a kora középkori kódexek szőnyeglapjainak funkciójához áll közel. (9. kép) A „C.B.” monogrammal ellátott, dekoratív fejléccel kiegészített betoldás egy angol nyelvű köszöntő szöveget tartalmaz. A címerekkel, kotta-fragmentummal és növényi ornamentikával ékesített fejlécben magyar nyelvű idézet is olvasható: „*A MESTERNEK/ LISZT FERENCZNEK/ ISTEN HOZOTT.*” A belső oldalakat ebben a változatban szintén kizárólag csak kotta-részletek tagolják.

La Mara művének negyedik, német nyelvű kötete tulajdonképpen már egy szemléletváltásról tanúskodik. Az 1899-ben Lipszében, a Breitkopf & Härtel nyomda- és kiadónál megjelent könyv²⁶⁰ címlapján külön felhívják a figyelmet arra, hogy a kiadványban két illusztráció található. („*Mit zwei Bildnissen.*”) A képek közvetlenül a címlap után következnek. (10–11. képek)

---

²⁵⁸ Carl Schenk (1813–1874) német művész és fotográfus. Jénában működött. BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 13. 8.; A fényképe után Rudolf Hoffmann készített litográfiát 1861-ben, amit J. Haller nyomtatott. A litográfia egy példánya a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában fellelhető. Ltsz.: MNM TKCS 10206.; A grafika fénykép változata a múzeum Történelmi Fényképtárában van. Ltsz.: MNM TF 65.994. A fotográfiát csupán megemlítem, a képet nem közlöm.

²⁵⁹ LA MARA (Hrsg. von): Franz Liszt's Briefe. Von Rom bis an's Ende. i. m.

²⁶⁰ LA MARA (Hrsg. von): Franz Liszt's Briefe. An die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein. i. m.

Egyikük ismeretlen művész August Weger²⁶¹ fotográfiája után készült acélmetszete,²⁶² amit Lipcsében alkotott. A grafikát a tulajdonos és kiadó Baumgärtner engedélyével sokszorosították. A csokornyakkendőt, öltönyt viselő, középkorú Liszt Ferencet jeleníti meg, a mellkép az 1850-es évekre datálható. A kép alatt a muzsikus saját kezű aláírása olvasható. A kép párjának felirata nélkülözi az illusztrációra vonatkozó jelzeteket. A szöveg egyszerűen közli az ábrázolt nevét és rangját: „*Fürstin Carolyne zu Sayn-Wittgenstein.*” A képen az ifjú hercegnét láthatjuk, amint kiskorú leányát, Marie-t öleli magához. A kép prototípusa Alan Walker szerint²⁶³ Carl Fischer egyik 1844-ben keletkezett litográfiája, míg másutt²⁶⁴ Joseph Kriehubernek²⁶⁵ tulajdonítják. Az eredeti mű jelenleg lappang. Maga az ábrázolás ugyanakkor igen népszerű, reprodukciója a későbbiekben is számos életrajzban és írott forrásban tűnt fel.²⁶⁶

Azáltal, hogy a szerkesztők a férfi és női portrét egymás mellé helyezték a könyvben, valamint az, ahogy mindkettőjükénél hasonló képi kivágást alkalmaztak, továbbá az a szándék, hogy a pár tagjait nagyjából „egyenrangú” félként, ugyanabban a társadalmi státuszban jelenítették meg, s végül azáltal is, hogy a figurák mellkasát egymás felé fordították, miközben egy irányba néznek, La Mara könyvében a két fél testi és szellemi összetartozását kívánták hangsúlyozni. Ez a kompozíció bizonyos szempontból a festészettörténetből ismert mátkapár-portrék hagyományára emlékeztet.

La Mara forrásközlésének negyedik kötetét 1900-ban a fentebb már többször megemlített lipcsei nyomda, a Breitkopf & Härtel másodszor is kiadta. A címlapon megtalálható ugyanaz a képes mellékletre vonatkozó kiemelés, ami szerint a kiadvány három illusztrációt közöl. („*Mit drei Abbildungen.*”) E képek közül az első a Tübingiában Kapellemeisterként alkalmazott (1842; 1847–1861) Liszt Ferenc legjelentősebb lakhelye, a weimari Altenburg kastély külső homlokzatát, a másik kettő pedig ugyanannak az épületnek egy-egy enteriőrjét ábrázolja. (12–14. képek) Mindhárom sokszorosító grafikai eljárással készült reprodukció, amiket a kötet végére illesztettek be.

---

²⁶¹ August Weger (1823–1892) német grafikus, metsző és nyomdász volt. Lisztről, akit személyesen ismert, több portrét készített.

²⁶² A La Mara által közölt metszet egyik eredeti példánya Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában található meg. Ltsz.: MNM TKCS 7175.

²⁶³ A képet a provenienciájára vonatkozó adatokkal közli: WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 60. o.

²⁶⁴ GÖLLERICH, A.: *Erinnerungen*= Franz Liszt. i. m. p. 54–55. 3.

²⁶⁵ Joseph Kriehuber (1800–1876) osztrák biedermeier festő és litográfus. Személyesen ismerte Liszt Ferencet.

²⁶⁶ A szóban forgó kép későbbi közléseiről még részletesebben szövegek a továbbiakban.

Az Altenburg külső homlokzatát ábrázoló illusztráció előképét tulajdonképpen nem ismerjük annak ellenére, hogy a mindenkori Liszt-kutatásban a kastély történetével már a 19. században számos leírás és tanulmány foglalkozott.²⁶⁷ Napjainkban is jó néhány szakirodalmat találunk, ami Liszt lakhelyei, köztük az Altenburg jelentőségéről szól.

A La Mara által közölt reprodukcióval összehasonlítható képes források között, talán idősb Friedrich Preller²⁶⁸ egyik 1848-ban keletkezett ceruzarajzát és Carl Hoffmann,²⁶⁹ az épületről 1859 körül készített vízfestményét tekinthetjük autentikus párhuzamoknak. (15–16. képek) Az utóbbinak jelenleg csupán a másolatát ismerjük.²⁷⁰ Preller műve az Altenburg kastély azon háromszintes neoklasszicista változatát jeleníti meg, amivé az 1811-ben emelt kisebb házat legelső tulajdonosa, Friedrich von Seebach²⁷¹ bővítette. Az építkezést feltehetően a korszak elismert helyi építésze, Wenzelaus Coudray²⁷² bonyolította. Alan

---

²⁶⁷ Az Altenburg korai épületét a 19. század elején emelték, a város határán kívül. Egy erdő közepén helyezkedett el az Ilm folyó partján található, szintén Altenburgnak nevezett domb tetején. A dombtól kilátás nyílt a weimari hercegi kastélyra, a Rathaus-ra, a piactérre és a Herderkirchére. A kastély bejáratához az Ilm régi duzzasztójától lépcsősor vezetett fel. A ház másfél kilométerre volt a városi színháztól, fekvése ezért ideális volt a karmester Liszt Ferenc számára. WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 88. o.; A kastély többször tulajdonost cserélt, mielőtt Liszt és Carolyne birtokba vette. Az első tulajdonos, Friedrich von Seebach 1847-ben bekövetkező halála után néhány hónappal leánya, az özvegyen maradt Helene von Rott döntött úgy, hogy a több mint harminc szobássá alakított kastélyt eladja Ulysses Stock ügynöknek. Stock beleegyezett abba, hogy Altenburgot Carolyne Wittgenstein-nek adják bérbe, azonban főbérőként jelentősen megnehezítette a hercegné itt tartózkodását, ami csak 1851-ben oldódott meg. Alan Walker idézte Liszt egyik főbérőjükkal kapcsolatos szójátékát is, a „Der Stock”, mint „bot” kifejezést: „*Ezt a Stockot igazán meg kellene botozni.*” WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 89.; HOWARD, H. E.: The Letters (...) to Marie zu Sayn-Wittgenstein. i. m. p. 33.; Előbb Carolyne költözött be a kastélyba, Liszt ekkoriban még az Erbprinz Hotelben lakott. 1851-ig Altenburgban a bérleti jogot Carolyne gyakorolta, azonban Stock 1851-ben eladta a házat Maria Pawlowna weimari nagyhercegnének (1786–1859) aki a bérleti jogokat ezután Lisztnek ajánlotta fel. WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 89. o.; HECKER, J.: Die Altenburg. i. m. p. 101.; LA MARA: Franz Liszt's Briefe. Briefe an die Fürstin. i. m. p. 121.; Carolyne jogait a következő években megszüntették, válása miatt negatív előjelű változás következett be a társasági életében is, miközben Liszt presztízse folyamatosan növekedett.

²⁶⁸ Id. Friedrich Preller (1804–1878) német festő.; WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 88. o.

²⁶⁹ Carl(?) Hoffmann (é. n.) német művész.

²⁷⁰ ISMERETLEN művész Carl HOFFMANN rajza után: Az Altenburg, eredetileg 1859 körül, Weimar, Klassik Stiftung, Weimar Museen, Ltsz.n. ALTENBURG, D. (et al.): Franz Liszt. Ein Europäer in Weimar. i. m. p. 173. ABB 148.

²⁷¹ Friedrich von Seebach (1767–1847) lovassági tiszt és nagyhercegi Oberstallmeister (fő istállómeister). 1817-ben dandártábornokká nevezték ki. WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 88–89. o.

²⁷² Clemens Wenzeslaus Coudray (1775–1845) weimari udvari építész.

Walker összefoglalója szerint, a főépületben ekkor alakították ki a cselédszobákat, és szintén ekkor került kiépítésre az udvarban lévő, különálló kertészlak, a Hofgärtnererei.²⁷³ Bár a kertilak Preller idézett képzőművészeti alkotásán még nem látható, az épület közvetlenül is hozzá köthető, mert az 1860-as években a Liszt egykori baráti köréhez tartozó festő másodmagával a Hofgärtnererei emeleti műtermében alkotott. A történeti szálak összefonódása ellenére, a La Mara által közölt reprodukció stilisztikai szempontból nem Preller, hanem éppen, hogy Hoffmann művéhez áll közelebb.

La Mara második és harmadik, a kastély könyvtárát és második emeleti zeneszobájának helyiségeit ábrázoló illusztrációinak előképei – a külső homlokzat ábrázolásához képest – már jól ismertek. A lipcsei *Illustrierte Zeitung* 1855-ben megjelent kétrészes, *Ein Besuch auf der Altenburg in Weimar* (Látogatás a weimari Altenburgban) című cikk ismeretlen metsző által készített,²⁷⁴ talán Robert Ketsmer²⁷⁵ xilográfiai műhelyében sokszorosított ábrák. Míg az első enteriőr eredetije a május 26-i számban közölt cikkben látható, és a vonatkozó képaláírás²⁷⁶ szerint legfontosabb eleme Beethoven-zongorája, addig a második kép a június 2-án publikált cikk-részlet illusztrációja, melynek felirata a párizsi Alexandre és fia által készített óriáshangszert („*piano-orgue*”),²⁷⁷ valamint egy Mozartnak tulajdonított spinét jelentőségét emelte ki.²⁷⁸

A La Mara kötetben közölt első illusztráción az látszik, hogy a weimari kastély könyvtárszobájának előterében két nagy zongora volt, egymásnak háttal elrendezve. Egyikük

---

²⁷³ E kétszintes ház eredeti falait még szintén a 18. század végén emelték, és Coudray tervezte át 1819-ben.

²⁷⁴ Az eredeti cikkek: *Ein Besuch auf der Altenburg in Weimar. Illustrierte Zeitung* i. m. Nr. 621. p. 347–348.; *Ein Besuch auf der Altenburg in Weimar. Gortfeßung? und Schluß aus Nr.621. Illustrierte Zeitung* i. m. Nr. 622. p. 363–364.

²⁷⁵ Az *Illustrierte Zeitung*-ot Johann Jacob Weber alapította 1843-ban, Lipszében. A kezdetben fametszetekkel illusztrált képes újság xilográfiai műhelyét 1857 és 1860 között vezette Robert Ketsmer.

²⁷⁶ „Bibliothek und Musiksaal in der Altenburg zu Weimar mit Beethoven’s Flügel.” *Ein Besuch auf der Altenburg in Weimar. Illustrierte Zeitung* i. m. Nr. 621. p. 347–348.

²⁷⁷ A 270 x 138 x 141 cm méretű monstrum egy zongora és egy harmónium kombinációjából álló hangszer 1853-ból, Sébastien Érard műhelyéből. Alexander Jacob („Père et Fils”) készítette el 1855-ig bezárólag, a művész megrendelésére, Párizsban. Az építését Berlioz felügyelte. A három manuálos, pedálliblentyűzetes hatalmas orgonát „Piano-Liszt”-nek becézték. A hangszer Liszt 1861-es távozása után Weimarban maradt, ma a bécsi Gesellschaft der Musikfreunde kiállításán látható, és használatban van. DOMOKOS, Zs.: A hangszerek királynője Liszt művészetében. i. m. 85. o.; A mai hangszer leltári száma nem ismert.

²⁷⁸ „Musiksalon in der Altenburg zu Weimar mit de Riesenflügel von Alexandre und Sohn in Paris und Mozart’s Klavier.” *Ein Besuch auf der Altenburg in Weimar. Gortfeßung? und Schluß aus Nr. 621. Illustrierte Zeitung* (Leipzig) Nr. 622. (2. Juni 1855.) p. 363–364.

egy Érard „grand piano,” a másikuk pedig az a Broadwood-zongora,²⁷⁹ mely valóban közvetlenül Beethovenhez²⁸⁰ köthető. A zongora története a Liszt-kultusz megközelítéséből kétszeresen is jelentős. A hangszer, ami 1817-ben került Beethoven birtokába Bécsben, a zeneóriás halála után bizonyos C. A. Spina műkereskedőhöz került, aki megvásárolta. Spina 1845-ben pedig mély rajongása és hódolata jeléül Lisztnak ajándékozta, aki később 1873-ban, az ötven éves művészi jubileuma megünneplésének alkalmából elhatározta, hogy hazaszerezte a Magyar Nemzeti Múzeumra hagyja, más értékes emléktárgyaival együtt.²⁸¹

Az Altenburg második emeletén lévő szoba berendezését ábrázoló második metszeten a Mozartnak tulajdonított zongorán, valamint a már említett monstrumon, az úgynevezett „Piano-Liszten” kívül, az Alan Walker által másutt²⁸² felsorolt Streicher- és Bösendorfer-zongorák nem láthatók.

La Mara kötetének két illusztrációja és az előképül szolgáló eredeti metszetek együttesen felidéznek és tanúsítják, hogy a hangszer-történeti újítások ismerete a 19. századi kortársak alpműveltségéhez tartozott. Az *Illustrirte Zeitung* feltáró cikke ugyanis abból az apropóból íródott, hogy a „Piano-Liszt,” mint egyedülálló hangszer-újítás elkészült, és megérkezett megrendelőjének tübingi otthonába.

Ugyanakkor a Liszt körül kialakult rajongásról és a Weimarban körvonalazódó élő kultuszról alkotott ismereteink alapján joggal feltételezem, hogy ezen a hangszer-történeti jelentőségű híradáson keresztül az olvasók a művész magánélete iránti kíváncsiságukat is kielégíthették, hiszen a hangszer-ismertetésével egyidőben a közölt képek rálátást adtak tulajdonosuk otthonára, vagyis a művész magánszférájára.

Emellett egyetértek Ehrhardt Damien megállapításaival is. A kutató véleménye szerint, amit a metszetek mélyebb értelmezésére tett kísérlete során fogalmazott meg, az ábrázolt instrumentumok és elrendezésük jelképesen Liszt tübingi munkájának szellemi esszenciájára, egyben zenetörténeti jelentőségére utalnak. Vagyis Beethoven zongorája a „német klasszika korát” szimbolizálja, amit a „hős” Liszt Ferenc a Neu-Weimar-Verein

---

²⁷⁹ EHRHARDT, D.: *Mediatisation in 19th Century Music*. i. m. p. 3–4.; WALKER, A.: 2. *A weimari évek*. i. m. 91. o.

²⁸⁰ Thomas BROADWOOD: Ludwig von Beethoven számára készített zongora, 1817, Bécs. Jelenleg a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumban. Ltsz.: MNM TT 1887.41.29.

²⁸¹ A hangszer Liszt halála után, 1887 májusában került be a múzeum hangszer gyűjteményébe, majd a jelenlegi helyére az állandó történeti kiállításba. RADNÓTI K.: *Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum*. i. m. 26 o.

²⁸² WALKER, A.: 2. *A weimari évek*. i. m. 42. o.

szellemiségében elvégzett, a tübingiai zenei- és kulturális élet megújítását célzó munkájával szárnyalt túl. Ez utóbbit az elemzett képen a „Piano-Liszt” orgona szimbolizálja.

Damien megközelítése egyúttal válaszol arra a másik kérdésre is, hogy a hangszer gyűjtemény tulajdonosa, Liszt Ferenc miért nem látható az enteriőrök képein. A kutató értelmezése szerint a hangszerek erőteljes és mély szimbolikus jelentéseik révén, önmagukban megidézik a művész szellemiségét,²⁸³ akinek fizikai jelenlétére így tulajdonképpen nincs szükség.

A német kiadó, ami publikálta La Mara könyvsorozatát úgy tűnik, hogy a századfordulót követően fukarabban kezdett bánni a kiadvány illusztrációival. Végigtekintve például az 1904-ben Lipcsében kiadott harmadik kötet egyik elérhető példányán, a szövegek között kvázi illusztrációként csupán Liszt, és a vele kapcsolatban álló személyek aláírásmásolatainak betördelt metszeteit találjuk, néhány kotta részlet, egy-egy dekoratív fejléc, vagy a főcímet körülvevő díszkeret társaságában. Az aláírások levélátiratok közé illesztett másolatainak jelentőségét elsősorban az adja, hogy az eredeti változatok vélhetően Wittgenstein hercegné gyűjteményéből származtak, aki köztudott, hogy gyűjtötte a szignatúrákat.²⁸⁴

La Mara kötetei nem csupán azért kiemelkedő jelentőségűek, mert a legkorábbi illusztrált Liszt-életrajzok egyikét jelentik, hanem ezért is, mert a liszti oeuvre addigi interpretációja során elsőként jelenítette meg egyenlő mértékben és hangsúllyal az épület- és enteriőr ábrázolásokat a portrékkal. A szemléltetésül kiválasztott képek egyértelműen alátámasztják, hogy a művész élettörténetében Liszt mindenkori lakhelyei között a weimari Altenburg játszotta a legfontosabb szerepet, amivel La Mara következetesen egyetértett. A kastély és berendezésének története nem véletlenül vált önálló témává a későbbi kutatásban sem.

De igazat adhatunk Alan Walkernek is. A kutató szerint az épület Liszt állandó mozgalmasságban zajló élete során, tulajdonképpen az egyetlen olyan lakhely volt, ami idővel

---

²⁸³ EHRHARDT, D.: *Mediatisation in 19th Century Music*. i. m. p. 3.

²⁸⁴ „*Ary Scheffer vient de m'écrire un mot pour me recommander un jeune compositeur. Je vous l'enverrai pour votre collection d'autographes, aussitôt que j'y aurai répondu.*” („Ary Scheffer nem régen röviden írt, hogy egy fiatal zeneszerzőt beajánljon. Elküldöm Önnek [a levelet] az aláírás-gyűjteményemhez, a válaszzal együtt.”) LA MARA: *Franz Liszt's Briefe an die Fürstin Carolyne zu Zayn-Wittgenstein*. i. m. p. 25. 18. (»28 Février 1848.«)

az otthon funkcióját töltötte be.²⁸⁵ S mint ilyen, a kastély logikus módon vált az élő művész körülengő tisztelet, a „mindennapos ceremonialitás” elsőszámú helyszínévé.

V. AZ ÉLŐ LISZT-KULTUSZ MEGNYILVÁNULÁSAINAK ALKALMAI ÉS HELYSZÍNEI A DOKUMENTATÍV ÉS FIKTÍV KÉPEK TÜKRÉBEN

Liszt az altenburgi beköltözését megelőzően, körülbelül egy éven keresztül a weimari Erbprinz Hotelben lakott. Életvitelszerűen tartózkodott a fogadóban, ahol leveleket írt és komponált, valamint szalont is vezetett, melyben olyan vendégeket fogadott, mint Richard Wagner. Ekkoriban segített barátjának, később vejének, hogy az operái weimari bemutatása területén áttörést érhesen el.²⁸⁶ A hotel természetesen ezután is fontos helyszín maradt a muzsikus életében, ahol számos további találkozót bonyolított le.²⁸⁷ (17–21. képek)

1861 után az elhagyott weimari Altenburg jelentőségével, mint a liszti oeuvre és az „élő Liszt-kultusz” kiemelt helyszíne, talán a bécsi úgynevezett „Kék szoba,” Liszt legutolsó budapesti lakhelye (ma Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont) valamint a doborjáni szülőház jelentősége vetekedhetett.

A továbbiakban ezeknek a helyszíneknek és ahol lehetséges, Liszt élő tiszteletének és alkalmainak képes ábrázolásain tekintek végig.

---

²⁸⁵ WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 89. o.

²⁸⁶ A Zum Erbprinz szállót fogadóként nyitották meg 1749-ben, mikor J. M. Braun postamester bor szállítására és felszolgálására kapott engedélyt a nagyhercegtől. 1776 -ban Lenz, 1787-ben pedig Schiller szállt meg itt, mikor Goethét látogatták meg. A város ekkor körülbelül hatezer lelket számolt. Goethe, akiről később szobát neveztek el itt, többek közt a Humboldt testvéreket is fogadta. A házat később klasszicista szállodává alakították át. <https://www.mdr.de/kultur/radio/hotel-erbprinz-weimar-100.html>(Utolsó letöltés ideje: 2021. augusztus 4.); Liszt Ferenc karmesteri kinevezése után már a klasszicista új épületbe költözött be 1847-ben.; Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti- és Zeneműtárában őriznek néhány datálatlan, talán 20. századi képeslapot, melyek a hotel Liszt-szobáját és szalonját ábrázolják, illetve a kapcsolódó Wagner történeteket közlik. (21.a–b.) ISMERETLEN fényképező után készült képeslapok, Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Jelzetek: Liszt Ferenc 10/ 45. és Liszt Ferenc 10/ 46.

²⁸⁷ A szálló enteriőrjeiről sajnos nem találtam 19. századi ábrázolást. Az internetes kutatásom során is főleg 20. század eleji, 1907 és 1908 körül keletkezett, részben ismeretlen fotográfus által készített fényképek, részben pedig egy 1938-ra datálható, Louis Held műhelye által készített, a szálló fogadócsarnokát ábrázoló képeslap került elő.

Liszt Altenburgban a hálósobájával összekötött úgynevezett „Kék szobában” lakott. Berendezéséhez olyan, ma már világhírű alkotások tartoztak, mint Albrecht Dürer *Melancholia*-metszete, vagy a *Paulai Szent Ferenc a hullámokon jár* című kép. És itt állt Boisselot hangversenyzongorája, amit komponálásához használt, utazásai során pedig magával szállított.²⁸⁸ A zeneszerző rendszerint ebben a helységben költötte el reggelijét, végezte szellemi tevékenységeit, olvasott, vagy a napi postafordultával szorosán összehangolva leveleket írt. Élettársának, Carolyne-nak szabad bejárása volt a szobába, miközben Liszt dolgozott, és aktívan részt vett annak szerzői feladataiban.

A többi helyiség – Carolyne és leánya Marie szobái, valamint néhány privát lakrész kivételével – a vendégek fogadására alkalmas közös helyiségek voltak: többek között egy földszinti nagy társalgó, amiből egy kisebb szoba is nyílt, a már említett könyvtár, ami a korszak egyik legnagyobb magánkönyvtára volt, és az emeleti zeneterem stb. Ezeket a tereket Liszt tartózkodása idején ajándék- és emléktárgyakkal zsúfolták tele.²⁸⁹ Öttagú személyzet is tartozott a háztartáshoz, akiket eredetileg Carolyne hozott magával Podóliából. Alan Walker külön megemlékezett Madame Esmeraldáról, a macskáról és Rappo kutyáról.²⁹⁰

Egy évben számtalan családi összejövetelre volt alkalmuk az Altenburgban. Liszt „imádta a születésnapokat.”²⁹¹ Az intimebb hangulatú találkozók mellett, a keresztény ünnepek jelentettek nagyobb lélegzetvételű lehetőségeket. Egy ilyen esemény leírására szolgált releváns példát néhány Roman Zmorski tollából fennmaradt levél, melyeket feleségének írt.²⁹² A neves lengyel költő 1852 végén érkezett Weimarba, hogy tisztelegjen

---

²⁸⁸ WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 89. o.; APOR E.: Adatok... Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegné és Liszt Ferenc mindennapjai Weimarban, 1847 és 1861 között. i. m. 122. o.

²⁸⁹ La Mara köteteinek tárgyalásakor már szóba kerültek az altenburgi enteriőrök. ”Bibliothek und Musiksaal in der Altenburg zu Weimar mit Beethoven’s Flügel.” Ein Besuch auf der Altenburg in Weimar. *Illustrirte Zeitung* i. m. Nr. 621. p. 347–348.; A berendezés leírását adja többek között WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 88–92. o.; BÜLOW, H. v.: i. m. Bd. I. p. 478.; HOLLITZER Gy.: i. m. 26. o.; Legújabbán HILMES, O.: i. m. p. 112–116.; APOR E.: Adatok... Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegné és Liszt Ferenc mindennapjai Weimarban, 1847 és 1861 között. i. m. 122. o.

²⁹⁰ WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 92. o.; APOR E.: Adatok... Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegné és Liszt Ferenc mindennapjai Weimarban, 1847 és 1861 között. i. m. 122. o.

²⁹¹ „(...) Lisztnek gyengéje a születésnap (...)” WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 94. o.

²⁹² „Az t kérdezed tőlem, hogy milyen Liszt az ő otthonában. Képzeld olyannak, amilyenek a hangverseny dobogóján láttad. Az igazi művész fensége és társasági charme-ja sohasem hagyja el. Mivel most állandóan

Goethe és Schiller hamvai előtt. Ugyanakkor Liszttel is találkozni akart, s miután lehetősége nyílt az év végének minden weimari zenei ünnepélyén részt venni, a karácsonyt az Altenburgban tölthette. Zmorski levelével együtt elküldte feleségének azt a mazurkát is, aminek partitúráját Liszt saját kezűleg írta alá, továbbá egy Schiller és egy Goethe mellszobrot, amit a zeneszerző neki ajándékozott.²⁹³

Egy 1855-re datálható sajátos képi ábrázolás, mely Sixtus Thon²⁹⁴ rajza után készült karikatúra-litográfia, és egy eredetileg Hoffmann von Fallersleben, a már korábban is megemléített költő nevével fémjelzett, Marie Wittgensteinnek ajánlott albumából származik,²⁹⁵ csaknem teljes összhangban van Zmorski idézett levelével. (22. kép) Az ábrázoláson a királyi szerepben „tündöklő” Liszt látható, amint hermelinprémes szegélyű palástban, koronával a fején, trónuson ül és tapsol. Mellette „királynője,” Carolyne jelenik meg, amint felé fordul, miközben az ölében nyitott könyvet tart. Egy furcsa, leginkább ember-macska hibridre emlékeztető alak – maga Fallersleben – részben előttük hajbókol, részben kezét csókol az ifjú Marie hercegnőnek, aki ebben az évben ünnepelte tizennyolcadik születésnapját. Ajándékát, a szignójával ellátott albumot hóna alá szorítja. A gazdagon berendezett enteriőrben jobbra, szolgáló áll az ajtóban. (Felirat a kép alatt: „*SCHLUSS des ersten Bandes. Hofhaltung der Altenburg.*”) A litografált lap egy ünnepélyes ajándékozás mozzanatát örökíti meg,

---

Wittgenstein hercegnő házában lakik, ahol teljesen otthonosnak érzi magát, annál részletesebben eleget tehetek kíváncsiságodnak, mivel Liszt kérésére Wittgenstein hercegnő, aki lengyel születésű Iwanowski-lány, meghívott karácsony estére, de nem csillagfeljövételre, hanem délután 3 órára. Már három előtt ott voltam, és szépszájú társaságot találtam a hercegnőnél. Liszt nem volt a szalonban; negyedkor azonban megjelent, könnyedén félretolta az ajtónállót, és csendesen, a dobogóra lépő ember színpadias mozdulatával belépett a szalonba. (...) Liszt gyakran eltűnt a szalonból és újra visszatért – azt gondoltam, hogy a vendégek untatják... Gyönyörű, fagyos, havas, száraz, üvegszerű és csendes volt az éjszaka, mint nálunk odahaza, még a sötét zafír égbolton is úgy hunyorogtak a csillagok, mint nálunk; csakhogy én ürességet éreztem a keblemben, nem úgy mint odahaza... Liszt kitalálta a gondolatomat és a vacsora után zongorához ült és megrázva oroszán-sörényét, vad, szenvedélyes, őrjöngő fantáziába kezdett – a kétségbeesés és az átok dübörgésével, hogy aztán a leglágyabb és legcsendesebb hangokba menjen át: szinte sóhajtott a zongora. A lengyel karácsonyi énekekből vett panaszos imával fejezte be.” Részlet Zmorski 1853. január 1-jei leveléből. SOCHACKI, S. A.: i. m. 88–89. o.

²⁹³ SOCHACKI, S. A.: i. m. 88–89. o.

²⁹⁴ Sixtus Armin Thon (1807–1901) német festő és grafikus. Elsősorban rézkarcokat és litográfiákat készített.

²⁹⁵ A zongora-partitúrákat tartalmazó albumot, melybe többek között Berlioz is írt megjegyzést 1855 februárjában, Liszt ajándékozta Marie-nak. M. ECKHARDT: Das Album der Prinzessin Marie von Sayn Wittgenstein. i. m.; M. ECKHARDT: Liszt és köre – Egy ifjú hercegisasszony szemével. i. m. 8–19. o. http://epa.oszk.hu/03000/03027/00010/pdf/EPA03027_liszt_magyar_szemmel_2016_26.pdf (Letöltés ideje: 2018. április 8.)

ugyanakkor utalhat a *Koronázási misére* is, melyen Liszt ekkoriban dolgozott. Nem mellesleg, az őt körülengő „mindennapos ceremonialitás” gúnyrajza, persze szigorúan baráti hangnemben.

Carolyne levelein, valamint Zmorski idézett írásán és Fallersleben visszaemlékezésein túl, más lengyel forrásokra is támaszkodhatunk az altenburgi „ünnepi-hétköznapok” feltérképezéséhez. Ilyen Stanislaw Moniuszko²⁹⁶ párizsi levele feleségéhez,²⁹⁷ vagy Wladyslaw Zelenski²⁹⁸ zeneszerző 1875-re datálható úti levele, mely a *Klosy* című folyóiratban jelent meg. Az utóbbi inkább a weimari korszak harmadik szakaszához, Liszt életének „záróakkordjához” köthető.²⁹⁹ (1862–1886) Liszt gyakran volt párizsi lengyel emigránsok vendége, illetve Szentpéterváron is éltek lengyel barátai, például a Wiehorski-család.³⁰⁰

Az „élő Liszt-kultusz” története szempontjából szintén jelentős adat, hogy Liszt állandó megrendelője volt Cyprian Godebski³⁰¹ szobrásznak, aki Franciaországban élt, és híres zeneművészek mellszobrait készítette el. A zeneszerző még 1866-ban is felkereste Godebski párizsi műtermét, ami társasági eseménynek számított. A jelenetről például Stanislaw Rejchan³⁰² lwówi arcképfestő készített vázlatot, a *Monde Illustré* számára.³⁰³ (23. kép) Az ábrázolás jól tükrözi az ünnepi hangulatot, a ceremonialitást.

Liszt lengyel kapcsolatainak kialakulásában és folyamatos ápolásában a személyes varázsán túl nagy szerepe volt annak, hogy Carolyne és Marie egyaránt lengyelnek vallotta

---

²⁹⁶ Stanisław Moniuszko (1819–1872) a lengyel nemzeti opera megteremtő zeneszerzője.

²⁹⁷ SOCHACKI, S. A.: i. m. 89. o.

²⁹⁸ Władysław Marejjan Mikołaj Żeleński (1834–1921) zeneszerző.

²⁹⁹ „Hatvannégy éves korához, a lázas élmények és a kegyetlen munka hajszájában eltöltött életéhez képest Liszt még mindig ragyogóan néz ki. Nagyon kedvesen társalog, közvetlen, jóllehet kissé visszahúzódik. De nem is csoda, hiszen a nap minden szakában, mindenütt a művészek és művésznők falanxa támad rá. Tanítványainak nem ad formális és rendszeres órákat, csupán erkölcsi tekintélyével neveli őket. Növendékei közé tartozik a volhíniai Juliusz Zarebski is. Sondershausen közelében színházi hangversenyt rendeztek. Liszt és több rajongója társaságában utaztam. Liszt Faust-ját is műsorra tűzték. Bámulatos, milyen mesteri tökélyvel, és mennyire eltérő harmoniával formálja meg a legkülönbözőbb ritmikai alakzatok motívumait! Egyszeri hallásra nem is lehet világos ítéletet mondani. A partitúra tanulmányozása után kénytelen voltam fejet hajtani a Mester előtt. Liszt megmutatja, mennyit kell ahhoz tanulni, hogy ennyire csodás hatást lehessen elérni.” SOCHACKI, S. A.: i. m. 90–91. o.

³⁰⁰ SOCHACKI, S. A.: i. m. 92. o.

³⁰¹ Cyprian Godebski (1835–1909) lengyel szobrász.

³⁰² Stanisław Józef Rejchan (1858–1919) lengyel festő és illusztrátor.

³⁰³ SOCHACKI, S. A.: i. m. 93. o.

magát,³⁰⁴ amit nyíltan kimutattak. Ez olyan módon manifesztálódott, hogy az altenburgi „mindennapos ceremóniák” és ünnepek során a két hölgy rendszeresen lengyel népviseletre emlékeztető ruhadarabokat öltött magára. A beállítás stílusa alapján, talán Szathmári Pap Károlynak tulajdonítható egy fénykép, ami Carolyne-t így örökíti meg. (24. kép; Lásd még 67. kép) A fotográfia mellett, Fallersleben tollából is maradt ránk több visszaemlékezés erről.³⁰⁵ A hagyományos funkcióin túl Altenburg, tehát lakói identitásának megőrzésére és erősítésére alkalmas helyszínné vált.

A családi, vallási ünnepek mellett, gyakran rendeztek kisebb-nagyobb bálakat és fogadásokat itt, hogy a társadalmi kapcsolatok építéséhez fórumot teremtsenek. A közös kamarazenélések, kosztümös beöltözések, kiegészítve a hódolók laudációival szintén elengedhetetlen részét képezték ezeknek az alkalmaknak.

Az ünnepek időnként túlmutattak Altenburg falain. 1855. október 22-én, Liszt születésnapján, például Steinacker Gusztáv lelkész *Des Meisters Walten* (A mester uralma) című alkalmi színdarabjával tisztelgett a művész előtt. 1857. október 21-én pedig külön fogadást rendeztek tiszteletére a weimari Városházán.³⁰⁶

Miután Liszt az 1860-as évek elején elhagyta Altenburgot³⁰⁷ és a kastély berendezését lassanként felszámolták, a művész weimari korszakának harmadik szakaszában, amikor ugyan nem élt tartósan Thüringiában, de eleget tett Carl Alexander nagyherceg alkalmi meghívásainak, a Hofgärtnerrei épületében szállt meg.

Említésre méltó ebből az időszakból az a weimari szalon, amit Anna és Helene Stahr,³⁰⁸ Liszt két tanítványa működtetett 1866 óta, és amit az élő kultusz kiemelt

---

³⁰⁴ Carolyne podóliai (akkor lengyel, ma ukrán) arisztokrata volt.

³⁰⁵ WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 100. o.

³⁰⁶ Uo.

³⁰⁷ Liszt távozásának egyik oka részben a zenei újításaival kapcsolatos szakmai terveinek meghíúsulása, részben pedig az az esemény volt, hogy Carolyne válásának ügye a szentpétervári metropolita egyháztól csaknem egy bő évtized után átkerült előbb Fuldába, majd a Vatikánba. 1861-ben úgy tűnt, az utóbbi pozitív fordulatot vesz, és házasságot köthetnek Rómában.

³⁰⁸ Adolf Wilhelm Theodor Stahr (1805–1876) író és klasszika-filológus, valamint első felesége, Marie Krätz (1813–1879) leányai, Anna (1835–1909) és Helene (1838–1914) 1853-ban ismerkedett meg Liszttel Jénában, akitől zongoraleckéket vettek. A család hamarosan Weimarba költözött. Apjuk válása után, 1857 és 1862 között a lányok Sophie és Robert Pflughaupthoz, Liszt házaspár tanítványaihoz jártak. A Liszthez fűződő személyes kapcsolatuk sem szakadt meg, a mester lehetőséget biztosított számukra, hogy a weimari városi színház operapróbáira bejárjanak. Később mindketten zongoratanárok lettek, és szalont működtettek Liszt tiszteletére. MIRUS, dr.: Liszt-Erinnerungen. *Wissenschaftliche Beilage der Leipziger Zeitung*. i. m. p. 77–80.; Idézi THEODORE, C.:

helyszínéként foghatunk fel. (25. kép) Karl Lachmund visszaemlékezése szerint,³⁰⁹ „Weimarban mindenki ismerte a Stahr nővéreket, Annát és Helenét, valamint hangulatos város széli villájukat a Schwanensee Strassén. Egyetlen köztisztelőben álló Liszt-követő sem hiányzott az általuk »Zenei Kávézónak« nevezett összejövetelekről.”³¹⁰ Az alkalmakat hetente egyszer rendezték meg, és Liszt kompozícióin kívül, az Új Német Iskola zeneszerzőinek műveit adták elő. A mesterkurzus diákjai itt gyakran kaptak lehetőséget arra, hogy játsszanak. A rendszeres látogatók között volt többek között Louis és Willy Thern,³¹¹ Alexander Siloti,³¹² Eugèn d’Albert,³¹³ Eduard Lassen,³¹⁴ August (Ágoston) Göllerich és Peter Cornelius.³¹⁵ Liszt eleinte személyesen vett részt a soirée-kon, később látogatásai ritkultak. A muzsikusan tanítványain, tisztelőin kívül képviseltette magát a weimari felső középosztály, de megfordultak itt az átutazóban lévő zenésztársak is. Liszt halála után a Stahr nővérek tovább folytatták tevékenységüket, és egyesületet alapítottak. Az 1890-es évek közepén adakoztak a weimari Liszt-emlékmű felállítására.³¹⁶

Anna und Helene Stahr (Sophie Drinker Institut) <https://www.sophie-drinker-institut.de/stahr-anna-und-helene>
(Utolsó letöltés ideje: 2023. október 1.)

³⁰⁹ „Jedermann in Weimar kannte die Stahr-Schwestern Anna und Helene und ihre gemütliche Villa in der Schwanensee-Straße am Rande der Stadt. Kein wohlangeschriebener Lisztianer fehlte je bei ihren Soireen, die sie »Musikalischer Kaffee« nannten.” LACHMUND, K.: Mein Leben mit Franz Liszt. i. m. S. 89–92.; Említette ECKHARDT M.–KNOTIK, C. (Hrsg. von): Franz Liszt und sein Kreis... i. m. p. 99–100.; THEODORE, C.: Anna und Helene Stahr (Sophie Drinker Institut) i. m.

³¹⁰ Idézi THEODORE, C.: Anna und Helene Stahr (Sophie Drinker Institut) i. m.

³¹¹ Vilmos (1847–1911) és Lajos Thern (1848–1920) zongorista-testvérpár a magyar karmester és zeneszerző Thern Károly fiai. A Stahr nővérekhez hasonlóan, leggyakrabban négykezes zongoráztak, és együtt léptek fel Liszt Ferencsel.

³¹² Alexander Ilyic Siloti (1863–1945) orosz zongoravirtuóz, karmester és zeneszerző. 1881 márciusától orosz udvari támogatással tanult Weimarban, és 1883-tól lett Liszt tanítványa egészen a mester haláláig. Azon ritka növendékek egyike volt, aki számára az idős mester – tőle szokatlan módon – ajánlóleveleket írt.

³¹³ Eugèn Francis Charles d’Albert (1864–1932) skót-német karmester, zeneszerző és zongorista. Bécsben ismerkedtek meg és lett Liszt Ferenc jóbarátja.

³¹⁴ Eduard Lassen (1830–1904) dán származású belga zongorista és karmester. 1857 után a weimari udvar zenei igazgatói tisztségét töltötte be.

³¹⁵ Peter Cornelius (1783–1867) 1853 és 1858 között élt Weimarban, ahol Liszt és Carolyne zu Sayn-Wittgenstein baráti köréhez tartozott. Részt vett Liszt és Berlioz zenei témájú cikkeinek fordításában a *Neue Zeitschrift für Musik* részére. 1857-ben kezdte *A bagdadi borbély* című művének librettóját, melynek 1858-as Liszt által dirigált weimari bemutatója bukás lett.

³¹⁶ „Es wird jetzt unser heiliges Streben sein, für ihn den geliebten Meister weiter zu leben in seiner Musik, nur seiner Kunst zu leben und unsrem Verein! Dies werden wir getreu bis wir aufhören zu atmen.“ („Mostantól szent

1869-ig a weimari kertészlak emeleti helyiségeit – ahogy arról fentebb is említést tettem – idősb Friedrich Preller és egy barátja, Hermann Wislicenus³¹⁷ festők használták műteremként. Liszt ittjártakor a Sophie nagyhercegnő által elegánsan berendezett szobákban lakott, s egészen haláláig, jellemzően a nyári hónapokban jelent meg. A Hofgärtnernei épületében rendszeresen tartott zenei előadásokat, illetve fogadta tanítványait.

Egy kapcsolódó jelenetet ábrázol Hans Werner Schmidt³¹⁸ 1882-re datálható festménye. A képet többen reprodukálták, illetve egy reprodukciót, ami bizonyos Bonitz³¹⁹ fényképe után keletkezett, képes levelezőlapként forgalmazták.³²⁰ (26. kép) Schmidt alkotását a történeti hitelesség igényével készült, dokumentatív képzőművészeti alkotások egyik példájának tekinthetjük. A precízen kivitelezett arcvonások alapján a kamarakoncert résztvevői jól felismerhetők. A képnek ezt a tulajdonságát felfedezte az utókor, mert a képeslap változaton név szerint felsorolták őket.³²¹ A kertilak dolgozószobájának enteriőr- és

---

törekvésünk, hogy egyesületünkben, a zenéje és művészete által a szeretett mester tovább éljen! Ehhez utolsó lélegzetünkig hűek maradunk.”) ECKHARDT M.–KNOTIK, C. (Hrsg. von): Franz Liszt und sein Kreis... i. m. p. 106.; Az egyesület fenntartásához koncerteket szerveztek, és a szaksajtóban megjelent hirdetésekkel pénzt gyűjtöttek. Szalonjuk továbbra is a Liszt-kultusz kiemelt helyszíne maradt, amit kegytárgyak kiállításával gazdagítottak. THEODORE, C.: Anna und Helene Stahr (Sophie Drinker Institut) i. m.

³¹⁷ Hermann Wislicenus (1825–1899) német történelmi festő. Tübingi származású művész, Eisenach-ban született. Itáliai tanulmányai során vált Peter Cornelius és a Nazaréus festők követőjévé. Az 1860-as években települt vissza Weimarba, amikor az altenburgi kertészlakban alkotott. 1868-tól a düsseldorfi Művészeti Akadémia tanára lett.

³¹⁸ Hans Werner Schmidt (1859–1950) német festő, grafikus. 1879-ben a weimari művészeti iskolában tanult. Gyakran festett a tübingi város történetéhez kapcsolódó műveket, melyek között találunk több zenei témájú alkotást. Az itt közölt Liszt-ábrázoláson kívül, például megfestette Johann Sebastian Bach 1714-es weimari fellépésének jelentét. De inspirálta Johann Wolfgang von Goethe személye és munkássága is.

³¹⁹ L. Bonitz fényképéről sajnos nem találtam érdemi információt.

³²⁰ Hans Werner Schmidt festménye után – L. Bonitz fotográfia-reprodukciója (képeslap): Vasárnapi koncert 1882-ben a Liszt-házban, Carl Alexander nagyherceg és Sophie hercegné tiszteletére. Párizs, Bibliothèque nationale de France, Nu. Inv.: Est. Liszt F. 037. Felirat: „*Ein Sonntagskonzert im Haus Liszts im Jahre 1882 vor dem Großherzog Carl Alexander und Großherzogin Sophie. Liszt Lebte in Weimar in den Jahren 1849–1859 und 1869–1886. Original Gemälde v. Prof Hans W. Schmidt in der Weimarahalle. Phot. L. Bonitz.*”

³²¹ A képeslap hátoldalának feliratai: „*Personen von links nach rechts: Abbé Franz Liszt; (...) D’Albert, Syloti, Reinthaler, Reisenauer, (...); hinter dem Flügel: Goepfarth, Emil Sauer, (...), Lieblich, Hausminister v. Groß, Lisztschüler Savenhogen, Adjutant v. Cranach, Staatsminister v. Stichling, Lisztschüler Ansorge, Sächs. Cesandter v. Minkwitz, Major v. Kiesewetter, Großherzogl. Bibliothekar v. Bojanowsky Hofopernsänger Ferenzj, Prof. Th. Hagen, Landschafts-maler Carl Rettich, Prof. Albert Brendel, Generalmusikdir. Ed. Lassen, Landschaftsmaler Fritz v. Schennis, Prof. Struys v. d. Kunstschule, Musikrezensent Gottschalg, Fr. Star,*

berendezés-ábrázolását szintén hitelesnek tekinthetjük, amit alátámaszthat Louis Held³²² 1884 körülre datálható, az idős Liszt Ferencet ugyanezen a helyszínen megjelenítő fényképével³²³ való összevetés is. (27. kép) Ugyancsak Held egyik korabeli fényképéről tudjuk, hogy Liszt weimari „második” otthona hálósobájában, az ágya felett egy *Szent Erzsébet és IV. Lajos eljegyzését* ábrázoló festmény függött.³²⁴ (28. kép) A képen Moritz von Schwind³²⁵ wartburgi freskóciklusának egyik részlete látható.³²⁶

Nem véletlen, hogy a Hofgärtneri-t a zeneszerző elhunytá után szinte azonnal emlékmúzeummá nyilvánította a nagyherceg, tiszteletből. Talán azt is sejtette, hogy ezzel a 20. századi Liszt-kultusz egyik legfontosabb helyszínévé és kutatóhelyévé avatta az épületet.

V.B. AZ ÉLŐ LISZT-KULTUSZ A WEIMARI KORSZAK HARMADIK SZAKASZÁBAN

A bécsi „Kék szoba” weimari elődje után kapta a nevét. Az elnevezés alatt azt a lakosztályt értik, ami a zeneszerző egyik rokona, idősb Eduard Liszt bécsi házában (Schottenhof) található. Liszt Ferenc élete alkonyán ausztriai átutazásai idején itt szállt meg. Mint emlékhely, legkorábban onnantól vált jelentőssé, mikor a művész 1861-ben felfüggesztette

---

Freifrau v. Helldorf, Hans v. Wolzogen, Frau v. Groß, Frä. Adelheid v. Schorn, Alma Senkrah (Liszts Lieblinschülerin), Baronin v. Meyndorff./ Alleinvervielfältigungsrecht Landes-Lieferungs-Genossenschaft/ Thür. Buchbinder und Papierhändler in Weimar. Nr. 708./ Echte Fotografie.”

³²² Carl Heinrich Louis Held (1851–1927) német fotográfus, a sajtófotográfia műfajának egyik legelső képviselője volt Németországban. 1879-ben telepedett le, és nyitott műtermet Weimarban, ahol Liszt Ferenc, majd 1888-tól Carl Alexander nagyherceg pártfogásában részesült. Ennek keretében többek között fotósorozatot készített az altenburgi kastélyról. Később átutazta az országot és képes magazinok számára fényképezett. 1912-ben mozit nyitott Weimarban, 1923-tól színes fényképezéssel kísérletezett. RENNO, R. - EBERHARD (Hrsg.): Louis Held. i. m.; Gyakorlatilag Louis Heldet tekinthetjük az itt tárgyalt korszakot követően megalakuló weimari Liszt Múzeum hivatalos műtárgyfényképészének is.

³²³ Louis HELD (Hof-Photograph, Weimar, Marienstrasse 1.): Liszt Ferenc a weimari dolgozószobájában (Hofgärtneri), 1884, fotográfia. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történeti Fényképtár, Ltsz.: MNM TF 65.994.

³²⁴ Említette DOMOKOS Zs.: <http://www.szenterzsebet150.com/a-mu> (Letöltés ideje: 2019. január 20.) A forrás ma már nem érhető el.

³²⁵ Moritz von Schwind (1804–1871) osztrák művész.

³²⁶ A mai installációt lásd https://www.klassik-stiftung.de/uploads/tx_lombkswmargcontent/liszt-haus_mit_bildern.pdf (Letöltés ideje: 2019. január 20.)

életvitelszerű türingiai tartózkodását, és augusztus 12-én lezárta az Altenburgot. A kastély berendezéséről ekkor éppen a jogtudósként működő idősb Eduard Liszt írt jegyzéket.³²⁷

A weimari épületet néhány évvel később, 1867-ben üritettek ki, mikor a Wittgenstein hercegné és Liszt után következő új lakó, von Bessel ezredes átvette.³²⁸ A bútorok egy részét ekkor elárverezték, a maradék ingóságokat pedig továbbra is Weimarban tartották, és bizonyos Frau Rosina Walthernél helyezték el. 1868-ban idősb Eduard fia, Franz Liszt egy újabb leltárt készített a visszamaradt tárgyakról.³²⁹ A megmaradt örökség egy része ezután került a bécsi házba.³³⁰ Jóllehet a berendezést innen 1977-ben Kismartonba szállították, és ma a Burgenlandi Tartományi Múzeumban (Landesmuseum Burgenland) tulajdonában lelhető fel, a bécsi szoba napjainkban is Liszt-emlékhelyként működik.

Mindent egybevetve, az Altenburgban hagyott ingóságokból származtak el Liszt – később heves pereskedések tárgyát képező – hagyatékának ma már jellemzően magán- és közintézményekben, emlékmúzeumokban és kiállítóhelyeken látható kulcsdarabjai.³³¹

Liszt 1862-től 1886-ban bekövetkező haláláig három európai nagyvárosban folytatta legfontosabb tevékenységeit: Róma, Weimar és Pest. Míg Rómában a Wittgenstein hercegnével tervezett sikertelen házasságkötési kísérletüket és párkapcsolatuk lezárulását követően elsősorban az egyházi szolgálata³³² során felmerülő feladatait látta el, Weimarban pedig jellemzően koncerteket és előadásokat adott és tanított, addig Pest jelentősége az volt,

---

³²⁷ WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 521. o.

³²⁸ Von Bessel ezredesről annyit tudhatunk, hogy a kilencvennegyedik gyalogosezred parancsnoka volt. Uo. 523. o.

³²⁹ Lásd MELLÉKLET I.

³³⁰ WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 523. o.; Ma a kismartoni Burgenländisches Landesmuseumban. Jelz.: 50538.

³³¹ A liszti ingóságok és a hagyaték történetét tudományos források megjelölésével Alan Walker írta le. Uo. 523. o.; Lásd továbbá ECKHARDT M.–KNOTIK, C. (szerk.): Franz Liszt und sein Kreis... i. m.; A tárgyak bizonyos része közös végrendeletük nyomán, Wittgenstein hercegné közvetítésével egyes budapesti múzeumok gyűjteményeibe kerültek. Lásd MELLÉKLET I.; További irodalom: APOR E.: Adatok... Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegné és Liszt Ferenc mindennapjai Weimarban, 1847 és 1861 között. i. m.

³³² Liszt 1856-ban konfraternek jelentkezett a pesti ferences barátokhoz. Hivatalos konfrateri kinevezése 1858-ra zárult le: az erről szóló okiratot Koppány Jenő tartományfőnök Pozsonyban állította ki 1857. június 23-án, amit a zeneszerző csak 1858. április 11-én vehetett át ünnepélyes keretek között, Pesten. Klassik Stiftung Weimar, Goethe- und Schiller-Archiv, GSA 59/131,5 (ÜF 155). Az okirat díszkeretében megjelent Szent Erzsébet alakja is. ECKHARDT M.: Liszt és a ferencesek. i. m. 619–620. o. 22. j. 2. kép; A befogadási ünnepség alkalmával Liszt oldalán Augusz Antal báró (1807–1878) és Karátsony Guidó gróf (1817–1885), közelében pedig Danielik János (1817–1888) egri kanonok ült a rendház refektóriumában.

hogy 1871-ben Eötvös József és Andrássy Gyula gróf közbenjárására királyi művészeti tanácsossá választották, és a Zeneakadémia alapító tagja, egyben tiszteletbeli tanára lett.³³³ Részben az e tisztségeivel járó feladatok miatt a hatvanas évek végétől gyakrabban és életviletszerűen tartózkodott a magyar fővárosban.³³⁴ Első pesti lakását a Nádor utcában,³³⁵ a másodikat 1873-tól a Hal tér 4-es szám alatt bérelte. Mindkettőt Weimarból hozatott bútorokkal és tárgyakkal rendezték be.³³⁶

A kiegyezés után a magyar kulturális életben még nagyobb szerepet szántak a zeneszerzőnek. Személyét, eredményeit lépésenként az alakuló intézményrendszerbe integrálták. Az 1870-es években gyakran volt vendége a Pulszky Ferenc múzeumigazgató és leánya, Polyxénia által szervezett szalonoknak.³³⁷ Hazaszeretete kifejezésére maga a művész is számos gesztust tett. 1872-ben készült el például a *Himnusz és a Szózat* című műve.

1873-ban Liszt ötven éves művészi jubileumát nemzetközi szinten, de magyarországi szervezésben és számos tárgyi ajándék – köztük több nagy méretű, díszes fényképalbum³³⁸ – átadásával ünnepelték meg Budapesten. Ebből az alkalomból,³³⁹ majd legvégül

---

³³³ DOMOKOS Zs.: Wagner és magyar barátai. i. m. 5. o.

³³⁴ APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 25. o.

³³⁵ Prahács Margit a Nádor utca 20. szám 23-ra történő átszámolásáról írt. BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenetudományi Tanulmányok* i. m. 434. o.; Watzatka Ágnes a lakás címét a Nádor utca 19. szám alá helyezte. WATZATKA Á.: Budapesti séták Liszt Ferencsel. i. m.; A 23-as házsámot említette Kocsis Katalin. <https://papageno.hu/featured/2019/03/itt-allhatott-liszt-ferenc-első-pesti-lakasa/> (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 19.)

³³⁶ Említi Prahács Margit. BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenetudományi Tanulmányok* i. m. 435. o.

³³⁷ RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m. 12–13. o.; Lásd APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 26. o.

³³⁸ Például a varsói konzervatórium tanári kara, a bécsi zenebarátok társasága, a bécsi zeneművészeti intézmények és a weimari hívek díszalbumai. RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m. 18–22. o.

³³⁹ Lásd MELLÉKLET IV.; Liszt Pulszky Ferenc múzeumigazgatónak 1874. május 3-án megfogalmazott levelének szövegét eltérő fordítással 1911-ben dr. Kumlik Emil is közölte. „Midőn mult év november havában Budapest főváros ama rám nézve örökké emlékezetes jubileumi ünnepséggel tüntetett ki, volt szerencsém az ez alkalomból nekem juttatott arany koszoru és nagy érem legalkalmasabb és végleges megőrzésére vonatkozó nézetemet és szándékomat Önnel közölni. Rendeltetésük, hogy tanuságot tegyenek egy nemzet rokonérzéséről és nemeslelkűségéről oly honfittárrsal szemben, a kit büszkeséggel tölt el az a tudat, hogy gyöngé művészi tehetségeit Magyarország szol-/gálatában értékesítheti. Rendeltetésük továbbá az, hogy a művészeket egyáltalában hazájuk iránt való odaadásra serkentse. Ennek a kettős célnak a szóban levő két emléktárgy legjobban oly módon fog megfelelni, ha az igen tisztelt Igazgató ur vezetése alatt levő Nemzeti Muzeumba

végrendeletében³⁴⁰ a muzsikus emléktárgyakat ígért és hagyott a Magyar Nemzeti Múzeumra,³⁴¹ melyek egy része később Wittgenstein hercegnén keresztül jutott el az intézménybe. Előbb egy díszes szekrényt rendeztek be velük,³⁴² majd rendszeresen szerepeltek a múzeum tárlatain.³⁴³ Liszt a Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek gyarapításában nemcsak adományozóként, hanem közvetítőként is közreműködött.³⁴⁴ (29. kép)

Ebből az időszakból számos hiteles képes forrás maradt fenn Lisztről. Többségük olyan reprezentatív műtermi fénykép, amelyek a művészi teljesítményének közösségi elismerése felett érzett elégedettség és öröm pillanatában örökítik meg modelljüket. Ekkoriban fényképezte le a muzsikust például Klösz György,³⁴⁵ de az 1873-as jubileumi

---

kerülnek. Engedje meg tehát, hogy mindjárt ma, adjam át Önnek azokat, mint a muzeum tulajdonát. Egytalan legyen szabad hozzá mellékelnem azt az ezüst koszorút, melyet ugyanez ünnepség alkalmából a lipcse-jenai általános német zeneegyesület adott át nekem. Kivánságom és szándékom továbbá a következő tárgyaknak ugyane helyre való juttatása: 1. Az a diszkard, melyet 1840 január havában lelkes közfelkiáltással nyujtottak át nekem a Nemzeti Színházban. 2. az a zongora, melyet egykor a londoni Broadwood-cég Beethovennek ajándékozott. 3. egy nagy ezüst kótatartó és 4. egy drágakövekkel díszített szinarany ütempálca. Maradok kiváló tisztelettel legalázatosabb híve, L. F.” KUMLIK E.: Liszt Ferenc magyarsága. *Budapesti Hírlap* i. m. 4. o.

³⁴⁰ Lásd MELLÉKLET II. és III.

³⁴¹ *Liszt Ferenc levele, melyben emléktárgyait a Nemzeti Múzeumnak ajánlja fel.* 1874. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Érem- és Régiséggtár Irattár 287/ 1874.; A forrás szövegének további változatairól ír és idézi: RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m. 10. o. 14. jegyzet és 36–40. o. 68. jegyzet; Lásd még a *Zenészet*i Lapokban megjelent interpretáció szövegét. MELLÉKLET IV.; *Liszt Ferencnek köszönet szavaztatik a muzeumnak küldött aranykoszorúért, ezüst koszorúért és 2 db. arany, ezüst emlékéremért.* (1874. május 7.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Érem- és Régiséggtár Irattár 141/ 1874.; Köszönettel tartozom Lovas Krisztina és Debreczeni-Droppán Béla történészeknek, hogy betekintést engedtek a dokumentumokba.

³⁴² ISMERETLEN: Liszt-ereklyék a muzeumban. *Vasárnapi Ujság* i. m. 653. o.; POSTA B.: Liszt Ferenc reliquiái a nemzeti muzeumban. *Magyar Salon* i. m. 478–485. o.; ISMERETLEN alkotó: A Liszt Ferenc ereklyéivel berendezett szekrény a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Magyar Salon* i. m. 479. o. (B.l. talán ACph.[?] rövidítés); RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m. 18. o.

³⁴³ 1894-től a Nemzeti Múzeum állandó kiállításának *Kegyelvek és modern emléktárgyak* című VIII. termének 5. és 6. szekrényében elhelyezve. RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m. 16–18. o.; Lásd még HAMPEL J.: Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggtárában. i. m. 1894. 44–45. o.

³⁴⁴ *Hampel József Ruszt József ajándékozóhoz intézett levelének másolata 3 darab Liszt-ereklye (tollszár, lorgnon, becsületrend rozettája) befogadásáról és a Liszt-ereklyék szekrényében történő elhelyezésükről.* (1912. november 7.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Érem- és Régiséggtár Irattár 423/ 1912.; Lásd továbbá RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m. 10–16. és 18. o.

³⁴⁵ Klösz György (Johann Justus Georg Kloess, 1844–1913) magyar festő és fotográfus, a városi és épületfényképezésben jeleskedett. A fényképészet mellett fényképiadó és fotólitográfiai nyomdász is volt.

évben Kozmata Ferenc³⁴⁶ is termékeny fotográfusa volt Lisztnek. Kozmata 1875-ig Kristóf téri műtermében önálló fényképsorozatot vett fel róla. A felvételekből, melyek tollal a kezében, papi öltözetben jelenítik meg, Liszt később többször kért példányokat Rómából küldött leveleiben Tábornszky Nándortól.³⁴⁷ (30–31. képek)

A jubileum alkalmából készült el egy ismeretlen művész *Liszt Ferenc első nyilvános föllépésének félszázados emléke* (Erinnerung an das 50 jährige Jubilaeum des Franz Liszt) című litografált emléklapja is, ami több szempontból jelentős, részben azonban fiktív ábrázolás. (32. kép) A Halász István nyomdájában közreadott lap összesen öt kerek medaillont jelenít meg. Liszt középső, babérkoszorús művészportréja mellett kétoldalt fent és lent, két-két ovális képmező összesen négy, a muzsikus életéből vett valós és elképzelt jelenetet – a doborjáni szülőház, egy szoboravatás, valamint Liszt első és utolsó koncertjének mozzanatait – ábrázolja.³⁴⁸ A négy jelenet közül a bal felső, ami a korábban már említett „Weihekuss”-t örökíti meg azért is kiemelkedő, mert ez az ábrázolás tekinthető az esemény első és egyetlen vizuális emlékének. Tulajdonképpen az itt látható emléklap a Liszt-kultusz fejlődésének egyik lényeges fordulópontját „rögzítette,” mikor az írott életrajzokban sokféleképpen szereplő, alkalmanként vitatott valóság tartalmú „beethoven-i felszentelő csók” jelenetét képként közölte, és a jelenet ábrázolásával magát az eseményt is valóságosan megtörténtként tüntette fel.

A litográfián középen látható portré ezen kívül, véleményem szerint erőteljesen emlékeztet Kozmata Ferenc egyik ismert Liszt-fotográfiájára. A litográfia alkotója a mellkasra helyezett babérkoszorúval és a medaillon fölé rajzolt két puttó figurájával idealizálta Liszt arcát, amivel az élethű, hiteles előképet vizuális emlékképpé formálta. A

---

³⁴⁶ Kozmata Ferenc (1839[1846?]-1902) magyar fotográfus. 1866-ban költözött Aradról Pestre, ahol a Kristóf téren nyitotta első műtermét. 1871 végén az alakuló Magyar Fényképészek Egylete, a magyar fotográfusok első szakmai szervezetének alelnökévé választották. Budapesten nevéhez fűződik az első fénynyomda meghonosítása. 1874-ben elnyerte az udvari fényképész címet. 1883 novemberétől 1886-ig a Sebestyén téren (IV. kerület, ma: Ferenciek tere) saját házában rendezett be műtermet elődje, a fotográfus Simonyi után. 1890 és 1896 között ugyancsak a IV. kerületi Zöldfa utcában nyitott újabb stúdiót. 1885-ben Klösz György mellett fényképészeti munkákat végzett a Budapesti Általános Országos Kiállításon, a Fényképészeti Vállalat tagjaként. 1900–1901-ben az V. kerületbe helyezte át műtermét, az Erzsébet tér 18. alá.

³⁴⁷ „Bitte also Kozmata zu veranlassen das Portrait meiner Wenigkeit mit Schreibfeder (ohne Dekorationen) – ein Duzend oder mehr Exemplare mir hieher zu senden.” („Tehát kérem, intézkedjen, hogy Kozmata valóban küldje el nekem a tollas arcképet (díszítés nélkül) – egy tucat vagy több példányban.”) BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 67. 110–114.

³⁴⁸ A kép ikonográfiáját Kovács Imre elemezte. KOVÁCS I.: A csodagyerek Liszt. i. m. 82. o.

grafikus ezzel egy, a tárgyalt korszakban elsősorban az újságok illusztrátorai által sűrűn gyakorolt módszert alkalmazott, akik előszeretettel használtak fel fényképeket részben vagy egészben rajzolt és metszett kompozícióik mintájául, illetve kiegészítéséül. A részleteket ráadásul néha szándékosan, néha a sokszorosítás folyamatából adódóan időnként módosíthatták is.

A részben rajzolt, részben fényképes előképeket alkalmazó illusztrációk tartalmi módosulására éppen az 1873-as Liszt-ábrázolások között létezik egy emlékezetes példa, amit itt szeretnék megemlíteni.³⁴⁹ A *Magyarország és Nagyvilág* című szépirodalmi és ismeretterjesztő hetilap folyóévi tizenegyedik, március 16-i számában jelent meg Ágai Adolf cikke, amit Porzó álnéven írt, és amiben egy plagizált Liszt-illusztráció történetét beszélte el. A történet szerint Lisztnek Apponyi Albert rendezett jubileumi hangversenyt Pesten a Vigadóban, amire Ágai a lap rajzolójával, Jankó Jánossal³⁵⁰ érkezett. Jankó a helyszínen „természet után” egy vázlatot készített, aminek részletein később rajzolóknak és „fényképek segítségével” többen dolgoztak. (33. kép) A leírás szerint a kép részleteinek kidolgozásában a girlandos zongorát megrajzoló Jósika Kálmán mellett, maga Ágai is részt vett a borostyánkorszorús szék díszítményeinek cizellálásával. Azonban, hogy az illusztráción látható zongora még pontosabb formában kerüljön megörökítésre, a cikkíró róla a hangszer készítője, egyben személyes jó barátja, Bösendorfer Lajoson keresztül, a stuttgarti *Über Land und Meer* intézetben rendelt meg egy metszetet. A kép hetekig késlekedett, majd a kompozíciót végül Ágaiékat megelőzve, egy ismeretlen német lap közölte először illusztrációként, mégpedig módosított formában. Ágai kifogásai szerint a megjelent variánsban Mária Valéria arcát Erzsébet királyné vonásaira cserélték, Apponyi Albert, Haynald Lajos és Reményi Ede pedig felismerhetetlen volt. A kép Stuttgartban keletkezett verziójának egy példánya ma a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban van, ami azonban a *Magyarország és a Nagyvilágban* megjelent képre hasonlít.³⁵¹ Megfigyelésem szerint Apponyi Albert egyik metszeten sem szerepel.

A Jankó János és Ágai Adolf-féle metszet előtörténetével kapcsolatban, ugyanakkor szükséges megemlítenem, hogy egy évvel korábban, 1872-ben már festettek egy alkotást Bécsben, Liszt március 18-i koncertje emlékére a király előtt, ami részleteiben és a szereplők

³⁴⁹ A képről megelőzően Tomsics Emőke írt. TOMSICS E.: A fotográfia a reprodukció korában. i. m. 32. o.; PORZÓ (ÁGAI Adolf): Liszt-hangverseny. i. m. 122. és 127. o.

³⁵⁰ Jankó János (1833–1896) magyar festő, grafikus, illusztrátor. Számos karikatúra szerzője. A föld- és néprajztudós ifjabb Jankó János édesapja.

³⁵¹ TOMSICS E.: A fotográfia a reprodukció korában. i. m. 32. o. 104. j.

számában ugyan eltér, kompozícióját tekintve azonban egészen hasonlít az elemzett grafikák elrendezéséhez. A festmény alkotója Franz Schams,³⁵² más források szerint Ernst Lafite.³⁵³ Ezen a képen jobbra Apponyi Albert, balra pedig egy hölgy-koszorú látható. (34. kép) A festmény egyik magyarító rajzzal kiegészített reprodukciója – az MTI felvétele szerint – még 1980. március 10-én a magyar sajtó látókörébe került az újjáépített Vigadóban rendezett bejárás alkalmával. (Tehát az intézmény tudott az eseményről készült festmény létezéséről.) Nem ez az egyetlen olyan, elsősorban a műalkotások szerzőit és datálását érintő ellentmondás, amire a reprodukciók történetének kutatásával derül fény.

Miután 1875-ben a budapesti Zeneakadémia ténylegesen megnyílt, Liszt a betöltött kettős státuszáért szolgálati lakásként kapta meg a Hal téri ingatlant, ami a „szemtanú,” Ábrányi Kornél³⁵⁴ leírása szerint az „országos magyar királyi zeneakadémia első emeletén” foglalt helyet és „melyet a magasabb társadalmi és művészeti körökhöz tartozó tisztelői rendeztek be s láttak el minden lehető kényelemmel (...) itt időzése alatt [pedig] – folytonos tárgya lett a kegyeletnek és a kíváncsiságnak. (...) Hálósobája is kiváló érdekű kis múzeum volt. (...) Ha Liszt író- és hálósobáját kis múzeumnak neveztem: úgy szalonjára méltán ráillett a ritka becses és értékes különlegességek gyűjteményének a neve.”

Az idős mester 1881. január 20-ától haláláig pedig a pesti Sugár úton lévő lakást, vagyis a mai Andrássy útról nyíló Liszt Múzeum épületét használta rendszeres magyarországi tartózkodásai idején,³⁵⁵ ahol számos vendéget és növendéket fogadott.

Ehhez a lakáshoz kapcsolódik egy, a művészéletrajz és a fotótörténet szempontjából is érdekes, több változatban létező korabeli képes forrás.³⁵⁶

Az első, eredeti változat egy enteriőr-rajz volt, amit Robert Bory³⁵⁷ *La vie de Franz Liszt par l'Image* című könyvében bizonyos Riedernek (talán Marcel Rieder festőnek?)

---

³⁵² Franz Schams (1823–1883) osztrák festő és litográfus. Az 1850-es évek római tanulmányait követően főleg életképeket festett Bécsben.

³⁵³ Ernst Lafite (1826–1885) osztrák művész. Egész életében Bécsben működött. Magyar vonatkozású portréi között találjuk többek között Ybl Miklósét.; Robert Bory „Schams és Lafite” képeként említi. BORY, R.: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. i. m. p. 189.

³⁵⁴ ÁBRÁNYI K., Id.: *Jellemképek a magyar zenevilágból*. i. m. 17–19. o.; Idézte és a tér berendezését leírta Prahács Margit. BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): *Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926)*. Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenatudományi Tanulmányok* i. m. 429. o.

³⁵⁵ Liszt e lakhelyének jelentőségéről legutóbb az Liszt Emlékmúzeum 2020-ban rendezett időszaki kiállítást, amit szeptemberben nyitottak meg, *Vendégségben Liszt Sugár úti otthonában* címmel.

³⁵⁶ Lásd APOR E.: *Liszt Ferenc Wartburg vár „élménye(i)”*. i. m. 2019. (Kézirat)

tulajdonított.³⁵⁸ (36.a. kép) Maga az eredeti rajz sajnos lappang, kizárólag reprodukciókból és másolatokból ismerjük. Bory is már csak egy későbbi változat reprodukcióját közölhette.

Az ábrázolásnak ugyanis idővel két részleteiben eltérő változata alakult ki.³⁵⁹ Az első, korábbi változaton, ami például a *Magyar Salon* egyik 1885-ös számában jelent meg, Liszt Ferenc előre néz és a mellette álló ifjú tanítvány, Lina Schmalhausen³⁶⁰ kissé balra fordulva, félig csukott szemmel lefelé tekint.³⁶¹ (35. kép) A képet az alatta olvasható szövegben a

---

³⁵⁷ Robert Bory (1891–1960) genfi zenetörténész, muzikológus, jogász és gyűjtő. Fiatalon zenekart alapított és vezényelt, később a genfi Conservatoire de Musique elnöke lett. 1919-ben vette feleségül Alice Peyrot (unokájuk Bertrand Bory). A Schumann-díj alapítója. 1927-ben a genfi Nemzetközi Zenei Kiállítás bizottságának, 1934 és 1947 között pedig az Általános Tanács szakszervezetének elnöke volt. 1949-től 1959-ig Nyon kerületi békebírója, Coppet polgármestere. 1960-ban megkapta a Société Suisse des Amis des Versailles tiszteletbeli tagságát. Liszt Ferenc kutatója volt, saját otthonában kisebb múzeumot rendezett be gyűjteményéből. Liszt mellett írt Mozarról, Wagnerről és Chopinről. Többek között az *Une retraite romantique en Suisse: Liszt et la Comtesse d'Agoult* (1923), a *Liszt et ses enfants, Blandine, Cosima, Daniel, d'après une correspondance inédite avec la princesse Marie Sayn-Wittgenstein* (1936), a *La vie de Franz Liszt par l'Image* (1936), a *La vie et l'oeuvre de Richard Wagner par l'Image* (1938), *La vie de Frédéric Chopin par l'Image* (1951), és *La vie et l'oeuvre de Ludwig van Beethoven* (1960) című monográfiák szerzője.; Robert Bory és családjának személyi archívuma a Vaud kanton (Lausanne, Svájc) levéltárban található. Az iratokat Bertrand Bory adományozta az intézménynek 2013-ban.; 2013-ban Robert Bory Liszt-gyűjteményének egy részét elárverezték Genfben.

³⁵⁸ A Bory által közölt grafika képaláírása csupán arra utal, hogy a kép egy bizonyos „*Rieder rajza után készült*,” a teljes művésznevet mellőzi. A darab 1936-ban a szerző magángyűjteményében volt. BORY, R.: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. i. m. p. 212.

³⁵⁹ Köszönettel tartozom Lengyel Beatrixnek és Baji Etelkának (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár), akik 2019-ben felhívták a figyelmem a kompilált fotográfiákkal kapcsolatos megfontolandó szempontokra.

³⁶⁰ Lina Schmalhausen (1864–1928) Liszt Ferenc egyik kései tanítványa, a művész nagy rajongója volt. Rómában, Budapesten és Bayreuth-ban is látogatta mesterét, akiről (gyakran toladó módon) igyekezett gondoskodni. Zongoraleckéket vett tőle.

³⁶¹ A metszet képaláírása balra lent: „*A Magyar Salon eredeti rajza.*”; Középen: „*LISZT FERENCZ DOLGOZÓ-TERME BUDAPESTEN.*”; Jobbra lent: „*Széchy Gyula eredeti felvétele.*” *Magyar Salon* i. m. 568. o.; Ezúton köszönöm Peternák Anna muzeológus és Peternák Miklós művészettörténésznek, hogy még 2019-ben megosztották szakmai véleményüket, és az illusztráció felkutatásában segítséget nyújtottak akkoriban készülő tanulmányomhoz.; Peternák Anna ezután tovább foglalkozott Széchy Gyula és az említett kompilált Liszt-kép elemzésével, amit a Liszt Ferenc Emlékmúzeum- és Kutatóközpont *Vendégségben Liszt Sugár úti otthonában* című időszaki kiállításán (2020) egy vitrin berendezésével és egy kapcsolódó konferencia előadás formájában is publikált. A kiállításához kapcsolódó katalógusról nincs tudomásom. A konferencia-előadás írott változata 2023 decemberében megjelent. PETERNÁK A.: *Liszt a dolgozószobájában*. i. m. 89–105. o.; A képet korábban közölte Eckhardt Mária. ECKHARDT M.: *Génie Oblige!* i. m. 22. o.

folyóirat „eredeti rajzának,” és Széchy „eredeti felvételének” nevezik. A képaláírás ebben a formában talán ma kissé félrevezető, hiszen azt sugallja, hogy Széchy fotográfusként vett részt az alkotói folyamatban. A korabeli nyomdai gyakorlatot figyelembe véve azonban, meglátásom szerint az sem kizárt, hogy metszet-másolatot készített ő, az eredeti, Rieder-féle rajzról. A bal alsó sarokban látható jelzet alapján a sokszorosítást „*Weinwurm A(ntal) ch(romoautotípiái) m(űhelye)*”³⁶² végezte. A jobb alsó sarokban látható a kézírásos „Széchy” szignatúra.³⁶³

A jelenet másik típusa abban tér el az elsőtől, hogy a mester és tanítványa kissé kicsavart pózban látható, amint a nézőre tekintenek. Ez a lényegében manipulált változat olyan módon jött létre, hogy az alkotó a (Rieder) Széchy-Weinwurm-féle képet hordozóként alkalmazta, melyre Liszt és Lina arcánál miniatűr, fotografált portrékat ragasztott, amiket megelőzően (talán) egy csoportképből távolított el.³⁶⁴

Robert Bory említett közlése mellett, ugyanez a változat található meg Ernst Burger Liszt-fotográfiákról írt könyvében is.³⁶⁵ Burger Széchy Gyulát egyértelműen fotográfusként említi meg. (36.b. kép) Széchy valóban tevékenykedett fotográfusként, azonban Weinwurm is. Véleményem szerint nem tisztázott Széchy pontos szerepe az elemzett kép létrejöttében.

A zenetörténeti kutatások alapján ez az 1886. március 10-én keletkezett fénykép volt az az utolsó felvétel, ami a még élő Liszt Ferencet budapesti környezetében ábrázolja. Jóllehet, a kompilált képpel kapcsolatos vizsgálatokat még lehet folytatni, a több változat létezése alátámasztja azt a tényt, hogy a kultusz által inspirálva és annak jegyében, a Liszt-interpretációk között volt olyan törekvés, ami kölcsönösen visszahatni szándékozott a történeti liszti életútra, melynek következtében bizonyos esetekben, a hitelesség alátámasztására szolgáló technikákkal készült dokumentatív képeket is felhasználtak olyan

---

³⁶² Weinwurm Antal (1845–1925 körül) magyar fotográfus-család leszármazottja. Apja Mátyás és testvére Ferenc is fényképész műtermet tartott fenn. Antalé Budapesten, a Károly utca 3. szám alatt volt, az 1890-es évek elején. 1896 körül az Iparművészeti Múzeum Högyes Endre utcai (akkor Rákos utcai) szárnyában, a tetőtérben bérelt műtermet, így számos fényképfelvételt készített a múzeum épületéről, a gyűjtemény egyes műtárgyairól, az épületben rendezett kiállításokról. Fia, ifjabb Weinwurm Antal szintén ugyanezt a mesterséget választotta és hivatásos fényképész lett. Az ő műterme az Ó utca 6. sz. alatt volt.

³⁶³ Egyetértek a korábbi kutatókkal abban a tekintetben, hogy a jobbra eső szignatúra tulajdonosa Széchy Gyula (1854–?) festő és grafikus.

³⁶⁴ Peternák Anna az említett későbbi kutatásai során Koller Károly fényképész Lisztről és Lina Schmalhausenről készített felvételeit határozta meg a kompilált képre helyezett arcok forrásaként. PETERNÁK A.: Liszt a dolgozószobájában. i. m. 104. o.

³⁶⁵ Közli BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 120. 220.

ábrázolások létrehozására, melyek a művésztől valójában fiktív képet teremtettek. Az olyan jelentősebb életrajzi események, mint a 1873-as művészi jubileum vagy Liszt halála alkalmat adott ennek gyakorlására.

A tübingi- és ausztriai emlékhelyek státuszához képest nagy különbség, hogy Liszt pesti lakhelyét a művész Bayreuth-ban bekövetkező halála után nem lehetett azonnal emlékmúzeummá alakítani. „Az egyre több tanszak, a növekvő tanár- és diáklétszám miatt minden talpalatnyi helyre szükség volt az oktatáshoz. A Liszt akaratából megörökölt hangszereket, kottákat és könyveket jól tudták használni a tanításban, a budapesti hagyaték többi része, a lakás egyéb berendezése azonban nem maradt a Zeneakadémián, hanem emlékként barátokhoz, tanítványokhoz került.” – írta a történeletről Eckhardt Mária.³⁶⁶ Ez a kiemelt helyszín tehát az utókor és a muzeológia tudománya által életre hívott, a történelemtudományok objektivitására támaszkodva berendezett 20. századi emléktér.³⁶⁷

A weimari Hofgärtneri-hez hasonló története van Liszt doborjáni szülőházának is, ami ma a raidingi Liszt Múzeumként (Liszt Haus) működik. Kultusztörténeti megközelítés szempontjából jelentős az az előzmény, hogy a kereken hetvenéves művész, miután 1881. április 5-én megtartotta ötödik soproni koncertjét, április 7-én személyesen vett részt egy helyi ünnepségen, mely során a város irodalmi- és művészeti köre egy, a szülőház falába épített aranybetűs, magyar nyelvű emléktáblát avatott fel. Az emléktábla avatás eseményének megkapó pillanatát Rupprecht Mihály³⁶⁸ örökítette meg fotográfián.³⁶⁹ (37–38. kép) A képet később számos Liszttel foglalkozó könyv illusztrációként használta.³⁷⁰ Liszt 1881-ben járt Doborjában utoljára. „Dicsőséges” bevonulásáról több fiktív képzőművészeti alkotás is készült, melyek az objektív és zsúfoltságáról tanúskodó fényképhez képest bensőségesebb hangulatot árasztanak és lágyabb, idilli képet mutatnak.³⁷¹ (39.a. kép)

---

³⁶⁶ Említi Prahács Margit. BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenatudományi Tanulmányok* i. m. 430–431. o.; ECKHARDT, M.: Két évszázad – negyedszázad. i. m. o. n. https://www.epa.hu/00800/00835/00166/EPA0835_muzsika_3350.htm (Letöltés ideje: 2021. március 15.)

³⁶⁷ Uo.

³⁶⁸ Rupprecht Mihály (1829–1904) az első hivatásos soproni fényképészek egyike.

³⁶⁹ BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenössischen. i. m.; APOR E.: „Csillag születik” – Liszt Ferenc doborjáni szülőháza előtt, 1881. április 7-én. i. m. <https://mnm.hu/hu/cikk/csillag-szuletik-liszt-ferenc-doborjani-szulohaza-elott-1881-aprilis-7-en> (Letöltés ideje: 2021. április 7.)

³⁷⁰ Erre a későbbiekben részletesebben is kitérek.

³⁷¹ Robert Bory közöl például egy ilyen képet, melynek eredetije az eisenach-i Wagner Múzeumban van. BORY, R.: La vie de Franz Liszt par l’Image. i. m. p. 212.

A szülőházat az 1911-es centenáriumi Liszt-emlékév során tervezték első ízben múzeumként berendezni, a muzsikus gyermekkori bútoraiival. Az emlékhelyet Liszt halálának huszonötödik fordulóján, 1911. július 31-én nyitották meg.³⁷² A jelentősen modernizált, mai kiállításban³⁷³ látható műtárgyak legnagyobb számban Weimarból származnak, és a Burgenlandi Tartományi Múzeum tulajdonát képezik.

V.C. LISZT FERENC A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM PANTHEONJÁBAN

Liszt Ferenc 1846-ban már világszerte ismert és elismert előadóművész volt. Az utolsó európai „diadalútján,” melynek második pesti látogatása része volt, a magyar közönség a virtuózoknak járó tisztelettel fogadta.³⁷⁴ Ekkor kapta meg Pest város díszpolgári oklevelét, és Barabás Miklós³⁷⁵ ez után festette meg magyar ruhás portréját³⁷⁶ Kubinyi Ágoston

---

³⁷² A *Budapesti Hírlap* beszámolója szerint a szervezőbizottság elnöke, Esterházy Miklós herceg közbenjárására magát a királyt sikerült megnyerni az országos Liszt-ünnepély fővédnökének, ezért csillogó ünnepségre készültek Doborjánban. Az alkalomból tatarozni kezdték az épületet, és az egykori bútorok beszerzését kezdeményezték. A cél a gyermekkori berendezés rekonstruálása volt. ISMERETLEN: Liszt Ferenc-múzeum. *Budapesti Hírlap* i. m. 11. o.;

³⁷³ A szülőház épületét magába foglaló nagyobb kúriát 1911 után több veszteség is érte. A második világháború idején eltávolították az istállókat, majd az 1945-ös háborús események következtében megsérült részeket elbontották. Az eredeti udvarházból a ma látható épület maradt meg egyedül. Az első kiállítást 1951-ben, Liszt Ferenc születésének száznegyvenedik évfordulója alkalmából rendezték be, mely három helyiségből állt. A termek a „Születés és származás,” a „Karrier” és a „Vándorévek” címet kapták. Tíz évvel később a burgenlandi tartományi kormány a házat teljesen felújította. 1971-ben addigi tulajdonosa, Dr. Esterházy Pál herceg Doborján községnek adományozta az épületet, a hozzátartozó parkkal együtt. Mint múzeum, 1973–1974 óta közvetlenül Burgenland-tartomány a fenntartója és kezelője. A tárlatot 1979–1980-ra átrendezték, és az épületet Burgenland Tartományi Múzeumának nyilvánosan látogatható külső egységének minősítették. A raidingi Liszt Múzeum tárlatáról 1981-ben adott ki az anyaintézmény részletes katalógust. Liszt-Museum, Raiding. i. m.; 2011-ben, Liszt születésének kétszázadik évfordulóján a tárlatot modernizálták.

³⁷⁴ Liszt az *Angol királynőről* nevezett szállodában lakott Pesten. Említi Prahács Margit. BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenatudományi Tanulmányok* i. m. 432. o.

³⁷⁵ Márkusfalvi Barabás Miklós (1810–1898) erdélyi művész, a magyar biedermeier festészet legismertebb festője.

³⁷⁶ Barabás Miklós: Liszt Ferenc portréja, 1847, olajfestmény, 132 x 102 cm, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 178.; A festményt hagyományosan 1847-re datálják. BASICS B.: A Magyar Történelmi Képcsarnok. i. m. 276. o. 16. kép; Nincs tudomásunk arról, hogy a festmény keletkezési körülményeiről és az ajándékozásról Liszt személyesen említést tett volna leveleiben.

múzeumigazgató és a Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egylet megrendelésére. A festményt 1849. november 1-jén, mint ajándékot adták át a Magyar Nemzeti Múzeum alakuló Pantheonja számára.³⁷⁷ (40. kép) Az átadás eseményéről és Liszt útjáról a magyar sajtó cikkezett,³⁷⁸ képes illusztráció a festményről vagy az átadásról ehhez a hírhez azonban nem tartozott.

A festmény által közvetített „magyaros liszti kép” a keletkezését követően szinte azonnal „önálló életre kelt.” Az ábrázolást részleteiben és egészében is reprodukálni kezdték, amit felerősített a tény, hogy maga Barabás a festmény elkészítése előtt már litografálta a beállítást.³⁷⁹ (40c. kép) Egyre gyakrabban kapcsolták olyan publikációkhoz, amelyek érintették Liszt magyarsága, vagy Magyarországgal való kapcsolatának témáját.

Ez a gondolat összhangba hozható Pók Attila történész megállapításával, aki szerint Magyarországon a közönség nem Liszt személyére, hanem egyfajta „imázsára” reagált.³⁸⁰

---

³⁷⁷ „(...) 3.) Megszereztetett Liszt Ferencnek Barabás Miklós által készített térképe, kifizetettvén a művész urnak az egyesületi pénztárból azon összeg utolsó részlete, mellyel a képet megrendelő s közelebbi évek alatt elszéledt társaság még fizetetlen hagyott, s mellyből művész ur hazafiságos szivességből 20 pengő forintot elengedett. (...)” MÁTRAY G.: A nemzeti képcsarnok-alakító egyesület igazgató választmánya... *Hölgyfutár* i. m. 20. o.; Lásd még RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Magyar Nemzeti Múzeum. i. m. 2. o.

³⁷⁸ Lisztet magyarországi turnéján Augusz Antal, Teleki Sándor, Festetics, Ficzei és Apponyi grófok mellett, hosszabb-rövidebb ideig kísérte például Petrichevich Horváth Lázár, a *Honderü* szerkesztője. WALKER, A.: Liszt Ferenc I. A virtuóz évek. i. m. 438 o.; Ennek köszönhetően a szépirodalmi-, művészeti- és divatlapban számos beszámoló található Liszt magyarországi látogatásairól, koncertjeiről. Az 1846. évi 18. számban egy portrét is közöltek róla, amit Joseph Kriehuber *Liszt Matiné* című litográfiájáról, – melynek egy példánya a Történelmi Képcsarnokban van (40a. kép) – a zongorázó művész figuráját önállóan kiemelve, Tyroler József metszett. (40b. kép) ISMERETLEN: HETI SZEMLE. *Honderü* i. m. 353–354. és 360. o. melléklet

³⁷⁹ Barabás emlékirataiban nem részletezte a Liszttel való személyes találkozást, azonban a naplója végén olvasható műlajstromban a következő kapcsolódó tételeket jegyezte fel az 1846-os évszámmal: „1089. Liszt Ferencz térdig ol. a' Muzeumnak” és „1091. Liszt Ferencz lith a' D. L.-hoz.” A „D. L.” a divatlap rövidítése. KÉZDI KOVÁCS L.–GYULAI P. (Szerk.): Barabás Miklós emlékiratai I. i. m.; Szükséges megjegyezni, hogy Hornyák Mária 1993-as, *Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár* című könyvének egyik illusztrációja, ami a Barabás-féle grafika reprodukciója, a következő képaláírással jelent meg: a „Honderü 1846. évi kötetéből.” Azonban a *Honderü* általam ismert, 1846. évi kötetei egyikében sem találtam meg az idézett képet. Talán önálló mellékletként közölhette a lap. HORNYÁK M.: *Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár*. i. m. 99. o.; A budapesti Liszt Ferenc Emlékmúzeumban őriznek egy Liszt által Erkel Ferencnek dedikált, 1846. május 13-ára datált példányt a litográfiából. Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: Gr. 013-1.; Az egészalakos Barabás-litográfia megjelent önálló lapként, és a *Pesti Divatlap* mellékleteként is. ECKHARDT M.–KACZMARCZYK A.: Liszt és a társművészetek. i. m. 80. o. 372.

³⁸⁰ PÓK A.: Magyar volt Liszt Ferenc? i. m. o. n.

Liszt magyar identitását és magyaros imázsát Barabás műve testesítette meg, és Liszt a képmása múzeumi elhelyezése révén „vizuálisan is bekerült”³⁸¹ a híres magyarok ekkoriban szerveződő arcképcsarnokába.

Ugyanezt az eszmét tükrözi az a korábban is már megemlített illusztráció, ami a *Magyar- és Erdélyország képekben* című, Kubinyi Ferenc és Vahot Imre szerkesztésében kiadott könyvsorozat harmadik kötetében tűnt fel.³⁸² (41. kép) A *Hírneves magyarok képcsarnoka* feliratú mellékleten Liszt mosolygó arca tizenegy „Régibb-kori” és „Újabb-kori” történelmi személy portréja között látható. A csoportképet Rohn Alajos³⁸³ készítette és Bäcker bécsi nyomdájában sokszorosították. Rohn egyébként Liszt portréját arról az 1846-ra datált litográfiáról vehette át, amit Barabás Miklósnak tulajdonítanak, és a festő reprezentatív festményén látható arcnak egy tükrözött változata.³⁸⁴ A kiadvány tartalomjegyzéke felhívja a figyelmet az illusztrációra. A kép a könyvben néhány oldallal később olvasható Lisztről szóló IV. fejezethez közvetetten kapcsolódik.

Fontos kitérnem arra, hogy a Nemzeti Múzeum folyamatosan átalakuló intézményként, szemléleti szinten visszahatott a társművészetekre igen érzékeny kortárs zeneszerzőre. Ennek a szellemi értelemben vett előzménye volt, hogy már a múzeum alapítását követően, Miller Jakab Ferdinánd első tervezetében (1808) szerepelt az az említett Pantheon-gondolat, melynek ideálja volt, hogy a tervezett épület falait a nemzet nagyjainak képei díszítsék és lehetőleg a gyűjtemény kortárs művészek képeivel gyarapodjon.

1846-ban Kubinyi Ágoston igazgató is e Képtár fejlesztése érdekében hozta létre a már említett Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egyesületet. Az 1850–1860-as években főleg vásárlásokkal gyarapodott a gyűjtemény, mely immáron három részre tagolódott: a Pyrker-képtárra, az Általános Képtárra és a Nemzeti Képcsarnok/ Magyar Képtár anyagára. A Képcsarnok Egylet és a Képtár neve 1870-ben Ligeti Antal képtárőr katalógusában összeolvadva szerepelt: a címben Képcsarnoknak említették, miközben a vonatkozó

---

³⁸¹ A gondolat forrása Révész Emese tanulmánya. Lásd RÉVÉSZ E.: VIRTUÁLIS PANTEONOK. i. m. 109–134. o. http://epa.oszk.hu/02100/02120/00034/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_34_109.pdf (Letöltés ideje: 2021. április 12.)

³⁸² *Hírneves magyarok képcsarnoka*. J. b. I.: Kőre rajz. Rohn. J. j. I.: Nyomt. Bäcker, Bees. KUBINYI F.–VAHOT I. (Szerk.): *Magyar és Erdélyország képekben*. i. m. III. köt. 84–85. o. között és 94–97. o.; Említette ANTOS K.: *Liszt Ferenc és a magyar zeneirodalom*. i. m. 118. o.

³⁸³ Rohn Alajos magyar litográfus. 1851 és 1865 között működött Pest-Budán.

³⁸⁴ A Hubay Jenő előszavával 1936-ban közreadott, *Liszt a miénk!* című kiadvány képes melléklete is közölte a Barabás litográfiájának reprodukcióját, mely ekkor a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok gyűjteményét gazdagította. HUBAY J. (Előszó): *Liszt a miénk!* i. m. 49. kép (Lásd itt: 242. kép)

tanulmány szövege a Nemzeti Múzeum Képtárát írta. 1871-ben az Esterházy-képtár megvásárlása fordulópontot jelentett. A gyűjteményt az Akadémia palotájában Országos Képtárként mutattak be, Pulszky Ferenc vezetésével. Ekkor felmerült a két képtár egységesítésének kérdése. 1875-ben az Egylet az alakuló Országos Magyar Képzőművészeti Társulatba olvadt.³⁸⁵ Legközelebb 1882-ben látott napvilágot az a sorfordító irat Barabás Miklós, Fenyvessy Ferenc és P. Szathmáry Károly³⁸⁶ tollából, melyben újra fogalmazták a múzeum alapításakor említett Pantheon-gondolatot. A Pantheont nem komplex múzeumként képzelték el, hanem dokumentum-forrást jelentő, önálló Magyar Történeti Arcképcsarnokként. Az Arcképcsarnoknak a fényképek már ekkor is gyűjtőkörébe tartoztak.

1884-ben e koncepció szerint a múzeum Képtárából egy Pulszky Ferenc által vezetett, történészekből és művészekből álló zsűri kisebb anyagot válogatott ki, amiből kiállítást rendeztek a Várkertbazárban. 1887-ben műtárgyvédelmi okokból a Stefánia úti képzőművészeti pavilonba, majd a Városligetbe kellett költöztetni a tárlatot. Ez a lényegében kiállításokban „értelmezhető” Képcsarnok, miután többféle módon formálódott, és tartalma is változott, csak 1934-ben egyesült hivatalosan újra a Nemzeti Múzeum Képtára törzsanyagával. Az egyesített Képcsarnokot Vayer Lajos vezetésével rendszerezték, és így jött létre a mai intézmény,³⁸⁷ mely egyben a történeti ikonográfia első kutatóhelye lett.

Az alapításkori és az új intézmény koncepciója közötti különbséget a történeti hitelesség kérdéskörében ragadták meg. Ennek elvi illusztrálására érdemes idéznem Pulszky Ferenc szavait, melyek 1886. január 17-i megnyitón hangzottak el a Várkertbazárban:³⁸⁸ „(...) E gyűjteményben tehát a múlt alakjait nem tisztán egyéni érdemeik szerint kell befogadni, hanem mindazon képeket, melyek őket hitelesen ismertetik, így kiküszöbölhetjük a szervezőkkel megbízottak szubjektivitását. Viszont e meghatározásból folyik az intézetnek a rokongyűjteményektől való különbözősége. Ott a művészi érték a mérvadó, ezt itt háttérbe szorítja az ábrázolt tárgy jelentősége és hitelessége.”

Ez a múzeumi szemlélet tehát egyrészt a muzsikusra visszahatva, Liszt zeneművészetében is kibontakozó inspirációt jelentett, ami a *Magyar Történelmi Arcképek*

---

³⁸⁵ BASICS B.: A Magyar Történelmi Képcsarnok. i. m. 277–282. o.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 26. o.

³⁸⁶ P. Szathmáry Károly (1830–1891) katona, történétíró, tanár.

³⁸⁷ BASICS B.: A Magyar Történelmi Képcsarnok. i. m. 282–289. o.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 27. o.

³⁸⁸ BASICS B.: A Magyar Történelmi Képcsarnok. i. m. 283. o.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 27. o.

című zongoradarab sorozat formájában öltött testet. Ebben a kontextusban ugyanakkor kitágulnak a liszti mű értelmezési lehetőségei is.³⁸⁹ A sorozat részei 1855 és 1885 között íródtak, és Liszt életében nem, hanem csak 1956-ban publikálta őket Szelényi István az *Új Zenei Szemle* című folyóirat mellékletében. Liszt leveleiben „nagyon magyar Gyászinduló”³⁹⁰ és „magyarizmus” kifejezésekkel illette ezeket a darabokat. A sorozat hét kompozícióból áll, melyeket Liszt Vörösmarty Mihályról³⁹¹ Széchenyi Istvánról,³⁹² Eötvös Józsefről,³⁹³ Teleki Lászlóról,³⁹⁴ Petőfi Sándorról,³⁹⁵ Deák Ferencről³⁹⁶ és Mosonyi Mihályról³⁹⁷ nevezett el.³⁹⁸ Már a sorozat címe is erőteljes „képiséget” hordoz magában. Lényegében zenei portrék gyűjteményéről van szó, amiben egészen konkrétan nyilvánul meg a „társművészetek egysége” és a 19. századra jellemző, a mainál komplexebb gondolkodásmód. Liszt műve még a Nemzeti Múzeum Képtára alapító koncepciójában szereplő Pantheon-gondolathoz áll közelebb.

---

³⁸⁹ A zenemű sorszámai S.205. és R.112.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 28. o.

³⁹⁰ 1885. február 26-i levél Meyendorff bárónénak. HAMBURGER K.: Liszt kalauz. i. m. 377. o.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 28. o.

³⁹¹ Az eredeti darab 1857-ben keletkezett *Vörösmarty emléke* címmel. 1885-ben a kibővített, átdolgozott változat került a sorozatba.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 28. o.

³⁹² Miután 1840-ben megismerkedtek és 1846-ban Liszt sokat vendégeskedett a grófnál, az általa ihletett darab 1885-ben készült el. Eredeti kézírata a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban (Library of Congress) lelhető fel.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezete. i. m. 28. o.

³⁹³ Szintén kései darab, mely 1885-ben véglegesült. Kéziratának mára csupán egy 1930-ra datálható próbanyomata ismert, az eredeti eltűnt. Egressy Béni *Szózat*-motívumait is tartalmazza.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 28. o.

³⁹⁴ 1885-ben íródott kézírata ugyancsak Washingtonban van. Egyfajta mozaik-mű, melyben Mosonyi Mihálytól származó darabokból származó átvételek is vannak.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 28. o.

³⁹⁵ A darab 1874-ben *A holt költő szerelme*, 1877-ben *Petőfi szelleme* címen volt ismert. Két- és négykezes változata maradt meg a pesti Taborszky és Parsch kiadónál. Ennek kéziratát vásárolta meg a magyar állam 2018-ban.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 28. o.

³⁹⁶ Az 1870-ben keletkezett darab kéziratának másolata ma a weimari Goethe- und Schiller Archiv-ban lelhető fel.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 29. o.

³⁹⁷ 1870–1871-ben a darab *Mosonyi gyászmenete* címen volt ismert, és szintén a Taborszky és Pasch-nál jelent meg. 1885-ben Liszt további hat taktust komponált a végére. Itt újra utalunk a korábban is említett, 2018-as állami vásárlásra.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 29. o.

³⁹⁸ HAMBURGER K.: Liszt kalauz. i. m. 377. o.; Lásd FONTANA GÁT E.–SIMON V. P.: Magyar Történelmi Arcképek–parafrázis egy Liszt műre. i. m.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 28. o.

Másik oldalról, a Történelmi Képcsarnok intézményében kialakuló és a történeti hitelesség fogalmából származó dokumentatív igény, illetve szemlélet közvetett módon ugyan, de feltűnt Liszt Ferenc személyével és további ábrázolásaival összefüggésben is. Ennek táptalaját azok a hazánkban körülbelül az 1890-es évektől megjelenő, a magyar történelmet feldolgozó, összefoglaló szemléletű kiadványok adják, melyekben a szerzők és a szerkesztők egy-egy történelmi esemény interpretációjához az írott magyarázatok mellett – és a klasszikus értelemben vett miniatúrákkal illusztrált krónikáktól eltérően – a képes emlékeket is elsődleges történeti forrásként tekintették és gyűjtötték össze.

Éppen a magyar forradalom- és szabadságharc ötven éves fordulójakor, 1898-ban látott napvilágot az a Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor szerkesztette kiadvány, melynek címe *Ezernyolcszáz-negyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben*.³⁹⁹ A könyv felfogásában – ami szembe helyezkedett a korábban idézett kortárs költő, Heine véleményével – Liszt Ferenc emléke a szabadságharc témáját tárgyaló történeti narratívának szerves részét képezte, és a róla szóló szöveget Barabás Miklós idézett festményének reprodukciójával,⁴⁰⁰ valamint a francia *Miroir Drolatique* korábban általunk is említett karikatúrájával illusztrálták. (42. kép) Érdemes kiemelni azokat a sorokat, melyek Lisztnek a magyar forradalom- és szabadságharcban betöltött szerepéről alkotott dualizmus kori értékítéletét tükrözik: „Mégis, ha ajkára, szellemére és művészetére nézve nem volt is magyar, szívében velünk érzett, magát magyarnak vallotta s 48 előtt és 48 után korteskedett értünk a világban. (...) Íme a külföld mindig magyarnak nézte őt, magyar huszárnak – frakkban.”⁴⁰¹

---

³⁹⁹ Köszönettel tartozom Komka Gézának, hogy felhívta a figyelmem a kiadvány egy újabb példányára.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 29. o.

⁴⁰⁰ Ennek a nyomatnak is előképül az a litográfia szolgálhatott, amit Barabás Miklós készített saját festménye után, 1846-ban. Közölte HORNYÁK M.: Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár. i. m. 99. o.; Lásd továbbá 2c. kép.

⁴⁰¹ JÓKAI M.–BRÓDY S.–RÁKOSI V. (szerk.): Ezernyolcszáz negyvennyolc. i. m. 428. o.; APOR E.: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom... i. m. 30. o.

VI. LISZT FERENC HALÁLA (BAYREUTH, 1886. JÚLIUS 31.) AZ ÍROTT- ÉS KÉPES FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Az élő kultusz formálódásának legjelentősebb fordulópontját Liszt 1886. július 31-én, Bayreuth-ban bekövetkező halála jelentette. Az eseménnyel kapcsolatban egészen pontos írott- és képes források állnak a mindenkori kutató rendelkezésére.

A művész 1886 júliusában látogatott el a nagyszabású bayreuth-i Operafesztiválra lánya, Cosima Wagner kérésére. A helyszín, a műsor és a rendezvény egykori megálmodója Liszt veje, Richard Wagner⁴⁰² volt, akinek 1883-ban bekövetkező halála után szükségessé vált, hogy megözvegyült leányát az apja saját jelenlétével és tekintélyével támogassa a szervezés során. Mire az idős művész Bayreuthba ért, egészségi állapota jelentős mértékben megromlott. Az utókor megállapította, hogy ehhez az a nagyobb lélegzetvételű európai körút járult hozzá, amit Liszt megelőzően tett.

Még márciusban az egyik volt tanítványa, Walter Bache szervezett számára nagyszabású ünnepséget Londonban, ami állítólag ugyan kifáraszthatta, de beteggé még nem tette a mestert. A művész ezután Londonból Franciaországba ment, hogy eleget tegyen Munkácsy Mihály⁴⁰³ meghívásának. Párizsban fázhatott meg először kisebb mértékben, amit fokozhatott az unokája, Daniela von Bülow és Henry Thode⁴⁰⁴ 1886. július 3-án Weimarban tartott esküvőjén való részvétele, és egy nem tervezett, ismételten a Munkácsy család meghívására megvalósult luxembourgi kitérő. Az utóbbi keretében, július 19-én, egy

---

⁴⁰² Wilhelm Richard Wagner (1813–1883) német zeneszerző, karmester, opera szövegkönyv-író és elméletíró. Törekvése a költészet, a zene és a színház egységének megteremtése volt, vagyis az összművészeti alkotás létrehozása. Ezt zenei alkotásai mellett a bayreuth-i Festspielhaus és műsorának megvalósításában vitte végbe. Párizsban ismerkedtek meg Liszt Ferencsel, még az 1830-as évek végén. Az 1850-es évektől szoros szakmai kapcsolat alakult ki közöttük. Wagner udvarolni kezdett Liszt férjzett lányának, Cosima von Bülow-nak, akit 1870. augusztus 25-én vett feleségül.

⁴⁰³ Munkácsy Mihály (1844–1900) magyar festő. Készségeik, szellemi- és érzelmi beállítottságuk, lelki alkatuk hasonlósága miatt Lisztet a kortárs tisztelők gyakorlatilag azonosították Munkácsy-val, és fordítva. Gyarmati Gabriella hívta fel a figyelmet arra, hogy Zichy Mihály például egy levelében így írt: „*Munkácsy=Liszt.*” Liszt a *Magyar rapszódia* című zongorasorozatából a 15. és 16. darabot Munkácsynak ajánlotta. A festő pedig gyakran vendégül látta Lisztet franciaországi rezidenciáján és arcképeket festett a zeneszerzőről. GYARMATI G.: Munkácsy 175. Barátság Liszt Ferenc zeneszerzővel, felkérés a császárvárosból. i. m. <https://behir.hu/munkacsy-175-baratsag-liszt-ferenc-zeneszerzovel-felkeres-a-csaszarvarosbol> (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 9.); A Munkácsy Mihály körül kialakult kultuszról lásd NAGY I. (Szerk.): Aranyérmek, ezüstkoszorúk. i. m. 86–93. o.

⁴⁰⁴ Henry Thode (1857–1920) német művészettörténész, költő, fordító. A frankfurti Stadelsches Institut igazgatója volt.

rögtönzött ünnepséget szerveztek. A résztvevők nem sejtették, hogy ekkor látják Lisztet utoljára zongorázni. A betegség ezután a Bayreuthba vezető vonatúton tetőzött, és tüdőgyulladásáá fokozódott.

Miután megérkezett, a *Parsifal* előadását Liszt még megtekintette, a többi programon azonban már képtelen volt részt venni. A lázas és elgyengült, ágyban fekvő beteget a Wahnfried (Wagner) villával szemben, egy Fröhlich nevű erdész által bérbeadott lakásban helyezték el és ápolták családtagjai, orvosai, jóakarói és jelenlévő tanítványai.

A növendékek egyike a már említett Lina Schmalhausen volt, akit szűnni nem akaró, zavarbaejtő rajongása miatt Cosima Wagner kitiltotta a művész betegágya mellől. Ennek ellenére Schmalhausen kisasszony később a helyzet egyik kulcsfigurája lett: az elkövetkező eseményekről naplót⁴⁰⁵ írt, és emellett gondoskodott arról, hogy fényképek készüljenek Liszt ravataláról. Egy másik fontos írott dokumentum⁴⁰⁶ a Liszt elhunyt utáni teendőket bonyolító Bernhard Schnappauf⁴⁰⁷ tollából származik.

A napló és Schnappauf jelentése két rendkívül informatív, a művész halálának körülményeit részletesen taglaló írás, melyekből kiviláglik, hogy az eset valóban váratlanul és meglehetősen komplikált helyzetben következett be, ami komoly feszültséget és számos szerencsétlen elmaradást okozott. Az Ünnepi Játékok szervezési feladatai és gyermekei, Isolde és Szigfrid [Siegfried] gondozása miatt elfoglalt Cosima Wagner figyelme ugyanis a tanítványok, ismerősök és barátok segítő jelenléte ellenére sem terjedhetett ki mindenre. Mulasztásai miatt később több kritika érte Cosimát. A nyilvánvaló hiányosságok között emelték ki például, hogy a katolikus hitét gyakorló, halála pillanatában egyházi kötelékben lévő Liszt Ferenc nem vehette fel az utolsó kenet szentségét. Vagy, hogy a bayreuth-i lakás főbérelőjének váratlan sürgetésére a holttestet nagyon gyorsan, emiatt méltatlan körülmények

---

⁴⁰⁵ Tagebuchaufzeichnungen von Lina Schmalhausen über die letzten Lebensstage von Franz Liszt (Lina Schmalhausen naplóbejegyzései Liszt Ferenc utolsó napjairól.) 1886, Weimar, Goethe- und Schiller Archiv, GSA 59/ 362.; A naplót később kritikus és szubjektív megfogalmazásai miatt Liszt kortárs életrajzírói cenzúrázva használták, a weimari levéltárba kerülését követően zárolták. 1927-től bocsátották a Liszt-kutatás rendelkezésére, és Alan Walker kutató publikálta. WALKER, A.: The Death of Franz Liszt. i. m.

⁴⁰⁶ A szóban forgó dokumentum egy jelentés, ami csak későbbi átírat formájában maradt fenn. Hamburger Klára szerint az 1936-os Liszt Ferenc-émlékév alkalmából került Magyarországra más Liszt-relikviákkal, például a művész halotti ingjével és maszkjával együtt. A forrás provenienciájának részleteit lásd HAMBURGER K.: Ismeretlen dokumentum Liszt Ferenc haláláról. i. m. o. n. <https://epa.oszk.hu/00800/00835/00088/1755.html> (Letöltés ideje: 2023. július 3.); További vonatkozó irodalom ECKHARDT M.: Mégis megvan Liszt Ferenc „halottas inge.” i. m. o. n. <https://epa.oszk.hu/00800/00835/00090/1806.html> (Letöltés ideje: 2023. július 4.)

⁴⁰⁷ Bernhard Schnappauf (1840–1904) bayreuthi fürdőmester, aki gyakran látott el sebészi feladatokat is.

között, egy fémkoporsóban szállították át és ravatalozták fel újra a szemközti Wahnfried (Wagner) villában.⁴⁰⁸

Az említett írott források műfajukból adódóan illusztráció nélküliek. Ugyanakkor részletesen kitérnek például arra, hogy milyen módon és eszközökkel örökítették meg Liszt vonásait közvetlenül a halálának bekövetkezte után. Ezeknek a vizuális emlékeknek a reprodukciói meghatározóvá váltak a későbbi kutatás, képzőművészeti reprezentáció és a kultusz története szempontjából is.

„Ekkor összegyűlt az egész család, csendben imádkoztak. Kérésére még Schmalhausen kisasszonyt is beengedték. A halott elsőként nefelejcsokrot kapott.⁴⁰⁹ Ezután már a nagyközönség is bejöhett. A hőség következtében Isolde kisasszony rosszul lett, ki kellett vezetni a szobából. A család egy óra körül távozott. A szobát bezárták, és az általam megbízott szobrász, Weißbrod, Peter Kästner meg én⁴¹⁰ elkészítettük a halotti maszkot, amely remekül sikerült. Utána Brand fényképész csinált öt fényképet a tetemről.” – hangzott el Schnappauf jelentésében.⁴¹¹

A Johann Christian Weißbrod és Peter Kästner által készített halotti maszk eredeti lenyomatának első gipszmásolata ma a budapesti Liszt Ferenc Emlékmúzeumban lelhető fel.⁴¹² (43. kép) De számos további változata és példánya létezik.

A ravatal fényképeinek elkészítésére Lina Schmalhausen kérte fel Hans Brand⁴¹³ bayreuth-i fotográfust.⁴¹⁴ Ezek közül két példány szinte ikonikussá vált, és nem csupán a

---

⁴⁰⁸ HAMBURGER K.: Ismeretlen dokumentum Liszt Ferenc haláláról. i. m. o. n.

⁴⁰⁹ Uo. o. n. 25. j.

⁴¹⁰ Hamburger Klárától tudjuk, hogy a házban lakott egy festő, Paul von Joukowsky (1845–1912), aki szintén jelen volt Liszt halottas ágyánál. Uo. o. n. 26. j.

⁴¹¹ Uo. o. n.

⁴¹² (Johann Christian) WEISSBROD és Peter KÄSTNER: Liszt Ferenc halotti maszkja, gipsz, 26 x 18,5 x 12 cm, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: LM PI. 4. Jobb oldali nyomtatott bélyegzője: „WEISSBROD/ **/ SCHNAPPAUF.” Dr. Hans Schnappauf ajándéka 1936-ban, a magyar Liszt Ferenc Társaságnak. ECKHARDT M.: Liszt Ferenc Emlékmúzeum. (Kat.) i. m. 56. o. 80.; További kapcsolódó képek jelzetei: F. 535. és 4437/98. fényképek, valamint Szn. 426. és 4448/98. színes negatív ábrázolás.; A halotti maszkot említi HAMBURGER K.: Ismeretlen dokumentum Liszt Ferenc haláláról. i. m. 10–13. o.; ECKHARDT M.: Mégis megvan Liszt Ferenc „halottas inge.” 9–10. o.; BORY, R.: La vie de Franz Liszt par l’Image. i. m. p. 235.; WALKER, Alan: The Death of Franz Liszt. i. m.

⁴¹³ Hans Brand-ról kevés további információt sikerült találnom eddig. Életrajzi adatait például a kutatás során nem találtam meg. A 19. század második felében Bayreuth-ban működő fényképész a portréiról és a Festspielhaus előadásairól, eseményeiről, az operafesztiválok résztvevőiről készített korhű fényképeiről ismert.

⁴¹⁴ HAMBURGER K.: Ismeretlen dokumentum Liszt Ferenc haláláról. i. m. o. n. 27. j.

jellegzetes beállítás miatt, hanem azon egyedi keretek miatt is, melyekbe tulajdonosaik később helyezték őket. Az egyik példány papírkeretére több megemlékező nevét írták fel: például Sophie Menter, Arma Senkrah, Carl Alexander weimari nagyherceg, Adalbert von Goldschmidt és Ezéchiél szobrász, vagy a moszkvai és prágai konzervatóriumokét. A feliratokon kívül a sírkoszorúkról származó szárított virágokkal és levelekkel díszítették a paszpartut. Középen lent pedig egy Liszt hajából származó tincset helyeztek el.⁴¹⁵ (44.a. kép) Brand fényképének nagyításáról⁴¹⁶ a *Magyar Salon* közölt képet az 1886 augusztusi számában.⁴¹⁷ (44.b. kép)

A másik keretezett fénykép Lina Schmalhausen tulajdona volt, amin a következő megjegyzés olvasható: „Ezek azok a nefelejcsék és vörös rózsák, amiket a koporsó bezárása előtt adtam kezébe. Rajtam kívül senki sem díszítette virágokkal a testet. A fénykép az én kezdeményezésemre készült. A hiányzó, a fej bal részéről leválasztott hajtincset Cosima Wagner asszony adta nekem a ravatalról 1886. augusztus elsején, reggel 6 órakor.”⁴¹⁸ (45. kép)

A város és az épület, Bayreuth és a Wahnfried-villa 1883 óta Richard Wagner kultuszának elsőszámú helyszíneként funkcionált. Azonban mindkét helyszín a felvázolt tragikus eseménysornak köszönhetően Liszt Ferenc utókor által táplált kultuszának is a terévé vált.

A villa – ahogy arra Rockenbauer Zoltán kutatásai⁴¹⁹ rámutattak – már Wagner életében „zarándokhelynek számított, és még inkább az lett halála után. Cosima Wagner, aki némileg elhanyagolta ugyan a törődést a szomszédos utcában élő és mind többet betegeskedő édesapjával, Liszt Ferencsel, ám hihetetlen energiával vette kezébe megboldogult férje hagyatékának ügyeit. Az özvegy volt az, aki a Bayreuth-i Ünnepi Játékok máig érvényben

---

⁴¹⁵ BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 137–138. 259–260.

⁴¹⁶ Egy példányát a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára őrzi. (Ltsz.: MNM TF 293/1963.) A fényképet dolgozatomban csupán megemlítem, de a képanyagban nem közlöm.

⁴¹⁷ ACph.[?]: Liszt Ferenc ravataképe, Hans Brand fotográfiája után készült nyomat, *Magyar Salon* i. m. 561. o. (36.)

⁴¹⁸ „Diese Vergißmeinnicht und roten Rosen, Ihm von mir in die Hände gegeben bevor der Sarg geschlossen. Niemand außer mir hat die Leiche mit Blumen geschmückt. Auf meine Veranlassung erfolgte siese fotogr. Aufnahme. Die vom Haupt getrennte fehlende linke Haarlocke überreichte mir Frau Cosime Wagner am Sterbebett früh 6 Uhr. 1. 8. 1886.” BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 137.

⁴¹⁹ ROCKENBAUER Z.: A Wahnfried villa tündöklése, bukása és újjászületése. i. m. o. n. <https://muzeumcafe.reblog.hu/a-wahnfried-villa-tundoklese-bukasa-es-ujjaszuletese> (Letöltés ideje: 2023. augusztus 7.)

lévő rendjét kialakította, és mindent elkövetett néhai férje kultuszának fenntartására és terjesztésére.”⁴²⁰

A kutató által idézett másik magyar forrás Wagner párhuzamos kultuszáról gróf Somssich Andor⁴²¹ *Harminc esztendő Bayreuthban* című visszaemlékezése, ami a Liszt-kultusz szempontjából is informatív forrásnak bizonyul. Somssich a magyar wagnerianusok, köztük például Apponyi Albert⁴²² és Mihalovich Ödön⁴²³ pártfogoltjaként, 1901-től volt rendszeres vendége a bayreuth-i Wahnfried-villának. 1925-ben pedig ugyanő jelentette meg az első magyar nyelvű, könyv formátumban közreadott Liszt Ferenc-életrajzot⁴²⁴ Budapesten.

Somssich a következőképpen írt kapcsolódó emlékeiről: „A Wagner-család az ünnepi játékok folyamán hatalmas társadalmi kötelezettséget ró le. Minden nap egy órakor a Wahnfried-ben déjeuner van, melyre azonban csak hat vagy nyolc ember hivatalos. Az első felvonás után a Festspielhausban levő magánétteremben teát, a második felvonás után ebédet adnak, az utolsó felvonás után, a nyilvános étteremben pedig hideg vacsorát. Erre a vacsorára meghívnak egy pár művészt is, ki az aznapi előadáson szerepelt. Mindehhez járul még vagy hat-nyolc estély és egynéhány kirándulás. A meghívásból pontosan meg lehet állapítani, hogy az ember a családnál a kegynek melyik fokán áll. Könnyebb meghívást kapni az estélyre és a teára, már nehezebb az ebédre és a vacsorára. A déjeuner-re azonban csak az egészen beérkezett embert hívják meg. Az estélyek közül kivétel az, amelyet Liszt Ferenc halála napján tartanak. Ennek inkább gyászünnepély jellege van. Erre csak harminc-negyven ember

---

⁴²⁰ Uo.

⁴²¹ Saárdi Somssich Andor (1847–1927) magyar gróf, országgyűlési képviselő.

⁴²² Apponyi Albert (1846–1933) magyar politikus. Liszt Ferenc szorosabb baráti köréhez tartozott, amely olyan tagokkal büszkélkedett, mint Haynald Lajos bíboros, Karátsonyi Guido gróf, Huszár Imre, Széchenyi Imre gróf, Mihalovich Ödön, Augusz Antal báró, Hans Richter vagy Johann Nepomuk Dunkl. Liszt ötven éves művészi jubileumának ünnepe és a Zeneakadémia alapítása idején élénk levelezést folytattak egymással. Az Apponyi család Liszt későbbi kultuszának ápolásában betöltött szerepe szintén igen jelentős.; Apponyi 1873. február 8-i képviselőházi szűzbeszédét a Zeneakadémia megalapítása érdekében mondta. Apponyi Albert beszédeinek 1895-ös kiadása alapján (APPONYI A. i. m. I. köt. 1–4. o.) említi ANKA L.: Apponyi Albert válogatott levelezése. i. m. 354. o. 577 j.

⁴²³ Mihalovich Ödön (1842–1929) magyar zeneszerző. 1869-ben telepedett le Budapesten. Az Országos Magyar Királyi Zene- és Színművészeti Akadémia, 1887-től a Zeneakadémia elnöke volt. Szoros barátságot ápolt Peter Corneliusszal, Richard Wagnerrel és Liszttel. Az legutóbbival többször játszottak négykezes nyilvános koncerteken, zeneszerzőként pedig követője volt.

⁴²⁴ Később részletesebben is visszatérek rá.; SOMSSICH A., Ifj.: Liszt Ferenc élete. i. m.

hivatalos. A hölgyek fekete ruhában jelennek meg. Ezen az estélyen Liszt szimfonikus költeményeit adják elő két zongorán és dalait éneklik.”⁴²⁵

Cosima 1906-ban adta át a bayreuth-i Wagner-fesztivál szervezésének vezetését fiának, Szigfridnek [Siegfriednek]. Azonban annak érdekében, hogy minden atyja végakarátának megfelelően történhessen, tevékenységét szorosan felügyelte. Például a ház zongorái – melyeken egykor Liszt és Wagner játszott – tabunak számítottak, és tiltott volt használni őket. Nem lehetett hozzáérni a könyvtár köteteihez és kottáihoz sem, vagy megérinteni Wagner szem előtt lévő személyes tárgyait, amelyeknek az eredeti helyükön kellett maradniuk. Hasonlóképpen, nem ülhettek le Wagner kedvelt karosszékeibe, különösképpen arra a pamlagra nem, amelyen Velencében elhalálozott.⁴²⁶

Szigfrid [Siegfried], aki maga is karmesterré és színházi szakemberré vált, apja kultuszának táplálása mellett, a későbbi években készségesen részt vett nagyapja, Liszt Ferenc magyarországi kultuszának megőrzésében és ápolásában is.

Liszt halálának hírére a művész szűkebb és tágabb környezete felbolydult, és a kultusz a következő szakaszába lépett. Az esemény értelemszerűen a közvetlen környezetében élőket rendítette meg jobban. A halál bekövetkezésének híre gyorsan elterjedt, és az esemény, mint történelmi tény hamar túlmutatott saját keretein, térben és időben egyaránt. A Lisztről való megemlékezés fokozatosan olyan kultúrtörténeti jelenséggé nőtte ki magát, aminek része volt, hogy a barátai, tanítványai és zenésztársai még évekig sűrűn és ismétlődően, a legkülönbözőbb fórumokon és eszközökkel emlegették Liszt bölcs és jótékony jelenlétének hiányát.

VI.A. WOHL JANKA VISSZAEMLEKEZÉSE

A művész halála által létrehívott, személyes hangnemű visszaemlékezések között Wohl Janka⁴²⁷ memoárja⁴²⁸ emelkedik ki. A mű történetileg az 1880-as évek eseményeit dolgozza fel, tartalmilag azonban gyakran továbbnyúl a közös életesemények pusztá ismertetésén.

---

⁴²⁵ ROCKENBAUER Z.: A Wahnfried villa tündöklése, bukása és újjászületése. i. m. o. n.

⁴²⁶ Uo.

⁴²⁷ Wohl Janka (1846–1901) magyar költő, író, műfordító és szerkesztő. Beceneve Zichy Camilla volt. A *Divat*, a *Nők munkaköre*, utóbb a *Magyar Bazár* című lapok szerkesztésében vett részt nővérével, Stefániával. Irodalmi szalont működtettek, ahol Liszt is gyakran megfordult.

⁴²⁸ WOHL J.: François Liszt. Souvenirs d'une compatriote. i. m.

Időnként párbeszédessé formára vált, naplószerűvé válik, ugyanakkor tartalmaz szó szerinti levél- és forrás-idézeteket is.

A Liszt életét jelentős mértékben befolyásoló kapcsolatok leírásakor a szerző például segítségül hívta az ismertebb, általa hitelesnek vélt művészéletrajzokat.⁴²⁹

Wohl Janka tizenhét rövid fejezeten keresztül foglalta össze a muzsikussal való találkozásait és az életéről, művészetéről alkotott benyomásait, véleményét. A találkozások leginkább a közös zenélések alkalmaihoz és Liszt előadásaihoz kapcsolódtak.

Saját elbeszélése szerint tíz évesen látta először Lisztet vezényelni, amint a *Szindbád* átíratát adta elő. Wohl Janka később zongorázni tanult a művésztől, és még az előadott darabok címére is élénken emlékezett.⁴³⁰ A memoárban a magyarországi helyszínek mellett, jelentős emlékek fűződtek például Wohl Janka 1881-es római útjához,⁴³¹ mikor találkozott Liszttel, de számos ismeretet szerezhetünk a művész weimari korszakával kapcsolatban is.

A zeneszerző magyarországi és nemzetközi kapcsolatrendszeréről, egyes műveiről és azok előadásairól szóló adatokon kívül megismerhetjük például a liszti művészetszemlélet szellemtörténeti aspektusait.⁴³² Ebből a nézőpontból jelentősek a Liszt és Wagner kapcsolatát leíró részek, fejezetek. De igen jellegzetes, ahogy a szerző részletezi a muzsikusképzőművészeti érdeklődését, és ennek fényében szól a tulajdonába kerülő egyes műalkotásokról.⁴³³

A memoár számos kultusztörténeti szempontból is értékes emléket tartalmaz. Tetszőlegesen kiragadott példaként említem meg, ahogy az író felidézte Anton Rubinstein⁴³⁴ totális Liszt-kultuszáról tanúskodó szavait. „Senki Liszthez foghatóval nem

---

⁴²⁹ Részletesebben elemezte például Lina Ramann biográfiáját, mikor Marie d'Agoult és Liszt kapcsolatáról írt. Uo. 60–65. o.

⁴³⁰ Uo. 3–4. o.

⁴³¹ Uo. 54. o.

⁴³² A szerző összevetette például Wagner és Liszt szemléletét a zene és a társművészetek kapcsolatáról. Uo. 112. o.

⁴³³ Gustave Doré vázslatait említi meg Liszt budapesti akadémiai lakásán. Uo. 114. o.

⁴³⁴ Anton Grigoryevich Rubinstein (1829–1894) orosz zongoraművész, karmester és zeneszerző. Testvére Nikolai szintén zenész volt. Chopinnal és Liszttel Párizsban, a Salle Érard-ban találkoztak. Kapcsolatuk Liszttel az 1840-es években megromlott. Liszt tehetségesnek tartotta Antont, de anyagi támogatást nem nyújtott neki.

találkoztunk még sem, mint zongorista sem, mint zenész, és legfőképpen hozzá hasonló emberrel nem. Hiszen Liszt mindennél több: *Liszt maga az Ideál, a Gondolat!*”⁴³⁵

A könyvben a nyomtatott szövegek hitelességét alkalmanként autográf kéziratokból vett részletek másolatai nyomatékosítják. A könyv formátumú memoár ugyanakkor figurális illusztrációk nélkül jelent meg francia és német nyelven, Párizsban és Jénában, 1887–1888 között.

VI.B. AZ ÁBRÁNYI-CSALÁD TAGJAINAK LISZT-EMLEKEZETE

A már említett Ábrányi-család tagjai szintén az elsők között voltak, akik miután híret vettek Liszt halálának, azonnal írásban reflektáltak az eseményre. Ábrányi Emil 1886 augusztusában tette közzé *Hozzátok vissza Liszt Ferencet!* és a *Liszt* című verseit a Pesti Hírlap és a Pesti Napló hasábjain.⁴³⁶

Idősb Ábrányi Kornél megemlékezései még nagyobb időintervallumot ölelnek fel. Ábrányi még a századfordulón is őrizte és ápolta mestere és egyben zenésztársa emlékét. A gyászának és a Liszt iránti tiszteletének sajátos, kultusztörténeti szempontból érdekes aspektusa, hogy az 1880-as évek második felében több írásában foglalkozott Liszt és néhány kortársa kapcsolatával. Közöttük nem egy – például Petőfi Sándor vagy Jókai Mór – olyan magyar híresség volt, aki a társadalom részéről az „élő kultusz” megnyilvánulásait Liszthez hasonlóan, személyesen tapasztalhatta meg.

Ábrányi 1886-ban a Prester Lloyd-ban emlékezett meg a muzsikusról. (*Erinnerung an Franz Liszt*) Ezután a Pesti Naplóban közölt több cikket: 1888-ban Liszt és Ole Bull⁴³⁷ utolsó találkozásáról, 1888–1889-ben *Emlékezés Liszt Ferencre*, 1890-ben *Liszt Ferencről* címmel, 1893-ban megjelenő írásában pedig az Andrássy gróf és Liszt kapcsolatát dolgozta fel. A Fővárosi Lapokban *Jókai és Liszt Ferenc*, a Szépirodalmi Kert című lapban 1899-ben *Liszt Ferencről*, a Fővárosi Lapok és a Hazánk-ban pedig 1900-ban *Liszt Ferenc halála* címmel jelentek meg közleményei.⁴³⁸ A szerző mindegyik írása említésre méltó, minthogy

---

⁴³⁵ „Ne mettons jamais personne en parallèle avec Liszt, ni comme pianiste, ni comme musicien, et moins encore comme homme, car Liszt est plus que tout cela: Liszt est une Idée!” Idézi WOHL J.: François Liszt. Souvenirs d’une compatriote. i. m. 152. o.

⁴³⁶ ÁBRÁNYI E.: Hozzátok vissza Liszt Ferencet! i. m. 1. o.

⁴³⁷ Ole Bull (1810–1880) norvég zeneszerző és hegedűvirtuóz.

⁴³⁸ ÁBRÁNYI K.: Erinnerung an Franz Liszt. *Pester Lloyd* i. m. 75. o.; ÁBRÁNYI K.: Egy utolsó találkozás. *Pesti Napló* i. m. o. n.; ÁBRÁNYI K., Id.: Emlékezés Liszt Ferencre. *Pesti Napló* i. m. 128. o.; ÁBRÁNYI K., Id.:

azonban jellemzően illusztrációk nélküli, zenetörténeti szócikkeknek minősülnek, elemzésüktől itt eltekintek.

Mindössze egyetlen olyan művet találtam, amihez képes melléklet is tartozott. Ábrányinak a *Jellemképek a magyar zenevilágból* című, a *Magyar Könyvtár* sorozatban 1900-ban megjelent írásáról van szó.⁴³⁹ A címoldal mellé illesztett képen öt muzsikus, Reményi Ede, Mosonyi Mihály, Liszt Ferenc, Erkel Ferenc és Volkmann Róbert arc képe látható: Liszt képmása a kompozíció közepén. (46.b. kép) Véleményem szerint Werner (Wilhelm?) Kuntzemüller⁴⁴⁰ fényképe szolgált az idős művész ábrázolásának előképéül, amit a fotográfus 1880 május 17. és 24. között vett fel Baden-Badenben. (46.c. kép)

VI.C. GÖLLERICH ÁGOSTON ÉS KORTÁRSAI LISZT-ÉLETRAJZAINAK ILLUSZTRÁCIÓI

A megrendültség Liszt rokonait és barátait, de legfőképpen a személye iránt lelkesedő tanítványokat sarkallta arra, hogy emlékeiket mesterükről tudatosan megörökítsék, rendszerezzék és közöljék. Mindez számos új, egyszerre személyes hangvétellű, ugyanakkor gyakran már szakmai – muzikológiai vagy zenetörténeti – szempontokat is figyelembe vevő művészéletrajzok és más írott reflexiók keletkezését eredményezte.⁴⁴¹

A Liszt-kultusz táplálásához egyértelműen hozzájáruló írások között érdekes, egyben sajátos átmenetet képeznek a linzi Göllerich Ágoston⁴⁴² és felesége, Göllerich Voigt Gizella publikációi.

Göllerich Ágoston 1882-ben látogatott el a bayreuth-i Zenei Fesztiválra, ám ekkor személyesen még nem ismerte meg Liszt Ferencet. Később Bécsbe távozott, ahol Antonia

---

Emlékezés Liszt Ferencre. *Pesti Napló* i. m. 128. o.; ÁBRÁNYI K., Id.: Liszt Ferencről. *Pesti Napló* i. m. o. n.; ÁBRÁNYI K.: Gróf Andrássy és Liszt Ferenc. *Pesti Napló* i. m. o. n.; ÁBRÁNYI K., Id.: Jókai és Liszt Ferenc. *Fővárosi Lapok* i. m. o. n.; ÁBRÁNYI K.: Petőfi és Liszt. *Magyar Salon* 1895. i. m. 1051–1062. o.; ÁBRÁNYI K., Id.: Liszt Ferencről. *Szépirodalmi Kert* i. m. o. n.; ÁBRÁNYI K., Id.: Liszt Ferenc halála. *Fővárosi Lapok* i. m. o. n.; ÁBRÁNYI K., Id.: Liszt Ferenc halála. *Fővárosi Lapok* i. m. o. n.; ÁBRÁNYI K., Id.: Liszt Ferenc halála. *Hazánk* i. m. o. n.

⁴³⁹ ÁBRÁNYI K., Id.: *Jellemképek a magyar zenevilágból*. i. m. Kép a címoldal mellett.

⁴⁴⁰ Ernst Burger szerint Werner Kuntzemüller udvari fényképész volt, aki műtermét Baden-Badenben, az Eisenbahn-Straße 3. szám alatt tartotta fent. BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 76. 136.; Mások Wilhelm Kuntzemüller (1845–1918) nevét említik.

⁴⁴¹ WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m.

⁴⁴² Göllerich első Liszt-életrajza 1887-ben, második 1908-ban jelent meg. GÖLLERICH, A.: Liszt. Zweiter Theil. i. m.; GÖLLERICH, A.: Franz Liszt. i. m.

Raabtól és Anton Brucknertől tanult zongorázni. Nemsokára zenekritikusként kezdett dolgozni. Toni Raab mutatta be Lisztnak személyesen 1884-ben, akitől hamarosan zongoraleckéket vett. Az idős muzsikus olyan nagy hatással volt Göllicher Ágostonra, hogy személyi titkárává lépett elő. Legfőbb érdemei között tarthatjuk számon, hogy az élete végén megvalósuló európai koncertkörútjain elkísérte mesterét. Göllicher 1886-ban jelen volt Liszt bayreuth-i halálos ágyánál is.⁴⁴³ Később, 1890 táján Lina Ramann nürnbergi iskolájában tanított.⁴⁴⁴ 1896-tól a linzi Musikverein igazgatója lett. Naplóját mindmáig a helyi Liszt-kultusz kulcsfontosságú forrásaként tartja számon a kutatás.⁴⁴⁵

Göllicher Ágoston tehát még életében, közvetlen közletről nyerhetett rálátást Liszt magánéletére, miközben ő maga a mester halála után még élt olyan hosszú ideig, hogy az Liszt-monográfiáit személyes élmények alapján állíthassa össze. Ezért művészéletrajzait hiteles forrásnak tekintheti az utókor.

Első Liszt monográfiája 1887-ben keletkezett. Október 22-én fejezte be Moszkvában, és a *Musiker Biographien* című sorozat második köteteként jelent meg, Lipcsében. („*Zweiter Teil.*”) A zenetörténeti írás teljesen nélkülözi az önálló figuratív-képes illusztrációkat, és csupán néhány szükséges szövegközi kotta-részletet közöl.

Bernhard Vogel⁴⁴⁶ *Franz Liszt. Abriss seines Lebens und Würdigung seiner Werke* (Liszt Ferenc. Életének vázlata és műveinek értékelése) című, 1888-ra datálható, Németországban keletkezett monográfiáját tekinthetjük Göllicher e korai műve párhuzamának. Különbség, hogy Vogel Lipcsében közreadott értekezésének címlapja mellé már egy reprodukciót is beillesztettek. Az ismeretlen fametsző művésznak tulajdonítható kép Liszt egyik időskori portréját ábrázolja. A kép alatt Liszt aláírásának másolata tűnik fel. (46.a. kép) Vogel könyvében nincs több figurális illusztráció, a szerkesztő – Göllicher írásához hasonlóan – ezen kívül csupán kotta-kéziratok részleteit tördelte be a szövegek közé. Vogel elemzett művének előzménye lehet az az egy évvel korábban, szintén Lipcsében megjelent

---

⁴⁴³ HAMBURGER K.: Ismeretlen dokumentum Liszt Ferenc haláláról. i. m. o. n.

⁴⁴⁴ JERGER, W.: August Göllicher's Wirken für Franz Liszt in Linz. i. m. p. 235.

⁴⁴⁵ Göllicher Ágoston tizennégy naplóját unokája, Hugo Rabitsch adta át a zenetörténészeknek. Sokáig a linzi Anton Bruckner Magánegyetememen őrizték őket, majd az Österreichisches Nationalbibliothek-be kerültek. JERGER, W.: August Göllicher, Schüler und Interpret von Franz Liszt. i. m. 23. o.

⁴⁴⁶ Bernhard Vogel (1847–1898) német zenetörténész, Lipcsében működött.; VOGEL, B.: Franz Liszt. Abriss seines Lebens und Würdigung seiner Werke. i. m.

munkája Liszt dalszerzői tevékenységéről,⁴⁴⁷ amely hasonlóképpen kizárólag kotta-kézirat részleteket közöl, de nélkülözi a címlap mellé tűzött további illusztrációt is.

Göllerich 1908-ban közreadott második, német nyelvű Liszt-monográfiája esetében azonban már nem beszélhetünk a képek hiányáról. Az *Erinnerungen: Franz Liszt* (Emlékeim: Liszt Ferenc) című művet a szerző feleségének dedikálta, és a Richard Strauss szerkesztette *Die Musik* című gyűjtemény különkiadásaként, Berlinben jelentette meg.⁴⁴⁸

Göllerich ez utóbbi írásának jellemző vonása, hogy egy Schillertől vett citátummal kezdődik és egy Goethe-idézzel zárul.⁴⁴⁹ A szerző a modernizmus bűvkörében fogant reflexiójában ezzel a szimbolikusnak⁴⁵⁰ tekinthető gesztussal, mintha a weimari korszak légkörét, a Liszt munkásságát olyannyira meghatározó 19. századi német szellemi közeget kívánta volna megidézni. A korábban elemzett 19. századi példákhoz képest, már egy kifejezetten jól illusztrált könyvet tarthatunk a kezünkben, amit gyakorlatilag „képdömping” jellemez. Szinte hemzsegnek benne a képes mellékletek. Az illusztrációk sorrendjét vélhetően Göllerich Ágoston állította össze.

Az illusztrációkat a könnyebb áttekinthetőség végett két fő csoportra osztva tárgyalom. Az egyik csoportba a hangsúlyos nyitó és záró „vezérkép” tartozik. Mindkettő a muzsikust ábrázoló egy-egy portré-fotográfia. A nyitókép Nadar⁴⁵¹ egyik szembenézetből felvett fényképének reprodukciója, lent az ábrázolt autográf szignatúrájának másolatával. (47. kép) A zárókép pedig az Atelier Kozmata⁴⁵² egyik sötét kerettel ellátott Liszt-portréja, ami a felirat szerint 1875-ben készült, Budapesten. (48. kép) Úgy a Nadar-féle fényképről, mint Kozmata felvételéről az a benyomásom keletkezett, mintha ugyanarra a megváltoztathatatlan eseményre – vagyis a művész halálának tényére – összpontosítana, ami paradox módon a könyvet „életre hívta.” A nyitókép Liszt halála évében keletkezett, a zárókép pedig jóllehet

---

⁴⁴⁷ Liszt dalszerzői tevékenységét inkább kapcsolta a német zeneművészethez, mint a magyarhoz, és ezzel egyike volt azon szerzőknek, akik véleményükkel tartósan meghatározták a Liszt-kutatás szemléletét. VOGEL, B.: Franz Liszt als Lyriker. i. m.; Lásd még BOZÓ P.: Liszt és a német egység. i. m.

⁴⁴⁸ JERGER, W.: August Göllerichs Wirken für Franz Liszt in Linz. i. m. p. 235. kommentar 7.

⁴⁴⁹ „*Enthusiasmus bleibe stets/ unsere erste treibende Kraft! SCHILLER*” („Legfőbb hajtóerőnk mindig a lelkesedés marad!” SCHILLER) GÖLLERICH, A.: *Erinnerungen=Franz Liszt*. i. m. o. n.

⁴⁵⁰ JERGER, W.: August Göllerichs Wirken für Franz Liszt in Linz. i. m. p. 236.

⁴⁵¹ Gaspard-Félix Tournachon (1820–1910) művésznevén Nadar, francia fotográfus, karikatúra-művész, újság- és regényíró. Nevéhez fűződnek az első fotográfiai légifelvételek, melyeket léggömből készített. Liszt Ferenc arcását 1886 márciusában örökítette meg. GÖLLERICH, A.: *Erinnerungen=Franz Liszt*. i. m. o. n.

⁴⁵² Az itt látható fénykép Kozmata Ferenc már említett, Liszt ötvenedik művészi jubileuma alkalmából készült sorozatának a tagja. Uo. o. n.

Liszt vonásait szakmai dicsősége beteljesedésének pillanatában, ötvenedik művészi jubileumának évében örökítette meg, képmását a fekete háttér mégis „gyászkeretbe” foglalta.

Az illusztrációk második fő csoportjába a szövegközi képek sorolhatók, melyek jellemzően két további altípust alkotnak. Az egyik altípusba a korábban elemzett Liszt-életrajzokban gyakran megjelenő kotta-részletek tartoznak, melyek funkciója, jóllehet eltér az illusztrációkétól, mégis vizuális élményt nyújtanak. Göllerich a szövegközi kotta-képeken kívül önálló, teljes zenei művek partitúráit is közli a könyvének végébe illesztve, melléklet formájában. Ez utóbbiak elemzése nem tárgya a dolgozatomnak.

A kotta-képek mellett a második alcsoportot a könyv huszonnégy darab tisztán figurális képes melléklete alkotja, melyek eredeti előképei viszonylag jól azonosíthatók. Sőt, azokban az esetekben, ahol a képek alatt informatív képaláírások is szerepelnek, időnként az ábrázolt előképekre vonatkozó ismert provenienciával kapcsolatos újabb adatokat találunk. A szövegközi képek többsége képzőművészeti és plasztikai alkotásokat ábrázoló reprodukció, vagyis festmények, grafikák és szobrok után készült, sokszorosító eljárással másolt „műtárgyfotók.” Egy másik részük pedig, – ahogy például a fenti két „vezérkép” – alapvetően fotográfiai előképpel rendelkező nyomatok.

Egyes illusztrációk tárgya közvetlenül Liszt Ferenchez és az életeseményeihez kapcsolódik, míg mások a művész családtagjait ábrázolják.

A képzőművészeti prototípussal rendelkező reprodukciók között két példa előképét az osztrák litográfus, Joseph Kriehuber nevével és alkotásaival hozza összefüggésbe a vonatkozó képaláírás. Közülük az *Ein Matinée bei Liszt* (Matiné Liszttel) című színes litográfia (egyik) eredeti példánya a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményét gazdagítja, és valóban Kriehuber alkotása.⁴⁵³ (49. kép) A sokszorosított grafikai eljárással készült biedermeier csoportkép a „társművészetek egysége” gondolatának egyfajta képi megszemélyesítéseként fogható fel, s mint illusztráció, jól illeszkedik Göllerich könyvének fentebb megidézett szellemiségébe, koncepciójába.

A második illusztrációt, aminek prototípusát a felirat szintén Kriehuberrel kapcsolja össze (a könyvben a 3. számú szövegközi kép) azért szükséges itt külön kiemelni, mert ugyanannak a Carolyne Wittgenstein hercegnét és leányát, Marie-t megjelenítő grafikának az egyik változata, amit elsőként La Mara közölt a könyvsorozatának 1899-es német nyelvű

---

⁴⁵³ Joseph KRIEHLER: Liszt Ferenc zongorázik (körülötte Berlioz, Cherny, Ernst, Kriehuber), 1846, színezett litográfia, 35,7 x 46,2 cm, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 11086.; GÖLLERICH, A.: Erinnerungen=Franz Liszt. i. m. p. 16–17. 1.

negyedik kötetében.⁴⁵⁴ (50. kép) Ahogy korábban említettem Alan Walker kutató ezt az előképet nem Kriehubernek, hanem Carl Fischernek tulajdonította. Az eredeti előkép lappangása miatt azonban, a szerzőség kérdése továbbra is feloldásra vár. A kép Göllerich Ágoston könyvében szereplő változatának bal alsó sarkában feltűnik egy „AG” monogram. Nem lehetetlen, hogy a rövidítés „August Göllerich” nevét takarja, vagyis akár maga a szerző reprodukálhatta.

Szintén képzőművészeti előképe van a Lisztet ifjú korában megjelenítő,⁴⁵⁵ balra lent „P&G csillag” monogrammal ellátott, egy Marie d’Agoult grófnét bal profilból, egy Blandine Olliviert ábrázoló, és egy Cosima és Blandine Lisztet 1846-ban együttesen megjelenítő rajz-illusztrációnak.⁴⁵⁶ (51–53. és 58. képek) A Liszt-portré előképe az Ary Scheffer⁴⁵⁷ ecsetjétől származó festmény, a három női portré reprodukciójának eredetije pedig Henri Lehmann⁴⁵⁸ egy-egy festménye és rajza után készültek.⁴⁵⁹

A Liszt édesanyját, Lager Annát ábrázoló ifjúkori kép más,⁴⁶⁰ az apját, Liszt Ádámot,⁴⁶¹ a művész doborjáni szülőházát⁴⁶² és a gyermek Liszt Ferencet mágnás

---

⁴⁵⁴ LA MARA (Hrsg. von): *Franz Liszt's Briefe. An die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein.* i. m. O. n.; GÖLLERICH, A.: *Franz Liszt.* i. m. p. 54–55. 3.

⁴⁵⁵ A kép felirata: „*Liszt's Jugendbildnis.*” GÖLLERICH, A.: *Erinnerungen=Franz Liszt.* i. m. p. 70–71. 6.

⁴⁵⁶ Uo. p. 88–89. és p. 90–91. és p. 92–93. 10–12.

⁴⁵⁷ A portré olajfestmény előképének alkotója Ary Scheffer (1795–1858) német művész, Liszt egyik személyes jó barátja. Ma a festmény a weimari Klassik Stiftung múzeumi részlegében lelhető fel. Inv. no.: LGe/ 01351. Közli például: ALTENBURG, D. (et al.): *Franz Liszt. Ein Europäer in Weimar.* i. m. p. 272. ABB 233.

⁴⁵⁸ Henri Lehmann (1814–1882) francia neoklasszicista festő.

⁴⁵⁹ A képaláírások feltárják az eredeti festmények provenienciáját. D’Agoult grófné portréja 1908-ban Charnace Marquis párizsi hagyatékából vált ismertté A. Bertha közvetítésével, míg Blandine portréja Daniel Ollivier hagyatékából származott.; A rajzhoz tartozó képaláírásban a szerző a kép előtörténete mellett – miszerint a rajzot a weimari Liszt Múzeumban őrzik Carolyne zu Sayn-Wittgenstein és dr. Aloys Obrist múzeumőr jóvoltából – egy, a *Nélinda* című regény születéséhez kapcsolódó anekdota történetét is megörökítette.

⁴⁶⁰ Az előkép őrzési helye az eisenach-i Richard Wagner Múzeum. A reprodukció Philipp Kühner igazgató jóváhagyásával került közlésre.; GÖLLERICH, A.: *Erinnerungen=Franz Liszt.* i. m. p. 134–135. 18.; A reprodukción halványan egy nehezen olvasható évszám és egy aláírás körvonala bontakozik ki. Talán „*Demazey, 1832.*”

⁴⁶¹ Uo. p. 160–161. 24.; Az eredeti, papírra készült gouache festmény ma a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának tulajdona, és 1966-ban leltározták be a grafikai gyűjteményébe. ISMERETLEN művész: Liszt Ádám portréja, 1819, papír, gouache, 24,1 x 17,9 cm, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 66. 17.; A festmény hátoldalának felirata: „*Franz Liszts Vater und Lehrmeister am Spineth worauf Franz Liszt lernte. Raiding 1819.*” („*Liszt atyja és mestere ama zongora mellett, amelyen*

kosztümben megjelenítő⁴⁶³ illusztrációk prototípusainak alkotói ismeretlen művészek. (55–57., 59. képek) A képmelléletekhez tartozó aláírásokból ugyanakkor számos további információt tudhatunk meg az illusztrációk előtörténetéről.

A sorból Liszt Ádám portréja emelkedik ki. Az illusztráció előképéül szolgáló eredeti alkotás és a reprodukálásának történetét egyformán érdemes összefoglalnom. Göllerich Ágoston képaláírása szerint, a gouache festményt 1907-ben szerzeményezte a Nemzeti Múzeum,⁴⁶⁴ és az általa közölt reprodukciót Szalay Imre múzeumok ügyéért felelős minisztériumi referens jóváhagyásával, valamint Szentkereszty múzeumi gondnok⁴⁶⁵ közreműködésével közölte.⁴⁶⁶ A kép és néhány, a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattárában megőrzött, 1907-re datálható dokumentum alapján, Liszt relikviák reprodukciói ügyében leveleztek a Göllerich könyvét kiadó berlini Marquardt & Co. igazgatójával, valamint a weimari Liszt Múzeum igazgatójával is.⁴⁶⁷ Az utóbbi már korábban meglévő érdeklődéséből fakadóan, Liszt Ádám eredeti festmény-portréjáról kért felvételt. Mindkét kérést ahhoz a Weimwurm Antal fotografushoz továbbították, aki műtermet ekkor Budapesten, a IV. kerületi Károly utcában tartott fenn. Tehát a múzeum hivatalos műtárgyreprodukcióját, és vélhetően a Göllerich által közölt képes melléklet fotográfiai

---

Liszt Ferenc tanult. Doborjában, 1819.) KERESZTY I.: Liszt Ferenc atyja. *Képes Folyóirat (A Vasárnapi Ujság füzetekben)* i. m. 163–164. o.

⁴⁶² Az eredeti az eisenach-i Wagner Múzeumban, Philipp Kühner igazgató hagyatékában.; GÖLLERICH, A.: *Erinnerungen=Franz Liszt.* i. m. p. 136–137. 19.

⁴⁶³ A képről Lina Schmalhausen révén szerzett tudomást a szerző Berlinben. Uo. p. 158–159. 23.

⁴⁶⁴ A portré megszerzésének eseménye és az ábrázolás leírása mellett, a kapcsolódó híradás a képen látható gyermekkori zongoráról is szól, ami ekkor már a múzeum tulajdonában volt. A cikkíró Reményi Ede hagyatékából származtatta a hangszert. ISMERETLEN: Liszt atyjának arcképe. *Budapesti Hírlap* i. m. 16. o.

⁴⁶⁵ Kereszty Istvánnal lehet azonos. Jelentős zenei publicisztikai tevékenysége mellett, a szerző a Nemzeti Múzeum hírlaptárának igazgatója volt. OZSVÁRT V.: Francia kapcsolat – Haraszi Emil (1885–1958) pályaképe. i. m. 21. o.

⁴⁶⁶ GÖLLERICH, A.: *Erinnerungen=Franz Liszt.* i. m. p. 160–161. 24.

⁴⁶⁷ Liszt Ferenc tárgyainak német nyelvű lajstroma, Bard-Marquardt et Co. berlini cég számára. (1907. február 18.) Ig. 201. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Érem- és Régiségvár Irattár 93/ 1907.; Obrist Aloys (a Weimari Liszt-múzeum igazgatója) fényképet kér Liszt Ádám képéről. Weinwurmhoz utasítjuk. (1907. október 7.) Ig. 1289. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Érem- és Régiségvár Irattár 532/ 1907.

előképét Weinwurm készítette. Ismert még egy további adattári dokumentum is a szerző készülő Liszt-életrajza tárgyában.⁴⁶⁸

Göllerich könyvéhez hasonlóan 1908-ra datálható a *Képes Folyóirat* (A Vasárnapi Ujság füzetekben) azon híradása, mely az elsők között tájékoztatott a mű magyar múzeumi tulajdonba kerüléséről. Szerzője Kereszty István volt. A cikk szerint a sokáig lappangó festményt a weimari Liszt Múzeum kifejezetten kereste, és tőlük függetlenül, egy régiségkereskedőtől szerezte meg a Magyar Nemzeti Múzeum. A kereskedő nem árult el semmit a korábbi tulajdonosról. Az újságcikkben közölt reprodukciót a Franklin Társulat készítette.⁴⁶⁹

A Göllerich-féle életrajz illusztrációinak sorát az ifjabb Willem Linnig⁴⁷⁰ Liszt Ferencet ábrázoló rézkarca után készült reprodukció folytatja.⁴⁷¹ Ennek bal alsó részén újra az „AG” monogram, illetve egy másik, egyelőre azonosítatlan autográf szignatúra tűnik fel. Felirata szerint 1885 szeptemberében készült a kép Weimarban, míg a dedikáció arról szól, hogy az ábrázolást Göllerich Ágostonnak ajánlották. Végül, de nem utolsó sorban megemlítek egy nyomatot, ami Munkácsy Mihály Párizsban alkotott, az idős Lisztet megörökítő festménye után készült.⁴⁷²

A szobrászati előképeket jegyző illusztrációk között, a művész jobb kezét mintázó ikonikus emléktárgy⁴⁷³ képét eredetileg a már korábban többször említett weimari fotográfus, Louis Held vette fel. (61. kép) Ebben a kontextusban egyedülálló és kevésbé ismert ábrázolásnak tűnik az a szintén „AG” monogrammal ellátott szövegközi kép is, ami azt a gipsz szobrot jeleníti meg,⁴⁷⁴ ami magyar nemzeti öltözetben és fokossal a kezében láttatja Liszt Ferencet. (65. kép)

Egyes illusztrációkon a Liszt család tagjait megjelenítő kisplasztikák láthatók: ilyen a Cosima von Bülow és Daniel Liszt profilképét ábrázoló plakett és dombormű,⁴⁷⁵ a Marie

---

⁴⁶⁸ Göllerich August (Linz) Liszt-emlékkönyv ügyében. (1907. október 15.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Érem- és Régiségtár Irattár 560/ 1907.

⁴⁶⁹ KERESZTY I.: Liszt Ferenc atyja. *Képes Folyóirat* (A Vasárnapi Ujság füzetekben) i. m. 163–164. o.

⁴⁷⁰ Ifj. Willem Linnig (1842–1890) belga művész.

⁴⁷¹ GÖLLERICH, A.: Erinnerungen=Franz Liszt. i. m. p. 228–229. 27.

⁴⁷² Felirata: „LISZT IM LETZTEN LEBENSJAHRE.” Uo. p. 122–123. 17.

⁴⁷³ A weimari Liszt Múzeum műtárgya. Uo. p. 18–19. 2.

⁴⁷⁴ Uo. p. 82–83. 9.

⁴⁷⁵ Uo. p. 94–95. 13. és p. 98–99. 15.; A Cosima Liszt (Bülow) profilját ábrázoló plakettet a szakirodalom 1859-re datálja, és Elisabeth Ney-nek tulajdonítja. A Daniel Liszt dombormű alkotója ismeretlen. Közli továbbá: BORY, R.: La vie de Franz Liszt par l’Image. i. m. p. 151.

d'Agoult grófné fiatalkori profilportróját megjelenítő plakett⁴⁷⁶ képe, vagy az az illusztráció, ami Liszt Ferenc Weißbrod által levett halotti maszkját⁴⁷⁷ reprodukálja. (62–64., 66. képek)

A szövegek között elhelyezett képek sorában – a két „vezérképhez” hasonlóan – több kifejezetten fotografiai előképpel rendelkező nyomat is található, ami fotótörténeti szempontból a technika popularizálására és jelentőségének megnövekedésére utal. Korábban sokkal gyakrabban használtak a természet, kézi rajzok vagy metszetek után készült nyomatokat. Az egyik ilyen reprodukció ismeretlen fotográfus képét követi és Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegnét ábrázolja lengyel viseletben. (67. kép) Közlését a kapcsolódó felirat szerint Henriette Ritter von Liszt főügyésznő és Hohenlohe hercegné, vagyis Marie zu Sayn-Wittgenstein hagyta jóvá.⁴⁷⁸ A fénykép az ábrázolt életkora, viselete és a tárgyi környezet alapján Weimarban, az Altenburg kastélyban készülhetett, és ahogy korábban utaltam már rá, stílusa alapján az sem lehetetlen, hogy a fényképező Szathmári Pap Károly volt.

A római Atelier Le Lieure fényképét közlő illusztráció⁴⁷⁹ szintén Carolyne-t ábrázolja abban a ruhában, amit a IX. Pius pápa előtti audiencián viselt. A fényképes előkép a hercegné hagyatékából, idős Eduard Liszt révén kerülhetett a szerző látókörébe Bécsben. Ennek a változatnak a bal alsó sarkában ugyancsak az „AG” monogram tűnik fel. (68. kép)

Egy a hercegnéről készült másik római felvétel provenienciája Emerich Kastnerhez⁴⁸⁰ köthető.⁴⁸¹ (69. kép) Több további, Lisztet ábrázoló illusztráció előképe ismeretlen fényképezőknek tulajdonítható. Az egyik 1867-ben örökítette meg a muzsikust,⁴⁸² egy másik kottatartó állvány mögött állva láttatja a művészt.⁴⁸³ (70–71. képek) A tizennegyedik számú, Cosima von Bülow-t ábrázoló fénykép után készült nyomat szerzője szintén ismeretlen.⁴⁸⁴ (72. kép)

---

⁴⁷⁶ GÖLLERICH, A.: Erinnerungen=Franz Liszt. i. m. p. 100–101. 16.; D'Agoult grófné David d'Angers (1788–1856) francia szobrászművész által készített ifjúkori bronz plakettjének párdarabja a fiatal Lisztet ábrázolja, ami ismeretlen művész munkája. Az előbbi az eisenach-i Wagner Múzeum, az utóbbi a weimari Liszt Múzeum mőtárgya. Közli őket továbbá: BORY, R.: La vie de Franz Liszt par l'Image. i. m. p. 62.

⁴⁷⁷ GÖLLERICH, A.: Erinnerungen=Franz Liszt. i. m. p. 190–191. 25.

⁴⁷⁸ Uo. p. 56–57. 4.

⁴⁷⁹ Uo. p. 60–61. 5.

⁴⁸⁰ Emerich Kastner (1847–1916) bécsi zenei író. Monográfiát írt Wagnerről és Lisztről.

⁴⁸¹ GÖLLERICH, A.: Erinnerungen=Franz Liszt. i. m. p. 192–193. 26.

⁴⁸² Felirat nélkül. Uo. p. 76–77. 8.

⁴⁸³ Felirata: „LISZT AM NOTENPULT.” Uo. p. 150–151. 22.

⁴⁸⁴ Uo. p. 96–97. 14.

Egy Liszt Annát idősebb korában megjelenítő illusztráció⁴⁸⁵ mintáját a vonatkozó megjegyzés szerint a kevésbé ismert párizsi fényképész műteremben, az Atelier Demazey-ben készíthették. (73. kép)

A fotográfiai eredetű illusztrációk elemzésének lezárásaképpen említhetem meg egyrészt a müncheni Atelier Hanfstängl fényképét,⁴⁸⁶ ami Lisztet 1858-ban jeleníti meg, és képaláírásában Raiding neve szerepel, valamint Nadar azon felvételét is, ami Lisztet a párizsi diadalai idején⁴⁸⁷ ábrázolja. (74–75. képek)

A Göllerich tollából keletkezett második könyv szövegei és a benne szereplő képek összességében érdekes, egymásnak ellentmondó viszonyt tükröznek. Úgy tűnik, hogy Liszt életeseményei kronologikus bemutatásának feladata – ami hagyományosan az életrajzok legfőbb funkciója – itt inkább az illusztrációk képsorára „hátrul,” ami kissé következetlenül valósul meg. A szövegek tartalma az imént bemutatott, 1886-os képes illusztrációk nélkül kiadott rövidebb monográfiához hasonlóan inkább arról tanúskodik, hogy az író számára fontosabb téma volt Liszt zenetörténetben betöltött szerepének meghatározása, a művész zenei tevékenységének bemutatása, elemzése és értékelése, mint az életeseményeinek pontos ismertetése. Az összefoglaló szöveges részek vezérfonalát Liszt zenei műveinek keletkezési körülményei és sorrendje adja.

Göllerich mintha fordítottnak gondolkodott volna a könyv szövegének és képanyagának kronológiájáról: a szövegek mintha éppen „visszafelé” rendeződnének a képes illusztrációk témájához és sorrendjéhez képest, ami például abban érhető tetten, hogy míg a szöveges részt a szerző Liszt bayreuth-i tevékenységének leírásával és a *Parsifal* ismertetésével kezdte, évszám szerint 1882-től, a kapcsolódó képanyag legelső illusztrációjának dátuma Liszt szakmai pályájának egy jóval korábbi szakaszára, a franciaországi időszak végét és a weimari korszak legelejét, vagyis az 1846-os évet utal. A többi kép a kronológiától el-elrugaskodva tér rá a származás, a gyermekkor, Liszt kapcsolatai és élete legfontosabb eseményeinek ismertetésére. Az írott tartalmat nem tagolják fejezetek, hanem a folyószövegbe rejtett rövidítés-magyarzatok és úgynevezett „*Inhalts-Übersicht*” (tartalmi áttekintés) segíti a tájékozódást.

Göllerich a Lisztről írt monográfiáival párhuzamosan dolgozta ki a mester közvetlen tanítványai, és az általa közvetetten inspirált művészek és írók alfabetikus névsorát

---

⁴⁸⁵ Uo. p. 138–139. 20.

⁴⁸⁶ Uo. p. 72–73. 7.

⁴⁸⁷ Uo. p. 140–141. 21.

(*Alphabetisch geordnetes Verzeichnis der Schüler Franz Liszts und der durch seine Lehre direkt angeregten Künstler und Schriftsteller*), valamint Liszt összes műveinek katalógusát.⁴⁸⁸

A szerző Liszt halála után, koncert- és zenei egyletszervező tevékenységével vált mozgatórugójává a kultusz linzi és ausztriai intézményesülésének.⁴⁸⁹

A kortárs nemzetközi Liszt-kutatásban kutatva Göllerich Ágoston második életrajzához hasonló biográfia után, mérvadó analógiaként talán Michael-Dimitri Calvocoressi⁴⁹⁰ 1905-ben keletkezett művét említhetem meg. Arról, hogy Göllerich Ágoston ismerte-e Calvocoressi írását, sajnos nincs információm. A könyv általam ismert példányából hiányzik a felhasznált irodalomjegyzék.

Calvocoressi Párizsban közreadott művét körülbelül fele annyi, összesen tizenkét reprodukció illusztrálja. („*Illustrée de douze reproductions hors texte.*”) Közöttük mindössze egy esetben⁴⁹¹ találtam átfedést a Göllerich Ágoston-féle életrajzban közölt illusztrációkkal, annak a képnek a formájában, ami Liszt Ferenc márványba foglalt kezét ábrázolja és Louis Held kliséje után készült. (81. kép)

Összességében, a Göllerich-féle életrajz elemzésekor leírt megállapításokhoz hasonló következtetésekre jutottam a Calvocoressi könyvében szereplő többi képes melléklettel kapcsolatban is. A reprodukciók részben képzőművészeti, részben fotografiai előképekre nyúlnak vissza, melyek műfajai és témái mindenképpen az idealizálás és a kultusz építéséhez kapcsolódnak. Egyetlen kép hivatott közöttük Liszt Ferenc valóságos arcmását ábrázolni, a legelső, Achille Devéria⁴⁹² litográfiája után készült reprodukció. Ám ezt a képet is a korszakra jellemző biedermeier stílus sajátosan idealizáló szemlélete hatja át, az ifjúság és a Lisztomania kalitkájába zárva a művész emlékét. (76. és 79. képek) A képzőművészeti előképek között két reprodukció karikatúrát, egy pedig Liszt fiatalkori művét, a *Don Sanche* előadásához készített színházi kosztümterveket ábrázolja, s ezért mindegyikük a valóságnak

---

⁴⁸⁸ JERGER, W.: August Göllerichs Wirken für Franz Liszt in Linz. i. m. p. 234–235.

⁴⁸⁹ JERGER, W.: August Göllerich, Schüler und Interpret von Franz Liszt. i. m.

⁴⁹⁰ Michael-Dimitri Calvocoressi (1877–1944) zenekritikus és muzikológus, jóllehet Franciaországban született, legfőbb tevékenységeit Angliában folytatta. Zenetudósként elsősorban az orosz zene történetével foglalkozott és Muszorgszkij művészetéről írt. Első művészeletrajza mégis Liszt Ferenc életének kritikai feldolgozása volt.; CALVOCORESSI, M-D.: Franz Liszt. Biographie critique. i. m.

⁴⁹¹ Sajnos Calvocoressi könyvének 81. oldalán lévő képes melléklete hiányzott abból a példányból, amit megtekinthettem.

⁴⁹² Achille Jacques-Jean-Marie Devéria (1800–1852) francia festőművész, litográfus és grafikusművész. Liszt Ferencről 1832-ben készített litográfiát.; Az eredeti mű Bécsben. Achille DEVÉRIA: Liszt Ferenc, litográfia, Bécs, Albertina, Inv. No.: DG1923/969.

talán egy szintén torzultabb, átlényegítettebb formáját jelenítik meg. (77–78. és 82. képek) A többi kép a Liszt által érzett áhítat, és a Liszt iránt érzett áhítatot jeleníti meg vizuális formában az imádságba merülő abbé rajzának, a zseniális művész szoborba foglalt kezének, a „mester” halála után rögtön múzeummá váló weimari kertészlak hálószoba-enteriőr képének, s végül ugyanitt Liszt Herman Hahn⁴⁹³ által készített, egészalakos emlékművének reprodukcióján keresztül. (80. és 86–88. képek)

VI.D. GÖLLERICH VOIGT GIZELLA LISZT-KULTUSZA

A Göllerich család tagjai által Liszt Ferenc iránt táplált tiszteletnek sajátos színezetet ad, hogy középpontjában nem csupán maga Liszt, hanem Göllerich Ágoston személye is állt, aki köré idővel lényegében saját kultusz szerveződött. Döntő szerepe ebben, mindenekelőtt Ágoston felesége, Pászthory-Voigt (Göllerich) Gizellának⁴⁹⁴ volt, de közrejátszhatott benne az, hogy Ágostont linzi működése idején jelentős tanítványi kör vette körül.

Gizella a férjéhez hasonlóan személyesen ismerte Liszt Ferencet, akitől zongorázni tanult. Ágoston 1923-ban bekövetkező halála után, a családban önként „átvette” a Liszt-kultusz ápolásának feladatát. A mestere iránt érzett mély tisztelet nála kevésbé az írás- és publikálásban nyilvánult meg, inkább interjúk alanyaként emlékei megosztásával,⁴⁹⁵ illetve személyes megjelenéseivel, zenei fellépéseivel hódolt Liszt emléke előtt. Az utóbbi tevékenységek legkézenfekvőbb példája, hogy Gizella az 1936-os magyarországi Liszt Ferenc-emlékév eseményeinek egyik fővédnöke lett, melynek keretében például tárgyakat adott kölcsön a Nemzeti Múzeum időszakos emlékkiállítására, és a vernisszázson Liszt múzeumi műtárgyként őrzött egykori zongoráján játszott.⁴⁹⁶

---

⁴⁹³ Hermann Hahn (1868–1945) müncheni szobrászművész. Családja porcelán gyártulajdonos volt. Elsősorban köztéri szobrokat készített Németországban és Amerikában.

⁴⁹⁴ Silke von Wenzel kutatásából tudjuk, hogy Göllerich Gizella (1858–1946) Gisela Kamilla Theresa Voigt von Leitersberg néven látta meg a napvilágot Bécsben. Zongoraművész, zenetanár, zeneiskolai igazgató és szerkesztő volt, aki személyesen vett leckéket Liszt Ferencről. 1881-ben még a Gisela von Pászthory nevet használta, első férje után. Ebből a házasságából született egyik gyermeke, Casimir. Majd Göllerich Ágostonhoz ment hozzá: 1893-ban biztosan használta a Göllerich Gisela nevet. Férje halála után Linzben élt. 1928-ban adta ki memoárját második férjéről. GÖLLERICH, G. (Ed.): In Memoriam August Göllerich. i. m.

⁴⁹⁵ ISMERETLEN: Franz Liszt als Lehrer. i. m.

⁴⁹⁶ Erről a későbbiekben még részletesen szövegek.

Úgy tűnik, hogy a Liszt-kultusz ápolása során szerzett tapasztalatai olyan jelentőségteljesekké váltak, hogy inspirálták a férje körüli tisztelet megszervezésében is.⁴⁹⁷ Az *In Memoriam August Göllerich* című könyve ennek a kettősségnek állít emléket. Gizella férje emlékezetén keresztül árult el részleteket családjáról és Liszt Ferenc kapcsolatáról. A kiadványban mindössze egyetlen képes melléklet szerepel a címlap mellett, ami Göllerich Ágostont ábrázolja. (89. kép)

VII. A MŰVÉSZ HALÁLA UTÁNI LISZT-ÜNNEPSÉGEK: AZ EMLÉKKIÁLLÍTÁSOK JELENTŐSÉGE

Míg az „élő kultusszá” nemesült rajongás színterei Liszt életében fizikai értelemben még alapvetően elkülönültek egymástól, vagyis a hódolat kifejezése a nagyközönség számára nyilvános tereken, a koncert- és színházterekben, a vendégek, kollégák és családtagok számára pedig a művész mindenkor lakhelyének személyes élettereiben megrendezett kisebb-nagyobb társasági összejövetelek és kamarazenélések eseményei alkalmával bontakozott ki, addig a művész elhunytát követő időszakban gyakorlatilag a nyilvános és személyes terek határai végleg elmosódtak, és bárki ténylegesen is beléphetett a szinte azonnal megnyitott egykori lak- és emlékhelyek belsejébe. Korábban ezekbe a terekbe jellemzően csupán a sajtóillusztrációkon és kapcsolódó témájú képeken keresztül, mondhatni a művészet „virtuális” terein át nyerhettek betekintést a kíváncsiskodó olvasók, nézők.

Az 1886-ot követő évtizedekben, a rendszeresen megünnepelt és egyre jelentősebb Liszt-évfordulóknak köszönhetően a kultusz tere még tovább tágult, és egyre szélesebb körben, országos és nemzetközi szinteken, hamarosan pedig már intézményesült formában, legvégül a kulturális emlékezet részeként öltött testet. A rendszeres Liszt-ünnepségeknek a legjelentősebb alkalmakat világszerte a művész születésének és elhalálzásának általában egyszerre ünnepelt évfordulóit, a legalkalmasabb tereket pedig a közintézmények, múzeumok, vagy az emlékhellyé váló egykori lakhelyek szolgáltatták.

A következőkben ezeken az ünnepi alkalmakon, az azokhoz kapcsolódó eseményeken, az eseményeket befogadó közösségi tereken és ábrázolásaikon tekintek végig.

---

⁴⁹⁷ A Göllerich Ágoston körül kialakult kultusz feltárása ennek a dolgozatnak nem feladata. A vonatkozó dokumentumok és publikációk, illetve számos fénykép szintén az Österreichisches Nationalbibliothek-ben lelhetők fel Bécsben.

VII.A. 1887 – HOFGÄRTNEREI (MA LISZT HÁZ, WEIMAR)

A Liszt-kultusz intézményesülésének egyik legegységesebb korai gesztusa volt, mikor Carl Alexander nagyherceg 1887-ben Liszt utolsó weimari lakhelyét, a Hofgärtneri kapuit⁴⁹⁸ megnyitotta a látogatók előtt. Ebből az időszakból nem, de egy egészen közeli évből, 1890-ből találtam olyan képeket, melyeket a korábban már említett fotográfus, Louis Held készített, és amelyek az épület és a berendezés megjelenéséről készült leghitelesebb fényképes forrásoknak tekinthetők.

Held egyik fényképe a kert felől ábrázolja a kétszintes épületet. (90. kép) A fotográfián egyszerű, centralizált kocka-épület körvonalait látjuk kibontakozni, melynek két emeletét egy frízre emlékeztető falsáv felett élesen kiugró párkányzat választja el egymástól, ami miatt az alsó emelet tulajdonképpen egy magasabb talapzat benyomását kelti. A klasszicista épület igen egyszerű formaképzésű.⁴⁹⁹

A fotográfus másik fényképén annak a szobának az enteriőrjét láthatjuk, melyben egykor Liszt Ferenc is lakott. (91. kép) A tér két részre oszlik: az előteret és a hátsó ablak felé eső szelvényt még mindig ugyanaz a hatalmas, kockás mintájú drapéria választja el, mint ami a kamarakoncertet adó Liszt Ferenc és közönségét ábrázoló, Schmidt-féle festmény reprodukcióján volt látható. Az előtér egykor valóban a vendégek és tanítványok fogadására alkalmas, közösségi, társasági funkciót betöltő tér lehetett, melynek legfontosabb berendezési tárgya a zongora volt. A hátrébb eső, elfüggönyözhető térrész pedig ezzel szemben az intim-szféra tere. Ebből a szempontból a Hofgärtneri szobájának térérendezése felidézi az itáliai studiólók és kunstkammerek koncepcióját, melyekben elkülönülnek a nyilvános/ reprezentatív és az intim/ magánszféra terei. Held fényképén a reprodukcióhoz képest jobban láthatóvá válnak a zongora mellett és a szobában lévő egyéb ülő alkalmatosságok, zsámolyok is. Illetve, feltűnőek a talpazatra és asztalra elhelyezett kisplasztikák, szobrászati és dombormű- emlékek, például a háttérben balra, Liszt íróasztalán lévő női büszt, vagy a falon látható kerek dombormű. Ez a térrész bizonyos értelemben egyfajta Beethoven-szentélyként is funkcionált: a művész itt őrizte áhítattal Beethoven halotti maszkját, valamint egyik legismertebb, August von Klöber⁵⁰⁰ szénrajza után készült arcképét, ami szintén a falon látható, keretben.

⁴⁹⁸ Az eseményt említi többek között Prahács Margit. BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenatudományi Tanulmányok* i. m. 430. o.

⁴⁹⁹ Az épület kerítésének kapujában álló férfit eddig sajnos nem sikerült azonosítanom.

⁵⁰⁰ August von Klöber (1793–1864) 1818-ban készítette el híres portréját Beethovenról.

Az épület külsejének és belsejének kialakítását később egyértelműen az eredeti állapot megőrzésének szándéka és a hitelességre törekvés szemlélete határozta meg.

VII.B. AZ 1896-OS MILLENNIUMI ÜNNEPSÉGEK ÉS LISZT

A művész halálát követő legközelebbi kerek évforduló, ami Liszt születésének nyolcvanötödik és elhunytának tizedik emlékéve volt, egybe esett a Magyarország fennállásának ezredik évfordulója alkalmából 1896. május 2. és október 31. között megtartott millenniumi ünnepség-sorozattal. Ez alkalomból a Liszt iránti hódolat talán kisebb hangsúlyt kapott a hazai kulturális közéletben, ami természetesen nem jelentette azt, hogy a Lisztről szóló megemlékezést teljes mértékben kizárták volna az éves programsorozatból, csupán a muzsikus műveinek előadását a millenniumi ünnepségek tágabb kontextusához igazították.

A szándék jeleként fogható fel, hogy 1896. május 3-án, az ünnepségek megnyitóját követő napon, a tizenegy órai, budavári Nagyboldogasszony-templomban megtartott hálaadó szentmisén Liszt *Koronázási miséjének* hangjai csendültek fel.⁵⁰¹ A liturgia után hangzott el Vaszary Kolos bíboros hercegprímás beszédje, amiről a korabeli sajtó cikkezett. Ugyanakkor ezt az eseményt is elsősorban Ferenc József és Erzsébet királyné tiszteletére, megkoronázásuk emlékére tartották meg, amit Liszt Ferenc zenéje csupán elkísért.

Hasonlóképpen megosztott volt a millenniumi év búvkörében megszervezett augusztusi országos dalverseny programja is, aminek középpontjában alapvetően Liszt magyar kortársa, Erkel Ferenc⁵⁰² emléke és műveinek felidézése állt. Ugyanakkor vitathatatlan tény, hogy a dalverseny keretében Liszt *Magyarok Istene* című darabját teljes pompájában, nagyzeneakkal hallgathatta meg a közönség.⁵⁰³

Ebben az évben a Dante-kultusz egyik korabeli sajátos vizuális reprezentációja közvetett módon idézhette fel Liszt szellemét, valószínűleg csak a műértők és a művész közvetlen ismerősei számára. Az ünnepségek alkalmából ugyanis a Városligeti fasor és az

---

⁵⁰¹ „Az ünnep egyik kimagasló pontja volt a most következett mise, mely alkalommal Liszt Ferenc nagyszerű koronázási miséjét adták elő az Operaház művészei. A magánszólamokat a szokott bravúrral Rotter Gizella, Várent Paula úrhölgyek, Broulik Ferenc és Ney Dávid énekeltek.” ISMERETLEN: A hála-adás napja. *Pesti Hírlap* i. m. 3. o.

⁵⁰² Erkel Ferenc (1810–1893) magyar zeneszerző, karmester, zongoraművész, a Pesti Sakk-kör elnöke. 1844-ben zenésítette meg Kölcsey Ferenc *Himnuszát*. Liszt Ferenc baráti köréhez tartozott. 1875-ben részt vett a Zeneakadémia megalapításában, aminek igazgatója és tanára lett.

⁵⁰³ ISMERETLEN: Az országos dalünnepély. *Pesti Hírlap* i. m. 4. o.

Aréna út sarkán megnyílt egy látványosság, amit Gárdonyi Géza valósított meg, és *Pokol-körképnek* neveztek. Egy fényhatások alapján működő dioráma volt, melynek műsorát zenei betétek (Lányi Géza *Eredj a pokolba!* című, és Dankó Pista *Pokol-nótája*) kísérték. A dioráma előadás, mint műfaj alkalmazása eredetileg Liszt koncepciója volt, amivel a Dante-témát szerette volna bemutatni, mikor az 1840-es évektől kezdve az irodalmi alkotás zenei feldolgozásával kezdett el foglalkozni.⁵⁰⁴

A kifejezetten Liszt-kultuszához kapcsolódó konkrét események ebben az évben nem Magyarországon zajlottak. A *Pesti Hírlap* egyik vonatkozó híradása szerint, 1896. július 31-én a bayreuth-i katolikus templomban emlékeztek meg a muzsikushalálának napjáról, és aznap este a Wahnfried (Wagner)-villában nagyszabású estélyre került sor. A műsort a Wagner-ház operaénekesei szolgáltatták, ami kizárólag Liszt szerzeményeiből állt.⁵⁰⁵ A célzott Liszt-ünnepségeket a művész hozzátartozói, leszármazottai szervezték.

Kutatásom jelenlegi állása szerint a milleniumi ünnepségek idején megrendezett magyarországi Liszt-ünnepélyekről sajnos nem áll rendelkezésre releváns képes forrás, vagy kapcsolódó, említésre méltó, jelentősebb illusztrációkkal ellátott írott történeti mű.⁵⁰⁶ Id. Ábrányi Kornélnak a *Magyar Salonban* megjelent, képek nélküli, Petőfi és Liszt kapcsolatáról szóló cikkét emelhetem ki újra, amit – az alcím megjegyzése szerint – kifejezetten a zeneszerző haláláról való megemlékezés inspirált.⁵⁰⁷

VII.C. AZ 1901 ÉS 1906-OS EMLÉKÉVEKRŐL

Liszt születésének kilencvenedik és halálának tizenötödik, illetve születésének kilencvenötödik és halálának huszadik évfordulóin, az 1901 és 1906-os Liszt-emlékévek

---

⁵⁰⁴ KOLTA M.: Képmutogatók. *Budapesti Negyed* 15.i. m. o. n.; „Egyre mélyebbre merülök Dante sötét erdejében.” (Liszt Ferenc) A Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont időszaki kiállítása 2021 októberében.

<https://lisztmuseum.hu/virtualis/egyre-melyebbre-merulok-dante-sotet-erdejeben-liszt-ferenc-123899> (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 21.)

⁵⁰⁵ ISMERETLEN: Liszt-ünnepély. *Pesti Hírlap* i. m. 4. o.

⁵⁰⁶ Ahogy korábban említettem, a Szilágyi Sándor által szerkesztett, *A Magyar Nemzet Története* (Millenáris Történet) című, 1894 és 1898 között megjelenő sorozatban Lisztről a nagyobb történelmi kontextus részeként, a Habsburg és a Habsburg-lotharingiai ház királyainak idején kibontakozó művelődési lehetőségekről szóló fejezetben olvashatunk. Az öt megjelenítő kapcsolódó illusztráció „Kriehuber 1834 iki körjáráról” egy nagyobb kép kivágata. SZILÁGYI S. (Szerk.): *A Magyar Nemzet Története*. i. m. o. n.

⁵⁰⁷ ÁBRÁNYI K.: Petőfi és Liszt. *Magyar Salon* 1895. i. m. 1051–1062. o.

idején nagyszabású, államilag szervezett, nemzetközi jelentőségű ünneplésre nem került sor. Továbbra is kisebb léptékű és bensőséges, szakmai jellegű, vagy lokális megemlékezésekről tettek említést a hírek. A megemlékezések inspirálója Ábrányi Kornél volt.

Ugyanakkor úgy tűnik, hogy 1901-ben a Liszt-emlékével kapcsolatban Zichy Géza,⁵⁰⁸ a művész híres tanítványa a közéleti érdeklődés fókuszpontjába került. Egyes esetekben az ő érdemein keresztül foglalkoztak a mester nagyságával.

Visszatért továbbá néhány jellemző téma, például Liszt hamvai hazahozatalának kérdése, ami lényegében 1886 óta foglalkoztatta a magyar szerzőket. A cikkeket Liszt egy-egy időskori fényképének reprodukciójával, vagy bayreuth-i mauzóleumának látképével illusztrálták.⁵⁰⁹ A képaláírások szövegei alapján tipikus motívumnak tekinthető, hogy a szerzők addig ismeretlen, kiadatlan képek közlésére törekedtek.

Jelentősebb esemény volt Magyarországon például Bartók első budapesti nyilvános szereplése 1901. október 21-én, amit szándékosan Liszt születésnapja évfordulójának előestéjére időzítettek. A Zeneakadémián a *H-moll szonátát* játszotta el. 1906-ban pedig Kodály Zoltán szintén ugyanezen a fordulónapon lépett fel közönség előtt az első, nagyobb lélegzetvételű saját szerzeményével, a *Nyári estével*.⁵¹⁰

VII.D. AZ 1911-ES LISZT FERENC-EMLÉKÉV: DR. D'ISOZ KÁLMÁN MUNKÁSSÁGA ÉS MÚZEUMI LISZT-INTERPRETÁCIÓJA

Az 1873-as ötvenedik művészi jubileumot követően, 1911 volt a következő olyan kerek évforduló, amikor Liszt Ferencről hivatalosan emlékeztek meg. Ebben az évben ünnepelték a művész születésének századik és halálának huszonötödik fordulóját. A téma megannyi nemzetközi konnotációja mellett, egy olyan valóban nagyszabású államilag szervezett programsorozat⁵¹¹ valósult meg, ami Magyarországot irányító szerepbe helyezte.⁵¹²

---

⁵⁰⁸ Gróf zicsi és vázsonykői Zichy Géza Emil János (1849–1924) magyar politikus, író, zeneszerző, zongorista. Annak ellenére, hogy gyermekkorában egy vadászbalesetben elvesztette egyik karját, virtuóz módon zongorázott, számos fellépése volt. Liszt mentorálta és biztatta a zenei pálya folytatására. A gróf aktív résztvevője volt a művész halála után alakult Liszt Társaságoknak, és fontos szerepet játszott mestere magyarországi kultuszának áplásában, terjesztésében.; ZÁVORY S.: Gróf Zichy Géza. *Vasárnapi Ujság* i. m. 1–3. o.

⁵⁰⁹ SÁROSI B.: Liszt Ferenc hamvai. *Vasárnapi Ujság* i. m. 657–658. o.

⁵¹⁰ BREUER J.: Liszt Ferenc emlékezete IV. Az utókor szava. *Kelet Magyarország* i. m. 8–9. o.

⁵¹¹ „A mi ünnepünk fényének emelését a magyar kormány vállalta magára.” ISMERETLEN: Liszt-ünnepség. *Budapesti Hírlap* i. m. 15. o.

A centenáriumi Liszt-emlékév megnyitóját Magyarországon és külföldön egyaránt október 21-ére tervezték. A hivatalos hazai program öt napos volt. Az év fővédnöke Ferenc József király, a magyar kormány által létrehozott szervezőbizottság elnöke pedig Zichy Géza gróf volt, aki mellett Mihalovich Ödön is részt vett az ünnepségek lebonyolításában.

A magyar művészek közül Aggházy Károly, Hubay Jenő, Juhász Aladár, Kerner István, Szendy Árpád és Thomán István csatlakozott tevékenyen a közreműködőkhöz. A külföldi előadókat pedig d'Albert Jenő, Friedheim Artur, Gmeiner Lula, Lamond Frédéric, Menter Zsófia, Rosenthal Mór, Sauer Emil, Stavenhagen Bernát, Timanov Vera, Wagner Szigfrid [Siegfried] és Weingartner Félix képviselte.

A júliusi sajtóhírekben közölt előzetes tervek szerint október 21-én, a budavári Nagyboldogasszony templom tizenegy órai megnyitó szentmiséjét – a milleniumi ünnepségek megnyitójához hasonlóan – Liszt *Koronázási miséje* kísérte volna a Filharmóniai Társaság és az Operaház énekkara művészeinek előadásában, Kerner István vezényletével. Ugyanaznap este hét órakor a *Szent Erzsébet legendája* előadását tervezték az Operaházban. Október 22-én estére irányozták elő az első zeneakadémiai hangversenyt „nyolcadfél” órára, melynek első műsor-tervét a magyar sajtó már júliusban részletesebben ismertette.⁵¹³ Ugyanitt másnap is hangversenyt terveztek.⁵¹⁴ Október 24-én estére, az Operaház hangversenyét hirdették meg Liszt szimfonikus műveiből. Lezárásképpen említem meg, hogy október 25-én ugyanitt, a

---

⁵¹² Az 1911-es Liszt-emlékév forrásdokumentumai azonban sajnos nagyon hiányosak. Az események rekonstruálására elsősorban a jellemzően illusztrációk nélküli sajtóhírek alapján tettem kísérletet. Azonban ami a hírekből megismerhető, a legkevésbé sem egységes és nagyon sok bizonytalan, sőt ellentmondásos adatot jelent. Vannak olyan események, amelyekről azon kívül, hogy megtörténtek, szinte semmilyen további információt nem találtam, de van olyan programleírás is, ami bőséges, a legapróbb részletekre kitérő beszámolót jelent. Az ugyanekkor megrendezett emlékkiállítás történetéhez kapcsolódó kutatásom során, a sajtócikkeken kívül, bizonyos intézménytörténeti forrásokra támaszkodtam.

⁵¹³ „(...) Kar; *Desz-dúr ballada*, előadja Aggházy Károly zongoraművész; *Liebstraum*, *Polonaise*, előadja d'Albert Jenő zongoraművész, *H-moll szonáta*, előadja Friedheim Artur zongoraművész; *Loreley*, *Über allen Gipfeln*, *Die drei Zigeuner*. *Wieder möcht ich dir begegnen*, éneкли Gmeiner Lula kamaraénekesnő, zongorán kíséri Pahlen Rikárd; *Benediction*, *Mazeppa-etüd*, előadja Juhász Aladár zongoraművész; *Don Juan fantázia*, előadja Lamond Frederic; *Au lac de Wallenstein*, *Mefisztó keringő*, előadja Rosenthal Mór zongoraművész. (...)” ISMERETLEN: Liszt-ünnepség. *Budapesti Hírlap* i. m. 15. o.

⁵¹⁴ „(...) ezzel a műsorral: Kar; *Petrarca-szonett*. *Rákóczi-induló*, előadja Sauer Emil zongoraművész; *Szent Ferenc prédikál a madaraknak*, *legenda*, előadja Stavenhagen Bernát; *Énekszám*; *H-moll ballada*, előadja Szendy Árpád zongoraművész; *Hangversenyetüd*, *Szent Ferenc a hullámokon*, *legenda*, előadja Thomán István zongoraművész; *XI. rapszódia*, előadja Timanov Vera orosz zongoraművész. (...)” Uo. 15. o.

Filharmóniai Zenekar és az Operaház kórusának közreműködésével a *Krisztus-oratórium* előadására került volna sor.⁵¹⁵

A végleges műsort azonban először csak október 13-án rögzítették, és a megvalósuló programot a következő napokban folyamatosan megjelenő, rövid híradásokban részletezték tovább, amit kisebb-nagyobb időrendbeli csúszások és rögtönzött módosítások tarkítottak. A *Pesti Napló* már a legelső cikkében⁵¹⁶ olyan információkat közölt, amit másnap, október 14-én módosítottak és tovább árnyaltak.⁵¹⁷

A programról ezután is újabb és újabb pontosítások láttak napvilágot. Az október 20-i hírekben például az szerepelt, hogy az Operában 21-én előadandó *Szent Erzsébet legendája* oratórium jelmezes főpróbája 19-én sikeresen lezajlott, és a cikk megjelenésének napján, délután háromkor a koronázó-főtemplomban is próbát tartottak, mely során a papság azokat az eredeti egyházi ruhákat vette elő a Csernoch János kalocsai érsek által celebrálandó főmiséhez, melyeket elődeik az 1867-es koronázás alkalmával viseltek. Ugyanebből a beszámolóból azonban értesülhetett az olvasó arról is, hogy a Szent István Bazilikában október 22-én a tíz órai misén Liszt *Esztergomi miséjét* adják elő Sztojanovics Jenő vezényletével.⁵¹⁸ Október 22-én, vasárnap este tíz órakor fogadó-esten volt lehetőség találkozni a Liszt-emlékév programjaiban résztvevő külföldi vendégművészekkel, Liszt rokonaival és a magyar közélet kapcsolódó résztvevőivel a Lipótvárosi Kaszinóban.⁵¹⁹

Egy október 22-én a *Pesti Naplóban* közreadott újabb cikk az egy nappal korábbi eseményekről és az aznapi történésekről egyszerre tájékoztatott. A 21-i nyitómise vendégei és előadói pontos névsorának ismertetése után, felsorolta a Hungária szállóban megrendezett

---

⁵¹⁵ Uo.

⁵¹⁶ Lásd MELLÉKLET VI.; ISMERETLEN: SZÍNHÁZ, MŰVÉSZET. A Liszt Ferenc-ünnepségek. *Pesti Napló* i. m. 14. o.

⁵¹⁷ „A Liszt-emlékünnepen a királyt, mint fővédőt József főherceg fogja képviselni. A királyi palotában a fogadó-estén is ő képviseli a királyt. Erre az estére hivatalosak a Liszt-család tagjai és a külföldi zenei előkelőségek. Az ünnepre Liszt családja részéről a következők érkeznek Budapestre: Wagner Szigfrid [Siegfried], Grania grófnő, lovag Liszt Edvárd, Lisz[t] unokaöccse, dr. Liszt Ede bécsi kerületi bíró, a híres nemzetgazdász fia. Budapestre jönnek az ünnepre és az előadásokban részt vesznek: Konrád Mendl festő, aki Liszt Edvárdnak öccse, Burgmeister Rikárd, Hase Oszkár Lipszéből, Lipschits Mária, Grosscurth Lina, Liszt tanítványai, a Dsieducki lengyel grófi család négy tagja és Sachs Oszkár. Valószínű, hogy Liszt tanítványai közül és Liszt Ferencsel összekötetésben lévő előkelőségek közül külföldről még igen sokan eljönnek. (...)” ISMERETLEN: A Liszt -ünnep. *Pesti Napló* i. m. 11. o.

⁵¹⁸ ISMERETLEN: Liszt Ferenc emléke. *Pesti Napló* i. m. 11. o.

⁵¹⁹ ISMERETLEN: Liszt-ünnepélyek. *Pesti Napló* i. m. 13. o.

banketten résztvevő személyeket, miközben az elhangzott beszédekből, köztük Wagner *Siegfried* című művéből idézett. Majd ismertette az Opera *Szent Erzsébet legendája*-előadásának részleteit, hogy pontosan leírja a 22-i budai királyi palotában megrendezett királyi fogadás eseményeinek minden mozzanatát, a vendégek nevétől az általuk viselt ruhákon keresztül az ékszerekig.⁵²⁰ A reprezentatív programokon az akkori magyarországi társadalmi elit vett részt. A tudósító figyelmét a legapróbb részletek sem kerültk el.

Hasonlóképpen, egy-egy napos csúszással, és egyszerre több nap eseményeinek ismertetésével jelentkeztek a további cikkek is. A következő, október 24-i bejegyzés – a *Pesti Napló* 252. számában – ami egyébként az október 23-i nap részleteiről számolt be, a szerző élesebben szólt arról, hogy a műsor egyhangúvá vált a Liszt tanítványainak szentelt vasárnap és hétfő esti koncerteken, mert szinte kizárólag zongoradarabokat adnak elő. A szerző ugyanitt megosztotta az egykori növendékek alfabetikus névsorát, miközben előadói képességeikről a legnagyobb elismeréssel írt.⁵²¹

Az október 25-én közreadott cikk szerzője – a *Pesti Napló* 253. számában – a keddi Wagner Szigfrid [Siegfried] által vezényelt hangversenyéről, és a *Faust-szimfónia* előadásáról közölt pozitív hangvételi kritikát.⁵²² A *Pesti Napló* október 26-i, 254. számában tudósított az ünnepségek zárónapjáról, az Operaház három órás *Krisztus-oratórium* előadásáról. A szerző szerint ekkorra már sokkal kevesebben voltak jelen, és nem volt látható annyi előkelőség sem az előadáson. Ugyanakkor mindent egybevetve, a hála és a méltó ünneplés feletti elégedettség hangjaival szólt az ünnepségekről.⁵²³

Az év folyamán a különböző sajtóorgánumok számos anekdotát elevenítettek fel a művészről, ismeretterjesztő vagy szórakoztató jelleggel. A *Budapesti Hírlap* egyik szerzője például hosszabb recenziót közölt Alberto de Angelisnek a *Rivista Musicale Italiana*ban megjelent írásából, ami többek között Liszt római éveiről, a pápával való kapcsolatáról és a Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegnével megkötendő házassági kísérletük sikertelenségéről⁵²⁴ szólt. A forrás, jóllehet anekdotikus hangvételi, érdekes motívumokat

---

⁵²⁰ A misét eredetileg Vaszary Kolos tartotta volna, azonban a hercegprímás megbetegedett. ISMERETLEN: Liszt Ferenc emlékezete. *Pesti Napló* i. m. 6–7. o.

⁵²¹ Uo. 4–5. o.

⁵²² Uo. 13–14. o.

⁵²³ Uo. 15. o.

⁵²⁴ Míután Marie Wittgenstein 1858-ban huszonegy éves lett, az anyja Nicolaus Wittgensteintől való elválása miatt keletkezett, podóliai vagyonukra rótt zárlatot a cár feloldotta. Marie kérése a Wittgensteinekkel rokon Constantin zu Hohenlohe-Schillingsfürst herceg, Ferenc József császár szárnysegédje lett. Úgy tűnik, a

árult el Liszt római népszerűségéről. Úgy mutatták be, mint aki az egyház kötelékében is előszeretettel reklámozta önmagát, elsősorban hölgy rajongói körében. A cikk ugyanakkor kultusztörténeti szempontból szintén tartalmaz érdekes adatokat. Leírja például, hogy a művész „(...) lakosztályai egyikében, terjedelmes asztalon számtalan Liszt-mellszobor állt és a mester finom, ideges kezének sok gipsz utánczata (...)” és „(...) mint mindenütt, Rómában is hamar képződött köréje lelkes bámulókból és tisztelőkből – legkivált a szépnemből – népes kör és az időben alig volt oly előkelő ház csak el is képzelhető, a melynek urnője ne őrizte volna becses ereklyeképp Liszt kezének gipszutánczatát. (...)”⁵²⁵

A *Pesti Napló* tájékoztatása szerint a Liszt-ünnepségek Weimarban szintén október 20-án és 21-én zajlottak. A nagyhercegi Hofteatherben 20-án került sor a *Hungária* című szimfonikus költemény⁵²⁶ bemutatására. Ezt követően Liszt egykori kollégája, Saint-Saëns Kamill⁵²⁷ ült zongorához és adta elő a *Haláltáncot*. Utána még a *Faust* szimfóniára került sor. Másnap a *Szent Erzsébet legendáját* mutatták be, egyidőben a mű budapesti előadásával, és a magyar példához hasonlóan újabb, kibővített rendezésben.⁵²⁸ A *Budapesti Hírlapból* arról tájékozódhatunk, hogy Weimar mellett Heidelberg is kiemelkedett Liszt emlékének 1911-es külföldi megünneplésében. Október 25-ére nem csak a vár kivilágítását tervezték, hanem egy nagyszabású zenei kongresszus megrendezését, amire ugyancsak meghívást kapott a már említett francia zeneszerző, Saint-Saëns.⁵²⁹

A magyarországi ünnepség egyik kiemelt híre volt, hogy Liszt halálának huszonötödik évfordulóján, 1911. július 31-én a muzsikus doborjáni szülőházát a király és a bizottság elnöke, Esterházy Miklós herceg védnöksége alatt és jelenlétében, Liszt Múzeummá avatják.

Wittgensteinek vatikáni kapcsolatai (Gustav Adolf von Hohenlohe bíboros öccse volt Constantin) és érdekei befolyásolták Liszt és Carolyne házasságkötési kísérletét, ami miatt Weimart is elhagyták. 1861-ben a pápa Liszt és Carolyne római kihallgatása után az engedélyt először megadta a házasságkötésre, majd nem sokkal később visszavonta, a ceremóniát nem tarthatták meg. Liszt és Carolyne ezután vált végleg külön. Alan Walker idézi a kapcsolódó vatikáni iratokat. Szakirodalmi hivatkozásokkal lásd még APOR E.: Adatok... Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegné és Liszt Ferenc mindennapjai Weimarban, 1847 és 1861 között. i. m. 119–121. o.

⁵²⁵ ISMERETLEN: KÜLÖNFÉLE. Apróságok Liszt Ferencről. *Budapesti Hírlap* i. m. 23. o.

⁵²⁶ A szimfóniát Peter Raabe udvari karmester vezényelte, és a mű eredeti, autográf partitúráját közszemlére tették a weimari Liszt Múzeumban. ISMERETLEN: Liszt-ünnepélyek. *Pesti Napló* i. m. 13. o.

⁵²⁷ Charles Camill Saint-Saëns (1835–1921) francia karmester, zeneszerző, orgonista és zongorista, akinek munkásságát Liszt Ferenc személyesen ismerte és elismerte. 1877-ben például Liszt bemutatta Weimarban Saëns *Sámson és Delila* című operáját. Budapesten többször fellépett.

⁵²⁸ ISMERETLEN: Lisztünnepély Weimarban. *Pesti Napló* i. m. 12. o.

⁵²⁹ ISMERETLEN: A heidelbergi Liszt-ünnep. *Budapesti Hírlap* i. m. 13. o.

Ebből az alkalomból a művész egyik mellszobrát készültek elhelyezni a doborjáni templomban, melynek javára 10.110 koronát gyűjtöttek össze.⁵³⁰

Mindeközben a magyar sajtóban periodikusan újra és újra feltűnt az a későbbi Liszt-ünnepekre is jellemző vita, ami a muzsikus magyar identitásának kérdése körül alakult ki. A jubileumi emlékév hazai programjának bizonyos tervezett és közzétett politikai elemeinek kritikájaként ugyanis, egyes külföldi újságírók megkérdőjelezték azt.⁵³¹

További érdekesség, hogy a korabeli reklámok között található például Liszt-relikviák eladására vonatkozó apróhirdetés is.⁵³² Hasonlóképpen érdekes az a rövid ismertetés, ami Liszt 1846-os Sopron megyei táblabírói kinevezéséről tudósított.⁵³³

Az emlékév eseményeinek intézménytörténeti megközelítésekor a Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának egykori vezetője, D'Isoz Kálmán tevékenységére vonatkozó forrásértékű publikációk és irattári dokumentumokból indultam ki.⁵³⁴ D'Isoz eredetileg bankhivatalnok volt, ebben a minőségben lett a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselője. A múzeum ekkor fizikailag és szervezetileg is összetartozott a mára már saját épülettel rendelkező Országos Széchényi Könyvtárral, valamint részben kapcsolódott a napjainkban teljesen különálló Szépművészeti Múzeumhoz.

D'Isozt 1911-ben kinevezték az ünnepi Liszt Ferenc-emlékkiállítás kurátorának. A múzeum az emeleti díszterme előtti három helyiségben – a kupolacsarnokban és az abból nyíló északi és déli kandalló termekben – egy hónapig tartó ingyenes emléktárlatot

---

⁵³⁰ ISMERETLEN: Liszt Ferenc-muzeum. *Budapesti Hírlap* i. m. 11. o.; Az esemény megvalósult.

⁵³¹ A hivatalos magyar program szerint az emlékév során egy alkalommal Apponyi Albert készült méltatni a művész nagyságát. Ezzel kapcsolatban azonban a *Berliner Börsen Courir* című német lap egyik ismeretlen szerzője, miután aggodalmának adott hangot kifejtette, hogy Liszt nem volt magyar és tulajdonképpen a sikerei miatt sajtátították ki a személyét és művészetét magyarországi rajongói. A német lap cikkére a *Budapesti Hírlap* szerzője felháborodott hangnemben, és élesen reagált. ISMERETLEN: IRODALOM ÉS MŰVÉSZET. Liszt magyarsága. *Budapesti Hírlap* i. m. 10. o.; Néhány héttel később részben a *Berliner Börsen Courir* cikkére is reflektált a *Budapesti Hírlap* egy újabb, Liszt magyarságáról szóló tárcája, dr. Kumlik Emil tollából. A szerző számos idézetet közölt Lisztől, és elkészítette a muzsikus magyar műveinek jegyzékét. A gondolatmenetének kifejtése végén köszönetet mondott Batka János pozsonyi levéltárosnak. KUMLIK E.: Liszt Ferenc magyarsága. *Budapesti Hírlap* i. m. 2–5. o.

⁵³² „LISZT FERENC EGY LEVELE magánkézből eladó. Közelebbiek: R. I. VII., Almássy-tér. 17. sz. III. 31.” *Budapesti Hírlap* i. m. 17. o.

⁵³³ ISMERETLEN: Liszt Ferenc Sopron vármegye táblabírája. *Budapesti Hírlap* i. m. 23. o.

⁵³⁴ *Elismervény Liszt-erekléknek a kiállításra való átvételéről.* (1911. október 10.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Érem- és Régiségtár Irattár 498/ 1911.

tervezett.⁵³⁵ Nem csupán az aktuálisan betöltött tisztségei miatt választották meg kiállításrendezőnek, hanem mert régóta foglalkozott Liszt ismeretlen leveleinek összegyűjtésével, elemzésével és kiadásával is.⁵³⁶

A kiállítást október 14-én nyitották meg. A vernisszázs délutánján D'Isoz előadást tartott a muzsikusról a díszteremben.⁵³⁷ Az előadása után hangversenyt rendeztek többek közreműködésével,⁵³⁸ majd Zichy Géza gróf, a bizottság elnöke szólalt fel egy Liszt-élmű felállításának ügyében.⁵³⁹

A tárlat D'Isoz-féle magyar és német nyelven megjelent katalógusa⁵⁴⁰ egyértelművé teszi, hogy nem az állami emlékévet szervező bizottság rendelte meg a kiállítást, hanem maga az intézmény vezetősége döntött úgy, hogy ilyen módon tiszteleg a muzsikusi emléke előtt. A korabeli sajtón kívül, itt érdemes idéznem a katalógus szövegét, ami a kiállítás célján kívül a bemutatott ereklyék és műtárgyak provenienciájáról is tájékoztatott.

---

⁵³⁵ „Liszt-kiállítás a Nemzeti Múzeumban. Liszt Ferenc születésének századik évfordulója alkalmából legközelebb Liszt-kiállítás nyílik meg a Nemzeti Múzeumban. Képek, metszetek, kéziratok, nyomtatványok és emléktárgyak kerülnek kiállításra, amelyek eddig a Nemzeti Múzeum különböző táraiban voltak elhelyezve s összegyűjtve, most válnak a nagyközönség számára hozzáférhetővé. Az ereklyéket a múzeum dísztermét megelőző három teremben állítják ki s hosszabb ideig díjtalanul megtekintheti őket bárki. A kiállítást d'Isoz Kálmán múzeumi titkár rendezi, aki e hónap 14-én, délután öt órakor előadást is tart Liszt Ferencről a Nemzeti Múzeum dísztermében.” ISMERETLEN: Liszt-kiállítás a Nemzeti Múzeumban. *Pesti Napló* i. m. 16. o.

⁵³⁶ Az egyik legkorábbi publikációja a témában a *Zeneközlöny* 1904. évi második számában megjelent tanulmánya *Liszt Ferenc egy ismeretlen levele* címmel. Utal rá Kozocsa Sándor 1929-es bibliográfiájában. PAPP V. (Főszerk.) *Muzsika* i. m. 95. o.

⁵³⁷ D'Isoz Kálmán múzeumi előadásának szövegét publikálták. D'ISOZ K.: Liszt Ferenc. A Magyar Nemzeti Múzeumban 1911. október 14-én tartott előadás. i. m.

⁵³⁸ „(...) A Magyar Nemzeti Múzeum holnap, szombaton délután öt órakor kezdi meg ezidei ismeretterjesztő előadásait, amit Liszt Ferenc emlékének szentelnek. Az előadást d'Isoz Kálmán, a Nemzeti Múzeum titkára tartja s dr. Záborszky Istvánné, dr. Székelyhidyi Ferenc, Takács Mihály, Kerner István és Fijalkorszky Zsófia működnek közre rajta. Ugyanekkor nyílik meg a díszterem előtti három teremben a Liszt-kiállítás, amelyet egy hónapig tartanak nyitva s ez alatt bárki díjtalanul megtekintheti.” ISMERETLEN: A Liszt -ünnep. *Pesti Napló* i. m. 11. o.

⁵³⁹ „A Magyar Nemzeti Múzeum Liszt Ferenc születésének századik évfordulója alkalmából kiállítást rendezett a nagy zeneköltőtől eredő ereklyékből. Ugyancsak a Múzeumban tartott előadást ma este d'Isoz Kálmán »Liszt Ferenc emlékek a Nemzeti Múzeumban« címmel. Az előadás után hangverseny volt, amelyen Takács Mihály, Székelyhidyi Ferenc, Záborszky Istvánné, Kerner István és Fialkovszky Zsófia működtek közre. Az évforduló alkalmából gróf Zichy Géza a Liszt-jubileum bizottság megbízásából felhívással fordul a közönséghez. Liszt Ferenc szobrának felállítása érdekében.” ISMERETLEN: Liszt Ferenc születésének századik évfordulója. *Pesti Napló* i. m. 13. o.

⁵⁴⁰ D'ISOZ K.: A Liszt Ferenc emlékkiállítás lajstroma. i. m.

„A Magyar Nemzeti Múzeum vezetősége úgy döntött, hogy hazánk fia, Liszt Ferenc előtt tisztelgő időszaki emlékkiállítással vesz részt a centenáriumi év megünneplésében. Az időszaki tárlat Lisztre vonatkozó, a Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő tárgyakat tartalmaz, ami a Szépművészeti Múzeum és Történeti Képtárból származó portré-sorozattal egészült ki. Mindezen tárgyakat a múzeum díszterme előtti kupolatérben és a kétoldalt nyíló termekben (kandalló-termekben) helyeztük el. Elegendő hely hiányában a múzeum nem tervezhetett nagyszabású kiállítást, kizárólag az említett múzeumok anyagából. Az aláírások, kéziratok, folyóiratok és könyvek a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának tulajdonát képezik, az emléktárgyak a Magyar Nemzeti Múzeum antikvitás-gyűjteményéből, és végül az olajportrék és grafikai lapok a Szépművészeti Múzeum és a Történelmi Képtár tulajdonából származnak.” A kurátor tehát önerőből, és elsősorban a múzeum saját tárgyi anyagára támaszkodva álmodta meg a tárlatot,⁵⁴¹ melynek koncepciójában egyértelműen fontos szerepet játszott Liszt magyarságának autentikus írott forrásokkal, és történetileg hiteles, korhű ábrázolásokkal való alátámasztása.

Fontos kiemelnem, hogy az 1911-es kiállításban nem szerepeltek tárgyfeliratok. A műtárgyakat beszámolták, és a leíró lajstromban olvashatták el a látogatók az asztali tárlókban, vitrines szekrényekben, ál- és főfalakon elhelyezett műtárgyak (és előtörténetük) tételes leírásait. Épp ezért becsülendő, hogy a katalógust öt képes táblával is illusztrálták. (92–96. képek)

Ha önálló képsorként tekintek végig ezeken a katalógus-illusztrációkon megállapíthatom, hogy a kiállítás említett koncepciójához, szellemi üzenetéhez illeszkedően válogatták össze őket.

Az illusztrációk közül az első kettő egy-egy, a Nemzeti Múzeum és Liszt kapcsolatát hangsúlyozó képzőművészeti alkotás után készült portré reprodukciója. A címlap melletti nyitó kép előképe Barabás Miklósnak a muzsikust magyaros ruhában megjelenítő festménye, a másik, nyolcadik és kilencedik oldal közé beillesztett reprodukciónak pedig Liszt Ádám 1819-re datált gouache-portréja látható. Ahogy arról korábban már szóltam, a modellül szolgáló eredeti műalkotások ma is a múzeum Történelmi Képcsarnok osztályának gyűjteményéhez tartoznak. A gyűjtemény egy része 1911-ben azonban még válogatott kiállítás formájában, a múzeumi törzsgyűjteménytől távol „vándorolt.” A leírásokból kiderül,

---

⁵⁴¹ Lásd például *Elismervény Liszt-ereklyéknek a kiállításra való átvételéről*. (1911. október 10.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Érem- és Régiségtár Irattár 498/1911.

hogy Barabás eredeti olajfestményét, mivel a szóban forgó Liszt-emléktárlat idején éppen kölcsönadták Rómába, ez alkalommal egy fénykép helyettesítette.⁵⁴²

A Barabás-féle festmény fotográfusa és a katalógus első két műtárgy-fényképének készítője ismeretlen.⁵⁴³ 1911-ben már szinte bárhol vehették a nyomatok mintájául szolgáló kliséit. Jóllehet a Magyar Nemzeti Múzeumot a daguerrotípiá szabadalmaztatása előtt bő harmincöt évvel korábban alapították, és már a kezdetektől fogva a szakmai vezetés látókörébe került a korai fényképek gyűjtésének igénye, a műtárgyfényképezés, mint múzeumi tevékenység kezdetéről, vagyis közvetlenül a Pollack Mihály-féle főépület falainak felállítása utáni időszakból sajnos nincs sok adatunk. A technika alkalmazását hosszú ideig még a régészeti rajzolók tevékenysége által inspirált művészi másolói és sokszorosító grafikai gyakorlat helyettesítette.⁵⁴⁴ Körülbelül az 1860-as évek második felétől kezdtek fotomechanikai eljárású, vagy fotografált képeket készíteni, hol az intézmény amatőr munkatársai, hol pedig megbízott hivatásos fotográfusok. Ilyen volt például a korábban már említett Klösz György és Weinwurm Antal, de számos esetben dolgoztak külföldi fényképészek is a múzeumnak.

A Nemzeti Múzeum egyik első, 1870-re datált illusztrált katalógusa Rómer Flóris érem- és régiségtári *Képes kalauza* volt.⁵⁴⁵ Ennek tükrében, és D'Isoz Liszt-lajstroma alapján megállapíthatjuk, hogy a 19. század utolsó negyedében keletkezett kiadványokhoz képest, az 1910-es évekre jelentős mértékben visszaesett a múzeumi katalógusok illusztráltsága, ami a reprodukció készítés és a fényképezés popularizálódásának, illetve technikai fejlődésének folyamatával fordítottan arányos.

Az elemzett Liszt-kiállítás második katalógus-képéről most csak annyit bocsátok előre, hogy Liszt Ádám hiteles portréjának bemutatása és a reprodukciójának közlése többszörösen jelentős volt a kiállítás kontextusában.

Folytatva a sort, a lajstrom harmadik, kétoldalas képe a Rákóczi-induló egy fektetett formátumú kottáját jeleníti meg, ami Liszt saját zongora átiratának autográf zenei kézirat-másolata.

---

⁵⁴² Lásd MELLÉKLET V.; D'ISOZ K.: Liszt Ferenc emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Budapesti Szemle* i. m. 293. o.; RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m. 23. o.

⁵⁴³ Ugyanakkor érdemes megemlítenem itt, hogy a Hubay Jenő előszavával 1936-ban közreadott *Liszt a miénk!* című könyv képes mellékletének egyik illusztrációja szerint D'Isoz Kálmán maga is készített kiállítási enteriőr és műtárgyfényképeket. HUBAY J. (Előszó): *Liszt a miénk!* i. m. 50. kép (Lásd itt: 251. kép)

⁵⁴⁴ FARKAS Zs.–PAPP J.: A műtárgyfényképezés kezdetei Magyarországon 1840–1885. i. m. 15. o.

⁵⁴⁵ Uo.

A negyedik és ötödik, a huszonkettő és huszonharmadik, illetve huszonhat és huszonhetedik oldalak közé elhelyezett képes illusztráció pedig egy-egy ismeretlen, vélhetően amatőr fényképezőnek (talán magának D'Isoz-nak?) tulajdonítható helyszíni felvétel után készült nyomat, melyek az északi (a katalógusban jobboldali) és déli (baloldali) kandallótermek kiállítási enteriőrjei részletét jelenítik meg.

A nyomdai sokszorosítás miatt meglehetősen gyenge minőségű képek alapján, sajnos csak töredékesen tudtam azonosítani néhány műalkotást. Az első enteriőr-kép szerint Munkácsy Mihály nagy méretű, az idős Liszt Ferencet halála évében ábrázoló portréja⁵⁴⁶ a növényekkel dekorált északi kandalló feletti falszakaszon függött. A festmény a katalógusban az utolsó XI. tétel, és igen jellegzetesnek találtam, ahogy a mű történetének leírása után D'Isoz egy Liszt által Széchenyi Istvántól átvett jelmondatot illesztett be, a muzsikusz kézírásával: „Tiszta lélek,/ tiszta szándék,/ akár siker,/ akár nem.-” A katalógus szerint a festménytől balra, Beethoven „bonni” szobrának kis bronzmásolata állt a sarokban, egy talpazaton. Megfigyelésem szerint azonban ülő, és nem álló alak látszik a képen, ezért inkább a bécsi, és nem a bonni emlékmű kicsinyített másának tűnik.⁵⁴⁷ A kisplasztika melletti vitrines szekrény, a tér közepén lévő asztali tárlók és a közöttük lévő, álló üvegvitrin pontos tartalmáról a katalógus és más leírások alapján alkothattam fogalmat. A tárgyak körvonalai és részletei azonban a fényképen sajnos túlságosan elmosódnak.⁵⁴⁸

A lajstromban szereplő utolsó fénykép-nyomat, amely felirata szerint Liszt gyermekkori spinétjét⁵⁴⁹ ábrázolja, visszautal a Liszt Ádám gouache reprodukciójának történetére. A fénykép alapján, a hangszer szintén a növényekkel dekorált déli kandalló elé állították a tárlaton. A zongora Széchenyi Imréné Sztáray-Szirmay Alexandra grófnő ajándéka volt. Egy D'Isoz által felidézett további történet szerint pedig, az instrumentumot maga Liszt ismerte fel, mikor Horpácson vendégeskedett Széchenyi Imréné és meglátta.⁵⁵⁰ A két eredeti műtárgy (a festmény és a hangszer) a kiállítási kontextuson belül megnyilvánuló kapcsolatát

---

⁵⁴⁶ Ma a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona.; MUNKÁCSY Mihály: Liszt Ferenc, 1886, olajfestmény, 130,5 x 99,5 cm, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Festészeti Osztály – 19–21. századi Gyűjtemény, Ltsz.: 2820.

⁵⁴⁷ D'ISOZ K.: A Liszt Ferenc emlékkiállítás lajstroma. i. m. 34–35. o. X. t.; Kaspar Clemens von Zumbusch (1830–1915) osztrák művész munkája. ECKHARDT, M.: Liszt Ferenc Emlékmúzeum. i. m. 79–80. o. 170.

⁵⁴⁸ A szekrények a katalógus VIII. és IX. szekrényeivel/ tárlóival azonosak. D'ISOZ K.: A Liszt Ferenc emlékkiállítás lajstroma. i. m. 31–34. o.

⁵⁴⁹ Radnóti Klára meghatározása szerint fortepiano. RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m. 27. o.

⁵⁵⁰ D'ISOZ K.: A Liszt Ferenc emlékkiállítás lajstroma. i. m. 26. o. IV. t.; RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m. 27. o. 47. j. és 28. o.

megismétli a katalógus két illusztrációja: vagyis a hangszer fényképe összefügg Liszt Ádám portréjának reprodukciójával, hiszen arra utal, hogy az utóbbi közvetetten ábrázolja az előbbit.⁵⁵¹

A katalógusban szereplő reprodukciók eredeti fénykép-előképei lappanganak. A fortepianóról azonban ismerek még egy rossz állapotú papír nyomatot, amit a Nemzeti Múzeum Adattára őriz és a mai Régészeti Adattár – Műtárgyfénykép Gyűjteményében található.⁵⁵² (97. kép)

D'Isoz Kálmán a részletes kiállítási lajstromon kívül, a *Budapesti Szemlébe* írt ismertetőt a tárlatról. Az illusztráció nélküli recenzióból kiviláglik, hogy mint kurátor, mely műtárgyak voltak számára a legkiemelkedőbbek.⁵⁵³

A képes források végigtekintésének lezárásaképpen szükséges itt megemlítenem, hogy a *Liszt a miénk!* című, 1936-ban keletkezett könyvben, szintén közöltek egy 1911-re datálható fényképet a tárlat egyik vitrines szekrényéről, amit vélhetően D'Isoz Kálmán vett fel.⁵⁵⁴ A fényképhez kapcsolódó, ugyanabban a kiadványban olvasható tanulmányában D'Isoz a következőt írta: „Ugyancsak 1911-ben rendezett a Nemzeti Múzeum egy Liszt-émlékiállítást, melynek legértékesebb emléktárgyai azok voltak, amiket Liszt a jubiláris (1873. évi) ünnepségek hatása alatt a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott, s amelyeket Zayn Wittgenstein hercegné még némely emléktárggyal megtoldva juttatott el nemzeti kincsesházunkba. A kard, IX. Pius pápa ajándékozta sétatálca, magyar kucsmaforgó, koszorúk, az ezüst kótaállvány, a híres Broadwood-cégnek Beethoven részére készített zongorája hozzák emlékezetünkbe e mozgalmas élet egyes jeleneteit.”⁵⁵⁵

A Nemzeti Múzeum emlékkiállításáról természetesen a nyomtatott sajtó is gyakran cikkezett. A *Pesti Napló* egyik reklámértékű tudósításából például az derül ki, hogy a program

---

⁵⁵¹ A festmény hátoldalának felirata: „*Franz Liszts Vater und Lehrmeister am Spineth worauf Franz Liszt lernte. Raiding 1819.*” („*Liszt atyja és mestere ama zongora mellett, amelyen Liszt Ferenc tanult. Doborjában, 1819.*”) KERESZTY I.: Liszt Ferenc atyja. *Képes Folyóirat (A Vasárnapi Ujság füzetekben)* i. m. 164. o.; A hangszer és a portré összefüggését kiemeli ISMERETLEN: Liszt atyjának arcképe. *Budapesti Hírlap* i. m. 16. o.

⁵⁵² A fénykép leírása: „*Egy zongora harmonika-szerűen meggyűrt fényképe. A felirat szerint »Liszt gyermekkori zongorája.«, a hátoldalra valaki ceruzával emlékeztőt írt magának.*” Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Adattári Fényképgyűjtemény, Régészeti Adattár – Műtárgyfotó Gyűjtemény, Régi jelzet: 9. doboz, 23. kép, Ltsz.: Adf/1317–2023.

⁵⁵³ Lásd MELLÉKLET V.; D'ISOZ K.: Liszt Ferenc emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Budapesti Szemle* i. m. 293–295. o.

⁵⁵⁴ A képre a későbbiekben még kitérek.; HUBAY J. (Előszó): *Liszt a miénk!* i. m. 50.

⁵⁵⁵ Uo. 219. o.

nagy népszerűségnek örvendett, és az ünnepek hivatalos résztvevői, meghívott előkelőségei részére – közöttük „az élő” Liszt még „élő” életrajzírói, La Mara és a Göllicher-család tagjainak – külön szakvezetést szerveztek. A meghívottak között ott volt a lipcsei Bertkopf & Härtel egyik igazgatója is. Annak a kiadónak a vezetője, mely a legkorábbi Liszt életében született életrajzi kiadványok megjelenítésében jeleskedett. A cikk egyben tájékoztatott a kiállítás nyitvatartásáról és a „képes lajstrom” megjelenéséről.⁵⁵⁶ A *Pesti Napló* ugyanezen, október 26-i számában értesítést közöltek azokról a Berán Lajos⁵⁵⁷ által mintázott ezüst plakettekről, melyeket a budapesti Lipótvárosi Kaszinó veretett az emlékévként alkalmából. Az állami meghívott vendégek és résztvevőknek szánták őket ajándékkul.⁵⁵⁸ Nem lehetetlen az sem, hogy a Liszt-kiállítás sikerének volt köszönhető, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum 1912-ben ajándékba kapta az egykor Liszt Ferenc tulajdonát képező Bösendorfer-zongorát is.⁵⁵⁹

---

⁵⁵⁶ „A Liszt Ferenc emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban állandóan nagy számú érdeklődő keresi fel. A most tartott Liszt-ünnepek résztvevői ellátogattak a kiállítás helyiségébe. Így gróf Apponyi Albert és neje Szapáry Moni grófnővel, gróf Festetics Pálné Bülow Gabriella grófnővel, Eraso titkos tanácsos, a lipcsei Breitkopf és Härtel-cég egyik főnöke. Marie Lipsinz (Lipsius) írói nevén La Mara, aki Liszt levelezésének kiadása körül szerzett magának különös érdemeket, Götterich [sic!] Ágost linzi zeneigazgató nejével, Voigt Gizellával, aki Lisztnek kedvelt magyar tanítványa volt, tegnap délelőtt folyamán meglátogatták a kiállítást, ahol Szalay Imre muzeumi igazgató, d’Isoz Kálmán titkár és Kereszty István könyvtári őr kalauzolták az illusztris vendégeket s szolgáltak a szükséges magyarázatokkal. A vendégek a legnagyobb érdeklődéssel nézték meg s tanulmányozták minden egyes tárgyat és őszinte elismerésüknek adtak kifejezést a kiállított gyűjtemény gazdagsága és érdekessége felett. A Liszt-kiállítás hétköznaponként 9–2-ig és délután 4–7 óráig, vasárnapokon és ünnepeken délelőtt 9-től 12 óráig belépődíj nélkül tekinthető meg. Eddig a látogatók száma 780. A kiállítás képes lajstroma legközelebb megjelenik.” ISMERETLEN: A Liszt Ferenc emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban... *Pesti Napló* i. m. 15. o.

⁵⁵⁷ Berán Lajos (1882–1943) magyar szobrász és éremművész.

⁵⁵⁸ ISMERETLEN: A Liszt-ünnep plakettjei. *Pesti Napló* i. m. 15. o.

⁵⁵⁹ „(Nemzeti Múzeum.) A Nemzeti Múzeum gazdag Liszt Ferenc gyűjteménye tegnap érdekes tárggyal gyarapodott. Bösendorfer kereskedelmi tanácsos, az ismert bécsi zongoragyár tulajdonosa, a múzeumnak ajándékozta azt a zongorát, melyet annak idején Liszt Ferencnek bocsátott rendelkezésére, s melyet a művész zeneakadémiai lakásán az 1881–86. évek között használt. A zongora hitelességét Bösendorfer Liszt halála után Gobbi Henrikkel, Chmell Gusztávval és Dunkl Nepomuk Jánossal a zongora szekrényében igazoltatta, s az aláírásokat közjegyzővel hitelesítette, mert még 1886-ban elhatározta, hogy azt a zongorát, amelyen Liszt legintimebb perceiben játszott, múzeumunknak fogja ajándékozni. Ezenkívül több rendkívül érdekes zeneműkézírattal és levéllel gyarapodott még a múzeum Liszt-gyűjteménye.” ISMERETLEN: Nemzeti Múzeum. *Budapesti Hírlap* i. m. 15. o.

A tárlat nem csupán a szakmai közönséget és a Liszt munkásságát feltétlenül tisztelő látogatókat villanyozta fel. A nagy mennyiségű értékes műtárgy látványa és főleg becsértéke, a muzsikus Magyarországon élő örökösait, de még inkább a bulvársajtót heves reakcióra készítette. A műtárgyak kiállítása alapján felmerült tulajdonjogi kérdésekről például a *Pesti Napló* október 21-én megjelent cikkében is részletesen foglalkoztak.⁵⁶⁰

Igen jelentős volt az emlékév szakirodalmi termése, amiről a később keletkezett bibliográfiai összefoglalókból tájékozódhattam.⁵⁶¹ Úgy tűnik, hogy Magyarországon a szakma elsősorban a források, és mindenekelőtt Liszt leveleinek feldolgozását tűzte ki céljául, míg nemzetközi viszonylatban több életrajzi mű született. A legtöbb magyar nyelvű szakkikk D'Isoz Kálmán nevéhez fűződik,⁵⁶² ugyanakor rengeteg ismeretlen szerző által közölt írás szerepel az év repertoárjában. Ebben a sorban említhetjük meg például Csapó Vilmos publikációját⁵⁶³ Liszt és Augusz Antal levelezéséről, vagy Ábrányi Kornél megemlékezéseit, melyek többek közt az *Egyetértés* vagy a *Képes Hét*-ben voltak olvashatók.⁵⁶⁴ De igen feltűnő

---

⁵⁶⁰ A cikk szerzője Liszt külföldön élő unokái, Wagner Szigfrid [Siegfried] és gróf Bülow-Blandin Gravina bemutatásával kezdte írását. Értésülései szerint ők október 21-én délután 1 óra 40 perckor érkeztek a budapesti ünnepségekre. Az író ezután rátért Liszt Magyarországon élő unokatestvéreinek történetére. A vérrokonok, Liszt Károly, Dinda Edéné Liszt Teréz, Liszt Magdolna, Liszt Anna, Liszt Karolin, Frankl Ferencné Lee Teréz, Krashoffer Rikárdné Leck Anna, Zipszer Antal és Nemerád Adolfné Khöber Teréz voltak, akik nagyapjuk révén kapcsolódtak a muzsikushoz. Nagyapjuk Liszt Ferenc testvére volt. A tájékozott szerző úgy tudta, hogy a budapesti bíróság a felsorolt rokonokat tartotta Liszt Ferenc jogos örökösének. Liszt végrendelete ekkor még nem volt ismert, és magyarországi rokonai csak kevés örökséghez juthattak hozzá. A külföldön lévő vagyon egy részét eltulajdonították mások, egy részét pedig a magyar állami kincstár vette át. Ez utóbbiak szerepeltek a Nemzeti Múzeum kiállításán. A cikkben közvetlen utalás is történt a tárlatra. A nyolcadik teremben lévő első és második szekrény tartalmát, valamint két festményt (akkori képcsarnoki leltári számaik szerint az 52. és 53. számú szenteket [egyikük Szent Ferencet] ábrázoló képek) melyeket összesen kétszázezer koronára becsültek, az örökösök az államtól visszaigényelték volna olyan módon, hogy hatvanezer koronáért örökre lemondtak volna róluk. A magyar rokonok továbbá jogilag arra is törekedtek, hogy kikérjék Liszt hamvait külföldről. Ezen szándékaikhoz, valamint az állami emlékünnepeken való hivatalos részvételükhöz minisztériumi engedélyt kértek. ISMERETLEN: Liszt Ferenc örökösai. *Pesti Napló* i. m. 9–10. o.; A perről és további elvitatásra kerülő műtárgyakról lásd még RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Magyar Nemzeti Múzeum. i. m. 24–26. o.

⁵⁶¹ Például Kozocsa Sándor 1929-es bibliográfiája. PAPP V. (Főszerk.) *Muzsika* i. m. 95–102. o.; Lásd továbbá Koch Lajos 1935-ben megjelent bibliográfiai kísérletét, amit 1936. június 15-én zárt le. KOCH L. (Közread.): Liszt Ferenc: bibliográfiai kísérlet. i. m. 225–331. o.

⁵⁶² D'ISOZ K.: Kiadatlan és ismeretlen Liszt-levelek. *Népművelés* i. m. 305–339. o.

⁵⁶³ Német és magyar nyelven. Magyarul lásd CSAPÓ V. (Közread.): Franz Liszt's Briefe an Baron Antal Augusz. (1846–1878) i. m.

⁵⁶⁴ Lásd például Kozocsa Sándor bibliográfiai gyűjtését. PAPP V. (Főszerk.) *Muzsika* i. m. 96. o.

Batka János⁵⁶⁵ tevékenysége is, akinek ekkor jelent meg több újságcikke Liszt Ferenc és Pozsony kapcsolatáról.⁵⁶⁶

A publikációk egy jelentősebb részében első ízben foglalkoztak Liszt Ferenc magyarságának kérdésével a történelemtudomány eszközeinek alkalmazásával. Jó példa lehet erre dr. Kumlik Emil *Budapesti Hírlapban* megjelent írása, amiben többször, szó szerint idézett Liszt beszédeiből és leveleiből, amit maga fordított le franciáról magyarra.⁵⁶⁷ Előremutató műnek tekinthetjük Schwarzbach Flóra⁵⁶⁸ Székesfehérváron megjelent *Liszt Ferenc* című írását is.⁵⁶⁹

Az európai ünneplés szintén lehetővé tette több kapcsolódó írásmű 1911-es megjelenését. A monografikus jellegű szerzemények között először publikálták például Jean Chantavoine,⁵⁷⁰ Arthur Hervey,⁵⁷¹ Ernst Richnovsky⁵⁷² és Antonio Carlo Schlemmer⁵⁷³ Párizsban, Londonban, Prágában és Fiumében megjelent Liszt-életrajzait. La Mara egyik írását⁵⁷⁴ ekkor adták ki Lipcsében tizedik alkalommal, ahogy Julius Kapp 1909-es Liszt-életrajzát⁵⁷⁵ szintén ekkor közölték újra. Azonban mindegyik európai monográfia közül, talán Cosima Wagner munkája tekinthető a legjelentősebbnek, aki Münchenben jelentette meg *Franz Liszt. Ein Gedenkblatt von seiner Tochter* (Liszt Ferenc. Lánya visszaemlékezése) című írását.⁵⁷⁶ Végül szeretném itt kiemelni, hogy az európai újságokban és folyóiratokban megjelent cikkekben, de mellettük az önálló tanulmányokban⁵⁷⁷ is, egy jelentősebb szerzői

---

⁵⁶⁵ Batka János (1845–1917) pozsonyi levéltáros. Személyesen ismerte Liszt Ferencet, akivel levelezett és többször vendégül látta saját otthonában, mikor a művész Pozsonyban járt. A centenáriumi Liszt-évben az előkészületek során nyújtott szakmai segítségéért a szervező bizottság tagjai közé választották.

⁵⁶⁶ Lásd a Koch Lajos bibliográfiai kísérletében összegyűjtött cikkeket. KOCH L. (Közread.): Liszt Ferenc: bibliográfiai kísérlet. i. m. 248. o.

⁵⁶⁷ KUMLIK E.: Liszt Ferenc magyarsága. *Budapesti Hírlap* i. m. 2–5. o.

⁵⁶⁸ Schwarzbach Flóra zongoraművésznő.

⁵⁶⁹ SCHWARZBACH F.: Liszt Ferenc. i. m.

⁵⁷⁰ CHANTAVOINE, J.: Liszt. i. m.

⁵⁷¹ HERVEY, A.: Franz Liszt and his music. i. m.

⁵⁷² RICHNOVSKY, E.: Franz Liszt. Zu seinem 100. i. m.

⁵⁷³ SCHLEMMER, A. C.: Francesco Liszt. Cenni biografici. i. m.

⁵⁷⁴ LA MARA (Hrsg. von): *Franz Liszts Briefe. (1823–1886)* i. m.]

⁵⁷⁵ KAPP, J.: *Franz Liszt*. i. m.

⁵⁷⁶ WAGNER, C.: Franz Liszt. Ein Gedenkblatt von seiner Tochter. i. m.

⁵⁷⁷ Az összes cikk felsorolása és egyesével történő ismertetése túlmutatna tanulmányom keretein.; SCHORN, A. v.: *Das nachklassische Weimar...* i. m.

kör kezdett el kifejezetten Liszt weimari korszakával és a korabeli weimari szellemi közeg elemzésével foglalkozni.

A téma nemzetközi konnotációját illetően szükséges megjegyeznem, hogy Liszt-kultuszának tere valóban olyan nagyon kitágult, hogy 1911-re az európai kontinens határain is túllépett. Ennek bizonyítéka lehet a tengerentúli szerzők életrajzi jellegű írásainak felszaporodása, melyek közül egyértelműen James Huneker⁵⁷⁸ Liszt-monográfiájának⁵⁷⁹ megjelenése tekinthető a leglátványosabb eredménynek.

Huneker művére minden bizonnyal hatással volt a centenáriumi emlékév európai megünneplésének ténye. A szerző New Yorkban, a Charles Scriber's Son Kiadónál jelentette meg művészéletrajzát. A műkritikus írói hangvételének egyik jellemzője, hogy különösen is nagy hangsúlyt fektetett a Liszt-oeuvre amerikai kapcsolatainak és résztvevőinek bemutatására. A másik, s talább még jellegzetesebb az a korabeli Liszt-kultuszról táplálkozó szemlélet, ami az egész művet áthatja. A szerző már a legelső fejezetben a „valós” és a „legendás” Liszt között tesz különbséget, és a későbbiekben is a művészt körülvevők áhítatos viszonyulását emelte ki. De véleményem szerint igen beszédes, hogy például Liszt nevét Huneker a „magician” (mágus, varázsló) kifejezéssel helyettesítette.⁵⁸⁰

Huneker könyvében összesen tizennyolc egész oldalas képes melléklet szerepel. (98–116. képek) A képek többsége a szöveg szemléletének némiképp ellentmondva, nem a kultuszt hangsúlyozzák, hanem klasszikus értelemben vett illusztrációként a liszti életút szemléltetői. Liszt szülőházának, szüleinek és gyermekeinek, valamint két kedvesének arcmásai, a címlapon látható ifjú, majd a szövegek között látható idősödő művész ismertebb portréi, vagy a weimari dolgozószobában felvett kép,⁵⁸¹ de még az utolsó évek baráti és tanítványi körében készült csoportképek is a reális, történeti Liszt Ferenc életét ábrázolják.

---

⁵⁷⁸ James Gibbons Huneker (1857–1921) nagy formátumú amerikai műkritikus. Liszt Ferenc az egyik zenei ideálja volt, Chopin és Brahms mellett. Liszt egyik tanítványától, Raffael (Raff) Józseftől tanult zongorázni.

⁵⁷⁹ HUNEKER, J.: Franz Liszt. i. m.

⁵⁸⁰ „Göllerich relates the story of an American girl who threw stones at the window of the Hofgärtnerrei, Liszt's residence in Weimar (...) »I've come all the way from America to hear you play« »Come up« said the aged magician, »I'll play for you.« (...)” („Göllerich említi egy amerikai lány történetét, aki a Hofgärtnerrei, Liszt weimari rezidenciájának az ablakát dobálta kavicssal [...] »Egészen Amerikából jöttem, hogy hallhassam játszani« »Jöjjön fel« mondta az idős varázsló, »Játszani fogok önnek.«”) HUNEKER, J.: Franz Liszt. i. m. p. 58.

⁵⁸¹ A reprodukció előképe Louis Held korábban már idézett fényképe.

A kultusz témájához ebben a könyvben a tizennyolcból összesen két illusztráció kapcsolódik egyértelműen. Az egyikük, a *Liszt at the piano* (Liszt a zongoránál) című reprodukció Josef Danhauser⁵⁸² ismert festménye után.⁵⁸³ (107. kép) A kép kétszeresen jelentős szempontunkból. Egyrészt, egy olyan „hódolatképre”⁵⁸⁴ utal, amit hagyományosan a liszti életutat és a művész szellemi közegét erőteljesen befolyásoló, kvázi-vallásos Beethoven-kultusz egyik manifesztációjának tekintenek. Másrészt viszont ikonikus a zongorán játszó főszereplő miatt, aki szintén egyfajta „gyűjtőlencséje volt” a kor szellemi áramlatainak.⁵⁸⁵

Szükséges kitérnem arra, hogy Liszt nem csupán a Czerny-nél folytatott bécsi tanulmányain, vagy a feltételezett személyes találkozásuk emlékének keresztül kapcsolódott Beethovenhez. De nem is csupán azzal, hogy Lisztet a környezete gyakran Mozart és a német művész zenei örökösének kiáltotta ki. Sőt, önmagában talán azzal sem, hogy rendszeresen előadta műveit és elkészítette Beethoven összes szimfóniájának zongoraátiratát.⁵⁸⁶ Hanem Liszt játékonyságával és kultúraszervező tevékenységével, valamint konkrét emléktárgyak birtoklása révén is táplálója, építője volt a beethoveni kultusznak.

Liszt aktívan részt vett például a már említett bonni Beethoven-émlékmű megvalósításában azzal, hogy koncerteket adott a cél érdekében (például Bécsben).⁵⁸⁷ A szobor 1845-ös felavatása alkalmából ő rendezett először háromnapos zenei fesztivált a Münsterplatz-on. Később ebből nőtte ki magát a mai Beethovenfest.

Liszt tulajdonában voltak eredeti Beethoven-relikviák, mint például a művész halotti maszkja,⁵⁸⁸ keretezett portréja vagy Broadwood zongorája. Danhauser festménye és egyben

---

⁵⁸² Josef Danhauser (1805–1845) osztrák festőművész.

⁵⁸³ Az eredeti festmény ma a berlini Staatliche Museen Alte Nationalgalerie-ben található. Graf Conrad (a Liszthez más módon is kapcsolódó zongorakészítő mester) rendelte meg 1840 körül, és egy képzeletbeli jelenetet ábrázol, amint Liszt Ferenc a zongoránál ülve improvizál, miközben korának legnagyobb művészei és a muzsikusként barátai – Alfred Musset, Dumas, Georges Sand, Hector Berlioz, Marie d’Agoult, Victor Hugo, Niccolò Paganini és Rossini – áhítattal hallgatják. A zongorán Beethoven büszkéje látható, mögötte viharos tájra nyíló ablakkal. A figura egyszerre tűnik szobornak és egy szellemi lénynek, amit Liszt játéka hív elő. A viharos tájban a környezete által Beethovennek tulajdonított jellemképe tükröződik. A falon Byron portréja, a térben balra hátul pedig egy Jean d’Arcot megjelenítő kisplasztika egészíti ki a kompozíciót.

⁵⁸⁴ Az eredeti festményt a szintetizálás igényével elemzi Kovács Imre. KOVÁCS I.: Beethoven apoteózisa Josef Danhauser „Liszt a zongoránál” című képén. i. m.; A „hódolatkép” fogalmáról lásd uo. 165. o.

⁵⁸⁵ Uo. 167. o.

⁵⁸⁶ Uo.

⁵⁸⁷ Uo. 170. o.

⁵⁸⁸ WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 90. o.

annak reprodukciója, egyszerre hódolt tehát Beethoven, Byron, Liszt körének emléke és nagysága előtt.⁵⁸⁹

Visszatérve Huneker könyvéhez, a kultuszhoz kapcsolódó másik illusztrációt a Liszt márvány kezéről készült fénykép adja. (114. kép) A reprodukció érdekessége, hogy a kézmásolatot a valós állapotától eltérően, függőlegesen ábrázolták.

Vélhetően felhasználói jogi kérdésekből fakadt, hogy a Danhauser-reprodukción kívül a szerző még Joseph Kriehuber *A Matinée at Liszt's* (Liszt Matinée) című litográfiájának másolata alatt is feltüntette az ábrázolt mű forrását. („*After a lithograph by Kriehuber at the N. Y. Public Library*” vagyis „*Kriehubernek a new yorki Közkönyvtárban lévő litográfiája után.*”; 109. kép) Másutt ilyen jellegű további megjegyzést nem, hanem csak a csoportképeken szereplők neveit találjuk a képaláírásban. (116. kép) A szerző az illusztrációk összeválogatásához erőteljesen merített a weimari Liszt Múzeum anyagából.

Mindent egybevetve, az 1911-es Liszt Ferenc-évforduló a korábbi ünnepekhez képest egy igazán nagyszabású és sikeres emlékévé volt számos, hosszútávon kibontakozó tudományos eredménnyel.

VII.E. A MEG NEM ÜNNEPELT ÉVFORDULÓK: AZ 1916, 1921 ÉS 1926-OS LISZT-EMLÉKÉVEK

Az 1911-es centenáriumi Liszt-ünnepek lezárulását követően a Magyarországon elkövetkező történelmi események a Liszt-kultusz intézményesülésének meginduló lendületét jelentős mértékben megakasztották. Az első világháború viszontagságos éveit a Tanácsköztársaság forrongó időszaka és a trianoni tragédia követte. A kezdeményezés ezen kívül a magyar zenei kultúra intézményrendszerének általános szerveződési folyamataiba olvadt be. Ez utóbbi keretei között alakultak meg olyan szervezetek például, mint 1914-ben az Országos Magyar Zeneművészeti Társulat⁵⁹⁰ Michalovich Ödön elnökletével és gróf Apponyi Albert társelnökletével, valamint Haraszi Emil⁵⁹¹ szakmai közreműködésével, vagy az 1919-

---

⁵⁸⁹ COMINI, A.: The changing image of Beethoven: a study in mythmaking. i. m.; LIEPSCH, E. (Szerk.): *Liszt és Beethoven*. (Kat.) i. m.; KOVÁCS I.: Beethoven apoteózisa Josef Danhauser „Liszt a zongoránál” című képén. i. m.

⁵⁹⁰ N. N.: Zeneművészeti Társulat. *Budapesti Hírlap* i. m. 14. o.; Említi OZSVÁRT V.: Francia kapcsolat – Haraszi Emil (1885–1958) pályaképe. i. m. 9. o.

⁵⁹¹ Haraszi Emil (1885–1958) magyar zenekritikus, zenetörténész, tanár- és magántanár. 1905-től a *Pesti Hírlap* zenekritikusa, 1920 februárja és 1927 között a Nemzeti Zenede igazgatója volt. 1917-ben rövid ideig a Magyar Nemzeti Múzeum zenei osztályának vezetőjeként dolgozott. 1927-ben költözött Párizsba. Zenetudományi

es zenei direktórium előzményének számító Nemzeti Tanács Művészeti és Szépirodalmi Szaktanácsa 1918-ban, Kernstok Károly vezetésével.⁵⁹²

Nincs információm arról, hogy 1916-ban a művész halálának harmincadik évfordulója alkalmából nagyszabású ünnepséget rendeztek volna hazánkban. A Zeneakadémia zongoraversenyt szervezett.⁵⁹³ Föltehetően a további hazai megemlékezések ekkor sem maradtak el, csupán az ország határain kívül adódhatott több lehetőség.

A magyar zenetudományi élet szervezésének egyik kulcsfigurája továbbra is D'Isoz Kálmán volt. 1916-tól az 1920-as évek közepéig Haraszti Emillel⁵⁹⁴ dolgoztak együtt, mikor az utóbbi felkérést kapott Majorossy Pál miniszteri tanácsos és Fejérpataky László múzeumigazgatótól, hogy tekintse át a Nemzeti Múzeum meglévő könyvtárát, és nyújtson be egy önálló zenei könyvtár/zeneműtár létrehozásáról szóló tervezetet. Haraszti a munkát elvégezte, 1918. szeptember 10-én kelt ajánlását október 10-én benyújtotta, azonban tervezete sosem valósult meg.⁵⁹⁵ Az 1920-as években vélhetően a magyar zenei élet képviselőivel egyre sűrűbben kibontakozó konfliktusai miatt fordult fokozatosan a francia zenetörténet vizsgálata felé,⁵⁹⁶ ami alapvető hatást gyakorolt a későbbi Liszt-interpretációjának szemléletére. Mindezt több tanulmányában fejtette ki később.

Az 1916-os nemzetközi Liszt-ünneplés szakirodalmi eredményeinek egyike volt, hogy a lipcsei Breitkopf & Härtel kiadó közreadta a Liszt-összkiadásuk 12. kötetét. Ebből 750 márka értékben a budapesti Zeneakadémia vásárolt.⁵⁹⁷

A másik látványos példát Julius Kapp⁵⁹⁸ szolgáltatta. Kapp tulajdonképpen Göllerich Ágoston kortársa volt, és számos *Franz Liszt* című és témájú életrajzi művet jelentetett meg,

---

tevékenységének jelentős részét képezte a Liszt-kutatás, de nem kizárólagosan foglalkozott a művész oeuvre-jével.; Lásd OZSVÁRT V.: Francia kapcsolat – Haraszti Emil (1885–1958) pályaképe. i. m.

⁵⁹² Uo. 9. o.

⁵⁹³ A budapesti Liszt zongoraverseny versenyfelhívása és tájékoztató a programról. 1916, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: Any 0128.

⁵⁹⁴ Kapcsolatuk feszült volt. Erre utal a *Zenei Szemle* hasábjain később kibontakozó vitájuk Jean Benjamin Laborde művészetéről, ami személyeskedésektől sem volt mentes. Uo. 23–24. o.; RADNÓTI K.: A Hangszergyűjtemény. i. m. 432 o.

⁵⁹⁵ Az ajánlás tartalmának ismertetése jelen dolgozatnak nem feladata. A témában lásd OZSVÁRT V.: Francia kapcsolat – Haraszti Emil (1885–1958) pályaképe. i. m. 26. o.

⁵⁹⁶ Uo. 38. o.

⁵⁹⁷ A Breitkopf és Härtel cég levele a Zeneakadémia igazgatóságának, melyben az 1916. augusztus 17-ei számla (750 márka) kiegyenlítését kéri. Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: AD 137–42.

amelyek átdolgozásait több ízben, újra és újra kiadta. Az egyik legelső, Liszt-témájában írt műve 1909-ben jelent meg Berlinben és Lipszében, a Schuster & Loeffler Verlag gondozásában. A következő években folytatta a Liszt életével kapcsolatos kutatásait. 1910-ben két kiadványt is publikált Lipszében, *Liszt-Brevier* (Liszt-olvasókönyv) és *Ausgewählte Schriften. Franz Liszt, nach der Übers von Lina Ramann* (Válogatott írások. Liszt Ferenc, Lina Ramann fordítása alapján) címmel, amelyekben a muzsikusi írásainak témájára fókuszált, és amelyek szinte már hagyományosan a Breitkopf & Härtelnél jelentek meg.⁵⁹⁹ 1911-ben *Liszt*, 1916-ban Berlinben pedig egy *Liszt. Eine biographie* (Liszt. Egy életrajz) című művet adott közre. A *Liszt* című munka 1911-es példánya a tizenegyedik kiadás volt („11. bis 14. Aufl[age]”), de ismert egy 1924-ben Stuttgartban és Berlinben újra napvilágot látott példánya is. Az *Eine biographie* alcímű életrajz-változat a többihez hasonlóan többször jelent meg, az általam ismert legutolsó példányt 1918-ban publikálták.⁶⁰⁰

Kapp könyvei nem csupán a műfajuk miatt fontosak, hanem mert illusztráltságuk a leggazdagabb képi reprezentációt adják a témában, mégpedig a művész halála után elsőként keletkezett példák között. Ebből a szempontból legjelentősebb talán az 1916-ban keletkezett kiadvány, amiben összesen száztizennégy illusztráció szerepel.⁶⁰¹ („MIT 114 ABBILDUNGEN.”)

Összehasonlítva egymással a számomra elérhető egyes Liszt-biográfiákat Kapptól megállapítottam, hogy az illusztrációk nagyon változatosak, és válogatásuk tudatosan felépített, szisztematikus folyamat végeredménye.

Az egész oldalas képes mellékletek szerepének növekedő jelentőségét véltem felfedezni abban, ahogy az író a képalírásban is külön megemlítette, ha olyan illusztrációt jelentetett meg, amit legelsőként közölt. Ilyen például az 1909-es legelső kiadás címlapja

---

⁵⁹⁸ Julius Kapp (1883–1962) német dramaturg és életrajzíró. Kifejezetten zeneművészek életrajzaival foglalkozott. Liszt Ferencről önállóan írt több monografikus művet, de a muzsikusi Wagnerrel való kapcsolatát külön is feldolgozta. Paganini, Berlioz, Weber és Wagner biográfiái szintén részét képezik Kapp zenetudományi oeuvre-jének.

⁵⁹⁹ KAPP, J.: *Liszt-Brevier*. i. m.; KAPP, J. (Hrsg.): *Ausgewählte Schriften. Franz Liszt, nach der Übers von Lina Ramann*. i. m.

⁶⁰⁰ KAPP, J.: *Franz Liszt*. i. m.; KAPP, J.: *Liszt*. i. m.; KAPP, J.: *Franz Liszt. Eine Biographie*. i. m.

⁶⁰¹ A Kapp-féle kiadások illusztrációi olyan nagy mennyiséget jelentenek, hogy sajnos dolgozatomban mellékletébe nem tudtam az összeset beilleszteni. Csak egy válogatást adhatok azokból a képekből, melyek a kiadványok belső törvényszerűségeit és a többi illusztrált Liszt-életrajzzal összevethető részeit szemléltetik. (117–141. képek)

melletti illusztráció, ami még egy ismeretlen olasz művész, Stellának⁶⁰² tulajdonítottak és egy Liszt Ferenc portrét ábrázoló festmény után készült reprodukció volt.⁶⁰³ („[...] *Erstmalige Veröffentlichung.*”) (117. kép) A képet idővel lecserélték. Az 1916-os negyedik és ötödik kiadásban („*Vierte und fünfte Auflage.*”) a címlap mellett már Max Klingernek,⁶⁰⁴ a lipcsei „Verlag E. A. Seeman” által reprodukált Liszt-büsztyjéről⁶⁰⁵ látható egész oldalas illusztráció. (118. kép)

A többi, összesen száztizenhárom illusztrációt tartalmazó képes oldal külön mellékletként került közlésre a könyv második felében, ami a háromszázhárom és háromszáznegyedik oldalon lévő képjegyzék után kezdődik. A mellékleten végiglapozva elmondható, hogy maga a teljes képsor alapvetően Liszt életének kronológiáját követi, vagyis az első képek a művész születésének körülményeit, az utolsók pedig a halálát ábrázolják. Sőt, az illusztrációk talán még túl is mutatnak az emberi élet végpontján abban az értelemben, hogy a két legutolsó kép Liszt weimari kultuszának néhány elemét, a Liszt Múzeum egy berendezett szobájának enteriőrjét⁶⁰⁶ és Herman Hahn egyszalakos kültéri Liszt-szobrát⁶⁰⁷ jelenítik meg. (119–120. képek)

Az illusztrációk korhű volta ugyanakkor nem számíthatott a válogatás elsődleges szempontjának. Jó példa erre a második ábrázolás, ami a doborjáni szülőház egy kevésbé ismert metszetének reprodukcióját mutatja be művészi jelzet, vagy az előképre vonatkozó azonosítás nélkül.⁶⁰⁸ („*Lizsts Geburthaus in Raiding.*”; 121. kép)

A többi ábrázolás képaláírásában, ha nem a reprodukciók előképeire vonatkozó, akkor a másolatok készítőinek azonosítását lehetővé tevő információkat találtam, azonban nem mindig következetesen.

Az egyik ilyen eset az elsőre 1909-ben címlapképként közölt, és Kapp által Stella olasz festőnek tulajdonított olajfestményt ábrázoló, egész oldalas nyomat volt. A nyomat előképül szolgáló festményt a képszerkesztő még ebben a későbbi kiadványban is 1863-ra

---

⁶⁰² Az olasz festőről sajnos kutatásom során nem találtam további információt.

⁶⁰³ KAPP, J.: Franz Liszt. i. m. Címlap

⁶⁰⁴ Max Klinger (1857–1920) német képzőművész. Grafikával, festészettel, éremművészettel és szobrászattal is foglalkozott, a szimbolizmus állt hozzá közel.

⁶⁰⁵ Klinger Liszt Ferencet ábrázoló büsztyjének számos változata ismert. A Lipcsében őrzött példány 1901-re datálható, posztumusz alkotás.

⁶⁰⁶ KAPP, J.: Franz Liszt. i. m. Abb.79. Bld.113.

⁶⁰⁷ Uo. Abb.80. Bld.114.

⁶⁰⁸ Az illusztrációt 1936-ban Robert Bory közölte újra. A kép alkotóit azonosította. A későbbiekben erről még részletesebben említést teszek. BORY, R.: La Vie de Franz Liszt par l'Image. i. m. p. 41.

datálta, és Wittgenstein hercegné tulajdonából származtatta.⁶⁰⁹ (122. kép) Amikor azonban a képen elgondolkodva megvizsgáltam azt, hogy magának a festménynek lehetett-e fotográfia az előképe felfedeztem, hogy a kivágata erőteljesen emlékeztet Joseph Albert⁶¹⁰ egyik Liszt-fényképére. (123. kép) A fénykép datálásának utánanézésre azonban azt találtam, hogy Ernst Burger⁶¹¹ szerint Albert 1867 szeptemberében, Münchenben készítette el a felvételt. Tehát már a festmény előképéül szolgáló fotó keletkezési ideje is azt sejteti, hogy az eredeti festmény 1863 után keletkezhetett.⁶¹²

A másik érdekes példát és egyben a témámhoz kapcsolódó újabb adatokat Kozics Ede⁶¹³ két fényképe szolgáltatta: egy sajátkezü portré-felvétel fényképe az idős Lisztről lorgnette-el a nyakában, valamint egy reprodukció Victor Tilgner⁶¹⁴ büsztjéről.⁶¹⁵ (124–125. képek) Az eredeti Liszt-portrét Kozics 1881 áprilisában vette fel Pozsonyban.⁶¹⁶

Kapp 1916-os képes mellékletének további érdekessége, hogy Liszt családfáját,⁶¹⁷ ami formailag egy klasszikus, figura nélküli, szavakból összeállított genealógia, a könyvben a melléklet legelső illusztrációjaként szerepel. (126. kép) Tisztán szöveges, kéziratról vagy

---

⁶⁰⁹ KAPP, J.: Franz Liszt. Eine Biographie. i. m. Abb.47. Bld.69.

⁶¹⁰ Joseph Albert (1825–1886) német fotográfus. Először Augsburgban, majd Münchenben működött.

⁶¹¹ BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 54–55. 81.; URDOVÁ, S.–PAPP S.–SZABÓ R.–SIPOS, S. (Kat.): Franz Liszt a Bratislava/ Liszt Ferenc és Pozsony, Franz Liszt a jeho bratislavskí priatelía/ Liszt Ferenc és pozsonyi barátai. i. m. Címlap

⁶¹² Az eredeti festmény provenienciájának utánanézésre a művészettörténeti szakirodalomban kiderült, hogy ma a Pozsonyi Városi Galériában van, M. von Stein alkotásaként tartják számon és 1869-re datálják. M. von STEIN: Liszt Ferenc, olajfestmény, Róma, 1869, Ltsz.: A. 612. URDOVÁ, S.–PAPP S.–SZABÓ R.–SIPOS, S. (Kat.): Franz Liszt a Bratislava/ Liszt Ferenc és Pozsony, Franz Liszt a jeho bratislavskí priatelía/ Liszt Ferenc és pozsonyi barátai. i. m. p. 8–9.; A festmény reprodukciójáról a későbbiekben még esik szó.

⁶¹³ Kozics Ede (Eduard Nepomuk Kozič, 1829–1874) pozsonyi fotográfus. A bécsi tanultságú, kezdetben Andreas Grollnál (1812–1872) tevékenykedő fényképész 1848 és 1850 között költözött Pozsonyba. 1858-ban első műtermét, ami az egykori Slubek-kertben volt, elköltöztette a(z eredeti nevén) Radetzky térre, ahol 1868-ig működött. Később, 1926 és 1929 között a Sétatérre telepedett át. Feltűnő az a tudatosság, amit a fotográfus üzleteinek reklámozása területén tanúsított.

⁶¹⁴ Tilgner Viktor (1844–1896) osztrák művész. Liszt büsztjét Sopron város számára alkotta meg 1884-ben. A gipsz mintáról 1976-ban bronz másolatot készítettek.; Másolat TILGNER Viktor szobra után: Liszt Ferenc büsztje, 1976, bronz, Pozsony, Galéria mesta Bratislavy, Ltsz.: B 1316.; URDOVÁ, S.–PAPP S.–SZABÓ R.–SIPOS, S. (Kat.): Franz Liszt a Bratislava/ Liszt Ferenc és Pozsony, Franz Liszt a jeho bratislavskí priatelía/ Liszt Ferenc és pozsonyi barátai. i. m. p. 74–75.

⁶¹⁵ KAPP, J.: Franz Liszt. Eine Biographie. i. m. Abb.62–63. Bld.84–85.

⁶¹⁶ BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 78. 142.;

⁶¹⁷ KAPP, J.: Franz Liszt. Eine Biographie. i. m. Abb.1. Bld.1.

nyomtatott írott előképről készült illusztráció a raidingi matrikulai bejegyzés képe Liszt megkereszteléséről; a *Preßburger Zeitung* egyik kritikáját ábrázoló másolat; a Mendelssohn négykezesek kézírata; a Don Sanche fiatalkori opera előadásának és Liszt 1838. február 18-i mailandi koncertjének plakátjai; a *Thännhauser* egy kottaképe; Liszt és Wagner 1853-as bázeli találkozásának emléklapja; egy 1856-os sankt gallen-i koncert plakátja; egy kottakézirat a *Krisztus* oratóriumhoz; Peter Cornelius *Bagdadi borbély* című művének dedikált lapja; Liszt egy 1869-es római levelének képe; Carolyne Wittgenstein egyik gratuláló levelének mása (három oldalon keresztül); Liszt egy 1877-es kottára írt megjegyzése a Villa d'Estében; végül a nyomtatott Liszt és Lina Schmalhausen levelezéséről, 1886-ból.⁶¹⁸ (127–140. képek)

A többi kép figurális illusztráció. Olyan képzőművészeti alkotások és/ vagy fényképek után készített reprodukciók, melyek közül több később, más szerzők által jegyzett Liszt-életrajzokban és kiadványokban újra és újra megjelentek. Ilyen például a Lorenzo Bartolininek⁶¹⁹ tulajdonított, a fiatal Liszt élet után készült gipszmaszkjának felvétele. (141. kép) (Kapp a reprodukció készítőjét itt nem említette meg.)

A Julius Kapp-féle életrajzok illusztrációi később is nagy hatást fejtettek ki Liszt néhány további biográfusára. Egyikük Ernest Newman volt, akinek könyvét⁶²⁰ első ízben 1934-ben, Cassell-ben adták közre, és a Liszt-kutatás egyik botránykövévé vált. Newman ugyanis Liszt Ferencet „meghasonlott lélekként” írta le, és már műve bevezetőjében kifejtette, hogy a zenei életrajzok előbb szólnak a legendákról, mint a valós eseményekről. A kiadványt a birminghami The Kynoch Press kiadónál nyomtatták. Az író az illusztrációk szintjén is jelentős mértékben merített Kapp könyveiből. Három képmellékletet is Kapptól emelt át, amit a képaláírásokban megemlített. Ezek a Lisztet 1842-ben megjelenítő, a kezdetben Stellának tulajdonított festményt reprodukáló, valamint a muzsikust 1885-ben megörökítő illusztrációk.

---

⁶¹⁸ Uo. Abb. 2., 4., 9., 11., 17., 33., 38., 40., 42., 45., 49., 58–60., 70., 74–75. Bld. 3., 6., 14., 19., 26., 49., 58., 60., 61., 69., 74., 86., 97., 101.

⁶¹⁹ Lorenzo Bartolini (1777–1850) olasz neoklasszicista szobrászművész. Stílusának jellemzője, hogy nem a kortársa, Canova által teremtett befolyásból, hanem a klasszikus firenzei reneszánsz szobrászat hagyományából merített. Liszt személyes ismeretségi köréhez tartozott, több mellszobrot és kisplasztikát alkotott, melynek modellje a muzsikust volt. Szemlélete alapján is jelentős mértékben járult hozzá Liszt élő kultuszának formálódásához.

⁶²⁰ NEWMAN, E.: *The Man Liszt: A Study of the Tragi-Comedy of a Soul Divided Against Itself.* i. m.

(144., 147. és 149. képek) Az Ingres⁶²¹ rajzát ábrázoló címlapképet, a Marie d'Agoult grófnét és a Wittgenstein hercegnét leányával megjelenítő illusztrációkat – a képek jelzetei alapján – Friedrich Bruckmann⁶²² reprodukálta. (142–143., 145. képek) A Lisztet a weimari korszakában és Wittgenstein hercegnét idős korában ábrázoló illusztrációkhoz Newman sem szerzői, sem reprodukálói nevet, sem pedig forrásmeghatározást nem adott meg. (146. és 148. képek)

A hazánkat érintő történelmi események között Trianon tragédiája fejtette ki a legkomolyabb szellemi hatást a liszti oeuvre korabeli interpretációira. Az 1911-es emlékvében jellemző, Liszt magyarságával kapcsolatos kutatások és vélemények elevenedtek fel és nyertek szimbolikus jelentőséget ekkor újra. Az 1920-as év szakirodalmi terméséből mindössze kettőt említhetünk meg. Az egyik Zichy Géza 1920. október 10-én megjelent cikke a *Budapesti Hírlapban*,⁶²³ valamint ekkor „szólalt fel” a témában többször is nyilvánosan Csatkai Endre, aki több visszaemlékezést írt Liszt Ferencről a *Sopronvármegye* című periodikában.⁶²⁴

A nemzetközi Liszt-kutatásban ezekben az években viszonylag kevés új, önálló Liszt-monográfia született. Joseph Wenz⁶²⁵ disszertációján kívül, amelyben – dalszerzői tevékenysége alapján – gyakorlatilag német művészként határozta meg Lisztet,⁶²⁶ a többi író jellemzően nagyobb zenetörténelmi művek részeként szólt róla.⁶²⁷

---

⁶²¹ Jean Auguste Dominique Ingres (1780–1867) francia klasszicista festő és grafikus. 1839-re datálható a fiatal Liszt Ferencet ábrázoló rajza, amit fedő fehérrel készített csúcsfényekkel festett meg. A rajz a bayreuthi Richard Wagner Múzeumban található.

⁶²² Friedrich Bruckmann (1814–1898) művészettörténész, 1858-ban alapította a befolyásos frankfurti kiadóvállalatot, az *F. Bruckmann Verlag*-ot. Üzletét *Verlag für Kunst- und Wissenschaft* (Kiadó a művészet- és tudományokért) néven ismerték, amit 1863-ban Münchenbe költöztetett. 1888-ban Enrico Brunnal közösen dolgozták ki a görög-római szobrászat jegyzékét. (*Denkmäler Griechischer und Römischer Skulptur in Historischer Anordnung*.)

⁶²³ ZICHY Géza: Liszt Ferenc magyarsága. *Budapesti Hírlap* i. m.

⁶²⁴ CSATKAI E.: Emlékezések Liszt Ferencre. *Sopronvármegye* i. m.

⁶²⁵ Joseph Wenz-ről kutatásom során sajnos nem találtam további információt.

⁶²⁶ WENZ, J.: Franz Liszt als Liederkomponist. i. m.; „Bizonyos, hogy a vérkeveredés és a francia ifjúi évek egy bizonyos egzotikus fényt kölcsönöznek Liszt lényének, amely művészetében is tükröződik, hiszen a vérnek ez a »konfliktusa« éppen az úttörő és harcok Liszt impulzív természete szempontjából jelentékenynek tűnik. Épp ennyire bizonyos azonban, hogy helytelen volna, ha nem akarnánk őt elsősorban német művésznek tekinteni. Annak mutatja jelentősége a német dal történetére nézve.” WENZ, J.: Franz Liszt als Liederkomponist. i. m. p. 12.; Idézte BOZÓ P.: Liszt és a német egység. i. m. 17. jegyzet

⁶²⁷ Lásd KOCH L. (Közread.): Liszt Ferenc: bibliográfiai kísérlet. i. m. 225–331. o.

Ugyanakkor a tárgyalt korszak és a Liszt-kutatás szempontjából jelentős és említésreméltó esemény volt, hogy 1921. november 26-án tartották meg a Carolyne Wittgenstein egykori gyűjteményéből elszármazó grafikák aukcióját Emil Hirsch müncheni antikváriumában. (Karlsruhe 10.)⁶²⁸ Az alkalomból készült katalógus művészéletrajzot is magába foglaló bevezetőjét Eberhard Hanfstaengl írta. Az előszót hatvankét oldalas, összesen négyszázhatvan grafika adatait tartalmazó katalógus követi, amit egy százhuszonhárom reprodukciót bemutató, ötvennégy táblás képanyag zár. A kéziratok és metszetek a reneszánsztól a 19. századig datálhatók, alkotóik a legnagyobb nemzetközi művészek voltak, akik között többen Carolyne és Liszt baráti köréhez tartozó kortársak⁶²⁹ voltak.

Liszt Ferenc születésének száztizedik és halálának harminctödik emlékévében a nagyszabású magyarországi ünneplés elmaradt. Emlékezetének ápolásában 1921-ben leginkább Sopron jelentősége emelkedett ki. A muzsikus magyarságáról és a nőekkel való kapcsolatáról cikkezett Payr Sándor a *Soproni Hírlapban* és a *Sopronvármegyében*.⁶³⁰ Az utóbbi lapban Csatkai Endre szintén felszólalt.⁶³¹ A magyarországi Liszt-kutatás Trianon után, körülbelül öt év múlva kapott csak olyan mértékű újabb lendületet, ami a művész kultuszának hazai intézményesülését megszilárdította.

Mindeközben a magyarországi Liszt-kultusz szervezését D'Isos Kálmán folytatta. A világháború éveit követően a Nemzeti Múzeum főtitkára, 1924-től pedig az Országos Széchényi Könyvtár főkönyvtárnoka lett. Ekkor kapott megbízást a Zeneműtár megszervezésére is, amit 1929-ig valósított meg. Már 1921-ben megkezdte a múzeum zenei kéziratának kiadását.⁶³²

Ahogy az adattári dokumentumok bizonyítják, aktívan részt vett az első magyarországi Liszt-emlékszoba kialakításában is, ami a Zeneakadémia megnyitásának ötvenedik jubileumán, 1925-ben készült el.⁶³³ Az intézmény székhelye ekkor az 1907 óta fennálló Liszt

---

⁶²⁸ HIRSCH, E. (Hrsg. von): *Sammlung von Handzeichnungen...* i. m.

⁶²⁹ Például Ary Scheffer és Wilhelm von Kaulbach.

⁶³⁰ PAYR S.: Liszt Ferenc magyarsága. *Soproni Hírlap* i. m.; PAYR S.: Liszt Ferenc és a nők. *Sopronvármegye* i. m.

⁶³¹ CSATKAI E.: Liszt Ferenc halálának évfordulójára. *Sopronvármegye* i. m.

⁶³² D'ISOZ K.: Zenei kéziratok jegyzéke. i. m.

⁶³³ D'ISOZ K.: Az Országos Magyar Liszt Ferencz Zeneművészeti Főiskola Liszt szobájának kalauza. i. m.; Említi többek között Prahács Margit. BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenetudományi Tanulmányok* i. m. 431. o.

Ferenc téri palotában működött az Andrássy út – Vörösmarty utca sarkán, de az épületet már hosszú ideje más célokra használták.⁶³⁴

Az emlékszoba anyagát először D' Isoz szakmai javaslatai alapján, Hóman Bálint és Varjú Elemér engedélyével, Hubay Jenő⁶³⁵ zenefőiskolai igazgató alakította ki, a művész iránt érzett kegyeletből. A jubileumi Liszt-ünnepélyek alkalmából és az ünnep színvonalának emelése érdekében, több ereklyét letétbe vettek a Magyar Nemzeti Múzeumtól. Eredetileg fél évre (1925 márciusától szeptemberéig) kapták meg a relikviákat,⁶³⁶ egy részüket azonban a múzeum periodikusan visszakérte.⁶³⁷ Később többek között Bartha Dénes és Prahács Margit⁶³⁸ folytatta a Liszt-emlékek összegyűjtését és feldolgozását, hogy kutatásaik alapján kiegészítsék a szoba berendezését, továbbra is szorosan együttműködve a Zeneakadémia vezetésével.⁶³⁹

---

⁶³⁴ A kulturális kormányzat csak 1980-ban vásárolta meg, mely ismét a Zeneakadémia rendelkezésére bocsátotta. ECKHARDT M.: Liszt Ferenc Emlékmúzeum. Az állandó kiállítás katalógusa. i. m. o. n.

⁶³⁵ Hubay Jenő (1858–1937) hét évesen látta először Lisztet a *Szent Erzsébet oratórium* 1865. augusztus 15-i magyarországi bemutatóján. Nem sokkal később már a művész tanítványa volt, a Hal téri lakásában vett leckéket. Liszt bátorította, hogy lépjen fel 1877 februárjában a Zeneakadémián. Hubay Liszt ajánlólevelével ment 1878-ban Párizsba. 1882-től a brüsszeli Konzervatórium első hegedűtanára volt. Innen tért vissza, s lett a Zenakadémia igazgatója 1919-ben. Liszt kezdetben ellenezte, hogy Hubay hazatérjen, úgy vélte jobb sorsa volt Brüsszelben.; Hubay a mester halála után a Liszt-kultusz egyik legtevékenyebb ápolója volt. Az emlékszoba kialakításának ötletén kívül ő szorgalmazta, hogy Liszt Sugár úti lakását megvásárolják és zenei múzeummá alakítsák. Említi Prahács Margit. BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenatudományi Tanulmányok* i. m. 505. o.

⁶³⁶ Liszt-ereklyék a Zeneművészeti Főiskolának letétképeni átengedése tárgyában. (1925. március 23.) Ig. 144/1925. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Érem- és Régiségtár Irattár 117/1925.; Lásd MELLÉKLET VII.; RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Magyar Nemzeti Múzeum. i. m. 26. o.

⁶³⁷ Előterjesztés a Zeneakadémiához kikölcsonzött Liszt-ereklyék visszahozatala témájában. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 212/1932.; RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Magyar Nemzeti Múzeum. i. m. 26–27. o.; Későbbi példa az intézmények között zajló folyamatra: Dr. Bartha Dénes tanár úrnak. Megbízás a Nemzeti Múzeumban elhelyezett Liszt-kéziratok és egyéb Liszt-ereklyék ügyében. 35/1947. Idézi GÁDOR Á.–SZIRÁNYI G. (Szerk.): Bartha Dénes emlékkönyv. i. m. 48. o.

⁶³⁸ Prahács Margit (1893–1974) magyar zenetörténész, zeneesztéta. Diplomája (1917) és doktori tanulmányai (1924) befejezését követően, 1928 és 1961 között a Zeneművészeti Főiskola könyvtárát vezette. Jelentős eredményeket ért el Liszt-kutatásban. Érdeklődése a kiadatlan és ismeretlen Liszt-levelek, a főiskolai Liszt-hagyatékok és a Liszt-emlékszoba története felé fordult.

⁶³⁹ A jelenlegi állandó kiállítás történetét lásd ECKHARDT M.: Liszt Ferenc Emlékmúzeum. Az állandó kiállítás katalógusa. i. m. o. n.; A kiállításban ma is szerepelnek olyan tárgyak, melyek egykor Liszt weimari környezetéhez tartoztak.

A Zeneművészeti Főiskola Liszt-émlékszobája megnyitásának évében látott napvilágot „az első magyar Liszt-életrajz,” Somssich Andor fentebb már megemlített *Liszt Ferenc élete* című könyve is.⁶⁴⁰ „Ennek a könyvnek a megírására nemcsak az a gondolat indított, hogy a magyar Liszt-életrajz hiányát pótoljam, hanem főleg az a gondolat, hogy kimutassam, amit a külföldiek tagadni szeretnek, itthon könnyelmű tudatlanságból nem egyszer kétségbe vonnak: Liszt Ferenc magyarságát. Bizonyítani akarom művemben, hogy Liszt nem csupán szülöttje volt hazánknak, hanem büszkén mindig magyarnak is vallotta magát.” – hanzott el a szerző ars poeticája az előszóban. Somssich könyve többek között azért tekinthető műtörténeti értelemben releváns művészéletrajznak, mert már a bevezetőben részletesen felsorolta forrásait.⁶⁴¹

Ami különösen feltűnő és dolgozatom megközelítésének szempontjából rendkívül érdekes, hogy a címlap mellett elhelyezett képes mellékleten kívül, ebben a könyvben sincs egyetlen további figurális illusztráció, de még csak egy kotta-kézirat másolatának reprodukciója sem. (150. kép) A közölt reprodukció ugyanakkor, egyből egy unikális előképre vezethető vissza. A fénykép Madarász Viktor⁶⁴² egyik alkotását ábrázolja, amit Henri Lehmannak az ifjú Lisztet megjelenítő festménye másolatáról készített, és akkoriban a Nemzeti Zenede tulajdonában volt.

A századfordulós kiadványokat jellemző „képdömpinghez” képest, a Somssich-féle életrajzban szembeötlő „képhiány” egyrészt arra a következtetésre engedett jutni, hogy az 1920-as években a háború és a gazdasági válság által sújtott világban, ami érintette a könyvkiadást és a nyomdaipart, csak valóban kiváltságos, támogatott kiadók számára tette

---

⁶⁴⁰ SOMSSICH A., Ifj.: *Liszt Ferenc élete*. i. m.

⁶⁴¹ „*Könyvem megírására adatgyűjtő, hosszú éveken át készültem. Az adatokat régi újságok, magánlevelezések, szóbeli közlések, emlékezések szolgáltatták. Segítségemre volt: Batka János, Blaskovich Miklósné, Göllerich Ágoston, Hampel Józsefné, Hohenlohe Mária hercegnő, Helbigné, Kern Aurél, Mihalovich Ödön, Reusz Eduard, Stradal Ágoston, Schmalhausen Lina, gr. Teleki Jánosné, Thomán István, Végh János, Wagner Richardné. Köszönetet mondok valamennyinek.*” Uo. i. m. Előszó

⁶⁴² Madarász Viktor (1830–1917) magyar festő. Liszt egyik tanítványával, Reményi Edével állt szorosabb kapcsolatban. Az ő számára készített két Liszt-portré másolatot (Eckhardt Mária megfogalmazása szerint parafrázist) Henri Lehmann 1839-ben festett Liszt Ferenc portréja után. A Somssich Andor életrajzban reprodukált eredeti festmény Reményi Ede hagyatékából került a Szépművészeti Múzeumba 1911-ben, Reményi Antal ajándékaént. Innen ment át a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába. Jelenleg a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban látható.; LEHMANN, Henri után MADARÁSZ Viktor: *Liszt Ferenc, olajfestmény*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 1312.; ECKHARDT, M.: *Liszt Ferenc Emlékmúzeum*. i. m. 78–79. o. 167.

lehetővé gazdagabban illusztrált könyvek készítését. Mindez az első világháború utáni retorziótól szenvedő Magyarországon talán még fokozottabban éreztethette hatását. Másrészt viszont megfigyeltem azt is, hogy ezekben az években még a magukat „képesnek” hirdető irodalmi- és művészeti folyóiratok sem sűrűn közöltek illusztrációkat. Úgy tűnik, hogy az irodalmi körökben és az általuk fenntartott fórumokon, mintha nem lett volna igény a képek nagyobb mértékű „fogyasztására,” ami csak az évtized második felében változott, akkor azonban éppen az ellenkezőjére.⁶⁴³ A Somssich könyve esetében észlelt képhiány ezért, talán azzal a ténnyel is összefügg, hogy a Magyar Irodalmi Társaság gondozásában jelent meg.

A korszak hazai Liszt-kutatásának legfőbb irányát a továbbiakban is D’Izoz Kálmán határozta meg, akinek nem szűnt meg a Liszt Ferenc munkássága iránti érdeklődése amellet sem, hogy más zenetörténeti témákkal foglalkozott. 1926-ban tanulmánya jelent meg *Liszt Ferenc három kiadatlan levele Mosonyi Mihályhoz* címmel a *Magyar Könyvszemlében*, 1929-ben pedig *Liszt és Budapest* című munkája a *Muzsika* című szakfolyóiratban.⁶⁴⁴

A *Muzsika*, mint zeneművészeti, zenetudományi és zenekritikai szakfolyóirat különösen is jelentős a Liszt-kultusz magyarországi ápolásának történetében. A lapot 1929-ben indították, és a teljes legelső számát Liszt Ferenc emlékének, valamint az addigi magyarországi Liszt-kutatás eredményei bemutatásának szentelték. Az első körben két évig megjelenő – majd csak 1958 után újrainduló – folyóirat⁶⁴⁵ főszerkesztője ekkor Papp Viktor volt, és a társszerkesztői között Stefániai Viktor és Major Ervin mellett, Koudela Gézáttal találjuk.

„LISZT FERENC tündöklő nevével indítjuk útjára folyóiratunkat. Világhorizontot átküllöző szellemét választjuk vezérünknek, s apostoli alakjára úgy nézünk fel, mint patrónusunkra. Ragyogó írói tolla árnyékában szerényen meghúzódva, ugyanazt a célt ugyanolyan hittel akarjuk szolgálni, mint ő tette. Ez a cél: a magyar zeneművészet előbbrevitele. (...) Liszt Ferenc sokrétű egyéniségében, ha zeneköltői munkásságától

---

⁶⁴³ Ez a képnélküliség megfigyelhető például az 1921 és 1944 között megjelenő erdélyi *Pásztortűz* című folyóirat illusztrációi esetében is.; APOR E.: *A Pásztortűz (1921–1944) című folyóirat illusztrációi és kapcsolata az erdélyi fotográfiával*. i. m. (Kézirat)

⁶⁴⁴ D’ISOZ K.: *Liszt Ferenc három kiadatlan levele Mosonyi Mihályhoz*. i. m.; D’ISOZ K.: *Liszt és Budapest*. i. m.

⁶⁴⁵ 1929 és 1930-ban, első évben összevont számokkal tizenegy, második évben hasonlóképpen összevont számokkal együtt már kevesebb, összesen öt száma jelent meg. Liszt Ferencről az 1929-es első számon kívül a későbbiekben is cikkeztek. A folyóirat 1930-ban megszűnt. PAPP V. (Főszerk.) *Muzsika* i. m.; Ugyanezen a néven 1958-ban indult újra egy szakfolyóirat, ami 2018-ig jelent meg.

eltekintünk, elsősorban azt a messze kiható tevékenységet csodáljuk, melyet, mint mélyreható gondolkodó, tündöklő szépíró, finomlelkű esztétikus és bátor műkritikus fejtett ki. Írásművészetének hat kötete nem vált tündöklő multtá, hanem eleven élet ma is, mely a könyvespolcokról rádióhullámként száll szerteszét. Liszt neve: zenetudományi, zeneművészeti és kritikai program is. A mi programunk! De ezen felül még egy ok készlet arra, hogy mindenütt jelenlévő alakjára élesebben rávilágítsunk: A magyar Liszt-kultusz megteremtése. Liszt ma aktuálisabb, mint valaha. Szelleme gigászi méretekben nő. Sajnos, inkább külföldön, mint nálunk. Ezt az elmaradottságot nemcsak be kell hoznunk, hanem arra kell törekednünk, hogy nemzetiszínű zászlónk legyen a Liszt-világkultusz vezére. (...)” – hangzott el a bevezetőben,⁶⁴⁶ amit Klebelsberg Kunó és Serédi Jusztinián üdvözlő szavai, valamint Apponyi Albert gróf, Vincent d’Indy, Mihalovich Ödön, Wlassich Gyula báró, gróf Zichy Jánosné, Majláth József gróf, Plotényi Nándor, Bókay János és Thomán István személyes Liszt-élményeiről szóló visszaemlékezései követték.

A bevezető, forrás értékű memoárok után, a tudományosság igényével megírt, jegyzetelt szakcikkek következtek a *Tanulmányok* rovatban, melyek Liszt személyiségének és munkásságának különböző aspektusait – a muzsikus magyarságát, vallásosságát, budapesti szerepléseit és különböző városokkal (Pozsony, Kalocsa) és intézményekkel (Zeneművészeti Főiskolával) való kapcsolatát, műveinek bizonyos speciális csoportjait (rapszódiait vagy Schubert-átdolgozásait) – elemezték és járták körül, és amelyeken keresztül egy olyan művészéletrajz és életmű képe bontakozik ki, ami leginkább a kaleidoszkóp által létrehozott képekhez hasonló.

E kaleidoszkóp-képnek a két legnagyobb elemét egyértelműen Liszt magyar identitásának kérdésköre és az egyházi művészete jelenti, és erre a szakmai irányzatra reflektált hét évvel később az 1936-os emlékévi Szervező Bizottsága. A folyóirat a tanulmányok után autentikus forrásokat (például Liszt-levél átiratokat) közlő *Adattárnak* nevezett fejezettel, valamint egy különálló *Egyházi zene* rovattal folytatódott, végül a már sokat idézett Kozocsa Sándor által összeállított *Magyar Liszt-bibliográfiával* (és előfizetési felhívással) zárult.

Az 1929-es, teljes mértékben Liszt Ferencnek szentelt lap már illusztrált kiadás volt, ráadásul olyan, amit összevetve akár csak a *Muzsika* folyóévben megjelent többi számával, a nagyon sok képet tartalmazott.

---

⁶⁴⁶ Uo. o. n.

Az illusztrációk között nagyjából háromféle típust különböztettem meg. Egyikük a címlapkép, ami jelen esetben a Barabás Miklós által festett, 1847-ben keletkezett magyar ruhás Liszt Ferenc portré reprodukciója. (151. kép) A következő nyolc darab képtábla több tanulmány és rovat között szóródik szét. Az első hat tábla többségében figurális, Liszt portrékat ábrázolnak. Az utolsó kettő pedig tisztán írott forrásokat. A figurális képek nagyobb része képzőművészeti alkotások után készült reprodukció. Az előképeket Lütgendorff Ferdinánd,⁶⁴⁷ Perlasca Domokos,⁶⁴⁸ Joseph Séraphine Fortuné Layraud⁶⁴⁹ és Munkácsy Mihály⁶⁵⁰ alkotta. (152., 156.–157. képek) A többi Liszt-portré, amelyeken a muzsikus jellemzően papi ruhában látható, fotografiai előképekkel rendelkeznek. Az II. táblán Liszt összefonott karral ül. (153. kép) A kép prototípusa Joseph Albert, korábban Stella festményével kapcsolatban már megemlített, Liszt Ferencet ábrázoló fényképe, amit Münchenben készített és Ernst Burger fotótörténész 1867 szeptemberére datált.⁶⁵¹ (123. kép) A III. tábla bal oldalán, az ülő Liszt abbét megjelenítő kép eredeti felvételét vélhetően Canzi és Heller műtermében⁶⁵² vették fel 1865 augusztusában. A jobboldali csoportkép előképének készítője egyelőre ismeretlen. (154. kép) A IV., VII–VIII. képtáblák írott emlékek reprodukciói. (155., 158–159. képek) A címlapkép és a képtáblák ábrázolásai mellett a harmadik típust a közvetlenül valamely szacikkhoz kapcsolódó illusztráció adja. Ebből összesen kettőt említhetek meg. Egyikük Liszt pozsonyi koncertműsora, ami Benyovszky Károly *Liszt Ferenc Pozsonyban* című cikkének, a másikuk Liszt konfrateri kinevezésének dokumentuma, ami a szerzői megjelölés nélküli *Liszt és Szent Ferenc rendje* című adattári adalék képes melléklete. (160–161. képek)

D'Isoz Kálmán 1934-től rövid időre a Nemzeti Múzeum főigazgatója lett. Az intézmény irányítását tőle vette át Zichy István gróf. D'Isoz Kálmán együttműködésben Bartha Dénessel, ekkor indította a *Musica Hungarica* című sorozatot is. De dolgozott a *Zenészet* című folyóirat rendszeres írójaként is. A múzeumból hamarosan nyugdíjba ment, és a

---

⁶⁴⁷ Ferdinand Karl Theodor Lütgendorff-Leinburg (1785–1858) német festő és grafikus.; Báró Lütgendorff-Leinburg Ferdinánd rajza. (1826) Uo. I. t.

⁶⁴⁸ Perlasca Domokos (1801–1846) magyar grafikus művész, rézmetsző.; Liszt Ferenc. Perlasca Domokos rézmetszete (1840) Uo. I. t.

⁶⁴⁹ Joseph Séraphine Fortuné Layraud (1833–1913) francia festő.; Liszt Ferenc. Fortuné J. S. Layraud festménye (Szépművészeti Múzeum) Uo. V. t.

⁶⁵⁰ Liszt Ferenc. Munkácsy rajza (Páris, 1886) Uo. VI. t.

⁶⁵¹ BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 54–55. 81.

⁶⁵² Canzi és Heller magyar fényképész páros Pesten, a Kristóf tér 4. szám alatt működtek, 1860 és 1870 között. Uo. p. 32–33. 46–49.

Zeneművészeti Főiskola titkári, majd főtítkári pozíciójába helyezték át, amit 1943-ig töltött be.

Már ebben a minősítésében folytatta (többek között) a Liszttel kapcsolatos kutatásait. 1934 és 1935 között publikálta például *Liszt Ferenc és a Zeneakadémia* című írását *A Zenében*, egy évvel később ugyanitt, *Liszt a képzőművészetben* című, számottevő illusztrációk nélküli tanulmányát.⁶⁵³ Ez utóbbival lényegében a Liszt képi ikonográfiájával foglalkozó hazai- és nemzetközi (Vayer Lajos koncepcióját követő) kutatásokba kapcsolódott be, amit ekkor leginkább Csatkai Endre, Mátéka Béla és Robert Bory neve fémjelzett a számára.

Főtítkári minősítésében és az 1911-es tárlat tapasztalatai nyomán támogatta az 1936-os Liszt Ferenc-émlékév magyarországi programsorozatát. Mint zenetörténész továbbra is, és mindvégig foglalkozott Liszt Ferenc életművével. Az *Országos Magyar Királyi Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Évkönyvének* 1937 és 1938, valamint 1941 és 1942-es évfolyamaiban is jelentek meg *Liszt Ferenc írásai tükrében* és *Liszt három Petrarca szonettjéről* szóló tanulmányai.⁶⁵⁴

VII.F. AZ 1936-OS LISZT FERENC-EMLEKÉV: DR. BARTHA DÉNES MÚZEUMI LISZT-INTERPRETÁCIÓJA

A következő jelentősebb Liszt-ünnepségre 1936-ban került sor. Ekkor a művész születésének százhuszonötödik, halálának ötvenedik jubileumi évfordulójáról megemlékeztek meg a világban. Az államilag finanszírozott, széleskörű nemzetközi érdeklődést kiváltó emlékév programjait hivatalosan a Liszt Ferenc Emlékévet Végrehajtó Bizottság, a Hubay Jenő elnökletével megalakult Országos Liszt Ferenc Társasággal karöltve bonyolította le Magyarországon.

Jóllehet a nagyszabású rendezvény 1935. október 21-én indult és 1936. október 22-én ért véget,⁶⁵⁵ a készülődést már 1935 szeptemberében megkezdték, melynek legkiemelkedőbb fóruma a rádió „tervszerű propaganda műsora” volt. E korai lelkesedésnek köszönhetően, később a magyar programhoz igazították a nemzetközi ünneplést is.⁶⁵⁶

---

⁶⁵³ D'ISOZ K.: Liszt a képzőművészetben. *A Zene* i. m.; Joseph Kriehuber egyik, Lisztet magyaros ruhában ábrázoló körrajzát közölte. Uo. 159. o.

⁶⁵⁴ D'ISOZ K.: Liszt Ferenc írásai tükrében. i. m.; D'ISOZ Kálmán: Liszt három Petrarca szonettjéről. i. m.

⁶⁵⁵ ISMERETLEN: Elkészült a Liszt-émlékév programja. *Magyar Országos Tudósító* i. m. (Kézirat) o. n.

⁶⁵⁶ NOVÁGH Gy.: A Liszt-év mérlege. *A Zene* i. m. 111. o.

A Végrehajtó Bizottság tiszteletbeli elnökei dr. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszter, József királyi herceg, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, dr. Sipőcz Jenő, Budapest Székesfőváros főpolgármestere voltak. A bizottsági elnök dr. Ugron Gábor valóságos belső titkos tanácsos, az Országos Irodalmi- és Művészeti Tanács elnöke volt. További tagok dr. Dohnányi Ernő zeneművészeti főiskolai igazgató, dr. Fellner Alfréd az Operabarátok Egyesületének alelnöke, dr. Hlatky Endre, a Rádió igazgatója, dr. Hubay Jenő, a Zeneművészeti Főiskola örökös elnöke, Márkus László, a Magyar Királyi Operaház igazgatója, Szendy Károly, Budapest Székesfőváros polgármestere, ifjabb dr. báró Wlassics Gyula helyettes államtitkár, gróf Zichy Jánosné, az Országos Liszt Ferenc Társaság elnöke voltak. Az ügyvezető igazgató Novágh Gyula népművelési felügyelő, az Országos Liszt Ferenc Társaság igazgatója, a művészeti előadó pedig dr. Koudela Géza, a Zeneművészeti Főiskola tanára volt.⁶⁵⁷

A megnyitó napján délelőtt a budavári Nagyboldogasszony-templomban Glattfelder Gyula csanádi püspök ünnepi szentmisét celebrált, ahol a templomi ének- és zenekar rendhagyó módon nem a *Koronázási*, hanem az *Esztergomi misét* adta elő, amit Sugár Viktor vezényelt.⁶⁵⁸ A mise után Liszt érdemeit törvénybe foglalták a képviselőházban.⁶⁵⁹ A vallás- és közoktatásügyi miniszter két rendelettel járult hozzá a Liszt-kultusz terjesztéséhez: az egyikben az iskolákat kötelezték Liszt-ünnepségek megtartására, a másikban a népművelési mozgalmakat ismeretterjesztő tevékenység folytatására.⁶⁶⁰ A Liszt Társaság díszgyűlésére aznap délután került sor a Zeneművészeti Főiskola nagytermében, ahol szintén jelen voltak a kormány és a diplomáciai testület tagjai, a korabeli zenei élet vezető egyéniségei és intézményi képviselői.⁶⁶¹ (162. kép) Az ülést a Liszt Társaság elnöke és gróf Zichy Jánosné Margit Johanna nyitotta meg. Zichy Margit beszédjében kifejezte Liszt iránti tiszteletét, egyben tolmácsolta Tasnády Nagy András államtitkár, vallás- és közoktatásügyi miniszter

---

⁶⁵⁷ BARTHA D.: Liszt Ferenc emlékkiállítás. Leíró lajstrom. i. m. o. n.; A megnyitó-ünnepségek programját az Observer is közölte. Liszt-ünnepségek Magyarországon. Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Lapszemle 1935. október/1., Angol lapszemle 1935. október 15., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K szekció, 3. o. 11. (805; Kézirat)

⁶⁵⁸ ISMERETLEN: A Liszt Ferenc Társaság honlapja. <http://www.lisztsociety.hu/tortenet2.htm> (Letöltés ideje: 2023. január 10.)

⁶⁵⁹ ISMERETLEN: Elkészült a Liszt-emlékév programja. *Magyar Országos Tudósító* i. m. (Kézirat) o. n.

⁶⁶⁰ NOVÁGH Gy.: A Liszt-év mérlege. *A Zene* i. m. 115–116. o.

⁶⁶¹ A Liszt Ferenc Emlékév ünnepélyes megnyitása a Zeneművészeti Akadémián. *A Kecskeméti Közlöny képes híradója* i. m. o. n.; NOVÁGH Gy.: A Liszt-év mérlege. *A Zene* i. m. 116. o.

gondolatait is. Ezután a díszgyűlés ünnepi szónoka, Peter Raabe⁶⁶² a zongoravirtuóz egyéniségét, szakmai nagyságát méltatta.

Úgy az emlékévé, mint Raabe gondolatainak központi eleme volt, hogy Liszt „mindenkor magyarnak érezte és vallotta magát, és ezt tettekkel is bizonyította.” Az esti operaházi díszhangversenyen elhangzott a zeneszerző *Hungária* című szimfonikus költeménye és *A művészekhez* (An die Künstler) című férfikari műve, valamint részletek csendültek fel a *Szent Erzsébet legendája* oratóriumból és a *Hungária-kantátából*.⁶⁶³

A hivatalos megnyitót követően világszerte folytatták az ünneplést.⁶⁶⁴ Többek között a *Prágai Magyar Hírlap* is nyilvánosságra hozta a programleírást. Budapesten minden hónapban „kimagasló, Liszt géniuszához méltó ünnepséget” terveztek:⁶⁶⁵ 1935. október 22-én egy, a pesti Vigadóban elhelyezendő Liszt-emlékművet avattak fel, és még aznap este a Zeneművészeti Főiskola megtartotta saját ünnepélyét, ami részben az Andrassy út és Vörösmarty utca sarkán lévő emléktábla előtt zajlott.⁶⁶⁶ Ugyanezt az emlékművet 1936 januárjában Liszt unokája megkoszorúzta. (163. kép)

1936. május elsejéig a fővárosi és vidéki zenei egyesületek által megrendezett hangversenyekre és más kapcsolódó eseményekre számíhattak az érdeklődők. A Társaság májusban egy vonatkozó zenei kongresszust, a Júniusi Hetek⁶⁶⁷ keretében a Nemzeti Múzeum emlékkiállításának megnyitását, egy balettelőadást, Dohnányi vezényletével egy filharmóniai koncertet, valamint egy-egy szabadtéri előadást irányzott elő. (164. kép)

1936. július 31-én, a muzsikus halálának évforduló-napján a budapesti Szent István Bazilikában⁶⁶⁸ emlékmisét, majd egy Doborjánba tartó országos zarándoklatot terveztek, szintén a Társaság szervezésében.⁶⁶⁹ Ünnepi gyászmisét mutattak be Budapesten a Ferencesek

---

⁶⁶² Peter Raabe (1872–1945) német zeneszerző és karmester, Liszt egyik jelentős életrajzírója.

⁶⁶³ ISMERETLEN: A Liszt Ferenc Társaság honlapja. i. m. (Letöltés ideje: 2023. január 10.)

⁶⁶⁴ „A megnyitó ünnepségek után »alig múlt nap, hogy a fővárosban vagy az országban ne lett volna Liszt-hangverseny vagy Liszt-ünnepség.«” ISMERETLEN: A Liszt Ferenc Társaság honlapja. i. m. (Letöltés ideje: 2023. január 10.)

⁶⁶⁵ ISMERETLEN: Elkészült a Liszt-emlékévé műsora. *Prágai Magyar Hírlap* i. m. 8. o.

⁶⁶⁶ A Főiskola az ünnepi év során minden hangversenyén és rendezvényén hódolt Liszt emléke előtt és 1936. október 22-én is tartottak ünnepi záróhangversenyt. NOVÁGH Gy.: A Liszt-év mérlege. *A Zene* i. m. 116. o.

⁶⁶⁷ ISMERETLEN: Elkészült a Liszt-emlékévé programja. *Magyar Országos Tudósító* i. m. (Kézirat) o. n.

⁶⁶⁸ Uo.

⁶⁶⁹ Ez a program 1936. augusztus 2-án valósult meg. „Liszt Ferenc vonat indul Sopronba, ahol délelőtt ünnepség lesz, délután átmennek Doborjánba.” – értesítette a Liszt-emlékévé Végrehajtó Bizottsága Hubay Jenőt, kérve, hogy vegyen részt ezen az eseményen. ISMERETLEN: A Liszt Ferenc Társaság honlapja. i. m. (Letöltés ideje:

belvárosi templomában, amit Pater Scheirich Bonaventura ferences tartományfőnök celebrált, és amiről 1936. augusztus 1-jén közöltek képes beszámolót.⁶⁷⁰ (165. kép) Az év folyamán egyébként a legtöbb templomban rendszeresen adtak elő Liszt darabokat.⁶⁷¹ 1936. október 22-én, Liszt születésnapja fordulóján pedig egyszerre valósították meg a fővárosban a *Krisztus oratórium* díszhangversenyét és Stróbl Alajos szobrának elhelyezését a Zeneakadémia előtt.⁶⁷²

Már az 1935-ös év végétől datálható több új, kifejezetten az emlékévként alkalmából írt Liszt-életrajz, valamint a művész munkásságával foglalkozó zenetörténeti és muzikológiai, vagy művészettörténeti-ikonográfiai szócikk, kiadvány megjelenése. Gárdonyi Zoltánnak a *Musicologia Hungarica*-ban közölt, Liszt magyar stílusáról szóló tanulmánya, vagy *A Zenében* olvasható dolgozatokon kívül, a Liszt-irodalom addigi terméséről Koch Lajos írt kétezer címszavas bibliográfiai kísérletet.⁶⁷³

Novágh Gyula *A Liszt-év mérlege* című összefoglalójában ugyan nem emelte ki külön, de magyar viszonylatban Koudela Géza írásai szintén jeletősek voltak, aki már 1935-ben cikket írt az *Élet* folyóiratba, *Liszt Ferenc emlékévként* címmel.⁶⁷⁴ Koudela az említett előharangozón kívül, 1936-ban több előadást tartott a muzsikusról, és ekkor készült el illusztrált Liszt-monográfiájával,⁶⁷⁵ ami lényegében a hazai emlékévként hivatalos művészéletrajza volt. (166. kép) Ezt nem csak az a tény támasztja alá, hogy Ugron Gábor a mű bevezetőjében egyértelműen írt Koudela megbízásáról és ennek megfelelően méltatta kutatásának érdemeit, hanem még szembetűnőbb módon azáltal, hogy a könyv borítójára az emlékévként Jeges Ernő-féle plakátjának egy adaptációja került. (167. kép)

2023. január 10.); A végrehajtó bizottság, a Társaság, a Rádió, a Zeneművészeti Főiskola, Sopron városa és Zeneegyesülete nevében érkező küldöttség megkoszorúzta a szülőháznál elhelyezett emléktáblát. NOVÁGH Gy.: *A Liszt-év mérlege*. *A Zene* i. m. 117. és 122. o.

⁶⁷⁰ „Ünnepi gyászmise a Ferencesek belvárosi templomában Liszt Ferenc halálának ötvenedik évfordulóján. Fent: Hlatky Endre, a rádió igazgatója, Isoz Kálmán, a Zeneművészeti főiskola főtákarosa, Barsy Aladár min. tanácsos, a kormány képviselőjében és Dréhr Endre őrnagy, József kir. herceg képviselőjében a gyászmisén. Balra: a katafalk.” *Képes Pesti Hírlap* i. m. o. n.; NOVÁGH Gy.: *A Liszt-év mérlege*. *A Zene* i. m. 122. o.

⁶⁷¹ NOVÁGH Gy.: *A Liszt-év mérlege*. *A Zene* i. m. 116–117. o.

⁶⁷² ISMERETLEN: Elkészült a Liszt-emlékévként műsora. *Prágai Magyar Hírlap* i. m. 8. o.

⁶⁷³ KOCH L. (Közread.): Liszt Ferenc: bibliográfiai kísérlet. i. m.; Koch munkájához írta Antos Kálmán 1942-ben saját – fentebb már többször idézett – kiegészítését. ANTOS K.: *Liszt Ferenc és a magyar zeneirodalom*. i. m.

⁶⁷⁴ KOUDELA G.: Liszt Ferenc emlékévként. *Élet* i. m. 432–434. o.

⁶⁷⁵ KOUDELA G.: Liszt Ferenc. i. m.; Az életrajzot a későbbiekben még részletesebben elemzem.

Ugyanide sorolhatjuk a már említett *Liszt a miénk!* című, Hubay Jenő és Bartók Béla szellemi védnöksége alatt készült tanulmány-gyűjteményt,⁶⁷⁶ Bartha Dénes művészéletrajzát, valamint azokat a kifejezetten képi-ikonográfiai és ismeretterjesztő munkákat, melyek között említésre méltóak Csatkai Endre,⁶⁷⁷ Robert Bory,⁶⁷⁸ Werner Füssmann és Mátéka Béla⁶⁷⁹ könyvei. Az új kiadványok többsége kapható volt az 1936-os budapesti könyvnapokon.⁶⁸⁰

Az emlékévé továbbá lehetővé tette több új zenei mű megalkotását is. Híre ment Eszternelki Szacs vay Zsuzsánna⁶⁸¹ hegedű-előadása sikerének a polgári iskolások által megrendezett ünnepségen. Az év ösztöndíjasa pedig Vásárhelyi Magda⁶⁸² lett. (168–169. képek) Bartók Béla Liszt-problémákról tartott székfoglaló előadást a Tudományos Akadémián,⁶⁸³ és Kodály Zoltán ebben az évben dolgozta fel Vörösmarty Mihály *Liszt Ferenchez* című versét, amivel egyformán hódolt a költő és a zeneszerző emléke előtt.⁶⁸⁴ (170. kép)

---

⁶⁷⁶ HUBAY J. (Előszó): *Liszt a miénk!* i. m.; A kiadvány képes mellékletét a későbbiekben ismertetem.

⁶⁷⁷ CSATKAI, A.: *Bersuch einer Franz Liszt Ikonographie.* i. m.

⁶⁷⁸ BORY, R.: *La vie de Franz Liszt par l'Image.* i. m.

⁶⁷⁹ Dr. Mátéka Béla nevéhez összesen négy Liszt-monográfia fűződik: az 1936-ban Werner Füssmann-al együtt szerzett *Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild* (Liszt Ferenc. Egy művészéletrajz szavakban és képekben); a László Zsigmond által 1967-ben posztumusz, németül közreadott *Franz Liszt. Sein Leben in Bildern* (Liszt Ferenc. Élete képekben); valamint az 1978-ban magyarul és franciául közreadott változatok, a *Liszt Ferenc élete képekben és dokumentumokban*, illetve *Franz Liszt par l'Image* (Liszt Ferenc képeken) című könyvek. FÜSSMANN, W.–MÁTÉKA B.: *Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild.* i. m.; LÁSZLÓ, Zs.–MÁTÉKA, B. (Hersg.): *Franz Liszt. Sein Leben in Bildern.* i. m.; LÁSZLÓ, Zs.–MÁTÉKA, B. (Hersg. v.): *Liszt Ferenc élete képekben és dokumentumokban.* i. m.; LÁSZLÓ, Zs.–MÁTÉKA, B. (Hersg.): *Franz Liszt par l'Image.* i. m.; A László Zsigmond-féle könyvekről írt ECKHARDT M.: *Új Liszt Könyvek. Muzsika* i. m. 32. o.

⁶⁸⁰ ISMERETLEN: Elkészült a Liszt-emlékévé műsora. *Prágai Magyar Hirlap* i. m. 8. o.

⁶⁸¹ „Eszternelki Szacs vay Zsuzsánna a budapesti polgári iskolák Liszt Ferenc-ünnepélyén a »Szerelmi álmokat« játszotta hegedűn.” *Képes Pesti Hirlap* i. m. o. n.

⁶⁸² Brunhuber felvétele: „(...) Vásárhelyi Magda, az idei Liszt-ösztöndíj nyertese szerdán zongorázott a rádióban.” *Képes Pesti Hirlap* i. m. o. n.

⁶⁸³ BREUER J.: Liszt Ferenc emlékezete. IV. Az utókor szava. *Kelet Magyarország* i. m. 8–9. o.; „Bartók Béla, a Magyar Tudományos Akadémián tartott székfoglalóján Liszt Ferenc szerzeményeiről beszélt.” *A Kecskeméti Közlöny képes híradója* i. m. o. n.

⁶⁸⁴ KÖRBER T.: Az irodalom és a zene kapcsolata Kodály életművében. *Forrás* i. m. 59. o.

Érdeemes itt megemlítenem azt, hogy 1936. július 15-én, a XXI. törvénycikkben⁶⁸⁵ kétszázezer „Liszt Ferenc emlékét megörökítő” ezüst kétpengős kibocsátását rendelték el.⁶⁸⁶ (171.a–b. képek)

A magyar fővárossal természetesen együtt ünnepelt a vidék, melynek során az olyan, egykor Liszt Ferenc életében fontos szerepet betöltő helyszínek kerültek előtérbe, mint amilyen Esztergom, Sopron vagy Szekszárd volt. De például Szombathely, Eger és Szeged városa is önállóan készült egészen nagyszabású programokkal. (172. kép) Szegeden már 1935-ben teret neveztek el a muzsikusról, és évközben legalább két hangversennyel, valamint egy szabadtéri előadással emlékeztek meg róla.⁶⁸⁷ Kiemelt jelentőségű program volt az 1936. június 28. és 29. között, Szombathelyen megrendezett XXIV. Országos Dalosverseny- és Liszt-ünnepély.⁶⁸⁸ Az emlékév szervezőbizottsága továbbá népszerűsítő előadások megtartását tervezte a kisebb falvakban, településeken.⁶⁸⁹

Érdekes beszámolók születtek a liszti oeuvre-ben ugyancsak jelentős, az ország akkori határain kívül eső helyszíneken⁶⁹⁰ zajló megemlékezésekről, eseményekről. Úgy tűnik, hogy

---

⁶⁸⁵ „1936. évi XXI. törvénycikk: Liszt Ferenc emlékét megörökítő kétpengős ezüstérmék veréséről (Kihirdetve: 1936. VII. 15.) 1. § Amidőn a magyar nemzet nagy fiának, Liszt Ferencnek ihletett zeneköltészetét és művészetét - amellyel nevének és hazájának világszerte el nem múló dicsőséget szerzett - emlékév tartásával ünnepli: e kegyelet méltó kidomborítása végett a törvényhozás elrendeli, hogy az 1929:XXVI. törvénycikk értelmében verendő ezüstérmék közül kétszázezer darab kétpengős érmét Liszt Ferenc, a nagy magyar zeneköltő emlékének megörökítésére kell verni. 2. § Jelen törvény kihirdetése napján lép hatályba.” NETJOGTÁR. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=93600021.TV&targetdate=&printTitle=1936.%20%C3%A9vi%20XXI.%20%C3%B6rv%C3%A9nycikk&dbnum=77&referer=1000ev> (Letöltés ideje: 2023. január 10.)

⁶⁸⁶ Az 1936-os Liszt-emlékévként kibocsátott ezüst kétpengős. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Éremtár, Ltsz.: MNM ÉT B 163. 936. 3.

⁶⁸⁷ ISMERETLEN: Elkészült a Liszt-emlékévként műsora. *Prágai Magyar Hírlap* i. m. 8. o.

⁶⁸⁸ POLGÁR I.: A szombathelyi 24. Országos Dalosverseny és Liszt Ferenc ünnepély hivatalos útmutatója: 1936. jún. 28–29., Szombathely. *Vas megyei Időszaki Lapok* i. m. o. n.; A Soproni Múzeum őrzi a II. helyezett Hegykői Vegyeskar, Gács Lajos által készített emlék-plakettjét. GÁCS Lajos: A szombathelyi 24. Országos Dalosverseny- és Liszt-ünnepély II. díjának plakettje, elnyerte a Hegykői Vegyeskar, 1936, Sopron, Soproni Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény, Ltsz.: SOM. HT. 64. 1. 16.

⁶⁸⁹ ISMERETLEN: Elkészült a Liszt-emlékévként programja. *Magyar Országos Tudósító* i. m. (Kézirat) o. n.

⁶⁹⁰ „Liszt Ferencről méltató emlékcikket hoz ma az Erdélyi Hírlap és a Szabadság (27) is.” Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Lapszemle 1935. október/2., Erdélyi és román lapszemle 1935. október 28., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K szekció, 11. o. 31. (1547; Kézirat); A Liszt-ünnepségeket tartó külföldi országok között élen járt Ausztria, Németország, Franciaország, Olaszország, Lengyelország és az Északi Államok. De a magyar művészek külföldi fellépéseit szintén számontartották: a

1936-ban Bayreuth mellett a Liszt ifjúkori tevékenységeinek legfőbb helyszíne, Párizs járt élen az ünneplésben. Bayreuth-ban 1936 októberére terveztek ünnepi hetet, amelyre meghívták a budapesti Operaház előadóit. A rendezvény olyan jól sikerült, hogy novemberben egy Hermann Hahn műve után készített büsztöt ajándékoztak a magyar Operaháznak.⁶⁹¹ (173–177. képek)

A júniusi párizsi ünnepségek kapcsán a *Képes Pesti Hírlap* és a *Budapesti Hírlap képesmelléklete* is közölt több felvételt, köztük annak az emléktáblának a felvételét, amit a centenárium alkalmából a Salle Érard⁶⁹² oldalán helyeztek el. Ezzel felidéztek azt, hogy a művész 1828 és 1878 között gyakran szállt meg ebben az egyszerre szálloda és koncertterem funkcióját betöltő, a 18. századtól az Érard hangszerkészítő család tulajdonát képező épületben. (Liszt természetesen rendelkezett általuk gyártott zongorával is.) Az ünnepi beszédet gróf Khuen-Héderváry Sándor párizsi magyar nagykövet mondta.⁶⁹³ (178–180. képek) Említésre méltóak Haraszti Emilnek az alkalomból tartott *Liszt és Párizs* című előadásai,⁶⁹⁴ valamint az emlékév hatására róla írt további publikációi.⁶⁹⁵ Haraszti egyébként 1927 óta élt a francia fővárosban.

---

helyszínek között Tokió emelkedett ki. Az összegző leírásokat lásd NOVÁGH Gy.: A Liszt-év mérlege. *A Zene* i. m. 112–115. o.; Az ünneplő városok: Raiding, Párizs, Weimar, Róma és Bayreuth.

⁶⁹¹ „Pénteken leplezték le ünnepélyesen az Operaházban Liszt Ferenc szobrát, amelyet Bayreuth városa ajándékozott az Operának nagyszerű bayreuthi vendéjátéka emlékére. Fent: Hubay Jenő, Tasnády Nagy András államtitkár, a kultuszminiszter képviselője, Mackensen György budapesti német követ és Némethy Károly tanácsnok az ünnepségen. Baloldalon: fent Schlumprecht bayreuthi főpolgármester, lent Márkus László, az Operaház igazgatója, beszédet mondanak a Liszt-szobor leleplezésén.” *Képes Pesti Hírlap* i. m. o. n.

⁶⁹² Az emléktábla felirata: „DANS CETTE MAISON/ LE MAÎTRE HONGROIS/ FRANÇOIS LISZT/ FUT ACCUEILLI PAR/ LA FAMILLE ERARD/ DE 1828 À 1878./ HIRHEDETT ZENÉSZE A VILÁGNAK/ BÁRHOVÁ JUSS. MINDIG HŰ ROKON.” „Emléktáblát lepleztek le Liszt Ferenc centenáriuma alkalmából a párisi »Salle Érard« falán.” *Budapesti Hírlap képesmelléklete* i. m. o. n.

⁶⁹³ „Párizsban ünnepélyesen leplezték le Liszt Ferenc emléktábláját egykori párizsi lakóházán. Felső kép: az ünneplő közönség első sorában Chiappe, a párizsi városi tanács elnöke, gróf Khuen-Héderváry Sándorné, Paderevszky, Ceruttiné Paulay Erzs, gróf Khuen-Héderváry Sándor párizsi magyar nagykövet, aki (jobb-oldali kép) ünnepi beszédet mondott.” *Képes Pesti Hírlap* i. m. o. n.; „Emléktáblát lepleztek le Liszt Ferenc centenáriuma alkalmából a párisi »Salle Érard« falán.” *Budapesti Hírlap képesmelléklete* i. m. o. n.

⁶⁹⁴ HARASZTI, E.: Liszt és Párizs. Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Haraszti-hagyaték. Fond 42/25.; Említi OZSVÁRT V.: Francia kapcsolat – Haraszti Emil (1885–1958) pályaképe. i. m. 13. o.; ISMERETLEN: Haraszti Emil előadása Lisztről Barcelonában. *Budapesti Hírlap* i. m. 17. o.

⁶⁹⁵ HARASZTI, E.: Liszt et la Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* i. m. p. 529–538.; HARASZTI, E.: Liszt à Paris. Quelques documents inédits I–II. *Revue Musicale* i. m. p. 241–258; 5–16.; HARASZTI, E.: Liszt Ferenc Párizsban.

A párizsi eseményhez hasonló volt a bécsi Liszt-emléktábla elhelyezése a Schottenhof falán, 1936 októberében.⁶⁹⁶ (181. kép)

Az emlékév eseményeit természetesen a legkülönbözőbb formában és fórumokon dokumentálta a magyar- és nemzetközi média. Ahogy korábban is kiemeltem, a nyomtatott sajtóban rendszeresen megjelenő írott és képes híradások mellett, a rádió műsorán is gyakrabban szerepeltek Liszt-darabok, és a muzsikusról szóló ismeretterjesztő előadások,⁶⁹⁷ amiket hazánkban és külföldön egyaránt közvetítettek. Emellett a *Magyar Világhíradó* számos alkalommal tudósított az egyes kapcsolódó programokról: például 1936 februárjában mozgóképpel számolt be a Liszt Ferenc Társaság ünnepi hangversenyéről a Vigadóban, májusban a polgári iskolások hódolatáról, júliusban pedig Liszt kismartoni szobrának leleplezéséről.⁶⁹⁸

A Liszt-centenárium országos ünnepein készülõ álló vagy mozgó képeket technikai értelemben elsõsorban a Magyar Film Iroda (MFI)⁶⁹⁹ hír- és fotoosztálya rögzítette. De nem tekinthetjük véletlen egybeesésnek azt sem, hogy az MFI közremûködött egy, az emlékév

---

Új Idõk i. m. 761–763. o.; HARASZTI, E.: Liszt und die Zigeuner. *National-Zeitung* i. m. p. 1–2.; Lásd OZSVÁRT Viktória: Haraszi Emil írásainak annotált bibliográfiája. i. m. https://zti.hu/files/mza/publikaciok/Haraszti_bibliografia_jav.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2023. szeptember 16.)

⁶⁹⁶ „Baloldali kép: Schmitz bécsi polgármester ünnepi beszédet mond a Budapest városa által ajándékozott Liszt-emléktábla leleplezésén. Az emléktáblát a Schottenhof falán helyezték el, 1869-tõl 1886-ig ebben az épületben lakott Liszt Ferenc valahányszor Bécsben járt.” *Képes Pesti Hírlap* i. m. o. n.

⁶⁹⁷ Például 1935 októberében Rudnay Lajos és Khuen-Héderváry Sándor gróf, a bécsi és a párizsi magyar nagykövetek, valamint Hauber Kamilló berlini követségi sajtóreferens szolgálati városaikban tartottak rádió-elõadásokat Lisztrõl, hangsúlyozva a zeneszerzõ magyarságát, valamint a magyar népzene nemzetközi színvonalra emelése területén elért vitathatatlan érdemeit. [Rádióbeszéd.] *Magyar Távírási Iroda hírei 1920–1956* (Országos Levéltár), *Lapszemle 1935. október/2.*, *Magyar lapszemle 1935. október 23.*, *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K szekció, 10–11. o. (1236–1237; Kézirat)*; A Liszt-év ünnepélyes megnyitójáról tájékoztatott a bécsi Reichspost és a Presse, Rudnay Lajos előadását a *N. W. Tagblatt* ismertette. *Magyar Távírási Iroda hírei 1920–1956* (Országos Levéltár), *Lapszemle 1935. október/2.*, *Oszták lapszemle 1935. október 24.*, *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K szekció, 5. o. 17. (1318; Kézirat)*; 1936. június 1-jén Pozsonyban, 17:40-kor sugároztak műsört *Liszt Ferenc és a magyar népzene. Liszt művek* címmel. ISMERETLEN: A „Komáromi Lapok” rádióműsora. *Komáromi Lapok* i. m. 10. o.

⁶⁹⁸ *Magyar Világhíradó* 624/3. <https://filmhiradokonline.hu/search.php?k=3754> (Letöltés ideje: 2023. június 17.); *Magyar Világhíradó* 639/6. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1880> (Letöltés ideje: 2023. június 17.); *Magyar Világhíradó* 648/6. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1960> (Letöltés ideje: 2023. június 17.)

⁶⁹⁹ Az MFI fotoosztálya az emlékév idején Budapesten a IX. kerületben, a Hungária-alsókörrút (ma Könyves Kálmán körút) 15. szám alatt működött, vezetője Hiesz István volt. A Magyar Film Irodáról lásd továbbá <https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/magyar-film-iroda-rt> (Letöltés ideje: 2023. június 14.)

idején felvett és éppen Liszt születésének forduló-napján, 1936. október 22-én bemutatott *Szenzáció!* című játékfilm létrehozásában.⁷⁰⁰

Az események ismertetésének lezárásaképpen, itt szeretnék kitérni arra, hogy már 1935-ben napvilágra kerültek olyan vegyes valóság tartalmú, hatásvadász hírek Liszt Ferencről, melyek több esetben meglepetést, sőt megbotránkozást okoztak.⁷⁰¹ Ilyen lehetett, mikor I. Károly román király udvari orvosa, dr. Davilla Károly leánya, aki ekkor Perticari tábormok felesége volt bejelentette, hogy édesapja a zongoravirtuóz édesgyermek volt.⁷⁰² Az emlékévé valóban mindenkit arra sarkalt, hogy elgondolkodjon Liszthez és/ vagy a virtuóz zenéjéhez kapcsolódó egyéni emlékeiről, élményeiről.

1936 októberében az emlékévé megnyitójához hasonlóan több napon áttartó, nagyszabású ünnepsorozatot szerveztek. Október 22-én a budai Nagyboldogasszony templomban a szentmise tíz órakor kezdődött, melynek keretében Liszt *Koronázási miséjét* adták elő a helyi énekkar és Sugár Viktor közreműködésével. A programban szerepelt továbbá a *Krisztus* oratórium, az elhangzó zongoraművek és dalok, valamint ünnepi beszédek címei. Október 23-án a Szent Gellért Szálló Gundel éttermében ünnepi díszvacsorát rendeztek.⁷⁰³ (183–184. képek)

---

⁷⁰⁰ Köszönettel tartozom Köpfler Baláznak, a Magyar Nemzeti Múzeum, Központi Adattár Audiovizuális Gyűjtemény felelős muzeológusának szakmai tanácsaiért.; A *Szenzáció!* című, szorosan egymáshoz nem kapcsolódó jelenet-sorból álló „filmfüzér” egyike a Magyarországon áthaladó (és magyarul beszélő) fiatal Liszt Ferencet jelenítette meg, amint egy barátságos leány, Katinka esküvői ceremóniája alatt inkognitóban zenei szolgálatot adott a templomban, mert előző nap édesapjával ismeretlenül befogadták egy éjszakára. (A film nem érhető el az interneten.)

⁷⁰¹ A jelenséget megfogalmazta a *Színházi Élet* című periodika ismeretlen szerzője is. „1935 októberétől 1936 októberéig az egész zenei világ Liszt Ferenc zsenijének fog hódolni. A Liszt centenárium természetesen felszínre fog majd hozni mindent, ami e rendkívüli ember és csodálatosan nagy művész körül forrt és kavargott, még a családi ereklyetárak mélyéről is előkerülnek relikviák és dokumentumok, hiteles történetek és legendák, valódi esetek és anekdóták. A *Színházi Élet* előjáróban máris átnyújt itt néhány történetet.” ISMERETLEN: A gyermek, a szerelmes és az öreg Liszt... *Színházi Élet* i. m. o. n.

⁷⁰² A Liszt-ünnepekhez újabb adat... Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Lapszemle 1935. október/2., Román és erdélyi lapok 1935. október 24., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K szekció, 7. o. 24. (1325; Kézirat)

⁷⁰³ Balassa Nándornénak címzett meghívó az 1936-os Liszt Ferenc emlékévé záróeseményeire, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: Any 0070.; Meghívó az 1936-os Liszt Ferenc emlékévé záróünnepségének díszvacsorájára, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: Any 0131.

1936-ban a Magyar Nemzeti Múzeum az állami rendezőbizottság részéről, immár feladatként kapta, hogy a Júniusi Hetek keretében vegyen részt egy központi, időszaki Liszt-emlékkiállítás megrendezésében.⁷⁰⁴ (184. kép) A múzeum, melyhez a muzsikus hosszú élete során számos szállal kötődött, most újra szakmai irányítását és az épületének néhány impozáns belsőterét adta a tárlathoz, amit az év elején kezdődő⁷⁰⁵ teljeskörű szervezési folyamat lezárulása után, a magyar média figyelmétől kísérvé, 1936. június 6-án nyitottak meg ugyancsak ünnepélyes keretek között. A reprezentatív anyagot a centenárium lezárulásáig, 1936. október 22-ig láthatta a közönség.

A megnyitó ünnepséget ábrázolja több – vélhetően az MFI⁷⁰⁶ által készített – sajtófotó,⁷⁰⁷ amin közvetlenül a Nemzeti Múzeum tárlatának egyik részlete is látható. (185–189. képek) Az eseményen Hóman Bálinton kívül, többek között Koudela Géza mondott köszöntő beszédet amit, – vélhetően Göllerich Voigt Gizella Liszt egykori zongoráján előadott műsorának hangjaitól kísérvé – a magyar rádió még aznap közvetített, és amit az egész Kárpát-medencében sugároztak.⁷⁰⁸ A zongorán játszó Göllerich Gizellát megjelenítő

---

⁷⁰⁴ NOVÁGH Gy.: A Liszt-év mérlege. *A Zene* i. m. 122. o.

⁷⁰⁵ Előzményének tekinthető, hogy már 1935-ben a Királyi Ügyigazgatóság naplózta a Liszt-erekélyéket. Lásd Liszt-ereklyék naplózásának másolata a Közalapítványi Királyi Ügyigazgatóság részére. (1935. január 26–28.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 26/ 1935.

⁷⁰⁶ Az eredeti felvételt a Magyar Film Iroda Rt. készítette. A cég negatív gyűjteményének hányattatott sorsáról Stemplerné Balog Ilona írt összefoglalót. STEMLERNÉ B. I.: Az ÁVH fogságában. *Fotóművészet* i. m. o. n. http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/201401/a_magyar_filmiroda_rt_negativgyujtemenye (Letöltés ideje: 2023. március 10.)

⁷⁰⁷ „József főherceg (1), Augustza főhercegasszony (2), Hóman Bálint kultuszminiszter (3) és Winckler István kereskedelmi miniszter (4) a Liszt Emlékkiállítás megnyitását.” *A Kecskeméti Közlöny képes híradója* i. m. o. n.; „Göllerich Gizella, Liszt Ferenc tanítványa, Liszt zongoráján játszik az emlékkiállítás megnyitását.” *A Kecskeméti Közlöny képes híradója* i. m. o. n.; „A Liszt Ferenc emlékkiállítás ünnepélyes megnyitása a Nemzeti Múzeumban. A baloldali asztalnál Hóman Bálint kultuszminiszter megnyitó beszédét olvassa, mellette Ugron Gábor ül. Jobboldalon az első sorban Augustza kir. hercegnő, József kir. herceg és Winckler István kereskedelmi miniszter.” *Képes Pesti Hírlap* i. m. o. n.; „Hóman Bálint kultuszminiszter a Liszt-emlékkiállítás ünnepélyes megnyitását. Göllerichné, Voigt Gizella, a mester tanítványa Liszt-szerzeményeket ad elő a Nemzeti Múzeum Liszt zongoráján. a miniszter mellett Ugron Gábor.” Az eredeti MFI felvétel megjelent a Budapesti Hírlap képesmellékletében, 1936. június 9-én.

⁷⁰⁸ „Szombat, június 6. BUDAPEST (...) 12.05. A Liszt-emlékkiállítás ünnepélyes megnyitása a Nemzeti Múzeumban. Beszélő Koudela Géza dr.” ISMERETLEN: A „Komáromi Lapok” rádióműsora. *Komáromi Lapok* i. m. 10. o.; Erdélyi lapok szintén hírül adták ugyanezt a műsort, 13.05-ös kezdési időponttal.

MFI felvétel egyik eredeti, papír pozitív példányát a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára őrzi.⁷⁰⁹ (188. kép)

A megnyitó fontos tárgyi emlékeként maradt fenn egy Mátéka Bélának szóló meghívó is.⁷¹⁰ (182. kép)

A magyar és nemzetközi emlékhelyek efemer díszünnepségei és koncertjeihez képest, ez a kiállítás volt a centenáriumi év leghosszabban tartó és legnagyobb lélegzetvételű eseménye,⁷¹¹ ami gondos előkészítést kívánt. A tárlatot egy, kizárólag a szervezés elvégzésére megalakuló rendezői társulat⁷¹² hozta létre, melynek tagja volt az Emlékév Végrehajtó Bizottsága részéről Novágh Gyula, az Országos Liszt Ferenc Társaság igazgatója, Koudela Géza és D'Iszo Kálmán, a Zeneművészeti Főiskola tanára és titkáraként, a múzeum részéről pedig gróf Zichy István főigazgató, valamint Bartha Dénes zenetörténész. Jóllehet a legutóbbit a legtöbb hivatkozásban, mint egyetemi magántanárt és zeneművészeti főiskolai tudományos tanárt tüntették fel, ekkor a Nemzeti Múzeum munkatársa is volt,⁷¹³ akit a kiállítás főkurátoraként alkalmaztak.

A tervezett kiállításról szóló első híradások 1936 áprilisában keletkeztek, mikor a múzeum hivatalos felhívást adott ki, hogy emléktárgyakat gyűjtsön a lakosságtól.⁷¹⁴ Bartha

---

⁷⁰⁹ MFI felvétele: A Magyar Nemzeti Múzeum Liszt Ferenc-emlékkiállításának megnyitója 1936. június 6-án. papír pozitív fénykép, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történeti Fényképtár, Ltsz.: MNM TF 2015. 3. 1.

⁷¹⁰ Meghívó dr. Matéka Béla részére, a Magyar Nemzeti Múzeum Liszt Ferenc-emlékkiállításának megnyitójára. (1936. június 6.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történeti tár, Kis- és Aprónyomtatvány Gyűjtemény, Ltsz.: MNM TT 89. 243.; Köszönettel tartozom Baják Lászlónak.

⁷¹¹ A fővárosi sajtó hol önmagában, hol más rendszeres éves program, például az augusztusi Szent István hét kísérlőjeként hívta fel a figyelmet a kiállításra. „Az ünnepi hét tartalma alatt a Nemzeti Múzeumban Liszt Ferenc-emlékkiállítás lesz.” *Fővárosi Hírlap* i. m. 8. o.

⁷¹² NOVÁGH Gy.: A Liszt-év mérlege. *A Zene* i. m. 122. o.

⁷¹³ Bartha Dénest 1936. február 14-én nevezték ki múzeumi segédőrből hivatásos múzeumórré. *Cím- és jelleg adományozások. Tóth Zoltán, Paulovics István, Fettich Nándor, Bartha Dénes.* (1936. február 14–15.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 42/ 1936.

⁷¹⁴ „A Magyar Nemzeti Múzeum a Liszt-év alkalmából Liszt-kiállítást rendez és felkéri mindazokat, akiknek birtokában Liszt ereklyék/ Liszt levelek, sajátkezű hangjegy kizitatok, képek, régi hangversenyműsorok/ vannak, hogy a tárgyakat a kiállítás céljára kölcsönként átengedni szíveskedjenek. Minden bejelentés és küldemény a Magyar Nemzeti Múzeum történeti osztályához /VIII. Múzeum–krt. 16./ Bartha Dénes dr. egyetemi magántanár címére intézendő. /MTI/” *Ha/ Kn.*: A Magyar Nemzeti Múzeum a Liszt-év alkalmából Liszt-kiállítást rendez... Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Napi hírek 1936. április 16. (20 óra 55 perc), 41. kiadás, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K szekció, o. n. (Kézirat)

munkáját a főigazgatón kívül a korabeli Liszt-kutatás magyar és nem magyar jeles képviselői kollégaként, teljes együttműködéssel támogatták. Valódi szakmai hozzáértéssel, őszinte lelkesedéssel és elmélyüléssel vett részt az egyébként cseppet sem könnyű, igen összetett szakmai feladat megvalósításában.

A kor szokása szerint, ebben az esetben is a kurátor állította össze és bocsátotta nyomdába azt a – jelen esetben illusztrációk nélküli – leíró lajstrom-katalógust,⁷¹⁵ melynek bevezető szövegében a tárlat koncepcióját, legfőbb üzenetét határozta meg. A több, mint kilencszáz írott dokumentumot és kapcsolódó képzőművészeti alkotást, illetve jelentős mennyiségű fotográfiát felvonultató, az 1911-es kiállításához hasonlóan tárgyfeliratokkal nem, csupán számozással ellátott tárgyakat bemutató tárlaton a művész életútját és magyar vonatkozású műveit egyrészt klasszikus módon, kronológiai sorrendben ismertették, amihez Lina Ramann kutatásait vették alapul.⁷¹⁶ Másodsorban viszont, bizonyos gyűjtéstörténeti szempontok szerint is strukturálták az anyagot, mert a tárgyakon keresztül láthatóvá váltak az eredeti tulajdonosok Liszthez fűződő kapcsolatának története és részletei.

A kiállítás célja Liszt Ferenc életének és zenei tevékenységének szakszerű bemutatásán túl – az egész centenáriumi évvel összhangban és szintén az 1911-es elődjéhez hasonlóan – a mester magyarságának hangsúlyozása volt. A tárlaton alkalmazva a történelemtudomány akkor ismert megannyi eszközét, a rendezők a származás hiteles történeti alátámasztására törekedtek. Néhány hétig csupa olyan emléktárgyat láthatott a korabeli közönség a múzeum második emeleti kandalló, kupola és dísztermének falain és tárlóiban, melyek Liszt magyar identitását bizonyították és tudatosították.

Ahogy utaltam rá, már az 1911-es Liszt-émlékév során is előfordult, hogy szükségessé vált a muzsikus magyarságának bizonyítása és védelme.⁷¹⁷ A művész magyar származása

---

⁷¹⁵ BARTHA D.: Liszt Ferenc emlékkiállítás. i. m. o. n.

⁷¹⁶ Bartha a következő korszakolást alkalmazta. „(...) Megkönnyíti az áttekintést, ha felidézzük magunk elé Liszt életének főbb korszakait, úgy, amint ezeket Liszt maga, élete végéről visszatekintően (amikor Lina Ramann adatokat kért tőle Liszt-életrajzához) jellemezte. Liszt mozgalmas életének 75 éve (1811–1886) ebben az áttekintésben a következőképpen oszlik korszakokra: 1. Gyermekkor, atyja haláláig; 1811–27; utána a tanácstalanságnak, kísérletezésnek három éve 1830-ig. 2. Tapogatózó tanulmányok és zeneművek Párisban, majd átmenetileg Genfben és Itáliában: 1830–38. 3. Hangversenykörutak korszaka, a virtuóz zongorajátékos fénykora: 1838–48. 4. Lelki koncentráció, komponista munka Weimarban; 1848–61. 5. Öregkor, a Weimarban megkezdett munka szerves folytatása Rómában, Pesten és Weimarban: 1861-től haláláig, 1886-ig. (...)”

BARTHA D.: Liszt Ferenc emlékkiállítás. i. m. 10. o.

⁷¹⁷ A viták aktualitására utal több, az 1936-os centenáriumi év kapcsán megjelenő sajtóhír. Például „A Liszt-ünnepségekről számol be a Germania (25–297) bp-ti munkatársa, aki cikkében kiemeli, hogy Liszt nevét

körüli viták a trianoni tragédia után különösen is felerősödtek. Az a kulturális örökség, amit az egyébként européer életstílust folytató művész a világra hagyott, ideális eszköze lehetett a revíziós törekvéseknek, azonban sokan próbálták kisajátítani is. Jóllehet a Liszt-kutatás és a műélvező közönség alapvetően kisebb jelentőséget tulajdonított neki, ebben a tekintetben újra jelentőségteljessé vált a tény, hogy Liszt anyanyelvi szinten nem kommunikált magyarul.

A múzeumban megrendezett 1936-os központi emlékkiállítás szervezése során keletkezett dokumentumokat a Magyar Történelmi Múzeum főigazgatóságán iktatták, és miután az iratok szerencsésen túléltek a háborús viszontagságokat, a Központi Adattár irattárában kaptak helyet.⁷¹⁸ E háttéranyag több szempontból is jól vizsgálható, ami eddig sem került el a Liszt-kutatás figyelmét.⁷¹⁹

Az anyagban elsősorban magánjellegű és szakmai levelezések, cikkek, bizonylatok, biztosítási papírok, szállítási dokumentumok, beszámolók, átvételi elismervények, tárgylisták⁷²⁰ és úgynevezett „szisztematikus” jegyzékek lelhetők fel, melyek átfogó képet nyújtanak a kiállítás szervezésének legfontosabb lépéseiről és a begyűjtött tárgyakról, nem ritkán további információkat szolgáltatva azok provenienciájáról. Sok esetben megőrződtek a kölcsönadó felekkel folytatott informatív levelezések átiratai és a múzeum által kiküldött hivatalos felkérő- és válaszlevelek piszkozatai, tervezetei is.

A Bartha Dénes által írt és/ vagy jóváhagyott iratok megjegyzései arról tanúskodnak, hogy a kurátor figyelme az összköltségvetés benyújtásától kezdve a jelentős műtárgykölcsönzéseken, az installációs elemek megrendelésén, a biztosítások megkötésén vagy az oda-vissza történő műtárgyszállítások és kifizetések bonyolításán át, a bemutatandó műtárgyak és szakmai tartalmak válogatásáig, végül a kiállítás tartalmi koncepciójának megalkotásáig bezárólag gyakorlatilag mindenre kiterjedt.

Egyébként ugyanez mondható el gróf Zichy István főigazgató tevékenységével kapcsolatban is, akinek sajátkezű aláírása szinte minden dokumentumon szerepel. A vonatkozó levelezés jelentősebb részét az utóbbi három idegen nyelven bonyolította.

---

németesen, mint List-et tünteti fel a keresztlevél, azonban hiábavaló efelett vitatkozni, Liszt németajkú magyar állampolgár volt.” Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Német lapszemle 1935. október 26., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K szekció, 9. o. 19. (1508; Kézirat)

⁷¹⁸ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 38/ 1936.

⁷¹⁹ ECKHARDT M.: Az 1936-os Liszt-kiállítás dokumentumainak nyomában. i. m. 141–153. o.

⁷²⁰ Lásd például MELLÉKLET VIII.; *Dátálatlan műtárgyjegyzék a Magyar Nemzeti Múzeum 1936-os Liszt Ferenc-emlékkiállításához.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 38/ 1936.; Talán a lajstromhoz készült összesítő.

Az iratokból kivilágnak a kiállítás finanszírozásának részletei. Ugron Gábor egyik 1936. február 17-én kelt levele⁷²¹ szerint 4500 pengőt bocsátottak a múzeum rendelkezésére. Egy további kötvényből pedig az derül ki, hogy az Adriai Társulat 1936 júniusától októberig „betöréseslopás ellen” összesen 37 400 pengőre biztosította a tárlatot.

A fentebb említett hirdetésen kívül, a Budapesten élők mellett a vidéken (Sopron vagy Szekszárd) és külföldön (Svájc/ Génève, Franciaország/ Párizs, Ausztria/ Bécs és Németország/ Linz) tartózkodó ereklye-tulajdonosokat felkutatták, és célzottan felkérték őket a műtárgyaik kölcsönzésére. A szállításban a hivatalos társaságokon kívül, – mint például Schenker és Társai, Eisler Aladár vagy Josef Herber Transport-Gesellschaft cégei⁷²² – a Külügyminisztérium, elsősorban a genfi magyar nagykövetség működött közre.

A tisztán írott források közül a legérdekesebbek azok a levelezések, melyeket a szervezők Liszt élő rokonaival és/ vagy olyan magánszemélyekkel és leszármazottaikkal folytattak, akik azelőtt a művész közvetlen környezetéhez tartoztak.

Liszt rokonai között talán dr. Ritter von Liszt Eduard,⁷²³ a muzikus Bécsben élő unokaöccse volt a legjelentősebb, aki 1919-ben édesapja révén számos, egykor a virtuóz weimari Altenburg kastélyában fellelhető ereklyét örökölt. (196. kép) A bécsi rokon ekkoriban élénk levelezést folytatott Csekey István jogtudóssal is Liszt származásáról. 1936-ban személyesen járt Magyarországon,⁷²⁴ és néhány Lisztről szóló újságcikket, levelet és

---

⁷²¹ Dr. Ugron Gábor elnök levele Zichy István főigazgatónak (Budapest, 1936. február 17.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 156/ 1935–36.

⁷²² A következő források mindegyikének hivatkozása: Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 38/ 1936. Levelezőlap a Schenker és Társai nemzetközi szállítmányozási cégtől (Budapest, V. kerület, Nádor ucca 26., 1936. március 7.); Az American Express Company szállítási képvisellete, az Eisler Aladár Nemzetközi szállítmányozási és raktárház vállalat (V., József tér 9., Budapest) 1937. június 30-án keletkezett számlája.; Eisler Aladár nemzetközi szállítmányozási és raktárház vállalat (az American Express Company szállítási képviselője) kétnyelvű, angol-magyar szállító levele (1936. november 3.) a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályának küldeményéről Frau Professor Gisella Göllerich részére (Linz, Austria, Wallner str. 24.); 1936. március 28-i német nyelvű levél (Linz a. d. Donau) a Josef Herbert Transport-Gesellschaft szállítmányozó cégtől. (Iratanyagban egy 1937. június 30-i számlához csatolva.).

⁷²³ Ifj. Dr. Ritter von Liszt Eduard (1867–1961) bécsi jogtudós, egyetemi professzor. Édesapját, a zeneszerző Liszt Ferenc nagybátyját, a híres büntetőjogász és tanárt szintén dr. Eduard Ritter von Lisztnak hívták, aki 1851-ben született és 1919-ben hunyt el. Ifj. Eduard felesége Maria Julia Linke-Appelt volt. Inkey Tibornak az 1936-os magyarországi emlékkiállítás finisszázásáról készült, a férje által megőrzött fényképén, – a kapcsolódó kommentár szerint – Maria Lisztként szerepel. Lásd később.

⁷²⁴ Hagyatékából néhány emlék ma a budapesti Liszt Ferenc Emlékmúzeumban lelhető fel. Ilyen például az 1936-os évforduló során vásárolt busz-, villamos- és belépőjegy a Székesfővárosi Állat- és Növénykertbe

tárgyakat küldött el a tárlatra. Szakmai hozzáértését bizonyítja, hogy egy általa írt művészmonográfia a centenáriumi évet követően, 1937-ben látott napvilágot.⁷²⁵ De találunk levélváltást az anyagban Daniel Ollivier-vel is.

Igen jelentős volt továbbá az a Schell-Sigray Klára grófnő – Augusz Antal, Liszt egyik legbefolyásosabb magyar politikus barátjának unokája – által a kiállításra kölcsönadott Tolna megyei gyűjtemény, amit Zichy István gróf 1936. november 4-én kelt levelében köszönt meg és küldött vissza egy még április 10-én keletkezett és április 29-én aláírt átvételi elismervény kíséretében.⁷²⁶ Eszerint a kölcsön jórészt autográf és publikált levél és kotta kéziratokat, levélvázlatokat, valamint újságkivágatokat tartalmazott.⁷²⁷

Az egykori Liszt tanítványok, mint például Thomán István, Gobbi Henrik vagy Göllerichné Voigt Gizella ugyancsak pótolhatatlan relikviákkal járultak hozzá a kiállítás sikeréhez. Ahogy már említettem, Gizella a vele folytatott hosszas levelezésben⁷²⁸ felsorolt, Linzből elküldött ereklyetárgyain kívül, még azzal is hozzájárult a Nemzeti Múzeum kiállításának sikeréhez, hogy a díszteremben megrendezett vernisszázson zongorázott.

Utólag szintén igen izgalmas a két világháború közötti hazai és külföldi Liszt-kutatás képviselőivel folytatott levelezést⁷²⁹ olvasni. Például azt a levélváltást, ami Bartha és Csatkai Endre, vagy Bartha és Robert Bory között zajlott.

Ha összevetjük Bartha Dénesnek a nyomtatásban megjelent leíró lajstromát⁷³⁰ az egyébként önmagukban is informatív, kézzel írt megjegyzésekkel ellátott adattári dokumentumok tárgy-jegyzékeivel, rögtön feltűnik, hogy az összegyűjtött tárgyaknak csupán

---

(Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: Any 0160-1-5.) vagy vázlatos Liszt életrajz gépelt kézírata. (Skizzenartige Darstellung des Lebenslaufs Abbé Franz Liszt's 1811–1886 von seinem Cousin Dr. Eduard Ritter von Liszt [Jun. Ohne Jahre] Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: Ms 177.)

⁷²⁵ LISZT, E. R v.: Franz Liszt, Abstammung, Familie, Begebenheiten. i. m.

⁷²⁶ A lajstromot szó szerint idézi Vendel-Mohay Lajosné tanulmánya bevezetőjében. VENDEL-MOHAY L.: Liszt emlékek Szekszárdon. i. m. 11–13. o.; Az okirat nyilvántartási száma ebben az esetben is azonos a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatósági iktató számával: 38/ 1936. A szekszárdi példány kiegészítése „BBÁM ir. gy.”

⁷²⁷ Uo. 13. o.; A gyűjtemény 1950-ben Schell Lajos révén (aki Sigray Klára leánya, Schell-Bauschlott Klára fia, egyben Augusz Antal dedunokája volt) részben a Szekszárdi Állami Levéltárba és részben az Országos Széchényi Könyvtárba került.

⁷²⁸ Göllerich Gizellának az emlékév során küldött német nyelvű leveleit és képeslapjait Zichy István főigazgató gyakran átgépettette, mert a hölgy sajátos kézírása miatt nehezen olvashatók.

⁷²⁹ A témára a későbbiekben még részletesebben kitérek.

⁷³⁰ BARTHA D.: Liszt Ferenc emlékkiállítás. i. m.

egy töredéke került közönség elé a kiállításban. Az adattári iratok – melyek között a legrészletesebb dokumentumok az úgynevezett *Szisztematikus jegyzékek*,⁷³¹ – mennyiségileg jóval több kapcsolódó relikviát és műalkotást említenek meg.

Ez az eltérés igaz a képes forrásokra is, melyek bemutatását az írott forrásokkal egyenrangúan tervezte meg a kiállítás kurátora. Gondos válogatás után, a lehető legtöbb, a történeti hitelesség kritériumainak megfelelő képet, képzőművészeti alkotást és fényképet igyekezett felvonultatni. Azonban akadnak bőven egyértelműen nem azonosítható emlékek.

Tetszőlegesen kiválasztott példám lehet erre Lisztnek az a három, a lajstrom szerint a kiállításon közös keretben szereplő időskori fényképe, melyek egyike Kozmata pesti felvétele; egy Lisztet és Lina Schmalhausent ábrázoló, és a berlini Atelier Victoria által készített másik példány; valamint a harmadik Fratelli Vianelli dedikált fényképe volt.⁷³² (195.a–d. képek) Az egybekeretezett fotográfiák a díszterem XVII., egyházzenei művek és a *Szent Erzsébet legendája* oratóriumhoz kapcsolódó képeket, kéziratokat és kiadványokat bemutató szekrényben voltak. Azonban egyértelműen egyik fotó sem azonosítható a gépelt tárgylistákban.

A *Képes Pesti Hirlap* több reprodukciót közölt a tárlaton látható műtárgyakról és néhány berendezett vitrin tartalmáról.⁷³³ (191–193. képek) Néhány kapcsolódó eredeti fotográfiát pedig a Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára őriz. (193.a–b. képek) A fennmaradt képes emlékek Liszt híres Beethoven-zongoráját, a pesti honfitársaitól kapott díszkardját, halotti maszkjának és a két kezéről készült eredeti carrarai márvány és gipsz másolatokat, naplóját és bibliáját, néhány arcképét ábrázolják. A tárgyak elhelyezése e felvételek alapján meglehetősen zsúfolt volt. Egy-egy tárló és néhány további műtárgy

---

⁷³¹ A szisztematikus jegyzékek abban térnek el az átvételi elismevények műtárgylistáitól, hogy a tárgyakat valamilyen rendezőelv szerint csoportosítják bennük. A műfajok, vagy a kiállítás térbeli elrendezése szerint. A dokumentum nyilvántartási száma ebben az esetben is azonos a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatósági iratainak kapcsolódó iktató számával: 38/ 1936.

⁷³² BARTHA D.: Liszt Ferenc emlékkiállítás. i. m. 37–38. o. 197. t.

⁷³³ „Képek a Nemzeti Muzeum Liszt-emlékkiállításáról. Liszt weimari zongorája, amely előzőleg Beethovené volt.” *Képes Pesti Hirlap* i. m. o. n.; „Képek a Nemzeti Muzeum Liszt-emlékkiállításáról. Liszt Ferenc magyar díszkardja, amelyet az 1840-iki pesti hangversenye után kapott magyar honfitársaitól.” *Képes Pesti Hirlap* i. m. o. n.; „Képek a Nemzeti Muzeum Liszt-emlékkiállításáról. Liszt halotti maszkja, két kezének mása carrarai márványból, naplója és bibliája az emlékkiállításon.” *Képes Pesti Hirlap* i. m. o. n.

elmosódott körvonala kivehető a vernisszázs és a finisszázs eseményeit a díszteremben rögzítő fényképekről is. (185–190. képek) Az utóbbit Inkey Tibor⁷³⁴ fényképezte. (197. kép)

Szintén itt szeretnék említést tenni arról a két kapcsolódó emlékről, amelyek az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti- és Zeneműtárában megőrzött Mátéka-féle Liszt-képanyagból kerültek elő. Az egyik fénykép egy Jakobey Károly által 1859-ben festett Liszt-portrét ábrázol.⁷³⁵ Véleményem szerint nem lehetetlen, hogy a kép a Nemzeti Múzeum szóban forgó emlékkiállításának rendezése közben, és a műtárgy reprodukálása alkalmából készült. A festmény a díszteremben elhelyezett szék támlájának támasztva látható. (194.a. kép) A másik kapcsolódó tárgy egy fényképkeret, ami Liszt hajszálait tartalmazza. A tulajdonképpeni relikvia eredetiségét Liszt tanítványa, Varga Vilma, egy 1936. március 19-re datálható, a keret hátoldalára ragasztott tanúsítványa igazolja.⁷³⁶ (194.b. kép)

Mindent egybevetve megállapíthattam, hogy a centenáriumi Liszt-emlékév és eseményei – köztük a Magyar Nemzeti Múzeum 1936-os időszak kiállítása – vizuális szempontból jobban reprezentált a magyar és a nemzetközi sajtóban,⁷³⁷ mint a múzeum saját kiállításához kapcsolódó kiadványában. Ez megintcsak azért érdekes, mert ekkorra már sokkal több képrögzítő eszköz állt rendelkezésre az események megörökítésére, mint akár csak az első centenáriumi emlékkiállítás idején. 1911-ben, ahogy láthattuk, mégis készült

---

⁷³⁴ Inkey Tibor (1908–1998) magyar fotográfus. 1936-ban már működött Budapesten saját sajtófotó műterme, a Inkey Press Photo Service. A Múzeum körút 3-as szám alatt is tartott fenn üzletet. 1938-ban a Magyar Film Iroda standfotósaként dolgozott, és a Képiró utcában bérelt lakást. INKEY T.: Egy fényképész visszaemlékezései. i. m. 17–18. o.

⁷³⁵ Az eredeti festményt ma Budapesten, a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzik. Ltsz.: MNM TKCS 931.; ISMERETLEN: Fénykép Jakobey Károly Liszt Ferenc portréjáról. Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 10/12. Régi gyarapodási szám: V40/97/1976.

⁷³⁶ VARGA Vilma: Liszt Ferenc ősz hajszálai zöld cérnával átkötve, fénykép keretben. Keret hátoldalán Varga Vilma autográf bizonyítéka az eredetiségről: „*Liszt Ferenc tanítványa, bizonyítom, hogy a mellékelt haj Liszt Ferencz haja. Budapest, 1936. III. 19-én. Varga Vilma./ tel:57-7-63./ II. Jégverem u. 2.,*” „*Vétel Kiszely Mária,*” „*Ár: 100.-*” Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 11/2. Régi gyarapodási szám: 239/278/1976.; A relikvia 1979-ben került a könyvtárba, mikor még a Pollack Mihály tér 10. szám alatt működött.

⁷³⁷ Időnként hírértéke volt annak is, ha valamely, a centenáriumi Liszt-évről szóló sajtóhírben kép jelent meg. „*A Liszt év megnyitó ünnepélyéről szóló M.T.I. – jelentést közlik a 23.-i reggeli lapok, a Vreme hozza Liszt Ferenc arcképét is.*” Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Lapszemle 1935. október/2., Jugoszláv lapszemle 1935. október 24., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K szekció, 6. o. 36. (1337; Kézirat)

képes katalógus. Mintha a Liszt-kultusz múzeumi reprezentációja ebben az utóbbi esetben az épület falain kívülre helyeződött volna át.

A képes tájékoztatással egyidőben számos rövid írásos hírt találhatunk arról is, hogy a kiállítás népszerű rendezvény lehetett a korabeli magyar közönség szemében, amit sokáig emlegettek. A tárlat népszerűségéről szóló példa a *Magyar Országos Tudósító* 1936. október 16-án közölt híradása, melyben arról olvashatunk, hogy a Népművelési Bizottság által október 18-án, vasárnapra szervezett két tanulmányi kirándulás egyike a Liszt-kiállítás megtekintését tűzte ki céljává, és a vezetésre magát a kurátort, Bartha Dénest nyerték meg.⁷³⁸

Itt érdemes kiemelni, hogy Bartha egyébként – D’Isoz Kálmán példáját követve – az 1936-os úgynevezett *Vetített-képes Ismeretterjesztő Előadások* sorozat keretében egy diavetítéssel kísért előadást is szerzett ekkor Lisztről,⁷³⁹ melynek szövegét a Közgyűjtemények Ismeretterjesztő Irodája⁷⁴⁰ még ugyanebben az évben nyomtatásban adta ki. Az illusztrációk nélküli füzetben a szöveg mondatai között található számok utalnak arra, hogy egykor diasorozat tartozott hozzá.⁷⁴¹ Bartha később is gyakran adott elő zenei ismeretterjesztő programokon, melyeket például a Váci utcai Bartók-teremben rendeztek.⁷⁴²

A zenetörténet- és múzeumőr kiállítása hosszútávon inspirálta közönségét. Dr. Eduard Ritter von Liszt a már idézett, 1937-ben megjelenő művészmonográfiája előkészületeivel kapcsolatban a rendezés idején folytatott levelezést a Nemzeti Múzeummal.

---

⁷³⁸ A tanulmányi kirándulásról lásd ISMERETLEN: A NÉPMŰVELÉSI BIZOTTSÁG TANULMÁNYI KIRÁNDULÁSAI. Magyar Országos Tudósító i. m. 1. o. (Kézirat)

⁷³⁹ BARTHA D.: Liszt Ferenc. Közgyűjtemények Ismeretterjesztő Irodája i. m.; D’ISOZ K.: Liszt Ferenc. Közgyűjtemények Ismeretterjesztő Irodája i. m.

⁷⁴⁰ A Közgyűjtemények Ismeretterjesztő Irodája a 20. század első felében működött, mint a múzeumok tárgyi anyagának közzétételét segítő intézmény. Többek között diasorozatok kiadásával foglalkozott. Ezek egyike volt az 1936-ban keletkezett *Vetített-képes Ismeretterjesztő Előadások* sorozat. BATA T.: Székely kapuk, fa templomok nyomában. i. m. 55. o.

⁷⁴¹ Az 1936-os képsor hollétéről jelenleg nincs pontosabb információ. Rengeteg helyen található Liszt Ferencsel kapcsolatos diák. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának adatbázisa is megemlíti például egy „Liszt Ferenc diaképek” elnevezésű fondot. (Jelz.: XV.15.) Egy tekericsnyi, jóval későbbre datálható kapcsolódó diafilmet találtam kutatásom során, amit az Országos Széchényi Könyvtár Fényképtárában őriznek. BARTHA D.: Liszt Ferenc. JÁK Sándor (Szerk.) Budapest, Magyar Diafilmgyártó Vállalat, 1963. Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Fényképtár, Archivum, FDE. 931.; A diasor egy IF6423-as sorszámu példány látható a Virtuális Diamúzeumban: <http://dia.osaarchivum.org/public/index.php?fs=1012&search=2&page=> (Utolsó letöltés ideje: 2023. december 7.)

⁷⁴² GÁDOR Á.–SZIRÁNYI G. (Szerk.): Bartha Dénes emlékkönyv. i. m. 9. o.

Az 1936-os főigazgatósági iratanyagban szereplő levelében⁷⁴³ Liszt Ádám ismert képének reprodukálásához kért engedélyt.

Bizonyos Laura Severin-Rappoldi pedig 1937-ben újabb Liszt-ereklyéket ajánlott megvételre a múzeumnak.⁷⁴⁴

Szintén meglepő és érdekes módon kapcsolódik a kiállítás emlékéhez az az 1938-ban bevallottan „post festum” keletkezett tanulmány, melyben a szerző, dr. Salamon Henrik professor⁷⁴⁵ Liszt Ferenc fogazatának elemzését végezte el. A dolgozat tárgya a muzsikuskét, eredendően hamisnak mondott⁷⁴⁶ felső műfogsora volt, melyek az egykori Liszt-tanítvány, Gobbi Henrik zongoraművész hagyatékából kerültek elő. A kaucsuk implantátumok létezéséről az 1936-os múzeumi kiállítás rendezése során szereztek tudomást a szervezők.⁷⁴⁷ Jóllehet a tárlaton végül kegyeleti okból nem szerepeltek, a fogsorok mégis jelentősek, mert vizsgálatukhoz Salamon professor összesen kilenc, különböző képzőművészeti és fotográfiai technikával készült, idealizált és reális Liszt-portrét⁷⁴⁸ elemzett

---

⁷⁴³ „*Sehr geehrte Leitung! In Ihrem Besitze nefindet sich ein Akvarell von Adam Liszt, Franz Liszts Vater, das schon in einer Reiche von Büchern wiedergegeben wurde. Ich gebe dieser Tage ein buch über meinen Cousin Abbé Franz Liszt heraus, zu dessen Erschreinen das ungar. Kultusministerium, das ung. Aussenministerium und die Stadt Budapest in hochherziger Weise beitragen. Ich müchte in diesem Buche das oben bezeichnete Bild reproduzieren lassen und ersuche höflich um Ihre freundliche Bewilligung dazu. Voraus verbindlich dankend in vorzüglichkeitung ergebener Dr v. Liszt*” („Tisztelt Vezetőség! Az Önök birtokában van Liszt Ádámnak, Liszt Ferenc édesapjának egy képe, amelyet már könyvek sokasága reprodukált. Jelenleg egy könyvet adok ki unokatestvéremről, Liszt Ferenc abbéről, melynek megjelenésében a Magyar Művelődési Minisztérium, a Magyar Külügyminisztérium és Budapest Fővárosa nagylelkűen segít. Szeretném, ha a fent leírt képet reprodukálhatnám a könyvben, és ehhez tisztelettel kérem szíves engedélyüket. Elkötelezett hívük köszönettel: ([Aláírás] Dr v. Liszt”) Dr. Eduard Ritter von Liszt német nyelvű levele Zichy István igazgatónak (1937. április 12.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 38/1936.

⁷⁴⁴ Laura Severin-Rappoldi vételre kínál fel Liszt-ereklyéket. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 47/ 1937.

⁷⁴⁵ SALAMON H.: Liszt Ferenc fogai. i. m. 97–114. o.

⁷⁴⁶ A műfogsorok hitelességével kapcsolatban a tulajdonos unokaöccse, dr. Gobbi Károly fogorvos-főorvos – másként a Nemzeti Zenede főigazgatójának, Gobbi Alajosnak a fia – nyilatkozott.; Uo. 100. o.

⁷⁴⁷ Zichy István gróf, a Magyar Történeti Múzeum főigazgatójának kérése dr. Gobbi Károly főorvos úrnak Gobbi Alajostól fennmaradt, a birtokában lévő Liszt-reliquiák tárgyában. (Budapest, 1936. április 28.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 38/1936.

⁷⁴⁸ 1. Lütendorff Ferdinánd után Josef Trementsensky: A 12 éves Liszt Ferenc, litográfia, 1826, Pozsony, ma Galéria mesta Bratislavy, Ltsz.: C. 4892.; 2. Tirelli és N. V. Rubinstein, Poitier (?): Liszt Ferenc, gipsz mellszobor, 30 cm.; 3. A 40 éves Liszt Ferenc, bronz relief, Liszt Ferenc ajándéka Gobbi Ferenc keresztelőjére Gobbi Henriknek.; 4. A 62 éves Liszt Ferenc, életnagyságú, terrakotta mellszobor, készült a Hal-téri lakásban. A

olyan módon, hogy ahol a kép provenienciájának részét képezte a Nemzeti Múzeum 1936-os tárlata, még a Bartha-féle kiállítási lajstromban szereplő tételszámukat is megemlítette.⁷⁴⁹

VIII. AZ 1936-OS LISZT FERENC-EMLÉKÉV SZAKIRODALMI HOLDUDVARA: LISZT FERENC ÉLETE „ÍRÁSBAN ÉS KÉPBEŒN”

A Liszt halála után megrendezett, egyre nagyobb lélegzetvételű és egyre hivatalosabb szervezésű, megvalósult emlékévek kiemelkedőek voltak abból a szempontból, hogy olyan tudományos eredmények létrejöttéhez járultak hozzá, amelyek mindmáig éreztetik hatásukat a Liszt-kutatásban, és meghatározzák a művészről kialakult képet.

Az 1886 után keletkezett Liszt-életrajzok illusztráltságának történetében a különböző történelmi korszakok hullámzó gazdasági lehetőségei által befolyásolt „képhiányok” és „képdömpingek” váltakozásai során, az 1936-os Liszt Ferenc-emlékév jelentett abszolút fordulópontot. Ekkor jelent meg az az életrajz-típus, ami Liszt Ferenc életét egyszerre interpretálta „írásban és képben,” és az ilyen típusú életrajzok szerzői már könyvük főcímében egyértelműen megjelölték, hogy a legfőbb historiográfiai megközelítésüket az egyenrangúan kezelt szöveges és képes források kettőssége adja.

A korabeli Liszt-kutatásban újdonságnak számító történetírói interpretációs típus kialakulása szintén egyfajta belső-tudománytörténeti narratívát járt be. Előzményét a középkori illusztrált kódexek és krónikák történetírói hagyományai jelentik, és léteznek továbbá a kialakulását befolyásoló kortárs tényezők, úgymint a történeti ikonográfia Vayer Lajos-féle koncepciója. Ez utóbbi jelenti azt a szintézist, ami nyomán a következő kutatói nemzedékek módszerként kezdték alkalmazni.

A továbbiakban ezt a tudománytörténeti ívet szeretném körülírni. A fejlődés állomásait, még pontosabban a fejlődési ívet képező életrajz-típusokat az 1936-os emlékév idején működő, és az eseményre saját Liszt-monográfia megjelentetésével reflektáló külföldi

---

Liszt-tanítvány Siposs Antalnak ajándékozta Liszt, aki továbbajándékozta Gobbi Alajosnak. (1938-ban Gobbi Károly tulajdona volt.); 5. Lenbach: Liszt Ferenc, Budapest, Liszt Múzeum.; 6. Munkácsy Mihály: Liszt Ferenc, olajfestmény, 1938-ban a Szépművészeti Múzeum tulajdona volt.; 7. Liszt Ferenc, fotográfia. „Fräuline Wilma Varga freundlichst gewidmet F. Liszt.”; 8. A 70 éves Liszt Ferenc, fotográfia, Gobbi Henrik hagyatékában.; 9. Nadar: Liszt Ferenc, fotográfia, Párizs, 1886. 1938-ban Göllicher Gizella tulajdona, Linzben.; SALAMON H.: Liszt Ferenc fogai. i. m. 101–104. o.

⁷⁴⁹ Néhol tévesen.

és magyar kutatók vonatkozó munkáinak kiemelésével és az illusztráltságuk vizsgálatával szemléltetem.

VIII.A. ELŐZMÉNYEK: PETER RAABE LISZT-ÉLETRAJZA ÉS A KÖNYV ILLUSZTRÁCIÓI

Peter Raabe pályafutása során számos németországi – Königsberg, Zwickau és Elberfeld⁷⁵⁰ – és annak határain kívüli város operaházában töltött be vendégkarmesteri pozíciót. 1907-től működött Weimarban, ahol, mint Liszt Ferenc kései utódja, hivatásos Kapellemeisterként vezényelt operákat és hangversenyeket. A Liszt Múzeum gondnokságát 1910-ben vette át, rész munkaidőben.⁷⁵¹ Doktori értekezése témájául Liszt zenekari munkásságát választotta, amit 1916-ban, Jénában védett meg.⁷⁵² 1917-től részt vett a harmincnégy kötetesre tervezett teljes Liszt-kiadás munkálataiban, amit a szerzők bár 1907-ben kezdtek meg, azonban 1936-os lezáruláskor még hiányos volt. 1920-ban Raabe ideiglenesen elhagyta Weimart, és 1934-ig általános zenei igazgatóként dolgozott Aachenben. 1924-től az aacheni egyetem címzetes zenetörténeti professzora volt, s 1935-ben, mikor Herbert von Kajatan⁷⁵³ nevezték ki utódjául, tért vissza Weimarba.

1931-ben jelent meg kétkötetes, *Liszt's Leben und Schaffen* (Liszt élete és munkássága) című monográfiája, ami részben doktori értekezéséből született. A művet hiányosságai ellenére⁷⁵⁴ ma is zenetudományi jelentőségű írásként tartja számon a kutatás. A szerző ebben a művében még osztotta azt az uralkodó szemléletet, – amit például Bernhard Vogel és Joseph Wenz is képviselt – miszerint Liszt zenéjében, és elsősorban dalszerzői tevékenységében a német hatás volt a legmeghatározóbb, annak vitathatatlan zenei nyelvi sokszínűség ellenére.⁷⁵⁵ Raabe véleménye 1936-ra árnyaltabb formát öltött, és megjelent benne a Liszt magyarsága iránti elismerés. Ezt fejtette ki a budapesti Zeneművészeti Főiskola nagytermében megrendezett díszgyűlés ünnepi szónokaként tartott előadásában is.

---

⁷⁵⁰ WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 33. o.

⁷⁵¹ Uo.

⁷⁵² Az értekezés címe: *Die Entstehungsgeschichte der ersten Orchesterwerke Franz Liszts*. Uo.

⁷⁵³ Herbert von Kajatan (1908–1989) osztrák karmester.

⁷⁵⁴ Lásd WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 33. o.

⁷⁵⁵ BOZÓ P.: Liszt és a német egység. i. m. 13. o. <https://epa.oszk.hu/00800/00835/00131/2818.htm> (Letöltés ideje: 2023. július 30.)

Raabe saját monográfiájában, az első kötetben foglalkozott⁷⁵⁶ Liszt életrajzával, és a második kötetben vette számba műveit, kronológiai sorrendben. Az első részt összesen három képes illusztrációval, és néhány faksimile kotta-kézirattal látta el. („*Mit 3 Abbildungen und dem Faksimile einer Notenhandschrift.*”) Minthogy a második műjegyzéki kötetet öt kotta-kézirat másolaton kívül más képes melléklettel nem egészítette ki, a továbbiakban az első kötet képeinek elemzésére fordítok figyelmet.

Az első illusztráció Louis Held weimari fotográfus műtárgyfelvétele, amit Liszt ifjúkori „élő” gipszmaszkjáról készített. (198. kép) A már Julius Kapp által is közölt⁷⁵⁷ felvétel eredeti műtárgya egy olyan, a halotti maszkokhoz hasonló, de még az élő Liszt Ferencről vett gipszöntvény-minta, amit a művészek, bár eredetileg szobrok alkotásának segédeszközeként készítettek, jelen esetben a róla készült fénykép, – mint a könyv saját belső szemlélet-rendszeréhez felhasznált illusztráció – egyértelműen többletjelentéssel ruházott fel. Lényegében az illusztrációt a kultusz szolgálatába állította.

A maszk itt olyan, az adott pillanat lenyomataként értelmezhető tárggyá vált, ami megőrizte Liszt fiatal vonásait az örökkévalóság számára. A képaláírás szerint, az ábrázolt öntvényt Lorenzo Bartolini készítette még 1838-ban, Firenzében.⁷⁵⁸ Az eredeti tárgy – melyről vélhetően több másolat készült – a felvétel pillanatában a weimari Liszt Múzeumban volt.

A második illusztráció egy eredetileg 1868-ra datálható, „CB” monogrammu szerzőnek tulajdonított angol nyelvű, *THE MUSIC OF THE FUTURE (A JÖVŐ ZENÉJE)* című karikatúra-metszetet ábrázol,⁷⁵⁹ amit harmonikaszerűen kihajtogatható képes melléklet formájában illesztettek be a könyvbe nyilvánvalóan abból a célból, hogy a szórakoztató részleteiben és a képi síkba rejtett feliratokban kényelmesen elmerülhessenek az olvasók. (199. kép) A karikatúra másik címe egyébként *Liszt zenekart vezényel*. Az összetett kompozíció 1879-ben, a *Punch* című angol élclapban jelent meg.

A kép egy zsúfolt, nyüzsgő, széltében elterülő, igen kaotikus szimfonikus zenekart ábrázol a végkimerültség vagy az őrjöngés állapotában lévő zenészekkel, középen Liszt Ferencel, aki kezét-lábát szétvetve áll, és egy mániákus karmesterként, aki nincs tekintettel a körülményekre, saját kottájából vezényel. A kép értelmezéséhez olyan további feliratok

⁷⁵⁶ Alan Walker szerint először és utoljára. WALKER, A.: 1. A virtuóz évek. i. m. 33. o.

⁷⁵⁷ A reprodukció fotográfusának megjelölése nélkül. KAPP, J.: Liszt. Eine Biographie. i. m. Abb.14. Bld. 23–24.; RAABE, P.: Liszts Leben. i. m. S. 38–39. Bld.1.

⁷⁵⁸ Julius Kapp monográfiájában ez még nem volt egyértelmű, ő csupán feltételezte Bartolini szerzőségét.

⁷⁵⁹ RAABE, P.: Liszts Leben. i. m. S. 138–139. Bld.2.

járulnak hozzá, mint: „LISZT'S SYMPHONIC POEM;” (LISZT SZIMFONIKUS KÖLTEMÉNYEI); „WAGNER not to be played much till 1995” (WAGNER, 1995-ig nem játszható); „PATENT APPLIE FOR” (SZABADALMI BEJELENTÉS). A karikatúra metszője egyszerre írta le és fejezte ki idegenkedését Liszt műveinek és előadásmódjának mindent átható újszerűségétől, miközben odaszúrt Richard Wagnernek is, utalva az 1851-es, a jövő zenéjéről írt művére. Számára ők ketten, Liszt és Wagner képviselték a jövő azon zenei irányzatait, amiről nem volt jó véleménye. A kép egyúttal megidézi Liszt zongoravirtuóz előadásainak hangulatát, a Lisztomania jelenségét.

Az első két illusztráció tükrében Raabe könyvének harmadik, és egyben utolsó képes melléklete egészen reálisnak, szinte már hétköznapiak hat.⁷⁶⁰ (200. kép) A maszk halhatatlan zsenijének és a karikatúra mániákus géniuszának látványa után Liszt, mint „az ember” jelenik meg. A reprodukció tüzetesebb megfigyelését követően azonban feltűnik a muzsikus öltözetének sajátos gallérja, ami egyértelművé teszi, hogy az előképül szolgáló fotográfia felvételének idején már papi reverendát viselt. A transzcendencia, amit az első két kép esetében a halhatatlanság gondolata és a mániákus, „őrült zseni” képe közvetített, a harmadik fotó esetében a papság, mint Isten jelenlétére és a keresztényi értelemben vett örökkévalóság tényére rámutató jel formájában manifesztálódik.

Az „abbét” ábrázoló reprodukció fotográfiai előképének készítője a könyvíró számára ismeretlen volt. Azonban egyértelmű, hogy Raabe ebben az esetben is a weimari múzeum anyagából választotta ki a fényképet. Ugyanezt korábban, a *Großherzog Alexander und Liszt* (Sándor nagyherceg és Liszt) című munkájában egyszer már felhasználta.

A reprodukció fénykép-eredetije véleményem szerint azonos azzal a fotográfiával, ami 1871-ben készült Bécsben, Fritz Luckhardt⁷⁶¹ portréfényképész műtermében. Ugyanakkor szükséges megemlítenem, hogy a beállítás szinte teljes mértékben azonosnak tűnik egy Berlinben és Potsdamban működő fotográfus, Otto Kagermann⁷⁶² aláírásával ellátott felvétellel is. (201–202. képek)

---

⁷⁶⁰ Uo. S. 200–201. Bld.3.

⁷⁶¹ A szóban forgó portrét Ernst Burger fotótörténész datálta 1871-re. BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 62. Bld. 107.; Szőnyiné Szerző Katalin zenetörténész kutatása szerint a portré 1873 áprilisában készülhetett. Luckhardt fényképének egyik eredeti példányát 2016-ban várta meg a Magyar Művészeti Akadémia, és a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárába szánták letétnek.

⁷⁶² Otto Kagermann fotográfusról – ahogy a kép duplázódásáról – több adatot nem találtam. Bizonyos Otto Kagermann Berlinben tartott fenn műtermet, a Friedrich Straße 99. szám alatt. Liszt ismert portréján a Potsdam szó szerepel.

Mindent egybevetve, Peter Raabe monográfiájának képes mellékletei klasszikus értelemben vett könyvillusztrációk, melyeknek elsődleges funkciója a könyv sűrűségének és tárgyilagosságának lazítása és a szöveg értelmezése volt. Feltűnő közös vonásuk, hogy egyesével és együttesen is a Liszt-kultusz képi megnyilvánulásainak tekinthetők, melyek mindegyike a művész alkotói zsenialitását és művészetének örökkévalóságát hirdeti valamilyen formában.

Lezárásképpen említem meg azt a Raabe művéről szóló recepciótörténeti adalékot, ami dr. Koudela Géza 1936-os centenáriumi művészetrajzának függelékében olvasható. „P. Raabe: Liszt's Leben u. Schaffen. – A legkiválóbb, klasszikus Liszt életrajz. Monumentális mű.” – jegyezte meg. Ugyanitt Koudela még egyszer megemlítette: „IV. Liszt irodalom. Ismertetések. Tanulmányok. 1. P. Raabe hatalmas munkája ad nagyszerű tájékoztatót. (...)”⁷⁶³ Nem véletlen, hogy Raabe személyes résztvevője, díszvendége volt az említett év nagyszabású magyarországi Liszt-ünnepségeinek.

VIII.B. DR. KOUDELA GÉZA LISZT-ÉLETRAJZA ÉS ILLUSZTRÁCIÓI

Ahogy láthattuk, dr. Koudela Géza szintén az egyik kulcsfigurája volt az 1936-os Liszt Ferenc-émlékév magyarországi megünneplésének. A Végrehajtó Bizottság és a Liszt Társaság tagjaként előadásaival, ismeretterjesztő és zenetudományi szakcikkeivel már 1935-ben előharangozta az eseményeket. Tevékenysége csúcspontjaként tekinthetünk arra a hivatalos művészetrajzra, melynek megírására a Végrehajtó Bizottságtól kapott megbízást, és amivel központi szerepet vállalt a szakmai szervezésben.

Koudela 1936-os Liszt-életrajzának érdekes és fontos részét képezi a Peter Raabe-féle biográfiánál fentebb már idézett függelék, aminek *A Liszt-ismeret forrásai* címet adta.⁷⁶⁴ Ez tulajdonképpen egy olyan irodalomjegyzék, amiben amellet, hogy összefoglalóan szólt arról, mely források alapján írta saját művét, érdekes egyéni megjegyzéseket tartalmaz, ezért a mű tárgyalását ezzel kezdem.

---

⁷⁶³ KOUDELA G.: Liszt Ferenc. i. m. 130–131. o.

⁷⁶⁴ „A Nagy Emberek, Hősök legigazibb kultusza az, ha igyekszünk megismerni őket. Liszt Ferenc is még igen sokban, igen sokak előtt ismeretlen. Szolgáljon útmutatásul, irányításul megismeréséhez ez a kis kalauz.” – hangzik a függelék bevezetője. KOUDELA G.: Liszt Ferenc. i. m. 128. o.

Jellegzetes tulajdonságnak tűnik, hogy a felhasznált források strukturált jegyzékébe⁷⁶⁵ a szerző személyes hangvételű kritikai megjegyzéseket írt. A Peter Raabe-féle életrajznál már idézett kommentárokhoz hasonló, egy-egy mondatos vélemények olvashatók a jegyzék II. részében Olga Janina *Les souvenirs d'une cosaque*⁷⁶⁶ és Daniel Stern (álméven Marie d'Agoult) *Nélinda* című regényénél,⁷⁶⁷ a III. részben kiemelés nélkül Karl Grunsky és Bruno Schrader *Liszt-életrajzainál*,⁷⁶⁸ kiemelten pedig Julius Kapp,⁷⁶⁹ Rudolf Louis,⁷⁷⁰ Lina Ramann⁷⁷¹ és Somssich Andor⁷⁷² Liszt-biográfiáinál. A függelék IV. részében az ismételt megemlített Raabe és Somssich munkái mellett, harmadikként Kozocsa Sándor 1929-es Liszt-bibliográfiájára hívta fel a figyelmet a szerző.⁷⁷³

Itt szükséges megjegyezni, hogy Koudela ebből a szempontból nem tűnik teljesen időszerűnek, hiszen ekkor már rendelkezésre állt a frissebb, Koch Lajos-féle 1935-ös Liszt-bibliográfiai kísérlet. Tehát a szerző „eggyel korábbi” összefoglalóból indult ki. Ugyanakkor mindez alátámaszthatja korábbi utalásomat arra vonatkozóan is, hogy 1935–1936-ban valóban nagy aktivitás jellemezte a Liszt-kutatást, és számos szerző dolgozott egymással párhuzamosan, hasonló eredményekre jutva, akár egymástól függetlenül is.

Koudela Géza Liszt-életrajza alapvetően klasszikus krónika. A függelékét négy rész előzi meg, amiket dr. Ugron Gábor az általa jegyzett bevezetőben a következőképpen ismertetett: „Az első rész stílusa is nagyszerűen jellemzi Liszt élethalmazását (...) A második rész feltárja előttünk Liszt muzsikus lelkének bőségét (...) A harmadik megismertet bennünket Liszt emberségével (...) Ez a rész igazságot s így elégtételt ad Liszt sokszor

---

⁷⁶⁵ Az általa alkalmazott struktúra a következő: „I. Liszt művei, írásai, levelei, levelezése; II. Kortársak feljegyzései, naplójegyzetek, emlékiratok stb.; III. Néhány Liszt-életrajz; IV. Liszt-irodalom. Ismertetések. Tanulmányok.” Uo. 128–131. o.

⁷⁶⁶ „Csak nagy óvatossággal, kritikai felkészültséggel olvasható. Rosszindulatú iránymű.” Uo. 129. o.

⁷⁶⁷ „Mindezek, főleg a *Nélinda*, Liszttel kapcsolatban nem szavahihetőek. A regény bosszú műve; tudatos, akart ártási céllal. Kritikai ellenőrzés nélkül hamis, hamisított Liszt-kép alakul ki belőle.” Uo. 130. o.

⁷⁶⁸ „Feltűnően magyarelles!” és „Feltűnően magyarelles mű!” Uo. 130. és 131. o.

⁷⁶⁹ „Alapvető, tárgyilagos, kiváló mű.” Uo. 130. o.

⁷⁷⁰ „Jó munka.” Uo. 130. o.

⁷⁷¹ „Első kötetét Liszt átnézte. Sok tekintetben alapvető munka. Második és harmadik kötete kevésbé sikerült. Rajongó műve.” Uo. 131. o.

⁷⁷² „Az első magyar Liszt-életrajz. Nagy érdeme a magyar anyag összehordása. Adatai több helyütt tévesek vagy elírtak. Rögtörő munka.” Uo. 131. o.

⁷⁷³ Raabéről lásd fentebb. „IV. (...) 2. Somssich Andor Liszt-életrajzának végén sorol fel sok cikket. 3. Kozocsa Sándor a »Muzsika« I. számában (1929 febr.–márc.) közli az eddig legteljesebb magyar Liszt-bibliográfiát.” Uo. 131. o.

félreértett megcsúfolt emberségének (...) Az a fejezet pedig, ami Liszt magyarságáról szól, klasszikusan világos, tömör (...)

A szövegeket és a képek válogatását egyaránt végigkíséri ugyanaz az erőteljes szubjektivitás, egyfajta mesélő-anekdotikus hangnem, ami a bibliográfia megjegyzéseiben is megnyilvánult. Emiatt véleményem szerint ez a mű eltér a hagyományosan objektivitásra törekvő, tisztán történeti, vagy a zenetudományi elemző írásoktól, egyidőben rengeteg szakmai részt tartalmaz. A törzsszöveg sajátos nyelvezete miatt azonban, az olvasónak folyamatosan az a benyomása keletkezik, hogy a szerző teljes mértékben azonosult témájával, szinte benne élt a történetben, amit sajátos „mesévé” formált.

„Csudálatos üstökös kavargott-szikrázott az égen, mikor Liszt Ferenc született. Különös, nagy jövőt jósoltak hát neki. És ő minden reményt, minden álmot felülmúló étellel teljesítette be a csillagvilág titokzatos konstellációját. Pedig vézna kis csöppség, majdnem satnyán apró emberporontyka volt.” – hangzik el például a bevezető alfejezetek egyikében Liszt születéséről.⁷⁷⁴ Vagy másutt: „1823. január 12-én Bécs már délelőtti koncerten (matinén) kívánja hallani kedvencét, akinek ápr. 13-i előadásán megjelenik rettegett Süket Oroszlán, a zenei Titán, a zongora félistene: Beethoven is és úgy nyilatkoztatja ki kritikáját, hogy a megszeppent legénykét leemeli a pódiumról, magasra tartja és homlokon csókolja. Megrendítően drámai volt ez a jelenet.”⁷⁷⁵

A könyvben közölt képek hagyományos módon kapcsolódnak az írott szövegekhez, vagyis alárendelődnek és szemléltetésükre szolgálnak. Az összesen huszonhárom darab képet négy csoportban, a tizenhat és tizenhét, a negyvennyolc és negyvenkilenc, a nyolcvan és nyolcvanegy, végül a száztizenkettő és száztizenharmadik oldalak között helyezték el a könyv szerkesztői. A mellékletekbe ilyen módon kigyűjtött képeken túl, mindössze a kilencvenedik oldalon látható még egy kotta-részlet, a *Magyar király-dal*ból.

A képek válogatását ugyan sokkal kisebb mértékben, de áthatotta a szövegeket jellemző szubjektivitás. A képsor „a bölcsőtől a sírig” követi Liszt életének kronológiáját. A legtöbb esetben a szerző megadta az illusztrációk és az előképek alkotóinak nevét a képaláírásokban. A fotografiai előképekkel rendelkező reprodukciók esetében két képet Kremm Győző,⁷⁷⁶ négyet a Magyar Film Iroda (MFI) és a legtöbbet, tíz felvételt Louis Held weimari fotográfus vett fel. (Kremm: 204–205.; MFI: 205., 218., 224–225.; Held: 206., 211–

---

⁷⁷⁴ Uo. 9. o.

⁷⁷⁵ Uo. 12. o.

⁷⁷⁶ Kremm Győzőről nem találtam életrajzi adatokat. Talán amatőr fényképező lehetett. Nem lehetetlen, hogy a képek készítője egy, a budai várban működő borbélyal azonos.

212., 214., 216–217., 220–223. képek) Held kiválasztott fényképei műfaji értelemben igen változatosak, találunk közöttük enteriőr képeket és műtárgyfelvételeket, reprodukciókat.

A maradék nyolc illusztráció jellemzően képzőművészeti alkotások után, ismeretlen fotográfusok által készített reprodukciók. Egy csoportjuk Liszt fiatalkori képei Lütgendorff Ferdinándtól, Ingres-től, egy ismeretlen rajzólótól és Perlasca Domokostól. (207–210. képek) A válogatásban szerepel továbbá annak az ismeretlen művésznek a látképe az Altenburgról, amit először La Mara közölt Liszt-életrajza negyedik kötetében. (213. kép) Végül, de nem utolsó sorban megemlítem George Villa⁷⁷⁷ karikatúráját, amit posztumusz rajzolt Liszt Ferencről, és amin az idős művész Richard Wagnert szabadítja ki éppen egy tojásból. (215. kép) A gúnyrajz felirata: „*Kinek köszöni a világ Wagnert? ...*”

A szerző az egyik képaláírásban egy érdekes kutatástörténeti mozzanatot osztott meg. A nyolcvanegyedik oldal előtt található, *Néhány ütemnyi terv a Szent István-oratóriumhoz* című, kottarészleteket ábrázoló reprodukció alatt, a következő zárójeles megjegyzés olvasható: „Dr. Koudela fedezte fel a weimari Liszt-múzeumban, 1935. szept. 16-án.” (220. kép)

Ugron Gábor az általa írt bevezetőben utalt arra, hogy az életrajz megrendelésének elsődleges oka a Liszt-kultusz terjesztésének és ápolásának igénye volt, amit Koudela szerzeménye maradéktalanul beteljesített. A kultusz építésének szándéka a képválogatásban szintén tetten érhető. Ezt hangsúlyozza Louis Held, *A Liszt Múzeum Weimarban* című enteriőr képe, ami a Hofgärtneri egyik ereklyével zsúfolt szobáját ábrázolja. (217. kép) Hasonlóképpen a kultusz ápolásának funkcióját látják el a szintén Heldnek tulajdonítható bayreuth-i temetői képek Liszt sírdombjáról és emlékkápolnájáról. De ugyanide kapcsolhatjuk az MFI felvételét a budapesti Zeneművészeti Főiskola Liszt-emlékszobájának egy részletéről. (222–224. képek)

---

⁷⁷⁷ Georges Villa (1883–1965) francia festő, grafikus, illusztrátor, plakáttervező.

Haraszi Emil személyének és munkásságának sokáig pejoratív megítélése volt⁷⁷⁸ a magyar és a nemzetközi Liszt-kutatásban. Még Alan Walker is, – aki egyébként azt állapította meg vele kapcsolatban, hogy Haraszi volt az első olyan magyar kutató, aki 1938-ban a weimari Staatsarchivban fellelhető Maltitz-hagyaték⁷⁷⁹ kéziratai, mint hiteles, korhű levéltári források alapján végezte munkáját – kritikai utalást tett attitűdjére vonatkozóan, mikor leírta, hogy türingiai tartózkodása idején kulcsfontosságú dokumentumok tűntek el a levéltárból.⁷⁸⁰ A legfrissebb, róla szóló publikációk már sokkal kíméletesebbek.⁷⁸¹ Kétségtelen, hogy Haraszi írásai megkerülhetetlenek a Liszt-életrajzok vizsgálatakor.

Zenetudományi szempontból, Haraszi Emil mindenekelőtt azzal írta be nevét a Liszt-kutatás történetébe, hogy tudatosan törekedett a művésszel kapcsolatos uralkodó, a zeneszerző munkásságát szinte kizárólag a német és magyar kultúrtörténeti kontextusban értelmező közfelfogás kereteit a francia romantikus szellemi áramlatok, és a francia zenéhez fűződő kapcsolat töretlenségét hangsúlyozó álláspont felé tágítani.

Saját tervezett Liszt-életrajza műfaji előzményének többek között az 1910 decemberében a *Budapesti Hírlap* hasábjain közölt Debussy-tanulmányát,⁷⁸² valamint az 1916-os habilitációs Wagner-monográfiáját⁷⁸³ tekinti a kutatás.

A Liszthez kapcsolódó vizsgálódásait egyértelműen az 1936-os emlékévként mélyítette el,⁷⁸⁴ és szintén az évforduló hatásának tudható be, hogy a zenetudós Liszttel foglalkozó

---

⁷⁷⁸ „Fel kell világosítanom Önt, hogy Haraszi ostoba és ráadásul rosszindulatú ember, aki méghozzá annyit ért a zenéhez, mint a tyúk az abc-hez! (...)” (Bartók Béla levele Octavian Beunak, 1931) Idézte OZSVÁRT V.: Francia kapcsolat – Haraszi Emil (1885–1958) pályaképe. i. m. 5. o.

⁷⁷⁹ Franz Friedrich Appolonius von Maltitz (1795–1870) báró. 1841 és 1865 között az orosz nagykövet tisztségét töltötte be a weimari udvarban. Élénk levelezést folytatott Marie Sayn-Wittgensteinnel.; Lásd WALKER, A.: I. A virtuóz évek. i. m. 35. o.

⁷⁸⁰ Uo. 36. o. 25. j.

⁷⁸¹ OZSVÁRT V.: Francia kapcsolat – Haraszi Emil (1885–1958) pályaképe. i. m. 5. o.

⁷⁸² HARASZTI E.: Debussy. *Budapesti Hírlap* i. m. 1–3. o.; OZSVÁRT V.: Francia kapcsolat – Haraszi Emil (1885–1958) pályaképe. i. m. 18. o.

⁷⁸³ HARASZTI E.: Wagner Richard és Magyarország. i. m.; OZSVÁRT V.: Francia kapcsolat – Haraszi Emil (1885–1958) pályaképe. i. m. 21. o.

⁷⁸⁴ Uo. 22. o.; HARASZTI E.: Franz Liszt. i. m.

publikációiban az összegző hangnem is megjelent. Az ekkoriban keletkezett magyar és francia nyelvű dolgozatainak többsége az életrajzi dokumentumok feltárására vállalkozott.⁷⁸⁵

Az 1935 augusztusában, a *Magyarság* hasábjain – képek nélkül – közreadott, *Liszt Ferenc halálának ötvenéves fordulója előtt* című írása bevezetőjében az általa ismert művészéletrajzokat vette sorra, melyekről erőteljes kritikával írt. Alapvetően az elsődleges, Liszt rokonaitól származó forrásokon nyugvó biográfiákat részesítette előnyben, ami miatt többre becsülte például Daniel Ollivier kiadványait Lina Ramann, vagy La Mara munkáinál. Az olvasó figyelmét már ebben az írásában is igyekezett a liszti oeuvre francia és angol recepciója felé fordítani. Mikor Liszt Ádám életének rövid áttekintésére tért rá fia életrajzán keresztül, d’Ortigue esszéjét vette alapul. A történetileg objektívnek szánt leírásába azonban Ferencet méltató kultusztörténeti elemek is keveredtek. Liszt Ádám halálának elbeszélésekor például, Haraszi a következőképpen szólt: „Kegyetlen tragikuma, hogy alig vezeti be fia génusza a művészet birodalmába, ahová mindig oly hön vágyott, álmai megvalósulása küszöbén, bezárul előtte az élet.”⁷⁸⁶

Haraszi az 1930-as évek közepétől tervezte egy saját Liszt-monográfia megírását. A Magyar Országos Tudósító 1937. januári híradása szerint, *A Liszt-kutatás új útjai és problémái* című előadásában a Tudományos Akadémia felolvasó ülésén⁷⁸⁷ személyesen ismertette készülő művének alapvetéseit. A könyvet azonban nem sikerült életében befejeznie. A gépiratot javításával és megjegyzéseivel együtt posztumusz, a Société Française de Musicologie és a Centre Nationale de la Recherche Scientifique közösen adta ki 1967-ben, Párizsban.⁷⁸⁸

A könyvbe tíz darab fekete-fehér illusztrációt illesztettek be, azonban nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a válogatás Haraszi eredeti, az 1930-as években kidolgozott koncepcióját tükrözné. A képek nem teljesen, de alapvetően kronológiai sorrendben követik az életrajzot. A legelső rajzolt portré Lisztről Friedrich Preller műve, és később keletkezett, mint a művész párizsi éveinek korszaka, amit illusztrálni szándékoztak vele. (230. kép) Preller képét műfaja miatt társíthatták egy Marie d’Agoult és leányát ábrázoló, szintén rajzolt előképet követő melléklethez. (231. kép) A Barabás Miklós ikonikus festménye után készült reprodukció ebben a kiadványban is a művész magyar származását és magyarországi

---

⁷⁸⁵ Uo.

⁷⁸⁶ HARASZTI, E.: Liszt Ferenc halálának ötven éves fordulója előtt. *Magyarság* i. m. 13. o.

⁷⁸⁷ M.: *A Liszt-kutatás új útjai és problémái*. *Magyar Országos Tudósító* i. m. o. n. (Kézirat)

⁷⁸⁸ OZSVÁRT V.: Francia kapcsolat – Haraszi Emil (1885–1958) pályaképe. i. m. 22. o.; HARASZTI E.: Franz Liszt. i. m.

jelentőségét hangsúlyozza. (232. kép) A további képek a weimari korszakból vett epizódok és pillanatképek, amit ma is a muzsikus legintenzívebb alkotói periódusaként tart számon a kutatás. (233–237. képek) A párizsi Nemzeti Könyvtár gyűjteményéből származó, Lisztet 1856-ban megjelenítő ülő portré prototípusát véleményem szerint a müncheni fotográfus, Franz Hanfstaengl⁷⁸⁹ készítette, akiről a képaláírás nem tesz említést. (234. kép) Az utolsó két illusztráció az idős Liszt Ferencet ábrázolja. Egyikük a híres francia fotográfus, a már említett Nadar egy, a Göllerich Ágoston-féle életrajzban látható példánytól eltérő felvétele. A másik képet provenienciája köti Weimarhoz. (238–239. képek)

Mindent egybevetve Haraszi a legtöbb tanulmányát illusztrációk nélkül közölte. Műveit egyértelműen a szöveg dominanciája jellemzi.

Kivételt jelenthet a szerző 1942-ben, az *Új Idők*-ben publikált, *Liszt Ferenc Párisban* című cikke,⁷⁹⁰ amiben tudatosan megjegyezte, hogy addig „kiadatlan” képeket közölt. Az illusztrációk a művész első nagy párizsi hangversenyének színlapját,⁷⁹¹ Läger Anna sírját,⁷⁹² valamint az ifjú muzsikus 1825-re datált arcmását ábrázolják, a legutóbbi előképét Liszt első marseilles-i sikerei emlékére bizonyos „Pascal” rajza után „Beisson”⁷⁹³ metszette.⁷⁹⁴ (227–229. képek) A legutolsó reprodukció esetében azonban, némi zavart okoz, hogy ugyanez az ábrázolás Robert Bory 1936-ban kiadott ikonográfiájában is szerepel, tehát 1942-ben már nem tekinthető kiadatlanak. Továbbá, jelenlegi tudásunk szerint a Marseilles-ben működő Beisson öt évvel korábban, 1820-ban elhunyt, ezért nem alkothatott képet 1825-ben Lisztről.

Az 1940-es években a Haraszi által írt Liszt-publikációkban méginkább jellemzővé vált a kultusztörténeti megközelítés. A franciául és angolul, illusztrációk nélkül megjelentetett, Liszt írói és teoretikus tevékenységét tárgyaló tanulmányai az „egy misztifikáció története” alcímet viselték.⁷⁹⁵

---

⁷⁸⁹ Franz Hanfstaengl (1804–1877) bajor festő, litográfus és fotográfus. Münchenben működött. Lisztről 1856 november 27. és december 12. között készített felvételeket. Az idézett példány eredetije egy sópapíron előhívott üvegnegatív felvétele. BURGER, E.: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 15. 12.

⁷⁹⁰ HARASZI E.: Liszt Ferenc Párisban. *Új Idők* i. m. 761–763. o.

⁷⁹¹ HARASZI E.: Liszt Ferenc Párisban. *Új Idők* i. m. 762. o.

⁷⁹² Uo.

⁷⁹³ Talán François Joseph Étienne Beisson (1759–1820) francia művész.

⁷⁹⁴ HARASZI E.: Liszt Ferenc Párisban. *Új Idők* i. m. 763. o.

⁷⁹⁵ HARASZI E.: Franz Liszt, écrivaine et penseur. Histoire d’une mystification. *Revue de Musicologie* i. m. p. 19–28.; HARASZI E.: Franz Liszt, écrivaine et penseur. Histoire d’une mystification (Suite et fin). *Revue de Musicologie* i. m. p. 12–24.; HARASZI E.: Franz Liszt – Author despite Himself: The History of a Mystification. *The Musical Quarterly* i. m. p. 490–516.

Az 1936-os Liszt Ferenc-emlékév nem csupán a zenetudósok, hanem más tudományok művelőinek munkásságára is rendkívül inspirálóan hatott. A Liszt-téma interdiszciplináris megközelítésének egyik korai előfutára a Dante könyvkiadó *Liszt a miénk!* című illusztrált tanulmánykötete volt, amit a kultusz jegyében a Liszt Növendékek Emlékbizottsága rendezett sajtó alá „Liszt Ferenc szimbólikus sírja javára.”⁷⁹⁶

A liszti „szimbólikus sír” gondolatának mibenlétére világít rá egy, az Országos Széchényi Könyvtár Liszt-képanyagában megőrzött szórólap, amit Pál György Sándor küldött el dr. Mátéka Bélának.⁷⁹⁷ A szórólapot Liszt magyarságának aktuális külföldi elvitatása miatt tartották szükségesnek kinyomtatni, aminek az volt a célja, hogy szavazati lehetőséget biztosítsanak a „szellemi sír” valóságos helyszínének eldöntéséről. A lehetőségek között a Ferenciek templomának benseje, a Deák-téri evangélikus templom előtti tér, a Kerepesi temető Jókai Mór sírja melletti része és a Liszt Ferenc tér merült fel. A címlap Munkácsy Mihály Liszt-portréja, a kiadványt pedig egy-egy további fénykép illusztrálta a Kerepesi temetőről és a Ferenciek templomáról.

Visszatérve a *Liszt a miénk!* című könyvhöz, a megjelenésének motivációi között vállaltan a hódolat terjesztésének igénye játszott a legnagyobb szerepet. Erre hívta fel a figyelmet Hubay Jenő előszava, aki ugyanitt utalt arra, hogy a kötet az emlékévknek egy korábbi, előkészítő szakaszában keletkezett, mert még csupán az évforduló felé támasztott igényként szólt Liszt budapesti szobrának felállításáról, a Sugár úti lakás rekonstruálása és múzeummá alakításáról,⁷⁹⁸ a művész hamvainak hazahozataláról és az emlékévknek veretéséről.

A kötet tanulmányait egyrészt olyan történész, zene- és művészettörténész szerzők írták, akik 1911 óta aktív építői voltak a muzsikushazai tiszteletének, és e téren jelentősebb önálló tevékenységet fejtettek ki. Ilyen például Hubay Jenő mellett Bartók Béla, Csatkai

---

⁷⁹⁶ HUBAY J. (Előszó): *Liszt a miénk!* i. m.

⁷⁹⁷ TOLNAI-NYOMDA (Budapest, Somló D. kiadása): Liszt növendékek emlékbizottságának szórólapja *Liszt a miénk!* címmel, Liszt szimbólikus sírjának felállításáról. (1937. III. 29.) Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 9/23.

⁷⁹⁸ Hubay Jenő a kialakítandó Liszt Múzeumról 1934 óta egyeztetett dr. Mátéka Bélával. Erre Mátéka hívta fel D’Isoz Kálmán figyelmét, egy neki írt 1937-ben keltezett levelében. Mátéka Béla levele D’Isoz Kálmánnak. (1937. március 29.) Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: EP 1176.; MÁTÉKA B.: Hubay Jenő és a budapesti Liszt-ház. *Magyarság* i. m. 48. o.

Endre, D'Isoz Kálmán, Papp Viktor és Somssich Andor. Másrészt a tanulmányírók közül többen a kötet kapcsán váltak ismertté. Ilyen Molnár Antal, Szita Oszkár, Varró István és Guy de Poutalès.

A teljes kiadvány szemléletében egyértelműen a szöveg dominanciája érvényesül. A könyv terjedelmében is nagyobb első részéből egyértelműen D'Isoz Kálmán *Liszt élete képekben* című írása emelkedik ki a tanulmányok és forrásközlések közül, ami *A Zenében* megjelent cikkének újragondolt változata. A tanulmány bevezetője szerint, a szerző Csatkai Endrét és Mátéka Bélát tekintette a hazai Liszt-ikonográfia elsősorú kutatójának. Míg az előbbit a tudomány művelőjeként és egyben a szóban forgó kötet képanyagának összeállítójaként, az utóbbit jelentős műgyűjtőként határozta meg.⁷⁹⁹

Az illusztrációk válogatása e kiadvány kontextusában inkább tekinthető klasszikusnak, mint kifejezetten képi-ikonográfiai szempontúnak. De valóban érzékelhető néhány, a történeti-ikonográfiai tudatosság felé mutató jellegzetesség. A tisztán szöveges tanulmányok után Csatkai ötvennégy műmellékletet, összesen hetvennégy képet illesztett be a könyvbe. Gyakran kettő került egy oldalra. A képsor elsősorban a művészetrajz kronológiáját követi, de nem eseményközpontúan. Az esemény-ábrázolásokhoz képest a portrék és veduták többségben jelennek meg. A Liszt személyét és környezetét ábrázoló képekre nagyobb hangsúly került a válogatásban.

A legelső ábrázolás itt is a doborjáni szülőház képe, ami lévén egy Steinacker Károly⁸⁰⁰ által 1856-ban alkotott vízfestmény után készült reprodukció, nem a megszokott, gyakran ismételt interpretáció. (240. kép) A következőkben az olvasók tizenhárom portré – közöttük Barabás Miklós 1846-os, korábban már ebben a dolgozatban említett kőrajzának – ábrázolásán keresztül látják Lisztet „félcseperedni” és érett művésszé válni. A többi kép a muzsikusi legfontosabb lakhelyeit, nyilvános és személyes élettereit mutatja be. (241–244.; 245–247. képek)

A képsor kronológiai szála már a kezdetektől fogva szorosan összefonódik a kultusztörténeti szállal: a doborjáni szülőház képe mellett rögtön megjelenik az 1881-es emléktábla avatásának fényképe, Liszt egykori lakhelyei pedig hamarosan relikviákkal berendezett emlékhelyekként tűnnek fel a felvételeken. (250., 252–253.a–b. képek)

A tárgyakat ábrázoló fotók között találhatunk olyan reprodukciót, ami a dolgozatomban eddig áttekintett könyvekben nem szerepelt. Jó példa az a rajzolt emléklap,

---

⁷⁹⁹ HUBAY J. (Előszó): Liszt a miénk! i. m. 213–219. o.

⁸⁰⁰ Steinacker Károly (1801–1873) Sopronban működő festőművész, tanár.

ami egykor Somssich Andor tulajdonában volt, és amit Pál Ferenc 1868-ban Rómában készített, a „Szent Erzsébet oratórium sikerére.” A donáció-jelenet Lisztet ábrázolja reverendában, egyházi környezetben, áhítatos arccal, amint éppen zongorán muzsikál. Egy múzsa eközben koszorút helyez a fejére, és egy magyar ruhás apród benyomását keltő kisfiú éppen felé tart, kezében a Scitovszky János által 1865-ben neki ajándékozott csengettyűs tornyocska ötvösművel. Az igen összetett kép háttérében egyházi személyek láthatók. Köztük Haynald Lajos, amint Lisztet figyeli. A zongorán Szent Erzsébet szobra látható. (248. kép)

Az illusztrációkra vonatkozó alapadatokon kívül, a feliratok időnként megemlítik az ábrázolt tárgyak történeti jelentőségét is. Például a Rellstab 1842-es Liszt-életrajzának címdoldalát megjelenítő kép felirata tájékoztat arról, hogy „Liszt legelső könyvalakban megjelent életrajzának címlapját” látjuk. (249. kép) De itt érdemes szólnom a pozsonyi koronázótemplom oldalában elhelyezett Liszt-emlékművet ábrázoló képről is, melynek aláírása ismerteti Batka János főlevéltárnok alkotói szerepét a műemlék létrejöttében. A felirat ugyanakkor nem tesz említést arról, hogy a reprodukció előképének fotográfusa Kozics Ede pozsonyi udvari fényképész volt. Erre a képi sík bal alsó sarkában olvasható név utal. (247. kép)

Fentebb is szóba került már, hogy a könyv képes mellékletében láthatunk egy olyan kompozíciót is, ami a Magyar Nemzeti Múzeum 1911-es centenáriumi emlékkiállításának történetéhez szolgált újabb képes forrást lévén, hogy egy Liszt-ereklyékkel berendezett vitrines szekrényt ábrázol. A kép aláírása: „Liszt emléktárgyak, a Nemzeti Múzeum 1911. évi Emlékkiállításán. (Isor [sic!] Kálmán, Budapest).” Mivel sem a könyvben, sem pedig a végén található képjegyzékben nem kerül tisztázásra, a képaláírás többféleképpen értelmezhető. Érthetjük egyrészt úgy, hogy D’Isoz Kálmánra, mint az emlékkiállítás kurátorára utal. De úgy is, mint akitől a fénykép származik. Sőt, az sem lehetetlen, hogy annak bizonyítéka, D’Isoz valóban fényképezett. (251. kép)

A képfeliratok alapján a legtöbb reprodukció forrása a kismartoni Wolf Múzeum és a weimari Liszt Múzeum volt. A képes melléklet végén található jegyzék utolsó megjegyzése szerint pedig, úgy egy tucat illusztrációt Mátéka Béla Liszt-gyűjteménye szolgáltatta.⁸⁰¹

Ahogy láthattuk, a hivatalos intézményi kutatások mellett az egyéni kezdeményezések is számottevőnek bizonyultak. A meghatározó tudományos eredmények közé tartozott az

---

⁸⁰¹ Mátéka Béla még személyesen gyarapította az Országos Széchényi Könyvtárat. 1962-ben ő adta el Liszt *Trauermarsch* című művének kottáját édesapja gyűjteményéből. ECKHARDT M.: Liszt Ferenc és magyar kortársai az Országos Széchényi Könyvtár dedikált Liszt-zeneműveinek tükrében. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei* i. m. 121. o.

ebben az évben magánúton közreadott két Liszt-ikonográfia. Az egyik művet Csatkai Endre,⁸⁰² a másodikat a svájci kutató, Robert Bory⁸⁰³ jelentette meg. A kiadványok közös vonása, hogy szemléletüket egyértelműen befolyásolta a nem sokkal korábban publikált Vayer Lajos-féle történeti ikonográfiai módszer. Vayer Csatkai Endrével kifejezetten baráti kapcsolatot ápolt.

A fennmaradt dokumentumok és források bizonyítják, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Bartha Dénes által rendezett 1936-os emlékkiállításának szervezése Csatkai Bory számára olyan fórumot szolgáltatott, ami lehetővé tette, hogy egymás tevékenységéről tudomást szerezzenek és eszmecserét folytassanak Lisztről. A magyar kutató egyik leveléből ugyanakkor az is sejthetővé válik, hogy kisebb mértékben megérintette a versengés szelleme.⁸⁰⁴

Még pontosabban, Csatkai írásos bizonyítékot adott arról a jelenségről, ami véleményem szerint nem csak az 1936-os emlékévé, hanem a mai Liszt-kutatásra is érvényes. Eszerint a megemlékezés lehetősége és a feltáratlan források nagy mennyisége együttesen olyan intenzív érdeklődést válthat ki ugyanazon téma iránt a kulturális- és tudományos közeletben, hogy egyszerre több, egymással párhuzamosan zajló, de egymástól független kutatás művelői részben vagy egészben azonos, máskor egymásnak teljesen ellentmondó eredményekre juthatnak. Mindez kisebb-nagyobb vitákat és a befejezhetetlenség, töredékesség élményét eredményezi a kutatásban.

Bartha Dénes kiállítási leíró lajstroma szerint, Csatkai egy tétellel, a kismartoni Esterházy-palotát ábrázoló kőrajz kölcsönzésével járult hozzá a tárlathoz.⁸⁰⁵ Robert Bory tevékenységéről pedig a kurátor a következőt írta a bevezetőben: „Örömmel állapítjuk meg, hogy a kiállítás gondolata külföldön is messzemenő támogatásra talált. Külön kiemeljük a kiváló Liszt-ikonográfus, Robert Bory (Genève) előzékenységét, amellyel rendkívül értékes, eredeti rajzokból és aquarellekből álló kollekciónak engedett át a kiállításra.” A svájci

---

⁸⁰² CSATKAI, A.: Versuch einer Franz Liszt Ikonographie. i. m.

⁸⁰³ BORY, R.: La vie de Franz Liszt par l'Image. i. m.

⁸⁰⁴ „(...) Bory munkáját megláttam, az első pillanatban meghökkentem, hogy több évi kutatásom kutba esett, de mostmár nem csak jómagam, de más oldalról jött bíráló meggyőz, hogyha az én munkám természetesen nem teljes, Boryé sem az, majd a kettőnk/ szerénység, mi?/ munkájára támaszkodva a Liszt-év után megcsinálja egy harmadik, ahogy már a latin közmondás is hirdeti. Szeretnék Boryval érintkezésbe kerülni; megkaphatnám-e Öntől a címét? (...)” Dr. Csatkai Endre levele Bartha Dénesnek (1936. április 21.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 38/ 1936.

⁸⁰⁵ BARTHA D.: Liszt Ferenc emlékkiállítás. i. m. 22. o. 13.

hozzájárulás kétségkívül jelentősebb volt, azonban jól érzékelhető az a szándék is, ahogy Bartha a magyar kezdeményezés időrendbeli elsőbbségét igyekezett hangsúlyozni.

Csatkai egy kisebb lélegzetvételű, német nyelvű, a Magyar Nemzeti Múzeum történeti ikonográfiai koncepciója szerint összeállított ismertetővel gyarapította a Liszt-kutatást. A lajstromszerűen megírt adatgyűjtemény eredetileg képek nélkül, a *Burgenländische Heimatblätter* hasábjain jelent meg, 1936 márciusában. Az egykorú különlenyomatot azonban már öt képpel illusztrálták.

Az ikonográfiai tanulmány szöveges része egy rövid bevezetőből és a Liszt személyéhez, életéhez kapcsolódó írott és képes forrásként felfogott műalkotások technika és műfaj szerint tagolt lajstromából áll. A bevezetőben a szerző az 1936-os emlékévet jelölte meg műve keletkezésének kiindulópontjául. A lajstrom folytatólagos számozása alapján, összesen háromszáznegyvennyolc műalkotás adatait gyűjtötte össze. Az utolsó előtti bekezdés egy-egy toldalék („*Nachtrag*” és „*Anhang*”), amiket Csatkai utólag, kiegészítésként illeszthetett a felsoroláshoz. A legutolsó bekezdésben szereplő öt tétel – a doborjáni szülőházban fellelhető festmények és rajzok – számozása előlről kezdődik. A lajstrom tételleírásaiban Csatkai néhol kizárólag az adott műre vonatkozó alapadatokat, míg máskor a tételek egymás között kimutatható képi-ikonográfiai összefüggéseit is feltüntette.

A szerző a következő műfajok, illetve technikák szerint csoportosította a válogatásában szereplő alkotásokat: festmények és rajzok (Nr.1–78.); szobrok (Nr.79–123.); metszetek és litográfiák (Nr.124–245.); fényképek (Nr.246–303.); a Liszt életében megjelent újságok/ periodikák (sorszám nélkül); az 1886-os ravatalképet közlő képes újságok (sorszám nélkül); porcelánfigurák (Nr.304–308.); árnyképek (Nr.309–311.); karikatúrák (Nr.312–344.); kiegészítés (Nr.345–348.); toldalék (Nr.1–5.).

A különlenyomatban látható öt illusztráció közül három plasztikai alkotást, kettő pedig két litográfiát ábrázol. (254–258. képek) A képaláírásokban eltérő adatok szerepelnek. Az első kép szövege utal a reprodukció készítőjére is („*Photo. Beigl. Eisenstadt*”),⁸⁰⁶ az ábrázolt szobor alkotójára és elhelyezésére, – Zumbuschnak a doborjáni templomban megtalálható márvány büsztje Lisztről – valamint az ikonográfiai lajstromban szereplő tétel számára („Nr.100.”), ahol további adatok, valamint kapcsolódó írott források eredeti nyelvű, francia idézetei olvashatók. (254. kép) A maradék négy illusztráció egy-egy reprodukció Motte⁸⁰⁷

---

⁸⁰⁶ A kismartoni fotográfust sajnos nem sikerült azonosítanom, föltehetően a Wolf Múzeum alkalmazásában állt.

⁸⁰⁷ Charles Étienne Pierre Motte (1785–1836) francia litográfus. Csatkai a kapcsolódó ikonográfiai tételben leírta, hogy a kép egy Déveria ismertebb rajza után készült jelentéktelenebb másolat. A reprodukció tulajdonosa

litográfiája („Nr.135.”), Edvi Illés György⁸⁰⁸ plakettje („Nr.245.”), Kugler⁸⁰⁹ gipsz-büszttje („Nr.105.”) és Kriehuber egyik litográfiája⁸¹⁰ után. („Nr.133.”)

A másik munka, Robert Bory *La vie de Franz Liszt par l'Image* (Liszt Ferenc élete képeken) című könyve kétségtelenül sokkal nagyobb lélegzetvételű, méretében is tekintélyes, albumszerű mű. Mindmáig az egyik legfontosabb ikonográfiai referencia⁸¹¹ a Liszt-kutatásban, köszönhetően a benne szereplő adatoknak és képeknek, melyek eredetije a bevezetőben felsorolt köz- és magángyűjtemények⁸¹² mellett számos esetben a szerző saját svájci kollekciónak voltak fellelhetők.

Az előszót a kutatást végző Robert Bory írta 1936 áprilisában, amit egy rövid Liszt-életrajz követ Alfred Cortot⁸¹³ tollából. A negyvenegyedik oldalon kezdődik a képes melléklet, ami a kiadvány legnagyobb részét alkotva egészen a kétszáz negyvenedik oldalig tart. A sort a következő függelékek zárják: személynévmutató, amiben Liszt Ferenc nevének a szerző egy, a művész portréinak műfajok szerint tagolt felsorolását is beillesztette;⁸¹⁴ helynévmutató; végül a reprodukált írott levéltári források listája.

M. Hesse Berlin-schönebergi kiadó volt. CSATKAI, A.: Versuch einer Franz Liszt Ikonographie. i. m. p. 60. Nr. 135.

⁸⁰⁸ Edvi Illés György (1911–1991) magyar szobrász és éremművész. Idézett bronz Liszt-plakettje 1935-ben készült. Az ikonográfia keletkezésének idején a műtárgy a kismartoni Wolf Múzeum kiállításában szerepelt. Uo. p. 63. Nr. 245.

⁸⁰⁹ Franz Paul Kugler (1836–1875) soproni szobrász. Bécsben, Rómában és Temesváron is működött. A Csatkai-ikonográfiában szereplő gipsz büszttje a Kugler család tulajdonából került a soproni Liszt Múzeumba. Uo. p. 59. Nr. 105.

⁸¹⁰ Az ikonográfia több litográfiát is megemlít Kriehubertől. A kismartoni Wolf Múzeumban reprodukált példány előképe 1838-ra datálható, és Johann Höfelich nyomtatta. A leírás a Magyar Nemzeti Múzeum példányát is megemlítette. Uo. p. 60. Nr. 133.

⁸¹¹ ECKHARDT M.: Új Liszt Könyvek. *Muzsika* i. m. 32. o.

⁸¹² Conservatoire national de Musique (Párizs), Musée et la Bibliothèque de l'Opéra (Párizs), Musée Carnavalet (Párizs), Université Sorbonne (Párizs), Liszt Múzeum (Weimar), Wagner Múzeum (Bayreuth), Richard Wagner Múzeum (Eisenach), a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum és a Zeneakadémia D'Isoz Kálmán közreműködésével. A magánszemélyek névsorában Wagner Szigfrid [Siegfried], Meyendorff báró (Viborg) neve szerepelt.; Bory és D'Isoz Kálmán kapcsolódó levelezése a budapesti Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpontban van. Ltsz.: EP 1268.1–10.

⁸¹³ Alfred Denis Cortot (1877–1962) francia zongorista, karmester és zenetanár. Jacques Thibaud hegedűművésszel és Pablo Casals csellistával alapított triójuk révén vált híressé. A romantikus darabok állandó részét képezték repertoárjának.

⁸¹⁴ Ez a betoldás egészen hasonlít a Csatkai-féle ikonográfia struktúrájára, ami egy hónappal korábban, 1936 márciusában jelent meg a *Burgenländische Heimatblätter* hasábjain.

A kétszáz oldalon keresztül felvonultatott képes források sorrendje alapvetően az életrajz kronológiáját követi, amit Bory igen részletesen, összesen negyvenöt kisebb periódusra osztott fel. Az első nagyobb szakasz alfejezeteit a magyarországi gyermekkor; az első bécsi koncert; a párizsi fellépések és Liszt barátai a francia romantika korából; az első szerelmek és a kialakuló „Nagy Szenvedély” D’Agoult grófnéval; a szerelmesek kapcsolata és Liszt közben kibontakozó zenei teljesítménye a svájci zarándokévek alatt; az újabb párizsi koncertek, a korszak kollégái és riválisai; a zenei fantáziák és visszaemlékezések; a nohant-i (ma Nohant-Vic, Franciaország) látogatás Georges Sand-nál; a grófnéval eltöltött római évek és a közben keletkezett zenei terméshez kapcsolódó képek jelentetik.

A következő részben a bécsi és magyarországi koncertek és a budapesti „diadal” után a németországi sikerek időszakának részleteit ismerhetjük meg a képes interpretációból: a Drezdában és Lipcsében megrendezett koncertek; az ekkori barátok és barátnők; az 1842-es berlini csúcspont, amit az 1844-ben bekövetkező „*Idill vége,*” és az utolsó európai koncertkörút ábrázolásai zárnak.

A szerző a Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegnével közös weimari berendezkedés időszaka (1847–1860) után nyitotta a következő periódus jeleneteinek sorát, amit olyan epizódok tagolnak, mint Liszt a weimari opera karmestere; Richard Wagner és a „jövő zenéje;” a művész akkori barátai és barátnőinek képmásai; a Blandine és Cosima Liszt házasságaival kapcsolatos források; a svájci látogatás Wagnernél; a weimari összeesküvés Liszt ellen; majd a sikertelen római házasságkötési kísérlet a hercegnével.

Bory narratívájában szintén egy különálló szakaszt jelent az újabb római berendezkedés ideje; Liszt 1866-os belépése a papi rendbe és a korszak kortárs szereplőinek a képei.

A könyv szerkesztői ezután külön „tárgyalták” az érett művész magyarországi elismeréseinek többlaki idejét a magyarországi jubileumi ünnepség (1873) és a *Szent Erzsébet oratórium* megalkotásának; a Wagner-Bülow dráma; az 1869-től kibontakozó weimari utazások; a Liszt zeneakadémiai tevékenységét, magyar támogatóit, külön a „kozák regény” és más kalandok időszakát szemléltető korhű illusztrációk kiválogatásával.

Végül, már a lezáráshoz tartoznak a Wagner és Bayreuth; a Liszt utolsó utazásainak történetét feldolgozó magyarországi; velencei; weimari; római; angliai képek; majd a művész 1886 júliusában bekövetkező halálának esemény-ábrázolásai.

Bory ikonográfiájában tehát nem csak a szorosan Liszt személyét vagy életét megjelenítő alkotásokat kutatta fel és gyűjtötte össze, hanem válogatása történelmi korszakokként is bemutatja a művésszel kapcsolatban lévő kortársak, helyszínek és

események korrajzot adó képeit. Minthogy igen nagy mennyiségű, összesen négyszázhatvan, részben a már korábban ismertetett életrajzok képes mellékleteiben szereplő illusztrációk gyűjteményéről van szó, nincs lehetőségem minden képet beilleszteni a dolgozatomba. Csupán egy strukturált áttekintésre tehetek kísérletet, amit néhány reprezentatív kép kiválasztásával szeretnék a továbbiakban szemléltetni.

A képanyag legelső ábrázolását, a doborjáni szülőházát azért érdemes külön kiemelni, mert ugyanarról a képről van szó, amit Julius Kapp 1916-os életrajzának mellékletében láthattunk először azzal a különbséggel, hogy Bory pontosabb meghatározást adott az eredeti mű alkotójáról. A reprodukción szerint Toni von Stadler litográfiája látható, amit F. Grünes eredeti rajza után készített.⁸¹⁵ (259. kép)

A Liszt életében fontos szerepet betöltő helyszínek további ábrázolásai között kétféle típust különböztettem meg. (260–266. képek) Az egyiket a művész számára fontos személyes életrajzi képei jelentik, mint például a La Mara által is már kiemelt altenburgi enteriőrök metszetei, vagy a nohant-i látkép.⁸¹⁶ (262. kép) A másik típusba azokat a korhű város- és látképeket ábrázoló képzőművészeti alkotásokat, vagy fényképek után készült reprodukciókat soroltam, melyek általánosságban szemléltetik, hogy milyen látvány tárult Liszt elé, mikor útja odavitt. (264–266. képek) A szubjektív vagy tágabb jelentőségű látképek aláírásai igen változatosak. Az adott reprodukcióra vonatkozó alapadatok – a kép címe vagy tárgya, az előkép és a reprodukció alkotójának nevei, a technika, a megjelenés helye – mellett gyakran tartalmaznak az ábrázolt helyszínnel kapcsolatos életrajzi megjegyzéseket. A bayreuth-i színház látképénél a képaláírás például leírja a rövid építéstörténetet, és hogy az épület hogyan kapcsolódott Liszt életéhez.⁸¹⁷ (266. kép)

Már a függelék áttekintésekor kiviláglott, hogy a képanyag leghangsúlyosabb részét a portrék teszik ki, melyek között természetesen a Lisztet ábrázoló arcmások a legjelentősebbek. Az összesen négyszázhatvan, változatos képzőművészeti és fotográfiai

---

⁸¹⁵ A szerző sem Grünes, sem pedig Stadler keresztnévét nem oldotta fel. Stadler vélhetően Toni (Anton) von Stadler (1850–1917) német tájképfestő és litográfussal azonos. Grünes kilétét sajnos nem sikerült pontosan azonosítanom.; BORY R.: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. i. m. p. 41.; Megjegyzendő, hogy hasonló attribúcióval – azonban V. J. Stadler névvel – a budapesti Liszt Ferenc Emlékmúzeumban őriznek egy eltérő grafikát. (39.b. kép) Mintha Bory ennek a litográfiajának egy körülvágott és kinagyított részletét közölte volna. Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: LM Gr. 46.

⁸¹⁶ Marie d'Agoult és Liszt 1837 májusában hosszabb időt töltött George Sand birtokán Nohant-ban, ahol Liszt komponálással foglalkozott. Uo. p. 84.

⁸¹⁷ Uo. p. 200.

technikával készült portréból, amit számoltam, körülbelül kétszázötven a muzsikusé a képregényszerű karikatúrák, a csoport- és koncertképek jeleneteivel együtt. A maradékot a kortársakról készült képmások reprodukciói alkotják.

A művész portréi között négyet maga Bory emelt ki azzal, hogy egész oldalas, önálló illusztrációként közölte őket. Mindegyikük olajfestmény: az első saját kollekcójából egy kevésbé ismert ifjúkori ábrázolás,⁸¹⁸ a második Barabás Miklós magyar ruhás portréja az ereje és sikere teljében lévő művésztől,⁸¹⁹ a harmadik Joseph Layraud alkotása az érett művésztől 1870-ből,⁸²⁰ legvégül Ilja Repin egészalakos ábrázolása⁸²¹ az idős muzsikusról. (267–270. képek) E képek közös vonása, hogy eredetijük a reprezentatív portréfestészet hagyományából táplálkoznak és teljes méltóságában ábrázolják az idősödő művészt.

A Bory ikonográfiájába beválogatott, nem egész oldalas illusztrációként tördelt, különböző képzőművészeti technikákkal készült előképekkel rendelkező Liszt-portrékat jellemzően egymás mellett, és az életrajz kronológiájának megfelelően rendezték el a könyv szerkesztői, ami nem csupán az egymással való összehasonlításra, hanem műtörténeti megállapítások megfogalmazására is alkalmassá tette őket. A sok száz kép között továbbá számos korábban nem, vagy kevésbé reprodukált alkotást találunk, melyek magán- és közgyűjtemények mélyéről kerültek elő.

A szerző ugyanakkor nem egy esetben új információval szolgált már ismertebb képekkel kapcsolatban is. Például az az eredetileg 1863-ra datált festmény, melynek reprodukcióját elsőként Julius Kapp közölte és Ernest Newman terjesztette, és melynek alkotójaként az olasz Stellát azonosították, Bory publikációjában már M. von Stein⁸²² alkotásaként szerepelt. A fotografiai előzményre visszatekintő előképet – ahogy arról már írtam – ma Pozsonyban őrzik, és az utókor is a Stein-féle attribúciót fogadja el.⁸²³ További fontos adalék lehet a kép előtörténetével kapcsolatban, ami szintén Borynál derül ki, hogy a mű Carolyne zu Sayn-Wittgenstein tulajdonából berlini rokonaihoz, Elza és Gerda Liszthez

---

⁸¹⁸ Uo. p. 51.

⁸¹⁹ Uo. p. 125.

⁸²⁰ Uo. p. 187.; A festményt 1929-ben a budapesti Szépművészeti Múzeum tulajdonaként tüntették fel. PAPP V. (Főszerk.) *Muzsika* i. m. V. t.

⁸²¹ BORY, R.: La vie de Franz Liszt par l'Image. i. m. p. 233.

⁸²² A művész keresztnévét azonban sajnos ebben az esetben sem sikerült feloldanom.

⁸²³ URDOVÁ, S.–PAPP S.–SZABÓ R.–SIPOS, S. (Kat.): Franz Liszt a Bratislava/ Liszt Ferenc és Pozsony, Franz Liszt a jeho bratislavskí priatel'ia/ Liszt Ferenc és pozsonyi barátai. i. m. p. 8–9.

származott el. Carolyne egyébként a festményt a legjobban sikerült Liszt-portrénak tartotta.⁸²⁴ (272. kép)

A képanyagban a portrék sajátos csoportjaként értelmeztem a karikatúrákat. A vizsgálat tárgyát képező ikonográfiai műben igen nagy számban szerepelnek. Gúnyrajzok már Liszt legkorábbi nyilvános szereplései idején is keletkeztek, de a Lisztománia idején mennyiségük rohamosan megnőtt. A könyvben közölt, a művészt ábrázoló karikatúrák leggyakrabban három témát dolgoznak fel: Liszt sajátos előadásmódját, társadalmi szerepvállalását (leginkább nemesi kitüntetését vagy felvételét az egyházi rendbe), és Richard Wagnerrel való kapcsolatát, illetve közös zeneelméleti ideáljukat. A karikatúrák egy része – mint például a „mágus” Lisztet ábrázoló kép⁸²⁵ – egyedi grafika (kézi rajz vagy akvarell), míg másik csoportjuk valamely korabeli élclap – például a kiemelt *der Floh*⁸²⁶ vagy a *Borsszem Jankó*⁸²⁷ – hasábjain megjelent metszet volt. (274–276. képek)

Bory művének sokszínűségéről tanúskodik, illetve a történeti ikonográfia fogalma felé mutató elem, hogy a szerző nagy mennyiségben közölte nem csak figurális ábrázolások, vagyis képes forrásként felfogott két vagy háromdimenziós képzőművészeti alkotások, hanem írott források – autográf levéltári vagy magángyűjteményi kéziratok,⁸²⁸ oklevelek, partitúrák⁸²⁹ és kottacímlapok⁸³⁰ – reprodukcióit is. (277–279. képek) Hasonló jelentőségűek a mára már jellemzően múzeumi műtárgyakká transzformálódott tárgyi emlékek, például a relikviák közül kiemelt bonbonier,⁸³¹ a Liszt képmásával dekorált porcelán tojás⁸³² és ezüst kottajegytám⁸³³ ismeretlen fotográfusok által készített műtárgyfotói. (280–282. képek)

A genfi kutató munkájának képes mellékletével kapcsolatban végül még egy típusról, az esemény-ábrázolásokról szükséges szólnom. Közöttük is több, egész oldalas illusztrációt találhatunk. Jellemzőjük, hogy a valós életeseményeket tudósításszerűen jelenítik meg. Ilyenek például a koncertképek,⁸³⁴ a Liszt angliai fogadtatását,⁸³⁵ a bayreuth-i csoportképet⁸³⁶

---

⁸²⁴ BORY, R.: La vie de Franz Liszt par l'Image. i. m. p. 167.

⁸²⁵ Uo. p. 109.

⁸²⁶ Uo. p. 204.

⁸²⁷ Uo. p. 198.

⁸²⁸ Uo. p. 53.

⁸²⁹ Uo. p. 117.

⁸³⁰ Uo. p. 218.

⁸³¹ Uo. p. 69.

⁸³² Uo. p. 126.

⁸³³ Uo. p. 160.

⁸³⁴ Uo. p. 172–173.

vagy a művész temetését⁸³⁷ ábrázoló jelenetek. (286–290. képek) Hozzájuk képest elkülönülnek a kultusz tárgykörébe tartozó fiktív epizódok és képi reprezentációk, ahogy azt például a beethoveni „művésszé szentelő csók,”⁸³⁸ az emléklap,⁸³⁹ vagy Berán Lajos Liszt halála után keletkezett, az ókori császár-érmekre emlékeztető plakettjének⁸⁴⁰ képei szemléltetik. (283–285. képek)

Összefoglalóan elmondható, hogy Csatkai Endre és Robert Bory ikonográfiai műveinek közös vonása és lényege, hogy olyan Liszt Ferenc személyéhez, életéhez és munkásságához kapcsolódó képzőművészeti- és fotografiai alkotások adatait gyűjtötték össze, illetve interpretálták történeti kontextusban, melyek önmagukban is alkalmasak a művész élettörténetének részletes és hiteles elbeszélésére, de annak a korszaknak a bemutatására is, melyben élt. Akár tartalmuk, akár mennyiségük alapján, a szövegeket e két szerző alapvetően a képeknek rendelte alá. (Vagy képekről/ alkotásokról szóló adatokat tartalmaznak, vagy elenyésző hosszúságú szövegek az adott könyvben albumszerűen közölt képek mennyiségéhez és méretéhez képest.) Az adatok és illusztrációk szisztematikus elrendezésével és a képek dominanciájának, sokszínűségének érvényre juttatásával pedig, alapvetően az összehasonlító műtörténeti elemzésekhez, kutatásokhoz szolgáltatottak segédanyagot.

VIII.E. WERNER FÜSSMANN ÉS DR. MÁTÉKA BÉLA: LISZT FERENC ÉLETE SZAVAKBAN ÉS KÉPEKBEN

A Csatkai Endre és Robert Bory ikonográfiai művei által képviselt szellemiség részben felfedezhető a már említett harmadik mű, Werner Füssmann és dr. Mátéka Béla munkájában, melynek címe: *Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild.* (Liszt Ferenc. Művészéletrajz szavakban és képekben.)⁸⁴¹ Időrendben Csatkai 1936 márciusi és Bory ugyanezen év

---

⁸³⁵ Uo. p. 225.

⁸³⁶ Uo. p. 201.

⁸³⁷ Uo. p. 237.

⁸³⁸ Uo. p. 45.

⁸³⁹ Uo. p. 105.; Az eredeti, 1842-re datált mű a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában lelhető fel. ISMERETLEN művész: Liszt Ferenc emléklap a művész arcképeivel, 1842, tollrajz. Ltsz.: MNM TKCS 10.210.

⁸⁴⁰ BORY, R.: La vie de Franz Liszt par l'Image. i. m. p. 239.

⁸⁴¹ FÜSSMANN, W.–MÁTÉKA B.: Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild. i. m.

áprilisában keletkezett könyvéhez képest, ez a Berlinben és Lipcsében közreadott írás tekinthető a legkésőbbinek. Az olimpia évében, 1936 júliusában jött ki a nyomdából.⁸⁴²

Feltűnő, hogy sem Bartha Dénes, sem Csatkai Endre, sem pedig Robert Bory nem hivatkozott saját művében Füssmann és Mátéka egykorú kiadványára.

Ellenben a német-magyar szerzőpáros a könyv köszönetnyilvánításában D'Isoz Kálmánt, Bartha Dénest és Koudela Gézát, mint „a Magyar Királyság közreműködőit” és „a Zeneművészeti Főiskola segítő professzorait” említette meg. Az első oldalakon olvasható két ajánlást Peter Raabe és Hubay Jenő írta, hangsúlyozva kiemelt szerepüket a Liszt-kultusz építésében és ápolásában. Csatkai Endre és Robert Bory nevét azonban, nem látjuk a német kiadvány egyetlen felsorolásban sem, ami azt a benyomást keltheti, hogy az ikonográfusoktól teljesen függetlenül dolgoztak.

Ezt a benyomást azonban cáfolja az a tény, hogy Mátéka 1936-ban Ifj. Eduard von Lisztrel levelezett Robert Bory-ról.⁸⁴³ Másrészt D'Isoz Kálmán *A Zenében* megjelent, Liszt Ferenc képzőművészeti ábrázolásairól szóló rövid cikkében szintén úgy említette meg mindannyiukat, mint akik hasonló céllal dolgoznak.⁸⁴⁴ Végül itt érdemes megemlítenem, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti- és Zeneműtárában megőrzött Mátéka-féle képgyűjtemény egyes darabjainak hátoldalán – melyek között ott találjuk az 1936-os kötet jó pár illusztrációjának kliséjét és előképét, sőt, jelentősebb fotográfiák eredeti példányait⁸⁴⁵ is – kézzel írt hivatkozásokat találunk Bory valamely művére, melyek jó eséllyel Mátékának tulajdonítható megjegyzések.⁸⁴⁶

---

⁸⁴² „... *Weimar und Budapest/ im Monat Juli des Olympijahres 1936.*” („... Weimar és Budapest/ az 1936-os Olimpia évének július hónapjában.”) Uo. XII.; A könyv előkészületeiről szóló néhány autográf levél a budapesti Liszt Ferenc Emlékmúzeumban található. Mátéka Béla 1936 márciusától folytatott levelezést Ifj. Eduard von Lisztrel, a készülő könyvről. Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: EP 1067.; EP 1070.; EP 1072.; EP 1075; EP 1077–1079.; EP 1086.; EP 1097.; EP 1112.; EP 1121–1122.; EP 1125.; EP 1127–1128.; EP 1132.; EP 1136.; EP 1144.; EP 1149.; EP 1152.

⁸⁴³ Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: EP 1128.

⁸⁴⁴ D'ISOZ K.: Liszt a képzőművészetben. *A Zene* i. m. 156–157. o.

⁸⁴⁵ Ilyen Kozmata Ferenc egyik tetszőlegesen kiemelt felvétele.; KOZMATA Ferenc: Liszt Ferenc, eredeti albumin fénykép, Budapest. A hátoldalon Liszt Tábornak szóló eredeti autográf dedikációjával. Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 11/22. Régi gyarapodási szám: 433/1960/200/1980.

⁸⁴⁶ A hivatkozások nem minden esetben Bory fentebb elemzett ikonográfiai művére utalnak. Jelentésük sokszor nem egyértelmű.

A legutóbbi forrásból szeretnék szemléltetésül kiemelni egy körülragasztott reprodukciót, ami August Weger metszetét ábrázolja. Ez a kép nem csupán a Füssmann-Mátéka-féle Liszt-életrajz képes mellékletében jelent meg illusztrációként, hanem másutt egy nagyításhoz is felhasználták. (291. kép) A nagyítás pedig annak a reklámlapnak a „vezérképeként” került megjelenésre, amit az életrajz könyvbemutatóihoz adtak közre Németországban. A datálatlan nyomtatványt összesen négy képpel illusztrálták.⁸⁴⁷

A kötet népszerűségét bizonyítja többek között Richard Reinhardt cikke az *Unterhaltung* című lap 1936. október 22-i számában, amit összesen tizenkét, többségében a muzsikus portréit ábrázoló kép-idézettel illusztráltak.⁸⁴⁸

Ugyanakkor Füssmann és Mátéka könyvének szemlélete a közös vonások ellenére szemléleti szinten nem tekinthető azonosnak a fent leírt Csatkai és Bory-féle ikonográfiákéval.

Inkább egy olyan képes albumra hasonlít, amiben illusztrációkon és hozzájuk társított, a tágabb történelmi kontextusra vonatkozó kommentárokon keresztül bontakozik ki Liszt életének egy, az átlagosnál részletesebb kronológiája. Jóllehet a mű lényegét a külön képjegyzékben felütemetett, precíz adatokkal ellátott képek adják,⁸⁴⁹ a magyarázó szövegek

---

⁸⁴⁷ A nyomtatvány kiadásának központi és propagandisztikus jellegére utal, hogy az egyes könyvbemutatók helyszínére és idejére vonatkozó szövegrészeket üresen hagyták. Kézzel lehetett kitölteni.; ISMERETLEN fotográfus: Liszt Ferenc Weimarban, 1858-ban, reprodukció Weger metszete után, Mátéka Béla gyűjteménye. A hátoldalon kézírás. „Füssmann-Mátéka 141. l.” Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 10/8. Régi gyarapodási szám: V40/93/1976.; Az említett reklámlapot négy darab képpel és autográf aláírások másolataival illusztrálták. A német nyelvű szöveges részben a könyvet ajánlóktól vett idézetek olvashatók. Az első metszet-illusztráció a már idézett August Weger fényképe után készülhetett. A második illusztráció Lola Montez képmása (reprodukció festmény vagy litográfia után), a harmadik Lisztet ábrázolja, amint Beethoven IX. szimfóniáját vezényli, végül a negyedik kép az idős Liszt Ferencet jeleníti meg weimari tanítványai körében. (Füssmann é Mátéka is közli művészéletrajzában, az ő mellékletük 289. képe.) ISMERETLEN: Reklámlap Werner Füssmann és Mátéka Béla *Franz Liszt ein Künstlerleben in Wort und Bild* című könyvéhez. 1936, nyomtatvány, 31 x 23 cm. Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 11/19. Régi gyarapodási szám: V40/1976/103/1980.

⁸⁴⁸ REINHARDT, R.: Das Antlitz Franz Liszts. Vom Bild einer Persönlichkeit, die Fürstenglanz verdunkelte. Az *Unterhaltung* című lap 1936. október 22-i számának cikke. Illusztrált. Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 10/20. Régi gyarapodási szám: 40/1976/102/1980.

⁸⁴⁹ A könyv 1937-ben megjelent recenziójának szerzője hasonló következtetésre jutott. „(...) *A képek mellé adott szövegrész az, aminek lennie kell: halk, finom, tapintatos kísérő zene.*” Á. É.: Liszt Ferenc életrajza írásban és képben. i. m. 255. o.

azonban nem alárendeltjeik, hanem kiegészítőik, amit a könyv tördelés módja is nyomatékosít. A képes mellékletben ugyanis a baloldali lapon mindig a szöveges képleírások és kommentárok, a jobboldali lapon pedig mindig a leírások tárgyát képező illusztrációk láthatók.

A címlapot – ami mellett egy Liszt portrét ábrázoló, Bernhardt Plockhorstnak⁸⁵⁰ tulajdonított, 1868-ban keletkezett festmény reprodukciója⁸⁵¹ látható (292. kép) – a kiemelt két ajánlás, a tartalomjegyzék, az előszó és a köszönetnyilvánítás követi.

Ezek után kezdődik az említett képes melléklet, amit a szerzők összesen hat fejezetre tagoltak a művészéletrajz általuk meghatározott szakaszainak⁸⁵² megfelelően. Összesen háromszáz reprodukciót közöltek benne, amikhez tehát ugyanennyi hosszabb-rövidebb történeti leírás társul a szomszédos oldalakon. („*Mit Über 300 Abbildungen.*”) A megjegyzésekkel kiegészített albumszerű rész után a képjegyzék következik, amiben a reprodukciókra és/ vagy az általuk ábrázolt előképeikre vonatkozó műtörténeti adatokat találunk. Az informatív műjegyzék végén a reprodukálást végző cégek és intézmények felsorolása⁸⁵³ is olvasható. A könyvet a névjegyzék és irodalomjegyzék zárja.

A képes mellékletben az ábrázolásokhoz társított történeti leírások tehát nem a reprodukciók előképeit szolgáltató műalkotások adatait tartalmazzák, hanem olyan szakszerű képleírások, melyek egyúttal elbeszélik az adott kép Liszt életéhez való pontos kapcsolódását is.

---

⁸⁵⁰ Bernhardt Plockhorst (1825–1907) német festő és grafikus. 1866 és 1869 között tartózkodott Weimarban, ahol a Großherzoglich-Sächsische Kunstschule (Szász Nagyhercegi Művészeti Akadémia) művésztanára volt.

⁸⁵¹ A címlap melletti kép felirata *Franz Liszt*. A képjegyzékben azonban nincsenek pontos adatok a festményről, a reprodukció történetére vonatkozó információkat találunk. FÜSSMANN, W.–MÁTÉKA B.: *Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild*. i. m. p. 285.

⁸⁵² Az ifjú Liszt (1811–1838); Liszt európai koncertjei (1838–1848); Liszt weimari korszaka (1848–1861); Liszt Rómában, Budapesten és Weimarban (1861–1880); a tanító Liszt (1880–1886), végül a *Liszt a halál után tovább él* (Liszts Fortleben nach dem Tode) című, vagyis a kultuszáról szóló fejezetek. FÜSSMANN, W.–MÁTÉKA B.: *Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild*. i. m. p. IX–X.

⁸⁵³ A felsorolt források a következők: Photo R.D.V., Berlin (Reichsbahnzentrale für den Deutschen Reiseverkehr, Berlin W 35, potsdamer Privatstraße 121 B); Photo ESEFA, Budapest (Städtisches Fremdenverkehrsamt, Budapest, V., Deák Ferenc utca 2.); Photo M.F.I., Budapest (Magyar Film Iroda [Ungarisches Filmbüro], Budapest, VIII., Sándor utca 9.); Photo ENIT, Rom (Ente Nazionale per le Industrie Turistiche Roma [Sotto segretariato per la Stampa e la Propaganda], Rom, Via Veneto 56); Photo C.N.E.T., Paris (Centre National d'Expansion du Tourisme, Paris, 127 Avenue des Champs Elysées). Uo. p. 296.

A háromszáz kép között bőven akad olyan, melyek láthatóak voltak a korábban bemutatott életrajzokban, – mint például az ifjú Wittgenstein hercegnét és leányát ábrázoló grafika,⁸⁵⁴ vagy a korábban Stellának, utóbb M. von Steinnek tulajdonított Liszt portré⁸⁵⁵ – de mellettük több új kép is szerepel.

A képválogatás a Bory-féle ikonográfiára emlékeztet abból a szempontból, hogy a szerzők ebben az esetben is hangsúlyt fektettek nem csak Liszt életének mozzanataira és helyszíneire, hanem a tágabb történeti- és kultúrtörténeti kontextus képes bemutatására. Ennek megfelelően a szorosán vett életrajzi jeleneteken kívül a kortársak arcásai, jelentős városok látképei, írott források és tárgyi emlékek műtárgyfotói gazdagítják a mellékletet.

A svájci kutató művétől ugyanakkor eltér ez az interpretáció egyrészt abban, hogy egy adott életszakasz szemléltetésekor nem volt célja Liszt minden lehetséges ábrázolását összegyűjteni és vizuálisan összehasonlítani. Emiatt talán valamivel kevesebb portrét közöl magáról a művésztől, amiket a szerkesztők jobban szétszórtak a kiadványban. Másrészt elmondható, hogy viszonylag kevés az egész oldalas képek száma, de természetesen találunk ilyeneket.

Ami a megjelenített képi műfajok tekintetében feltűnő újdonság, hogy a válogatás több korábban nem ismert árnyképet,⁸⁵⁶ és jelentősebb mennyiségű dokumentatív fotográfiát tartalmaz. (303. kép) Az utóbbiak elsősorban a Liszt által látogatott városok és jelentősebb lakhelyeinek ábrázolásánál tűnnek fel. Különösen érdekes és újszerű a képmelléklet legelején például Liszt doborjáni szülőházának és berendezésének erőteljesebb képi reprezentációja. Egy kevésbé ismert metszet⁸⁵⁷ mellett több, a budapesti és soproni Idegenforgalmi Hivatalok, valamint két soproni fotográfus, Diebold Károly⁸⁵⁸ és Gruber által készített fénykép jeleníti meg az emlékhely korabeli állapotát. (294–296. képek) A dokumentatív városi látképek tehát nem csak Liszt életrajzában, hanem a „nagyvilágban” is kalauzolják az olvasókat, mintha turisták lennének. További példák lehetnek erre a Schottenhof,⁸⁵⁹ a Villa d’Este⁸⁶⁰ és a

---

⁸⁵⁴ Uo. p. 179. Bl. 197.

⁸⁵⁵ Uo. p. 103. Bl. 117.

⁸⁵⁶ Uo. p. 131. Bl. 148.

⁸⁵⁷ Uo. p. 5. Bl. 6.

⁸⁵⁸ Diebold Károly (1896–1969) soproni fényképész. Pályája csúcspontját az 1930-as években érte el, mikor Sopron és környéke műemlékeit, főbb történelmi eseményeit és a helybeliek arcképeit örökítette meg. Rolleiflexszel és Leicával egyaránt dolgozott, pályázatokat nyert. A második világháborút követően szüntette meg műtermét 1951-ben, melynek felszerelését a Műszaki Egyetemi Karok soproni Olajbányászati Tanszékének adta. 1957-ben az Erdőmérnöki Főiskola önálló fotólaboratóriumának vezetője volt.

⁸⁵⁹ FÜSSMANN, W.–MÁTÉKA B.: Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild. i. m. p. 193. Bl. 211.

bayreuth-i Wahnfried-villa⁸⁶¹ eredetileg idegenforgalmi céllal készült fényképei. (304–306. képek)

A tárgyábrázolások között olyan kurióznak minősülő fotókat is találhatunk, mint amilyenek például a Dantan testvérek⁸⁶² karikatúra-statuette-jeit ábrázoló felvételek.⁸⁶³ (298–299. képek) A kispasztikákról készült fényképek nyilvánvalóan kisebb jelentőségűek, mint az akár Liszt hangszerait ábrázoló illusztrációk, de az újdonságok bemutatására kifejezetten törekvő kiadványban talán éppen emiatt kaptak helyet.

Végül szeretném megjegyezni, hogy Füssmann és Mátéka a képválogatásukban valamivel nagyobb teret engedtek az utókor modern képzőművészeti- és fotográfiai reflexiói számára.

Dolgozatom szempontjából azonban, talán ettől is fontosabb a korabeli kultusz helyszíneiről és szereplőiről készült utolsó képanyag kiemelése, amiben olyan ritkán közölt fényképeket láthatunk Liszt rokonairól, mint amilyen például a lipcsei Pieperhoff⁸⁶⁴ által készített fotó Szigfrid [Siegfried] és Winifred Wagnerről és gyermekeikről,⁸⁶⁵ vagy a meráni Bernhardt(?) Johannes⁸⁶⁶ felvétele Liszt dédunokájáról, a karmester- és fuvolaművész Gilbert Gravina grófról.⁸⁶⁷ De itt említhetem meg a muzikus emléke megőrzésének különböző megnyilvánulási formáit a család bensőségesebb közegén belül láttató fényképeket, ahogy azt Mela Wassermann, dr. Ritter von Liszt Eduard házi „oltáráról” készült, vélhetően amatőr felvétele tanúsítja.⁸⁶⁸ (307–309. képek)

---

⁸⁶⁰ Uo. p. 197. Bl. 218.

⁸⁶¹ Uo. p. 205. Bl. 228.

⁸⁶² Antoine-Laurent „idősebb” Dantan (1798–1878) és Jean-Pierre „fiatalabb” Dantan (1800–1869) francia szobrász karikatúrista testvérpár elsősorban Párizsban működött. 1826-tól több száz mellszobrot készítettek kortárs hírességekről, köztük Liszt Ferencről fából, gipszből és bronzból.

⁸⁶³ FÜSSMANN, W.–MÁTÉKA B.: Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild. i. m. p. 91. Bl. 100–101.

⁸⁶⁴ Azon az információn kívül, hogy az 1930-as években Lipcsében működött, Pieperhoff fotográfusról sajnos több adatot egyelőre nem találtam.

⁸⁶⁵ FÜSSMANN, W.–MÁTÉKA B.: Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild. i. m. p. 269. Bl. 299.

⁸⁶⁶ A kiadványban szereplő fotográfus talán annak a Bernhardt Johannes (1846–1899) fényképésznek az utódja, akit az alpesi fotózás úttörőjeként tart számon a fotótörténet.

⁸⁶⁷ FÜSSMANN, W.–MÁTÉKA B.: Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild. i. m. p. 271. Bl. 301.

⁸⁶⁸ Uo. p. 273. Bl. 306.

IX. LISZT FERENC ÉLETE KÉPEKBE: DR. BARTHA DÉNES LISZT-ÉLETRAJZA

Bartha Dénes múzeumi pályája tulajdonképpen az 1936-os Liszt-emlékkiállítás megrendezésében, a tárlat leíró lajstromának összeállításában, szakvezetések és kapcsolódó vetítettképes-hanglemezes előadások megtartásában, végül saját monográfiájának megírásában és publikálásában érte el csúcspontját.

Saját Liszt Ferencről írt művészéletrajza a lipcsei Bibliographisches Institut gondozásában jelent meg németül. Alcíme *Sein Leben in Bildern* vagyis (Liszt Ferenc [1811–1886]) Élete képekben.) Megjelenésében egy kisalakú, kifejezetten vékony könyvecskéről van szó.

A mű beszédes címválasztása elsöre azt sugallja, hogy a szerző a fenti példákhoz hasonlóan nagyobb jelentőséget tulajdonított a képeknek, és nem csupán illusztrációként tekintett rájuk. Felfogása ebből a szempontból a Robert Bory és a Füssmann–Mátéka szerzőpárosnak tulajdonított könyvek szemléletére emlékeztet.

Azonban a benne szereplő utalás ellenére, ez a cím mégsem egy tisztán képes albumot, hanem hagyományos felosztású szöveges-képes kiadványt takar.

A könyvecske első felében fejezetekre osztott gót betűs német szöveget olvashatunk Liszt életéről, amit egy képjegyzék („*Berzeichnis der Abbildungen*,” vagyis „*Képes könyvtár*”)⁸⁶⁹ után, az albumszerűen kialakított képválogatás követ. A könyvet nagyjából fele-fele arányban tölti ki a szöveg és a kép.

Az első rész klasszikus életrajz. Összehasonlítva Koudela Géza idézett „hivatalos” munkájával a szöveg stílusa sokkal tárgyilagosabb. A mondatok között szintén zárójeles képhelyek utalnak arra, hogy a mellékletből mely illusztrációk kapcsolódnak az adott szövegrészhez.

A könyv képjegyzékében szereplő adatok alapvetően a második részben közölt ábrázolásokra, és alkalmanként a reprodukciók előtörténetére vonatkozó információkat tartalmaznak.

Ugyanakkor a reprodukciók alatt az azonosításra szolgáló képaláírásokon kívül további magyarázatokat is találunk. Ezek legtöbbször megismétlik a képjegyzékben olvasható adatokat, esetenként azonban olyan új tudnivalókkal egészítik ki azokat, melyeket az életrajzból merítenek.

---

⁸⁶⁹ BARTHA D.: Franz Liszt 1811–1886. *Sein Leben in Bildern*. i. m. p. 45–46.

A könyv egyedi vonásának tűnik, hogy a képek aláírásai időnként egészen hosszúvá, leíró jellegűvé válnak. Ebből a szempontból ismételtén, inkább a Füssmann és Mátéka-féle képes könyvhöz válik hasonlóvá azzal a különbséggel, hogy a magyarázó szövegek itt nem a képek mellett helyezkednek el.

Bartha Dénes könyvében a képaláírásokban feltüntetett sorszám összesen negyvenhatig jut el. Ez a szám azonban az oldalak, és nem az illusztrációk számát jelöli. Összesen ötven darab reprodukciót tördeltek be a negyvenhat oldalra.

Négy oldalon képpárba állított reprodukciókat találunk. Ilyenek Liszt Ádám és Lager Anna⁸⁷⁰ ismert portré-párosa a képes melléklet első oldalán; a tizenegyedik sorszámú, Liszt és Marie d'Agoult grófnét profilban ábrázoló, David Angers-féle⁸⁷¹ bronzplaketteket megjelenítő reprodukciók; a tizenhatodik, Liszt Magyarországon kapott díszkardjának műtárgy felvételét és az 1840. január 4-én Pesten lezajló ünnepi átadás karikatúráját egyszerre láttató oldal;⁸⁷² végül a harmincadik sorszám alatt, egy 1850-re datált, a karmester Lisztet ábrázoló grafika után készült fénykép, melynek párdarabja a *Lohengrin* 1850. augusztus 28-i előadásának tisztán szöveges weimari plakátja.⁸⁷³ (310., 320., 325., 339. képek) A többi oldalon az ábrázolások egyedi számozással és egyesével láthatók.

A zenetörténész a képek válogatását a történeti hitelesség kritériumaihoz igazította, amire utalhat az, hogy jó néhány reprodukció Liszt életrajzához közvetett módon kapcsolódik. Vagyis a korrajz kedvéért került a mellékletbe. Véleményem szerint ilyenek például a párizsi opera páholyában mulató társaság,⁸⁷⁴ az 1830-as júliusi párizsi forradalom,⁸⁷⁵ az 1838-as budapesti árvíz⁸⁷⁶ és Ferenc József 1867-es koronázásának⁸⁷⁷ jelenetei, melyek inkább a tágabb történelmi kontextusra irányítják a figyelmet. (316., 318., 323., 354. képek)

Ugyanakkor feltűnővé vált néhány olyan képaláírás is, melyek a szerző saját szakmai álláspontját tükrözik. Például, míg azt a már ismert grafikát, ami a doborjáni szülői házba éppen hazatérő Liszt Ferencet ábrázolja,⁸⁷⁸ és korábban jellemzően 1881-re datálták, Bartha a

---

⁸⁷⁰ BARTHA D.: Franz Liszt i. m. Bld. 1.

⁸⁷¹ Uo. Bld. 11.

⁸⁷² Uo. Bld. 16.

⁸⁷³ Uo. Bld. 30.

⁸⁷⁴ Uo. Bld. 7.

⁸⁷⁵ Uo. Bld. 9.

⁸⁷⁶ Uo. Bld. 14.

⁸⁷⁷ Uo. Bld. 45.

⁸⁷⁸ Uo. Bld. 2.; A képet Göllerich Ágoston és Robert Bory is közli. Az utóbbi 1881-re datálja. GÖLLERICH, A.: Erinnerungen= Franz Liszt. i. m. Bld.19.; BORY, R.: La vie de Franz Liszt par l'Image. i. m. p. 212.

válogatásában 1840-re helyezte a jelenetet. A kép feliratában is szerepel, hogy szerinte Liszt legelső hazatérését, és nem az 1881-es magyar nyelvű emléktábla avatása előtti epizódot ábrázolja. (311. kép)

A könyv másik érdekessége, hogy hiányoznak belőle olyan ikonikus ábrázolások, amiket a fentebb bemutatott és elemzett életrajzi művek többsége szinte kötelezően közöl. Például a muzsikus magyar identitásának megjelenítésére Bartha választása nem Barabás Miklós festményének reprodukciójára, hanem egy Kriehuber litográfia után készült felvételre⁸⁷⁹ esett, ami annak ellenére is meglepő, hogy Liszt Ferenc ezen a változaton is magyarruhában látható.⁸⁸⁰ (324. kép)

A képsorban fotografiai előképre tekint vissza a weimari múzeum látképekkel dekorált tubákos szelencéjét és óráját ábrázoló két műtárgyfelvétel; a római San Carlo templomot és a Hofgärtneri-t megjelenítő illusztrációk; az idős Liszt Ferencet a weimari tanítványi körében, illetve dolgozószobájában; végül a bayreuth-i mauzóleumot láttató felvételek is.⁸⁸¹ (321., 336., 347–350. és 355. képek) A fotók forrását a szöveges és képes részek közötti jegyzékben tüntette fel a szerző, és jóllehet az eredeti képek fotográfusainak nevét nem adta meg minden esetben, a többség Louis Held-nek tulajdonítható. A legutolsó fényképet a bayreuth-i önkormányzattól szerezte be.

Ha a képes mellékletet egybefüggően végiglapozzuk, Liszt életének narratívája ugyanolyan részletességgel bontakozik ki, mintha kizárólag a könyv első felének szövegét olvastuk volna el.

Mivel formailag a többi ikonográfiai könyvhöz képest sokkal kisebb méretű, könnyen gondolhatnánk azt, hogy tartalmilag Bartha merített a többi szerző látszólag párhuzamosan keletkező munkájából. Jóllehet a kiadás évét tekintve ez az életrajz is csupán egyike volt az emlékév által inspirált monográfiáknak, több tény utal arra, hogy időrendben Bartha műve készülhetett a legkorábban. Füssmann és Mátéka nagyobb méretű és gazdagabban illusztrált, hasonló felfogású kiadványához képest biztosan.

Ezt látszik alátámasztani egyrészt, hogy az 1936. év első felétől szervezett és júniusban megrendezett múzeumi emlékkiállítás olyan katalizátort jelentett, ami a kortárs Liszt-kutatókat összehozta, irányító szerepbe helyezve a kurátort. A kiállítás szervezésének iratanyagában sem találtam olyan levelet, vagy egyéb dokumentumot, ami arra utalt volna,

---

⁸⁷⁹ BARTHA D.: Franz Liszt i. m. Bld. 15.

⁸⁸⁰ Ugyanezt a grafikát emelte ki D'ISOZ Kálmán *A Zenében* megjelent cikkében. D'ISOZ K.: Liszt a képzőművészetben. *A Zene* i. m. 159. o.

⁸⁸¹ BARTHA D.: Franz Liszt i. m. Bld. 12., 27., 38–41., 46.

hogy Mátéka Bélával Bartha kapcsolatban lett volna, esetleg konzultált volna a kiállítás anyagáról. Csupán a Csatkai Edrével és Robert Bory-val folytatott levelezése őrződött meg ebben az anyagban. A korábban kiemelt, Mátéka Bélának dedikált kiállítási meghívó⁸⁸² is, csupán arra enged következtetni, hogy a gyűjtő kiemelt vendége volt az emlékkiállításnak, de arra semmi, hogy a szervezésében aktívan részt vett volna. Nevét a kapcsolódó leíró lajstrom sem említette meg az ereklye-tulajdonosok névsorában.

Ahogy láthattuk, fordítva viszont Füssmann és Mátéka külön feltüntette a nevét a könyv köszönetnyilvánításában.

Bartha Dénest az 1936-os Liszt-emlékkiállítás megrendezése és lebonyolítása, valamint a hozzá fűződő művészéletrajz publikálása után, a Nemzeti Múzeumból a Zeneművészeti Főiskolára helyezték át. Ennek előzménye volt, hogy már 1934 óta félállásban itt tanított, betöltve dr. Molnár Géza⁸⁸³ megüresedett helyét annak elhunytja után.

A következő évtizedekben Bartha muzeológiai tapasztalatait a Liszt Ferenc Emlékmúzeum kialakításában, a muzsikusi oeuvre-jével kapcsolatos szaktudását pedig további vetített képes ismeretterjesztő előadások, és az általa meghallgatott Liszt-koncertekről írt zenekritikák⁸⁸⁴ formájában kamatoztatta.

A Liszt-kutatáshoz legvégül szerkesztői tevékenységével kapcsolódott újra. Előbb 1955-ben, majd 1959-ben két fontos kötetet⁸⁸⁵ jelentettek meg Szabolcsi Bencével a *Zenetudományi tanulmányok* sorozatban, melyek Liszt-dolgozatokat tartalmaztak, teret adva mindenekelőtt Prahács Margit kutatásainak.

Utólag látva az 1936-os Liszt Ferenc-emlékév nagyszabású eseményeiben, a centenáriumi programsorozatban és a Magyar Nemzeti Múzeum gazdag tárlatának létrehozásában betöltött irányító szerepét, kissé meglepő az a tény, hogy mint zenetörténész és zenekritikus, nem kizárólag Liszt oeuvre-jével foglalkozott. Sőt, a körülbelül négy évtizedet

---

⁸⁸² Lásd 182. kép

⁸⁸³ 26.915/ 1933. III. sz. MESZLÉNYI R. (Szerk.): A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Évkönyve az 1933/34-iki tanévtől. i. m.; GÁDOR Á.–SZIRÁNYI G. (Szerk.): Bartha Dénes emlékkönyv. i. m. 18. o.; RADNÓTI K.: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. i. m. 27. o.; A Liszt Múzeum ügye és Bartha Dénes átrendelése. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Főigazgatósági iratok 148/ 1942.

⁸⁸⁴ Például 1940. október 2-án, a *Pester Lloyd* szerda reggeli kiadásában jelent meg kritikája a Királyi Operaház Liszt, *Krisztus-oratóriumának* évadnyitó előadásáról. SCHOLZ, A.: Bartha Dénes – Zenekritikák a Pester Lloydban. i. m. 182. o.

⁸⁸⁵ BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére. *Zenetudományi Tanulmányok* i. m.; BARTHA D.–SZABOLCSI B. (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenetudományi Tanulmányok* i. m.

felölelő, teljes zenetudományi életművében⁸⁸⁶ a Liszt-kutatás kifejezetten marginálisnak hat. Valóban, viszonylag kevés publikációval jelentkezett a témában, ugyanakkor túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az, ami a tollából megjelent Liszt Ferencről, meghatározó és maradandó alkotássá vált.

X. BEFEJEZÉS, KONKLÚZIÓ

A Liszt Ferencről szóló írott életrajzok és életrajzi jellegű visszaemlékezések kultusztörténeti szempontú szisztematikus áttekintése dolgozatomban lehetővé tette azoknak a visszatérő motívumoknak az összegyűjtését, melyek szerepet játszottak abban, hogy a művész életében kialakult kultusz az elhunyt után is töretlen maradt. Sőt, megállapítottam, hogy a Sinkó Katalin koncepciójával összefüggésben említett modernkori „elidegenedés” helyett, Liszt kultusza egyre szélesebb körben terjedt tovább.

Az „élő kultusz” nézőpontjából Liszt gyermekkori naplójának, a kortárs visszaemlékezések között például Hector Berlioz és Marie d’Agoult írásainak, míg a zenetudósok hivatalos életrajzai között például Franz von Schober műve keletkezéstörténetének legfőbb tanulsága volt az, hogy magát a művészt már egészen fiatalon foglalkoztatta a siker kérdése. Ennek elérése érdekében Liszt a virtuózokra jellemzően erőteljes és saját gesztusokat tett, gyanakkor a keresztényi értékrend és a szakmai alázat követelményei által megengedett mértékben. A művész viselkedését – a környezetében élő agilis hozzátartozók tevékenysége mellett, mint Carolyne Wittgenstein – idősebb korában is egyfajta tiszteletteljes „önmenedzsmen” jellemezte, ami a személyisége éréseivel és művészi fejlődésével összhangban, hosszú élete során valóban egyfajta „mindennapos ceremonialitássá” változott.

Heinrich Heine Lisztről alkotott véleményének pozitívról negatívra történő változása, a Gyalui Farkas által megőrzött egyes Teleki-anekdoták, és Lina Ramann bizonyos interjúi arra mutattak rá, hogy a liszti sikerek kezdeti szakaszát jellemző Lisztomániának volt árnyoldala. A pejoratív történetekben is néha szerepet kaptak a képek.

A művész életéről szóló képes illusztrációk nélkül közreadott, ugyanakkor a kultusz motívumait magukba foglaló szövegekben különböző asszociációkat társítottak Liszt

---

⁸⁸⁶ Bartha zenekritikái, műsorismertetői, hanglez-kiérőszövegei és rövid könyvismertetései, lapszemléi nélküli zenetudományi munkásságának bibliográfiáját lásd GÁDOR Á.–SZIRÁNYI G. (Szerk.): Bartha Dénes emlékkönyv. i. m. 169–173. o.; Legújabbán lásd SCHOLZ A.: Bartha Dénes – Zenekritikák a Pester Lloydban. i. m.

alakjához, melyek később például a karikatúrák formájában vizuálisan is megjelentek. Verbálisan keletkezett, Liszt alakjára alkalmazott ilyen kép volt például a „mágus” vagy a „varázsló,” valamint a tárgyalt korszakban népszerű „hős” figurája, aki a puszta megjelenésével képes volt lánggra lobbantani, vagy akár egy pillanat alatt ellentétes viselkedésre bírni környezetét.⁸⁸⁷

Az 1835-től datálható első írott művészéletrajzok és memoárok „képnélkülisége” arra engedett következtetni, hogy a Lisztománia kialakulásáig a mindenkori képek – a képzőművészeti és sokszorosított alkotások, a fotográfiák egyaránt – jóllehet a liszti levelek alapján szellemileg fontos érzelmkövetítő, izlés- és véleményformáló szerepet töltek be, alapvetően a kommunikáció és a visszaemlékezés egyik segédeszközét jelentették. Kutatásom során itt külön szálon bontakozott ki, hogy a fotográfiától kezdetben ódzkodó művész néhány kortárs fényképéssel kialakított barátságának hatására, hogyan kedvelte meg az új technikai vívmányt.

A legelső könyv alakú művészéletrajz, amiben illusztrációként jelent meg Liszt egyik képmása, megfigyeléseim szerint Gustav Schilling 1844-re datálható műve volt. A címlap mellé illesztett reprodukció Carl Mayer rézmetszetét közölte Alexander Heideloff eredeti műve után, és Liszt bal profilját ábrázolja, ami ókori ikonográfiai hagyományra vezethető vissza.

Az 1840-es évek első negyedétől egyre sűrűbben megjelenő, sokszorosító grafikai eljárással készült, képzőművészeti és/ vagy fotográfiai előképre visszatekintő életrajzi illusztrációk elsősorban olyan portrék voltak, melyek szintén a reprezentatív festészet hagyományaiból táplálkozva, a „művészet fejedelme,” a „zene császára,” később a „hűség társ” vagy a „beteljesedett abbé” képében jelenítették meg Lisztet.

Az illusztrált Liszt-biográfiák kiadásának területén, kutatásom során feltűnt a lipcsei Breitkopf & Härtel nyomda- és kiadó domináns szerepe. A kiadó, ami már Liszt legjelentősebb kortárs életrajzainak megjelentetésében is szerepet játszott, a művész halála után, például 1911-ben is élénk résztvevője maradt a Liszt-kultusz terjesztésének. Ahogy fény derült rá igazgatójuk, – több Liszt életrajzíróval együtt – személyesen vett részt a Magyar Nemzeti Múzeum akkori emlékkiállításának hivatalos szakvezetésén.

---

⁸⁸⁷ Damien Ehrhardt, Pók Attila és Révész Emese gondolatain kívül, a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumban időközben megrendezett. *A hős/ A romantika öröksége* című nemzetközi konferencia (2023. november 15–16.) kapcsolódó előadásai is megerősítettek az imaginatív képek jelentőségével kapcsolatban.

Barabás Miklós 1846-ban litografált és 1847-ben megfestett alkotásaiban – ami lényegében bevezette a művészt a Magyar Nemzeti Múzeum „Pantheonjába” – ugyancsak korán megjelent a Liszt magyarságát kifejező képi reprezentáció. Barabás festményét tekinthetjük a saját korában leggyakrabban reprodukált, és a muzsikusról készített legnépszerűbb magyar képnek.

A La Mara által szerzett életrajzi könyvek alapján kimutathatóvá vált, hogy Liszt képi reprezentációjában a portrékkal párhuzamosan, jelentős szerepet játszottak az enteriőr képek is. Az elsődleges példákat a weimari Altenburg kastélyt és a szobáit ábrázoló illusztrációk adták. Ezek az eredetileg a sajtóban terjesztett látképek a népszerű művész magánélete, személyes környezete és mindenkori lakhelyei iránti intenzív kíváncsiságot is kielégíthették. Ehhez társult, hogy az egyre érettebb, 1842-től weimari karmesteri pozíciót betöltő művész életét átható „mindennapos ceremonialitás” saját otthonát is a kultusz elsőszámú valós helyszínévé tette. A távolság fokozatosan egyre szűkült a koncertek nyílt, közösségi terei és az intim szféra terei között. A határokat Liszt tanári tevékenysége pedig még inkább elmosta.

A művész kultusza természetesen nem csupán a személyes élettereiben bontakozott ki. Ahogy azt az 1873-ban Magyarországon megünnepelt ötvenéves művészi jubileum esetében is láthattuk, az elismerés egyre szélesebb társadalmi körben és egyre inkább intézményesült formában jelent meg. Ezt a folyamatot gyarapodó számban kísérték ábrázolások, egyszer a vayer-i értelemben vett dokumentatív, másszor fiktív képek formájában.

Ezen a ponton a kutatás során kiviláglott, hogy – ahogy arra a Jankó János és Ágai Adolf-féle képek, majd a Széchy Gyula és Weinwurm Antal-féle metszetek története rámutatott – a különböző sajtóorgánumok hasábjain gyakran alkalmazott képmanipulációs technikák jelentős mértékben befolyásolták Liszt kultuszát.

Liszt kultusza több más kortárs kultusszal párhuzamosan bontakozott ki, illetve kapcsolódott. A művész szemléletét kisgyermekkorától fogva a Mozart és Beethoven-tisztelet határozta meg. Gyakorlatilag az ő zenei örökségükből táplálkozott és fejlődött bele. Gyakran hasonlították össze a hegedűvirtuóz Paganinivel is. Dante 19. századi kultuszára Liszt saját zenei koncepciójával reflektált. Munkácsy Mihállyal a közös vonásaik és hasonló művészi attitűdjük miatt, szinte azonosította a környezete, a hódolat területén is. A Liszt halála utáni tiszteletet pedig, elsősorban a családja körében erőteljesen befolyásolta a veje, Richard Wagner személye és grandiózus művészete iránt érzett hódolat.

Liszt halála után – az emlékének szentelt írásművek (Ábrányi Kornél publikációi vagy Somssich Andor „első magyar életrajza”) mellett – a kerek évfordulók, mindenekelőtt az 1911-es és 1936-os centenáriumi emlékévek eseményei teremtettek szélesebb fórumot és teret

a kultusza számára. Mivel a Liszt-évfordulók eseménytörténeti feldolgozására nem találtam összefoglaló példát, dolgozatomban a korabeli sajtó, valamint más írott- és képes források feldolgozásával kísérletet tettem a hiány részleges pótlására. Töredékesen sikerült.

Az 1886 után mennyiségileg is rohamosan felszaporodó Liszt-életrajzok illusztráltságának elemzése elsősorban arra az összefüggésre mutatott rá, hogy a különböző történelmi események – például a millenniumi ünnepek, az első világháború és Trianon – valamint az azokkal együttjáró gazdasági hatások olyan „képhiány” és „képdömping” hullámokat idéztek elő a könyvkiadásban, melyek egyértelműen befolyásolták a Liszt-kultusz képi reprezentációjának történetét.

Az értekezésem harmadik részében a „életrajz írásban és képben” történetírói interpretációs típus kialakulása és a Liszt-kutatásban történő felhasználásának körülírására teszek kísérletet, ami valóban egy több tudománytörténeti területből és hagyományból táplálkozó, összetett folyamat eredménye.

A kiemelt életrajz-típus előképeit nem a hagyományos életrajz vagy művészéletrajz műfajban, hanem elsősorban a középkori képes krónikák és kódexek, a reneszánsz miniatúrákkal díszített kéziratok, az újkori metszetes ösnyomtatványok és a 19. századi illusztrált művek jelentik.⁸⁸⁸ Az általam tárgyalt jelenség közvetlen prototípusait az 1848–1849 utáni történetírásban alkalmazott változatokban leltem fel. Itt azokra a monografikus történeti művekre gondoltam, melyekben a könyv tárgyát adó téma illusztrálására szánt képeket már a Nemzeti Múzeumban kifejlesztett és alkalmazott történeti ikonográfia módszerének törvényszerűségei szerint választották ki. Vagyis a képeket is forrásnak tekintették, melyek betöltik a történeti hitelesség és korhűség kritériumait, azonban az írott szövegeknek és írásos forrásoknak még valamilyen módon alárendelődnek.

Liszt vonatkozásában ilyen példa volt a Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor szerkesztette *Ezernyolcszáz-negyvennyolc. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben* című képes történelmi kiadvány. (Budapest, 1898)

Ehhez a példához képest azonban, a „képes életrajzokban” – azon az evidencián túl, hogy a kiadvány témája életrajz és nem történelemtudományi összefoglaló monográfia – a szöveg és a kép kapcsolata dinamikusabb. A legtöbb esetben vagy a képek felé billen el az egyensúly, vagy a képek mennyiségén, témáján és hitelességén keresztül mutatnak egyenrangúságot a szövegekkel. Tehát ez a típus nem azonos a hagyományosan illusztrált történeti művekkel, de sok esetben nem is tekinthető tisztán történeti ikonográfiai munkának.

---

⁸⁸⁸ VAYER L.: A történeti művek illusztrálása. i. m. Különlenyomat, 1. o.

Ez utóbbi különbségtételt az az időrendbeli egybeesés is indokolja, hogy a vayeri koncepció publikálása (1935) és az 1936-os centenáriumi Liszt-emlékév szervezése egymással egyidőben bontakozott ki és fejtette ki hatását a Liszt-kutatásra. Ezzel kapcsolatban különösen érdekes felfedezés volt számomra az a felismerés, hogy a tudománytörténeti kronológia szerint Vayer *Pázmány Péter ikonográfiájáról* szóló szakdolgozata – amiben lényegében definiálta módszerét – 1935-ben jelent meg a *Századok* folyóiratban, ami éppen egybeesett az 1936-os nagyszabású Liszt Ferenc centenáriumi emlékév előkészületeivel. Ezért az emlékév holdudvarában keletkeztek Liszt-monográfiák és ikonográfiák, D'Isoz Kálmán nyomán Bartha Dénes, Csatkai Endre, Robert Bory, Koudela Géza, valamint Werner Füssmann és Mátéka Béla könyv formátumú munkái is úgy tűnnek fel, mint amelyekben a Vayer által ajánlott módszert legkorábban alkalmazták.

Bartha Dénes számára a múzeumi munkája és az annak során kialakított szakmai kapcsolatai biztosították, hogy a legfrissebb ikonográfiai kutatási eredményeket ismerje, amit ő maga is adaptált az aktuális Liszt-kutatásába. Erre utal az, hogy nem pusztán témába vágó képeket válogatott az általa írt Liszt-életrajz szövegéhez, hanem olyanokat is, amelyek az életrajzi eseményeken túlmutatva, a tágabb történelmi kontextust ismertették. Emellett Bartha ügyelt arra, hogy a korrajzot adó képek lehetőség szerint történetileg hiteles képes források legyenek.

Ugyanakkor, ahogy azt a Mátéka Bélától fennmaradt kiállítási meghívó datálása, valamint a Werner Füssmannal közösen megvalósított Liszt-életrajz köszönetnyilvánítása is alátámasztotta, időrendben Bartha monográfiája megelőzhette a hasonló felfogást tükröző, nagyobb lélegzetvételű munkájukat. Bartha szolgált tanácsokkal nekik és nem fordítva.

Ezért a kiemelt Liszt-életrajzok illusztráltságának elemzése során megállapítottam, hogy a „képes életrajzot,” mint historiográfiai típust Bartha Dénes múzeumőr- és zenetörténész alkalmazta először önállóan és komplex módon a magyarországi Liszt-kutatásban, az 1936-os Liszt-emlékév hatására keletkezett, megjelent kismonográfiájában.

A Bartha által képviselt „képes életrajzban” a szöveg és a képsor önmagában is le tudja írni a történetet, külön-külön. Nem lehet véletlen, hogy azt a benyomást kelti, mintha egy vetítettképes előadás nyomtatott változatát látná az olvasó. Ahogy említettem, Barthától nem volt idegen a képvetítés, és a Liszt-emlékév megünneplése során is mérvadó inspiráció volt a számára, amit elődje, D'Isoz Kálmán szintén gyakorolt. Bartha évtizedekkel később, 1963-ban is még tartott vetítettképes Liszt-előadást, ami diafilmen megőrződött.

A „képes életrajzokra” hatással lehetett továbbá a kultusz által létrehívott, szakemberek által rendezett történeti emlékkiállítások képi világa. Az a sajátos műtárgy-

látvány és leíró szöveg kapcsolat, ami csak a kiállításokon van jelen. Bartha az 1936-os Liszt-émlékkiállítás megbízott kurátoraként közvetlenül is szervezte és megtapasztalta ezt az összetett vizuális élményt. Az összegyűjtött, fellelhető kiállítási enteriőr fényképek azt bizonyítják, hogy 1936-ban nem voltak tárgyfeliratok vagy tablók, hanem a látogatók a nyomtatott és kézben tartott leíró lajstrom vezetésének segítségével tájékozódtak és válogattak a látottak között. Mindez pedig praktikusán is a képek, vagyis a látvány dominanciája, illetve a szöveg és kép váltakozó, dinamikus kapcsolata felé mutat.

A Liszt Ferenc életét „szöveg- és képben” feldolgozó könyvek népszerűnek bizonyultak a 20. század második felében is. Ugyanakkor elmondható, hogy az 1936-os emlékév hatására keletkezett kiadványok, mint az évforduló tudományos újdonságai szolgáltattak mintát a számukra.

ÖSSZEGZÉS

Néhány megelőző interdiszciplináris és zenei-motívumtörténeti kutatás elvégzését követően, 2016-ban kapcsolódtam be a Pázmány Péter Katolikus Egyetem *Zene és képzőművészet kapcsolata a 19. században, az eszme- és kultúrtörténet tükrében* című doktori programba. Ekkor fordult érdeklődésem Liszt Ferenc munkásságának művészettörténeti megközelítése felé.

A szellemtörténeti és zenei-ikonográfiai nézőpontok mellett, a történelem- és irodalomtudomány – Pierre Nora és Jan Assmann munkái, Dávidházi Péter kutatása – által megalapozott művészettörténeti kultusz kutatás, elsősorban Sinkó Katalin szellemi öröksége bizonyult disszertációm azon legmegfelelőbb keretének, melyben Liszt tevékenysége a választott témák szerint a legteljesebb módon volt vizsgálható. Módszertani szempontból a Vayer Lajos-féle történeti ikonográfia keletkezéstörténete szintén jelentős motívumként bontakozott ki dolgozatomban.

Kutatásom során előbb behatóan foglalkoztam Liszt weimari korszakának (1842; 1847–1862; 1886-ig megszakításokkal) mű- és életmódtörténeti aspektusaival, majd egy ponton a Liszt-kultusz képi reprezentációja került figyelmem fókuszpontjába, a művész életrajzai és azok illusztrációinak vizsgálatán keresztül, különös tekintettel a „képes életrajzra,” mint historiográfiai interpretációs típusra, ami többek között Bartha Dénes (1908–1993) múzeumőr és zenetörténész oeuvre-jében tűnt fel.

Dolgozatom első harmadában a még Liszt életében született elsődleges életrajzi források kultusztörténeti motívumait és illusztráltságát elemeztem megállapítva, hogy bár a muzsikus már gyermekként tudatosan állt a sikerhez, a róla elnevezett, őt körülvevő rajongásra, az 1840 körül kibontakozó Lisztomania megnyilvánulásaira visszafogottan reagált, miközben megtapasztalta annak árnyoldalait is. Jóllehet a művész 1835-től keletkező első életrajzait és az életében megszülető visszaemlékezéseket nem illusztrálták, egyidőben érzékenyen viszonyult a mindenkori képekhez, többek között a fotográfiákhoz is.

Az értekezés második harmadában a művész kultuszának kitágulásával, Liszt életének egyre jelentősebb hivatalos eseményeivel és a hozzájuk kapcsolódó „dokumentatív” és „fiktív” képekkel foglalkozom. A Lisztomania Weimarban egyfajta „mindennapos ceremonialitássá” nemesült, amiben fontos szerepet játszottak a művész lakhelyei és az életét kísérő hódolati-események. Liszt 1886-ban bekövetkező halála és az akörül keletkező életrajzai fontos fordulópontot jelentenek. Illusztráltságuk is egyre nyomatékosabb, egyre

gazdagabb. A művészt verbális és vizuális eszközökkel különböző szerepekkel ruházták fel: úgymint a „zene fejedelme,” a „mágus,” a „hős,” a „Magyar” vagy a „beteljesedett abbé.”

A disszertációm harmadik részében, a jelentősebb nemzetközi konnotációval bíró magyarországi Liszt-emlékévek történetének összefoglalása során térek rá a „képes Liszt-életrajz,” mint interpretációs típus tárgyalására, mindenekelőtt tudománytörténeti megközelítésből. A két centenáriumi emlékév szervezésében Magyarország vezető szerepet kapott, melyek rekonstruálásához az 1911 és 1936-os évek eseményeiről szóló sajtóbeszámoló, a kapcsolódó emlékkiállítások dokumentumai és képei, a tudományos ismeretterjesztő vetítettképes előadások emlékei, az állami programok holdudvarában keletkezett életrajzok és illusztrációik szolgáltatták a forrásokat.

A „képes életrajz” kis túlzással, röviden megfogalmazva egyfajta átmeneti „műfajt” jelent a hagyományosan illusztrált életrajzi könyvek és a kifejezetten történeti ikonográfiai művek között. Ezek a Liszt-oeuvre vonatkozásában az ismeretterjesztő kiadványoknál tudományosabb, a tisztán tudományos, történeti-zenetörténeti-ikonográfiai műveknél azonban lazább szemléletűek, ugyanakkor történeti hitelességre és kortárs (gyakran a szerzők által készített, illetve Liszt-emlékhelyeket megőrkítő, időnként a turisztikai hivatalok által forgalmazott) képek felhasználására törekvő kiadványok, melyek az 1936-os emlékév során jelentek meg.

Prototípusukat véleményem szerint Bartha Dénes alkotta meg, aki egyszerre volt az emlékév nagyszabású Liszt-kiállításának kurátora, egyben vizuális megalkotója, kapcsolódó vetítettképes előadások és talán a legkorábbi „képes Liszt-életrajz” szerzője, aki mindezzel párhuzamosan inspiráló kapcsolatban állt a Vayer Lajos által 1935-ben publikált történeti ikonográfiai koncepció első művelőivel, és a korszak legnagyobb, Liszt kultuszát terjeszteni szándékozó ereklye-gyűjtőkkel, kutatókkal.

SUMMARY

After completing some previous interdisciplinary and musical-motif history researches, I joined the doctoral program of Pázmány Péter Catholic University entitled *The relationship between Music and Fine-arts in the 19th century, in the Light of Intellectual and Cultural history*, in 2016. It was then that I became interested in Franz Liszt's approach to art history.

In addition to intellectual history and musical-iconographic aspects, based on the history (the works of Pierre Nora and Jan Assmann) and literary sciences (Péter Dávidházi's research), the cult research in history of art (Katalin Sinkó's intellectual heritage) proved to be the most appropriate framework for my dissertation, in which Liszt's activity could be examined in the most complete way according to the chosen topics. Methodologically, the origin of the historical iconography by Lajos Vayer also unfolded as a significant motif in my dissertation.

In the course of my research, I first dealt more closely with the art and lifestyle historical aspects of Liszt's Weimarer period (1842; 1847–1862; with interruptions until 1886), and then at one point the visual representation of the cult of Liszt came into focus through the examination of the artist's biographies and their illustrations, with special regard to the "pictorial biography" as a historiographic type of interpretation, which appeared, among others, in the oeuvre of museum keeper and music historian Dénes Bartha (1908–1993).

In the first third of my thesis I analyzed the cult-historical motifs and illustrations of the primary biographical sources born during Liszt's lifetime, finding that although the musician had a conscious attitude towards success as a child, he reacted modestly to the enthusiasm named after him and surrounding him, to the manifestations of Lisztomania unfolding around 1840, while also experiencing its downsides. Although the artist's first biographies from 1835 onwards and the memoirs of his life were not illustrated, at one time according to his letters, he was sensitive to the images of the day, including photographs.

In the second third of the thesis I deal with the expansion of the cult of the artist, the increasingly significant official events of Liszt's life and the related "documentary" and "fictitious" images. Lisztomania in Weimar developed into a kind of "everyday ceremoniality", in which the artist's residences and the events accompanying his life played an important role. Liszt's death in 1886 and the biographies surrounding it represent a significant turning point. Their illustrations are also becoming more and more significant, richer. The artist is assigned various roles through verbal and visual means: "the prince of music," "the magician," "the hero," "the Hungarian" or "the fulfilled abbé."

In the third part of my dissertation, summarizing the history of the Liszt memorial years in Hungary, which had significant international connotations, I turn to the discussion of the "illustrated biography of Liszt" as a type of interpretation, primarily from a historical point of view. Hungary played a leading role in organizing the two centenary memorial years, for the reconstruction of which the press reports on the events of 1911 and 1936, documents and pictures of related memorial exhibitions, memories of scientific educational projected presentations, biographies created by the inspiration of state programs and their illustrations provide the sources.

"Pictorial biography" is, with a little exaggeration, briefly put, a kind of transitional "genre" between traditionally illustrated biographical books and explicitly historical iconographic works. With regard to the Liszt oeuvre, they were published during the 1936 memorial year, as publications with a more scientific approach than non-fiction publications, but looser than purely scientific, historical-music-historical-iconographic works, while at the same time publications aiming at historical authenticity and the use of contemporary images (often made by authors or depicting Liszt memorials, sometimes distributed by tourism).

In my opinion, their prototype was created by Dénes Bartha, who was both curator and visual creator of the large-scale exhibition of Liszt in the memorial year, author of related projected lectures and perhaps writer the earliest "pictorial biography of Liszt," who simultaneously had an inspiring relationship with the first practitioners of the historical iconographic concept published by Lajos Vayer in 1935, and with the greatest researchers and collectors of Liszt-relics of the era, who wanted to spread the cult of the artist.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Doktori értekezésemet szüleim emlékének ajánlom.

Köszönettel tartozom családomnak a disszertáció írásának éve alatt tanúsított türelméért. Külön köszönöm nagynéném, Apor Iona és családja bátorító szeretetét.

Köszönöm témavezetőm, Kovács Imre útmutatását.

Hálás vagyok munkahelyemnek, a Magyar Nemzeti Múzeumnak, hogy tanulmányaimat többféle formában támogatta. Itt szeretném megköszönni mindenkori jó szándékú munkatársaimnak, hogy meghallgattak és tanácsokkal láttak el.

Köszönöm a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola munkatársainak, oktatóinak és csoporttársaimnak, hogy a közösen eltöltött idő alatt előadásaikkal és javaslataikkal gazdagították tudásomat, ismereteimet.

Ezúton is köszönöm Oláh-Gál Róbert csíkszeredai Bolyai-kutató és matematikatörténész biztatását.

Dolgozatom nem jött volna létre a budapesti Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, a Magyar Tudományos Akadémia – Bölcsészettudományi Központ Művészettörténeti- és Irodalomtudományi Intézete, a Szabó Ervin Könyvtár és egyes gyűjteményei, a Mai Manó Ház; a soproni Liszt Ferenc Kulturális és Konferenciaközpont (Múzeum); valamint a weimari Schiller- und Goethe Archiv együttműködése, szellemi hatása nélkül. Köszönöm, hogy támogatták a munkám.

Kutatásom során jelentős mértékben támaszkodtam az Arcanum Tudásbázis forrásaira. Itt szeretném megköszönni az irodalomjegyzékben és a dolgozat hivatkozásaiban felsorolt azon külföldi és magyar intézmények, magánszemélyek, Liszt-kutatók nyitottságát, akik értékes tartalmaikat, tanulmányaikat digitalizálták és nagylelkűen közzétették az interneten. Ezzel hozzáférést biztosítottak számomra olyan pótolhatatlan forrásokhoz, melyek nélkül nem írhattam volna meg az értekezést.

IRODALOMJEGYZÉK

AUTOGRÁF KÉZIRATOK, ÍROTT ÉS KÉPES FORRÁSOK

PUBLIC LIBRARY, BOSTON

D'ORTIGUE, Joseph Louis: "Études biographiques I. Franz Listz". *La Gazette musicale de Paris* (le 14ème Juin 1835.) N 24. p. 197–204.

<https://archive.org/details/gazettemusicaled18351pari/page/196/mode/2up> (Letöltés ideje: 2022. május 4.)

LISZT FERENC ZENEAKADÉMIA – EMLÉKMÚZEUM- ÉS KUTATÓKÖZPONT, BUDAPEST

BALASSA Nándornénak címzett meghívó az 1936-os Liszt Ferenc emlékév záróeseményeire. Ltsz.: Any 0070.

Robert BORY és D'ISOZ Kálmán levelezése 1936-ban. Ltsz.: EP 1268.1–10.

A BREITKOPF ÉS HÄRTEL cég levele a Zeneakadémia igazgatóságának, melyben az 1916. augusztus 17-ei számla (750 márká) kiegyenlítését kérik. Ltsz.: AD 137–42.

A budapesti Liszt zongoraverseny versenyfelhívása és tájékoztató a programról. Ltsz.: Any 0128.

Gergely, ANDREW: *The Liszt Cult in Hungary*. George Berkovits (Transl.) 1966. Jelzet: LGy K 720. (Gépelte kézirat)

E. GRÜNES rajza után Johann STADLER (1804–1859), J. RAUCH nyomdája: Liszt Ferenc a doborjáni szülőházhoz érkezik hintón, litográfia. Ltsz.: LM Gr 46.

ISMERETLEN művész: Liszt Ferenc bevonulása Doborjánba, 1881, metszet. Ltszn.

Liszt Ferenc első nyilvános föllépésének félszázados emléke (Erinnerung an das 50 jährige Jubilaeum des Franz Liszt) HALÁSZ István nyomdája, 1873, színezett litográfia emléklap. Ltsz.: LM Gr 35.

MÁTÉKA Béla levele D'ISOZ Kálmánnak (1937. március 29.) Ltsz.: EP 1176.

MÁTÉKA Béla és Ifj. Eduard LISZT 1936-ban folytatott levelezése. Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia–Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: EP 1067.; EP 1070.; EP 1072.; EP 1075; EP 1077–1079.; EP 1086.; EP 1097.; EP 1112.; EP 1121–1122.; EP 1125.; EP 1127–1128.; EP 1132.; EP 1136.; EP 1144.; EP 1149.; EP 1152.

Meghívó az 1936-os Liszt Ferenc emlékévk záróünnepségének díszvacsorájára. Ltsz.: Any 0131.

Dr. Ritter von Liszt Eduard Az 1936-os emlékévk során vásárolt busz, villamos és belépőjegyei a Székesfővárosi Állat- és Növénykertbe. Ltsz.: Any 0160-1-5.

Skizzenartige Darstellung des Lebenslaufs Abbé Franz Liszt' s 1811–1886 von seinem Cousin Dr. Eduard Ritter von Liszt [Jun. Ohne Jahre] Ltsz.: Ms 177.

(Johann Christian) WEIßBROD és Peter KÄSTNER: Liszt Ferenc halotti maszkja, gipsz, 26 x 18,5 x 12 cm. Ltsz.: LM PI. 4. (További kapcsolódó képek jelzetei: F. 535. és 4437/98. fényképek, valamint Szn. 426. és 4448/ 98. színes negatív ábrázolás.)

SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM – MAGYAR NEMZETI GALÉRIA, FESTÉSZETI OSZTÁLY, BUDAPEST

MUNKÁCSY Mihály: Liszt Ferenc, 1886, olajfestmény, 130,5 x 99,5 cm, 19–21. századi Gyűjtemény, Ltsz.: 2820.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÖZGYŰJTEMÉNYI KÖZPONT, ADATTÁR- ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT, BUDAPEST

Liszt Ferencnek köszönet szavaztatik a muzeumnak küldött aranykoszorúért, ezüst koszorúért és 2 db. arany, ezüst emlékéremért. (1874. május 7.) Érem- és Régiségtár Irattár 141/ 1874.

Liszt Ferenc levele, melyben emléktárgyait a Nemzeti Múzeumnak ajánlja fel. 1874. Érem- és Régiségtár Irattár 287/ 1874. (Másolatai szintén az iratanyagban.)

Liszt Ferenc-féle tárgyak német lajstroma, Bard-Marquardt et Co. berlini cég számára. (1907. február 18.) Ig. 201. Érem- és Régiségtár Irattár 93/ 1907.

Obrist Aloys (a Weimari Liszt-múzeum igazgatója) fényképet kér Liszt Ádám képéről. Weinwurmhoz utasítjuk. (1907. október 7.) Ig. 1289. Érem és Régiségtár Irattár 532/ 1907.

Göllerich August (Linz) Liszt-emlékkönyv ügyében. (1907. október 15.) Érem- és Régiségtár Irattár 560/ 1907.

Elismervény Liszt-ereklyéknek a kiállításra való átvételéről. (1911. október 10.) Érem- és Régiségtár Irattár 498/ 1911.

Hampel József Ruszt József ajándékozóhoz intézett levelének másolata 3 darab Liszt-ereklye (tollszár, lorgnon, becsületrend rozettája) befogadásáról és a Liszt-ereklyék szekrényében történő elhelyezésükről. (1912. november 7.) Érem- és Régiségtár Irattár 423/ 1912.

Liszt-ereklyék a Zeneművészeti Főiskolának letétképeni átengedése tárgyában. (1925. március 23.) Ig. 144/ 1925. Érem- és Régiségtár Irattár 117/ 1925.

Cím- és jelleg adományozások. Tóth Zoltán, Paulovics István, Fettich Nándor, Bartha Dénes. (1936. február 14–15.) Főigazgatósági iratok 42/ 1936.

Előterjesztés a Zeneakadémiához kikölcsönzött Liszt-ereklyék visszahozatala témájában. Főigazgatósági iratok 212/ 1932.

Liszt-ereklyék naplózásának másolata a Közalapítványi Királyi Ügyigazgatóság részére. (1935. január 26–28.) Főigazgatósági iratok 26/ 1935.

Dr. Ugron Gábor elnök levele Zichy István főigazgatónak. (Budapest, 1936. február 17.) Főigazgatósági iratok 156/ 1935–36.

Az 1936-os Liszt Ferenc emlékkiállítás dokumentumai. Főigazgatósági iratok 38/ 1936.

Laura Severin-Rappoldi vételre kínál fel Liszt-ereklyéket. Főigazgatósági iratok 47/ 1937.

Liszt Múzeum ügye és Bartha Dénes átrendelése. Főigazgatósági iratok 148/ 1942.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÖZGYŰJTEMÉNYI KÖZPONT, TÖRTÉNELMI KÉPCSARNOK, BUDAPEST

ALCIDE, Joseph Lorentz: Liszt Ferenc, karikatúra, litográfia. Ltsz.: MNM TKCS 6285.

BARABÁS Miklós: Liszt Ferenc portréja, 1846–1847, olajfestmény, 132 x 102 cm. Ltsz.: MNM TKCS 178.

HOFFMANN, Rudolf–HALLER, J.: Liszt Ferenc, litográfia. Ltsz.: MNM TKCS 10206.

ISMERETLEN művész: Liszt Ferenc emléklap a művész arcképeivel, 1842, tollrajz. Ltsz.: MNM TKCS 10210.

ISMERETLEN művész: Liszt Ádám portréja, 1819, papír, gouache, 24,1 x 17,9 cm. Ltsz.: MNM TKCS 66. 17.

ISMERETLEN művész: Liszt Ferenc emléklap a művész arcképeivel, 1842, tollrajz. Ltsz.: MNM TKCS 10.210.

JAKOBEY Károly: Liszt Ferenc portréja, 1859, olajfestmény, 47 x 36,5 cm. Ltsz.: MNM TKCS 931.

JANKÓ János–JÓSIKA Kálmán–ÁGAI Adolf: Liszt-hangversenye a budapesti Vigadó kis termében 1872. márczius 18-án, fametszet, 27,8 x 35,9 cm, Ltsz.: MNM TKCS 75.250.

KAULBACH, Wilhelm von: Liszt Ferenc, olajfestmény, 230 x 137 cm. Ltsz.: MNM TKCS 515.

KRIEHLER, Joseph: Liszt Ferenc, 1840, színezett litográfia. Ltsz.: MNM TKCS 11085.

KRIEHLER, Joseph: Liszt Ferenc zongorázik (körülötte Berlioz, Cherny, Ernst, Kriehuber), 1846, színezett litográfia, 35,7 x 46,2 cm. Ltsz.: MNM TKCS 11086.

LEHMANN, Henri után MADARÁSZ Viktor: Liszt Ferenc, olajfestmény. Ltsz.: MNM TKCS 1312.

August WEGER fényképe után: Liszt Ferenc, metszet. Ltsz.: MNM TKCS 7175.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÖZGYŰJTEMÉNYI KÖZPONT, TÖRTÉNETI FÉNYKÉPTÁR, BUDAPEST

BRAND, Hans: Liszt Ferenc a ravatalon, Bayreuth, 1886, fotográfia. Ltsz.: MNM TF 293/1963.

HELD, Louis (Hof-Photograph, Weimar, Marienstrasse 1.): Liszt Ferenc a weimari dolgozószobájában (Hofgärtneri), 1884, fotográfia. Ltsz.: MNM TF 630/1960.

ISMERETLEN fotográfus: Liszt Ferenc halotti maszkjának tárlója az 1936-os emlékkiállításon, papír pozitív fénykép. Ltsz.: MNM TF 75. 713m.

ISMERETLEN fényképező: Liszt Ferenc a doborjáni szülőháza előtt, 1881, reprodukció. Ltsz.: MNM TF 63.225.

KOZMATA Ferenc eredeti albumin fényképe után: Liszt Ferenc 1873-ban, reprodukció. Ltsz.: MNM TF 2455/ 1951.

MFI felvétele: A Magyar Nemzeti Múzeum Liszt Ferenc-emlékkiállításának megnyitója 1936. június 6-án. papír pozitív fénykép. Ltsz.: MNM TF 2015. 3. 1.

MFI felvétele: A Liszt Ferenc-emlékkiállítás enteriőrje (Magyar Nemzeti Múzeum, Díszterem), papír pozitív fénykép. Ltsz.: MNM TF 69. 636.

SCHENK, Carl után HOFFMANN, Rudolf (1820–1882), nyomtatta J. Haller: Liszt Ferenc, 1861. Ltsz.: MNM TF 65.994.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÖZGYŰJTEMÉNYI KÖZPONT, TÖRTÉNETI TÁR, BUDAPEST

BROADWOOD, Thomas: Ludwig von Beethoven számára készített zongora, 1817, Bécs. Hangszergyűjtemény, Ltsz.: MNM TT 1887.41.29.

Liszt Ferenc díszkardja. Hüvelyének felirata: „*A nagy művésznak, Liszt Ferencnek, művészi érdeme és buzgó hazafisága méltatásául–tisztelő honfitársai Pesten, 1840. január 4-én.*” Erelyegyűjtemény, Ltsz.: MNM TT 1887.41.10.

Meghívó dr. MÁTEKA Béla részére, a Magyar Nemzeti Múzeum Liszt Ferenc-emlékkiállításának megnyitójára (1936. június 6.) Kis- és Aprónyomtatványgyűjtemény, Ltsz.: MNM TT 89. 243.

Az 1936-os Liszt-emlékév alkalmából kibocsátott ezüst kétpengős. Ltsz.: MNM ÉT B 163. 936. 3.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÖZGYŰJTEMÉNYI KÖZPONT, ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, SZÍNHÁZTÖRTÉNETI- ÉS ZENEMŰTÁR, BUDAPEST

ISMERETLEN: Fénykép Jakobey Károly Liszt Ferenc portréjáról. Liszt Ferenc 10/12. Régi gyarapodási szám: V40/97/1976.

ISMERETLEN fotográfus: Liszt Ferenc Weimarban, 1858-ban, reprodukció August Weger metszete után, Mátéka Béla kollekcója. Hátoldalon kézírás. „Füssmann-Mátéka 141. 1.” Liszt Ferenc 10/8. Régi gyarapodási szám: V40/93/1976.

ISMERETLEN: Reklámlap Werner Füssmann és Mátéka Béla Franz Liszt ein Künstlerleben in Wort und Bild című könyvéhez. 1936, nyomtatvány, 31 x 23 cm. Liszt Ferenc 11/19. Régi gyarapodási szám: V40/1976/103/1980.

ISMERETLEN fényképező után: Liszt-Zimmer, Hotel Erbprinze, Weimar, képeslap. Liszt Ferenc 10/ 45.

ISMERETLEN fényképező után: Liszt-Salon, Hotel Erbprinze, Weimar, képeslap. Liszt Ferenc 10/ 46.

KOZMATA Ferenc: Liszt Ferenc, eredeti albumin fénykép, Budapest. A hátoldalon Liszt Táborszky-nak szóló eredeti autográf dedikációjával. Liszt Ferenc 11/22. Régi gyarapodási szám: 433/1960/200/1980.

REINHARDT, R.: Das Antlitz Franz Liszts. Vom Bild einer Persönlichkeit, die Fürstenglanz verdunkelte. Az *Unterhaltung* című lap 1936. október 22-i számának cikke. Liszt Ferenc 10/20. Régi gyarapodási szám: 40/1976/102/1980.

„S”: A magyar Liszt-tanítványok emlékmű mozgalma. Az *Unner* (?) című újság 1936/31. számának újságcikke Liszt halálának 50. évfordulójára és a tanítványok emlékezetéről. Említi Vargha (sic!) Vilmát. Liszt Ferenc 4/9. Gy.sz.: V378-476/62. Mátéka Béla gyűjteménye.

TOLNAI-NYOMDA (Budapest, Somló D. kiadása): Liszt növendékek emlékbizottságának szórólapja *Liszt a miénk!* címmel, Liszt szimbolikus sírjának felállításáról. (1937. III. 29.) Liszt Ferenc 9/23. Régi gyarapodási szám: V40/25/1976.

VARGA Vilma: Liszt Ferenc ős hajszaí zöld cérnával átkötve, fénykép keretben. Keret hátoldalán Varga Vilma autográf tanúsítványa az eredetiségről. Liszt Ferenc 11/2. Régi gyarapodási szám: 239/278/1976.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÖZGYŰJTEMÉNYI KÖZPONT, ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, FÉNYKÉPTÁR, BUDAPEST

BARTHA Dénes: Liszt Ferenc. Budapest, Közgyűjtemények Ismeretterjesztő Irodája, 1936. Jelz.: 13.220./I.1.b.

BARTHA Dénes: Liszt Ferenc. JÁK Sándor (Szerk.) Budapest, Magyar Diafilmgyártó Vállalat, 1963. Archívum, FDE. 931.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÖZGYŰJTEMÉNYI KÖZPONT, ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, KÉZIRATTÁR, BUDAPEST

HARASZTI Emil: Liszt és Párizs. Haraszi-hagyaték. Fond 42/ 25.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÖZGYŰJTEMÉNYI KÖZPONT, ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, TÉRKÉP-, PLAKÁT- ÉS KISNYOMTATVÁNYTÁR, BUDAPEST

JEGES Ernő (1898–1956): A Liszt Ferenc emlékév plakátja, 1936, 126 x 95 cm. Jelz.: PKG.1936/ 149.

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS LEVÉLTÁRA, BUDAPEST

Liszt-ünnepségek Magyarországon. Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Lapszemle 1935. október/1., Angol lapszemle 1935. október 15., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K szekció, 3. o. 11. (805; Kézirat)

[Rádióbeszéd.] Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Lapszemle 1935. október/2., Magyar lapszemle 1935. október 23., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K szekció, 10–11. o. (1236–1237; Kézirat)

„A Liszt-év ünnepélyes megnyitójáról tájékoztatott a bécsi Reichspost és a Presse, Rudnay Lajos előadását a N. W. Tagblatt ismertette.” Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956

(Országos Levéltár), Lapszemle 1935. október/2., Osztrák lapszemle 1935. október 24., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K szekció, 5. o. 17. (1318; Kézirat)

A Liszt-ünnepségekhez újabb adat... Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Lapszemle 1935. október/2., Román és erdélyi lapok 1935. október 24., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K szekció, 7. o. 24. (1325; Kézirat)

„*A Liszt év megnyitó ünnepélyéről szóló M.T.I.-jelentést közlik a 23.-i reggeli lapok, a Vreme hozza Liszt Ferenc arcképét is.*” Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Lapszemle 1935. október/2., Jugoszláv lapszemle 1935. október 24., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K szekció, 6. o. 36. (1337; Kézirat)

„*A Liszt-ünnepségekről számol be a Germania (25–297) bp-ti munkatársa, aki cikkében kiemeli, hogy Liszt nevét németesen, mint List-et tünteti fel a keresztlevél, azonban hiábavaló efelett vitatkozni, Liszt németajkú magyar állampolgár volt.*” Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Német lapszemle 1935. október 26., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K szekció, 9. o. 19. (1508; Kézirat)

„*Liszt Ferencről méltató emlékcikket hoz ma az Erdélyi Hírlap és a Szabadság (27) is.*” Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Lapszemle 1935. október/2., Erdélyi és román lapszemle 1935. október 28., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K szekció, 11. o. 31. (1547; Kézirat)

A Magyar Nemzeti Múzeum a Liszt-év alkalmából Liszt-kiállítást rendez... Magyar Távirati Iroda hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), Napi hírek 1936. április 16. (20 óra 55 perc), 41. kiadás, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K szekció, o. n. (Kézirat)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI INTÉZET, ADATTÁR, BUDAPEST

Vayer Lajos, Vayer Lajosné Zibolen Ágnes, művészettörténészek, Vayer Tamás látványtervező hagyatéka. Fond: MKI-C-I-195.

Csatkai Endre műgyűjtőkre, műgyűjtésre vonatkozó cédulái. Fond: MI-C-I-224.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY, ARCHIVES & MANUSCRIPTS, NEW YORK

Pauline Iwanowska levelei unokájához, Marie von Sayn-Wittgenstein hercegnőhöz. Liszt: MNY Folder 10.

The Carl V. Lachmund Collection, Music Division, JPB 92-1.

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE DE FRANCE, PÁRIZS

HEIDELOFF, Carl-Alexander–MAYER, Carl: Liszt Ferenc bal profilból, rézmetszet, 1830–1868. J.b. „C. Heideloff gez.” J.j. „Stahlstich v. Carl Mayer’s Kunst Anstalt Nig.” Département Musique, Inv. Nu.: Est. Liszt F. 009.

Archives Daniel Ollivier NAF. 25. 175–25.177.

Hans Werner SCHMIDT festménye után–L. BONITZ fotográfia-reprodukciója (képeslap): Vasárnapi koncert 1882-ben a Liszt-házban, Carl Alexander nagyherceg és Sophie hercegné tiszteletére. Inv. Nu.: Est. Liszt F. 037.

GALÉRIA MESTA BRATISLAVY (VÁROSI GALÉRIA), POZSONY

LÜTGENDORFF Ferdinánd után Josef TRENTSENSKY: A 12 éves Liszt Ferenc, litográfia, 1826. Ltsz.: C.4892.

M. von STEIN: Liszt Ferenc, olajfestmény, Róma, 1869, Ltsz.: A. 612.

Másolat TILGNER Viktor szobra után: Liszt Ferenc büsztje, 1976, bronz. Ltsz.: B 1316.

LISZT FERENC MÚZEUM, SOPRON

GÁCS Lajos: A szombathelyi 24. Országos Dalosverseny- és Liszt-ünnepély II. díjának plakettje, elnyerte a Hegykői Vegyeskar, 1936, Ltsz.: SOM. HT. 64. 1. 16.

LIBRARY OF CONGRESS, WASHINGTON DC

CHRISTERN, Johann Wilhelm: Franz Liszt nach Seinem Leben und Wirken aus autentischen Berichten dargestellt von Christern. Hamburg, Schubert & Comp. 1841–1842(?) Collection of Rare Book or Manuscripts, ML95. L 68.

Harry ROSENTHAL collection on Franz Liszt (1829–1886), ML31. R 67.

SAYN-WITTGENSTEIN, Carolyne von: *Last will and testament.*

STERN, Daniel (D’AGOULT, Marie): Marie d’Agoult, son mari, ses amis [correspondance et] documents inédits [édité par] Vier, Jacques, Paris, Éditions du Cèdre, 1950. Collection Jules Lemaître, PQ2152. A38. Z6.

SCHILLER- UND GOETHE ARCHIV, WEIMAR

„Dekret für den Großherzoglichen Kapellmeister Herrn. Dr. Franz Liszt“
Ernennungsurkunde, (Weimar, 2. November 1842.) Klassik Stiftung Weimar, 59/ 103, 2.

Koppány Jenő tartományfőnök Pozsonyban kiállított oklevele Liszt Ferenc konfrateri
kinevezéséről. (1857. június 23.) Klassik Stiftung Weimar, GSA 59/131,5 (ÜF 155)

Tagebuchaufzeichnungen von Lina Schmalhausen über die letzten Lebensstage von Franz
Liszt. (Lina Schmalhausen naplóbejegyzései Liszt Ferenc utolsó napjairól.) 1886, Weimar,
Klassik Stiftung Weimar, GSA 59/ 362.

ALBERTINA, WIEN

DEVÉRIA, Achille: Liszt Ferenc, litográfia. Inv. No.: DG 1923/ 969.

ÖSTERREISCHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WIEN

ISMERETLEN: Franz Liszt als Lehrer: Was Liszts älteste noch lebende Schülerin von ihrem
Lehrer erzählt. Gisela Göllerich. Zeitungsartikel mit einer fotografischen Abbildung von
Gisela Göllerich. ohne Jahresangabe, Inv. No.: F 28. Goellerich. 529. MUS. MAG.

SAJTÓ

ÁBRÁNYI Emil: Liszt. *Pesti Napló* 1886. 7. évf. 218. sz. (1886. augusztus 7.) 1. o.

ÁBRÁNYI Emil: Hozzátok vissza Liszt Ferencet! *Pesti Hírlap* 1886. 8. évf. 218. (2735.) sz.
(1886. augusztus 8.) 1. o.

ÁBRÁNYI Kornél: Liszt Ferenc körünkben. *Zenészet Lapok* Nr. 30. (1869. április 25.) o. n.

ÁBRÁNYI Kornél: Liszt-ünnepélyek. *Zenészet Lapok* 9. évf. 31. sz. (1869. május 2.) 481–485.
o.

ÁBRÁNYI Kornél: Felköszöntés Liszt Ferencre. *Zenészet Lapok* Nr. 32. (1869. május 9.) o. n.

ÁBRÁNYI Kornél: Erinnerung an Franz Liszt. *Pester Lloyd* Nr. 294. (1886. október 23.) 75. o.

ÁBRÁNYI Kornél: Egy utolsó találkozás. Liszt Ferenc és Ole-Bull. *A Pesti Napló Tárczája*
(Melléklet a *Pesti Napló* 57. számához) 39. évf. 57. sz. (1888. február 26.) o. n.

ÁBRÁNYI Kornél, Id.: Emlékezés Liszt Ferencre. *Pesti Napló* (1888. augusztus 3.) 128. o.

- ÁBRÁNYI Kornél, Id.: Emlékezés Liszt Ferencre. *Pesti Napló* (1889. július 31.) 128. o.
- ÁBRÁNYI Kornél, Id.: Liszt Ferencről. *Pesti Napló* (1890. július 31.) o. n.
- ÁBRÁNYI Kornél: Gróf Andrássy és Liszt Ferenc. *Pesti Napló* (1893. február 27.) o. n.
- ÁBRÁNYI Kornél, Id.: Jókai és Liszt Ferenc. *Fővárosi Lapok* Nr. 149. (1893. június 1.) o. n.
- ÁBRÁNYI Kornél: Petőfi és Liszt. *Magyar Salon* 12. évf. 23. köt. (1895) 1051–1062. o.
- ÁBRÁNYI Kornél, Id.: Liszt Ferencről. *Szépirodalmi Kert* 1899. o. n.
- ÁBRÁNYI Kornél, Id.: Liszt Ferenc halála. *Fővárosi Lapok* (1900. június 10.) o. n.
- ÁBRÁNYI Kornél, Id.: Liszt Ferenc halála. *Fővárosi Lapok* Nr. 24. (1900) o. n.
- ÁBRÁNYI Kornél, Id.: Liszt Ferenc halála. *Hazánk* Nr. 130. (1900) o. n.
- ACph.[?]: Liszt Ferenc ravatalképe, vélhetően Hans Brand fotográfiája után készült nyomat. *Magyar Salon* 3. évf. 5. köt. (1885–1886/2.) 561. o. (36.)
- BREUER János: Liszt Ferenc emlékezete IV. Az utókor szava. *Kelet Magyarország* (1986. október 25.) 8–9. o.
- CHRISTERN, Johann Wilhelm: Franz Liszt, der Romantiker. *Blätter für Musik und Literatur* 1ster Jhrg. (Oktober 1840.) Hamburg, Schuberth & C. o. n.
- CSATKAI Endre, dr.: Emlékezések Liszt Ferencre. [Erinnerungen an Franz Liszt] *Sopronvármegye* (1920. március 25., 28. és 31.; április 2.) o. n.
- CSATKAI Endre, dr.: Liszt Ferenc halálának évfordulójára. [Zum Todestag Franz Liszts] *Sopronvármegye* (1921. július 31.) o. n.
- HARASZTI Emil: Debussy. *Budapesti Hírlap* 30. évf. 289. sz. (1910. december 6.) 1–3. o.
- HARASZTI Emil: Hubay és Liszt. *Budapesti Hírlap* 32. évf. 259. sz. (1912. november 2.) 1–4. o.
- HARASZTI Emil: Missa Solemnis. *Budapesti Hírlap* 35. évf. 118. sz. (1915. április 29.) 15–16. o.
- HARASZTI Emil: Három Liszt-monográfia. *Budapesti Hírlap* 36. évf. 9. sz. (1916. január 9.) 19. o.
- HARASZTI Emil: Liszt Ferenc halálának ötven éves fordulója előtt. *Magyarság* 16. évf. 192. sz. (1935. augusztus 25.) 13. o.
- HARASZTI Emil: Liszt Ferenc. *Budapesti Hírlap* 16. évf. 242. sz. (1935. október 23.) 1. o.
- HEINE, Heinrich: Musicalische Berichte aus Paris. *Allgemeine Zeitung* [Augsburg] Nr. 119. (29 April 1841.) p. 945–947.
- HEINE, Heinrich: Musicalische Berichte aus Paris. *Allgemeine Zeitung* [Augsburg] Nr. 129. (8 Mai 1844.) p. 1025–1032.
- HNMVSZ: KÜLHÍR. Liszt Ferenc Bécsben. *Rajzolatok* 4. évf. 38. sz. (1838. május 12.) 296. o.

ISMERETLEN: LISZT FERENCZ. ÉLETRAJZI VÁZOLAT. *Rajzolatok* 4. évf. 47. sz. (1938. június 14.) 364–365. o.

ISMERETLEN: Biographische Skizze. *Bäuerles Allgemeine Theater-Zeitung* 31. évf. 104. sz. (1838) o. n.

ISMERETLEN: HETI SZEMLE. Legelőbb is azon ritka gyönyört, a hasonlíthatlan Liszt' hangversenyeit élvezhetni. *Honderü* 5. Tavaszutó 18. sz. (1846) 353–354. o.

ISMERETLEN: Liszt-ereklyék a muzeumban. *Vasárnapi Ujság* 34. évf. 39. sz. (1887) 653. o.

ISMERETLEN alkotó: A Liszt Ferenc ereklyéivel berendezett szekrény a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Magyar Salon* 5. évf. 8. köt. (1887–1888/1.) 479. o.

ISMERETLEN: A hála-adás napja. *Pesti Hírlap* 18. évf. 123. (6241.) sz. (1896. május 4.) 1-4. o.

ISMERETLEN: Liszt-ünnepély. *Pesti Hírlap* 18. évf. 215. (6333.) sz. (1896. augusztus 6.) 4. o.

ISMERETLEN: Az országos dalünnepély. *Pesti Hírlap* 18. évf. 223. (6341.) sz. (1896. augusztus 14.) 4. o.

ISMERETLEN: Liszt atyjának arcképe. *Budapesti Hírlap* 27. évf. 220. sz. (1907. szeptember 15.) 16. o.

ISMERETLEN: Liszt-ünnepség. *Budapesti Hírlap* 31. évf. 154. sz. (1911. július 1.) 15. o.

ISMERETLEN: KÜLÖNFÉLE. Apróságok Liszt Ferencről. *Budapesti Hírlap* 31. évf. 157. sz. (1911. július 5.) 23–24. o.

ISMERETLEN: A heidelbergi Liszt-ünnep. *Budapesti Hírlap* 31. évf. 158. sz. (1911. július 6.) 13. o.

ISMERETLEN: IRODALOM ÉS MŰVÉS ZET. Liszt magyarsága. *Budapesti Hírlap* 31. évf. 160. sz. (1911. július 8.) 10. o.

ISMERETLEN: LISZT FERENC EGY LEVELE magánkézből eladó. *Budapesti Hírlap* 31. évf. 161. sz. (1911. július 9.) 17. o.

ISMERETLEN: Liszt Ferenc-muzeum. *Budapesti Hírlap* 31. évf. 163. sz. (1911. július 12.) 11. o.

ISMERETLEN: Liszt Ferenc Sopron vármegye táblabírája. *Budapesti Hírlap* 31. évf. 178. sz. (1911. július 29.) 23. o.

ISMERETLEN: Lisztünnepély Weimarban. *Pesti Napló* 62. évf. 236. sz. (1911. október 5.) 12. o.

ISMERETLEN: Liszt-kiállítás a Nemzeti Muzeumban. *Pesti Napló* 62. évf. 239. sz. (1911. október 8.) 16. o.

ISMERETLEN: Nemzeti Muzeum. *Budapesti Hírlap* 32. évf. 240. sz. (1912. október 11.) 15. o.

ISMERETLEN: SZÍNHÁZ, MŰVÉSZET. A Liszt Ferenc-ünnepségek. *Pesti Napló* 62. évf. 243. sz. (1911. október 13.) 14. o.

ISMERETLEN: A Liszt -ünnep. *Pesti Napló* 62. évf. 244. sz. (1911. október 14.) 11. o.

ISMERETLEN: Liszt Ferenc születésének századik évfordulója. *Pesti Napló* 62. évf. 245. sz. (1911. október 15.) 13. o.

ISMERETLEN: Liszt-ünnepélyek. *Pesti Napló* 62. évf. 248. sz. (1911. október 19.) 13. o.

ISMERETLEN: Liszt Ferenc emléke. *Pesti Napló* 62. évf. 249. sz. (1911. október 20.) 11. o.

ISMERETLEN: Liszt Ferenc örökösei. *Pesti Napló* 62. évf. 250. sz. (1911. október 21.) 9–10. o.

ISMERETLEN: Liszt Ferenc emlékezete. *Pesti Napló* 62. évf. 251. sz. (1911. október 22.) 6–7. o.

ISMERETLEN: Liszt Ferenc emlékezete. *Pesti Napló* 62. évf. 252. sz. (1911. október 24.) 4–5. o.

ISMERETLEN: SZÍNHÁZ, MŰVÉSZET. Liszt Ferenc emlékezete. *Pesti Napló* 62. évf. 253. sz. (1911. október 25.) 13–14. o.

ISMERETLEN: Liszt Ferenc emlékezete. *Pesti Napló* 62. évf. 254. sz. (1911. október 26.) 15. o.

ISMERETLEN: A Liszt Ferenc emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban... *Pesti Napló* 62. évf. 254. sz. (1911. október 26.) 15. o.

ISMERETLEN: A Liszt-ünnep plakettjei. *Pesti Napló* 62. évf. 254. sz. (1911. október 26.) 15. o.

ISMERETLEN: A gyermek, a szerelmes és az öreg Liszt... *Színházi Élet* 65. évf. 41. sz. (1935) o. n.

ISMERETLEN: Elkészült a Liszt-emlékév műsora. *Prágai Magyar Hírlap* 219. (3771.) sz. (1935. szeptember 24.) 8. o.

ISMERETLEN: A Liszt Ferenc Emlékév ünnepélyes megnyitása a Zeneművészeti Akadémián. *A Kecskeméti Közlöny képes híradója* 247. sz. (1935. október 27.) o. n.

ISMERETLEN: „Koudela Géza pápai kamarás Rómában három nagyszerű előadást tartott Liszt Ferencről.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 15. sz. (1936. január 19.) o. n.

ISMERETLEN: „Liszt Ferenc Budapesten tartózkodó unokája, gróf Gravina Gilbert, megkoszorúzta dédapjának a Vigadó épületében lévő emlékművét.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 15. sz. (1936. január 19.) o. n.

ISMERETLEN: „Bartók Béla, a Magyar Tudományos Akadémián tartott székfoglalóján Liszt Ferenc szerzeményeiről beszélt.” *A Kecskeméti Közlöny képes híradója* 33. sz. (1936. február 9.) o. n.

ISMERETLEN: „Esztelneki Szacs vay Zsuzsánna a budapesti polgári iskolák Liszt Ferenc-ünnepélyén a »Szerelmi álmokat« játszotta hegedűn.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 104. sz. (1936. május 6.) o. n.

ISMERETLEN: Haraszi Emil előadása Lisztről Barcelonában. *Budapesti Hírlap* 56. évf. 114. sz. (1936. május 17.) 17. o.

ISMERETLEN: A „Komáromi Lapok” rádióműsora. *Komáromi Lapok* 1936. május 30. 10. o.

ISMERETLEN: „Párizsban ünnepélyesen leplezték le Liszt Ferenc emléktábláját egykori párizsi lakóházán. Felső kép: az ünneplő közönség első sorában Chiappe, a párizsi városi tanács elnöke, gróf Khuen-Héderváry Sándorné, Paderevszky, Ceruttiné Paulay Erzsi, gróf Khuen-Héderváry Sándor párizsi magyar nagykövet, aki (jobb-oldali kép) ünnepi beszédet mondott.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 126. sz. (1936. június 3.) o. n.

ISMERETLEN: „A párizsi Erard-házon leleplezett Liszt-emléktábla.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 126. sz. (1936. június 3.) o. n.

ISMERETLEN: „Szabadtéri Liszt-emlékhangverseny volt vasárnap este az egri főszékesegyház előtt.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 126. sz. (1936. június 3.) o. n.

ISMERETLEN: „(...) Vásárhelyi Magda, az idei Liszt-ösztöndíj nyertese szerdán zongorázott a rádióban.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 127. sz. (1936. június 4.) o. n.

ISMERETLEN: Hóman kultuszminiszter nyitja meg a Liszt-kiállítást. *Pesti Hírlap* 56. évf. 126. sz. (1936. június 5.) 11. o.

ISMERETLEN: Az Operaház vendégszereplése a bayreuthi Liszt Héten. *Pesti Hírlap* 56. évf. 126. sz. (1936. június 5.) 11. o.

ISMERETLEN: „Képek a Nemzeti Múzeum Liszt-emlékkiállításáról. Liszt Ferenc budapesti zongorája. A zongora mellett Liszt egykori tanítványa, Göllerich Gizella ül, aki az emlékkiállítás szombati megnyitásán játszott ezen a zongorán.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 130. sz. (1936. június 7.) o. n.

ISMERETLEN: „Képek a Nemzeti Múzeum Liszt-emlékkiállításáról. Liszt weimari zongorája, amely előzőleg Beethovené volt.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 130. sz. (1936. június 7.) o. n.

ISMERETLEN: „Képek a Nemzeti Múzeum Liszt-emlékkiállításáról. Liszt Ferenc magyar díszkardja, amelyet az 1840-iki pesti hangversenye után kapott magyar honfitársaitól.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 130. sz. (1936. június 7.) o. n.

ISMERETLEN: „Képek a Nemzeti Múzeum Liszt-emlékkiállításáról. Liszt halotti maszkja, két kezének mása carrarai márványból, naplója és bibliája az emlékkiállításon.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 130. sz. (1936. június 7.) o. n.

ISMERETLEN: „A Liszt Ferenc emlékkiállítás ünnepélyes megnyitása a Nemzeti Múzeumban. A baloldali asztalnál Hóman Bálint kultuszminiszter megnyitó beszédét olvassa, mellette Ugron Gábor ül. Jobboldalon az első sorban Augusztá kir. hercegnő, József kir. herceg és Winckler István kereskedelmi miniszter.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 131. sz. (1936. június 9.) o. n.

ISMERETLEN: „Emléktáblát lepleztek le Liszt Ferenc centenáriuma alkalmából a párisi »Salle Érard« falán.” *Budapesti Hírlap képesmelléklete* 1936. június 9. o. n.

ISMERETLEN: „József főherceg (1), Augusztá főhercegasszony (2), Hóman Bálint kultuszminiszter (3) és Winckler István kereskedelmi miniszter (4) a Liszt Emlékkiállítás megnyitását.” *A Kecskeméti Közlöny képes híradója* 135. sz. (1936. június 14.) o. n.

ISMERETLEN: „Göllerich Gizella, Liszt Ferenc tanítványa, Liszt zongoráján játszik az emlékkiállítás megnyitását.” *A Kecskeméti Közlöny képes híradója* 135. sz. (1936. június 14.) o. n.

ISMERETLEN: „Ünnepi gyászmise a Ferencesek belvárosi templomában Liszt Ferenc halálának ötvenedik évfordulóján. Fent: Hlatky Endre, a rádió igazgatója, Isoz Kálmán, a Zeneművészeti főiskola főtájkára, Barsy Aladár min. tanácsos, a kormány képviselésében és Dréhr Endre őrnagy, József kir. herceg képviselésében a gyászmisén. Balra: a katafalk.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 175. sz. (1936. augusztus 1.) o. n.

ISMERETLEN: „Az ünnepi hét tartalma alatt a Nemzeti Múzeumban Liszt Ferenc-emlékkiállítás lesz.” *Fővárosi Hírlap* 1936. augusztus 12., 8. o.

ISMERETLEN: „Baloldali kép: Schmitz bécsi polgármester ünnepi beszédet mond a Budapest városa által ajándékozott Liszt-emléktábla leleplezésén. Az emléktáblát a Schottenhof falán helyezték el, 1869-től 1886-ig ebben az épületben lakott Liszt Ferenc valahányszor Bécsben járt.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 241. sz. (1936. október 21.) o. n.

ISMERETLEN: Liszt Ferencnek oltárt emelt lelkében a magyar nemzet! A Liszt Ferenc-emlékév ünnepi záróülése. *Nemzeti Újság* 18. évf. 244. sz. (1936. október 24.) 11. o.

ISMERETLEN: „Liszt Ferenc mellszobra, H. Hahn müncheni szobrászművész alkotása, amelyet Bayreuth városa ajándékozott a m. kir. Operaháznak a nagysikerű vendégjáték emlékére.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 274. sz. (1936. október 24.) o. n.

ISMERETLEN: „Pénteken leplezték le ünnepélyesen az Operaházban Liszt Ferenc szobrát, amelyet Bayreuth városa ajándékozott az Operának nagysikerű bayreuthi vendégjátéka emlékére. Fent: Hubay Jenő, Tasnády Nagy András államtitkár, a kultuszminiszter képviselője, Mackensen György budapesti német követ és Némethy Károly tanácsnok az ünnepségen. Baloldalon: fent Schlumprecht bayreuthi főpolgármester, lent Márkus László, az

Operaház igazgatója, beszédet mondanak a Liszt-szobor leleplezésén.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 267. sz. (1936. november 21.) o. n.

KERESZTY István: Liszt Ferenc atyja. *Képes Folyóirat (A Vasárnapi Ujság füzetekben)* 43. köt. 1908. 163–164. o.

KUMLIK Emil, dr.: Liszt Ferenc magyarsága. *Budapesti Hírlap* 31. évf. 178. sz. (1911. július 29.) 2–5. o.

LISZT Ferenc: Encore quelques mots sur la subalternité des musiciens. *Revue et Gazette Musicale de Paris* 2. Année. Nr. 46. (15 Novembre 1835) p. 369–372.

Liszt Ferenc levele a nemzeti múzeum igazgatójához. *Zenészet Lapok* 1874. május 3. (1874/május) 15. o.

MÁTÉKA Béla: Hubay Jenő és a budapesti Liszt-ház. *Magyarság* 18. évf. 70. sz. (1937. március 28.) 48. o.

MÁTRAY Gábor: A nemzeti képcsarnok-alkító egyesület igazgató választmánya... *Hölgyfutár* 1. évf. 5. sz. (1850. július 5.) 20. o.

MELEGARI, Dora: Une amie de Liszt, la Princesse de Sayn-Wittgenstein. *La Revue de Paris* (1ère Septembre 1897.)

MIRUS, dr.: Liszt-Erinnerungen. *Wissenschaftliche Beilage der Leipziger Zeitung* Nr. 14. (19 Februar 1887.) p. 77–80.

N. N.: Zeneművészeti Társulat. *Budapesti Hírlap* 34. évf. 107. sz. (1914. május 7.) 14. o.

PAYR Sándor: Liszt Ferenc magyarsága. [Franz Liszts Ungartum] *Soproni Hírlap* 135. sz. (1921) o. n.

PAYR Sándor: Liszt Ferenc és a nők. [Franz Liszt und die Frauen] *Sopronvármegye* (1921. október 1.) o. n.

POLGÁR István: A szombathelyi 24. Országos Dalosverseny és Liszt Ferenc ünnepély hivatalos útmutatója: 1936. június 28–29., Szombathely, Vas megyei Időszaki Lapok, Vas megye Nyomda, 1936.

SÁROSI Bella: Liszt Ferencz hamvai. *Vasárnapi Ujság* 53. évf. 41. sz. (1906. október 14.) 657–658. o.

SCHUMANN, Robert (Hrsg. von): Franz Liszt. (Transl. FLECHSIG, Emil) *Neue Zeitschrift für Musik* 1836. Nr. 4–8., 10.

STERN, Daniel (D’AGOULT, Marie): Nélinda (Folytatásos regény) *Revue Indépendante* 1846. (Kiadva: Brüsszel, 1846–Burgos, 1847–Párizs, 1866.)

SZÉCHY Gyula után Weinwurm Antal: Liszt Ferenc és Lina Schmalhausen a Sugár úti lakás dolgozószobájában, metszet. *Magyar Salon* 2. évf. 4. köt. (1885) 568. o.

ZÁVORY Sándor, dr.: Gróf Zichy Géza. *Vasárnapi Ujság* 48. évf. 1. sz. (1901. január 6.) 1–3. o.

ZICHY Géza: Liszt Ferenc magyarsága. [Franz Liszts Ungartum] *Budapesti Hírlap* 40. évf. 240. sz. (1920. október 10.) 5–6. o.

FORRÁSKÖZLÉSEK, ELSŐDLEGES FORRÁSOK

ALTENBURG, Detlef–KLEINERTZ, Rainer (Ed.): *Franz Liszt Tagebuch 1827*. Vienna, 1986.

ANKA László: *Apponyi Albert válogatott levelezése*. Budapest, Veritas Intézet, Magyar Napló, 2016.

APPONYI Albert gróf beszédei. I–II. köt. Budapest, Singer és Wolfner, 1895.

ÁBRÁNYI Kornél, Id.: *Jellemképek a magyar zenevilágból*. Magyar Könyvtár 176. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) 1900. 12–23. o.

BARBERIO, Francesco: *Liszt e la Principessa de Sayn-Wittgenstein*. Roma, Unione Editrice 1912.

BARTHA Dénes, dr.: *Franz Liszt 1811–1886. Sein Leben in Bildern*. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1936.

BARTHA Dénes, dr.: *Liszt Ferenc. Vetítettképes Ismeretterjesztő Előadások. I. sorozat 1. b. sz.* Budapest, Közgyűjtemények Ismeretterjesztő Irodája, 1936.

BERLIOZ, Hector: *Lettres à la princesse*. Paris, L'Herne, 2001.

BORY, Robert: Divers lettres inédites de Liszt. *Schweizerisches Jahrbuch für Musikwissenschaft* (Aarau) 3. 1908.

BORY, Robert: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. Genève, 1936.

BÜLOW, Hans von: *Richard Wagners Briefe an Hans von Bülow*. Jena, 1916.

CHANTAVOINE, Jean: *Liszt*. Les Maîtres de la Musique. Paris, Alcane, 1911.

CSAPÓ Vilmos (Közread.): *Franz Liszts Briefe an Baron Antal Augusz. (1846–1878)* Budapest, 1911. [Ismeretéseik megjelentek magyarul a *Tolnavármegyei Közlöny* és a *Magyar Hírlapban*.]

CSEKEY István, dr.: *Liszt Ferenc élete és származása*. Budapest, 1937.

DUVERGER, J.: Franz Liszt. Bureau du Revue général biographique, politique et littéraire, 1843.

DUVERGER, J.: Notice bibliographique sur Franz Liszt. 2ème éd., Paris, 1843.

ECKART, Richard Graf du Moulin: *Cosima Wagner. Ein Leben und ein Chareakterbild*. München, 1929.

- ECKHARDT Mária–KNOTIK, Cornelia (Hrsg. von): *Franz Liszt und sein Kreis in Briefen und Dokumenten aus den Beständen des Burgenländischen Landesmuseum*. Eisenstadt, Heft 66. 1983.
- ECKHARDT Mária: *Franz Liszt's music manuscripts in the National Széchényi Library, Budapest*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- ECKHARDT Mária: *Liszt Ferenc válogatott levelei. (1824–1861) Ifjúság–Virtuóz évek–Weimar*. Budapest, Zeneműkiadó, 1989.
- EÖSZE László: *119 római Liszt-dokumentum*. Budapest, Zeneműkiadó, 1980.
- FALLERSLEBEN, August Heinrich Hoffmann von: *Lieder aus Weimar*. Hannover, 1854.
- FÜSSMANN, Werner–MÁTÉKA Béla, dr.: *Franz Liszt. Ein Künstlerleben in Wort und Bild*. Berlin–Leipzig, Verlag von Julius Beltz in Langensalza, 1936.
- GÁRDONYI Zoltán: *Liszt Ferenc magyar stílusa*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum kiadása, 1936.
- GIBBS, H. Christopher–GOOLEY, Dana (Ed. by): *Franz Liszt and His World*. London, Princeton University Press, 2010.
- GÖHLER, Rudolf (Bev.): *Grossherzog Carl Alexander und Fanny Lewald-Stahr in ihren Briefen (1848–1889)*. Berlin, 2 Band, 1932.
- GÖLLERICH, August: *Liszt. Zweiter Theil* (Musiker Biographien 8.) Leipzig, o. J. [1887].
- GÖLLERICH, August: *Erinnerungen= Franz Liszt*. Berlin, Marquardt & Co., 1908.
<https://archive.org/details/franzliszt00gille/page/133/mode/thumb?ref=ol&view=theater>
(Letöltés ideje 2023. március 15.)
- GUT, Serge–BELLAS, Jacqueline (Éd. par): *Franz Liszt–Marie d'Agoult, Correspondance*. Paris, Fayard, 2001.
- HAMBURGER Klára (Hrsg. von): *Franz Liszt. Briefwechsel mit seiner Mutter*. Eisenstadt, 2000.
- HAMBURGER Klára: *Kiadatlan Liszt-levelek a weimari Goethe-Schiller Archívumból*. *Magyar Zene* LIII/ 2. (2015. május) 209–236. o.
- HAMPEL József: *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában*. Budapest, 1883–1902. (15 kiadás)
- HANKISS János (Vál.): *Liszt Ferenc válogatott írásai*. Budapest, Zeneműkiadó, 1–2 Köt., 1959.
- HARASZTI Emil: *Wagner Richard és Magyarország*. Budapest, MTA, 1916.
- HERVEY, Arthur: *Franz Liszt and his music*. London, Lane, 1911.

- HIRSCH Emil (Hrsg. von): *Sammlung von Handzeichnungen aus dem Besitze der Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein (1819–1889)* München, Antiquariat, 1922.
- HOPPLIT, Richard Paul: *Das Karlsruher Museikfest im Oktober 1853*. Lipcse, 1853.
- HOWARD, Hugo E.: *The Letters of Franz Liszt to Marie zu Sayn-Wittgenstein*. Cambridge, 1953.
- HUNEKER, James: *Franz Liszt*. New York, Charles Scribner's Sons, 1911.
- D'ISOZ Kálmán: *Zenei levelek, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára zenei kéziratainak jegyzéke*. 3. füzet, Budapest, 1921–1924.
- JUNG, Hans Rudolf: *Franz Liszt in seinen Briefen*. Berlin, 1987.
- JOACHIM, Moser und Johannes: *Briefe von und an Joseph Joachim*. Berlin, 1–3 Band, 1911–1913.
- KAPP, Julius, dr.: *Franz Liszt*. Berlin und Leipzig, Verlag bei Schuster & Loeffler, 1909. [1911]
- KAPP, Julius, dr.: *Liszt-Brevier*. Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1910.
- KAPP, Julius, dr. (Hrsg.): *Ausgewählte Schriften. Franz Liszt, nach der Übers von Lina Ramann*. Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1910.
- KAPP, Julius: *Liszt und die Frauen*. Leipzig, 1911.
- KAPP, Julius, dr.: *Liszt*. 1911 [11. bis 14. Auflage], Stuttgart-Berlin, Deutsche Verlags-Anstalt, 1924.
- KAPP, Julius, dr.: *Liszt. Eine Biographie*. Berlin, Verlag bei Schuster & Loeffler, 1911, 1911 [2. veränderte Auflage], 1911 [8. bis 10. Auflage], 191? [6. bis 7. Auflage]; 1916 [4. und 5. Auflage], 1918.
- <https://archive.org/details/liszteinebiograp00kapp> (Letöltés ideje: 2023. augusztus 12.)
- KESTING, H. (Hrsg. von): *Franz Liszt–Richard Wagner*. Briefweschel. Frankfurt am Main, 1988.
- KÉZDI KOVÁCS László–GYULAI Pál (Szerk.): *Barabás Miklós emlékiratai I*. Budapest, Franklin Társulat, 1902.
- KOCH Lajos (Közread.): *Liszt Ferenc: bibliográfiai kísérlet*. (Franz Liszt: Ein bibliographischer Versuch) Budapest, A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 1935. 225–331. o.
- KOUDELA Géza, dr.: *Liszt Ferenc emlékévk. Élet* 26. évf. 27–52. sz. (1935. július–december) 432–434. o.
- KOUDELA Géza, dr.: *Liszt Ferenc*. Kiadja az Országos Liszt Ferenc Társaság. Budapest, 1936.
- KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre: *Magyar és Erdélyország képekben*. Pest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1–4. köt. 1853–1854.

- LA MARA (Hrsg. von): *Franz Liszt's Briefe. Von Paris bis Rom*. Leipzig, Druck und Verlag Breitkopf & Härtel, Erster Band, 1893.
- LA MARA (Ed. by): *Letters of Franz Liszt. From Paris to Rome. Years of travel as virtuoso*. Constance Basche (Transl. by), London, H. Grevel & Co., I. Vol., 1894.
- LA MARA (Hrsg. von): *Franz Liszt's Briefe. Von Rom bis an's Ende*. Leipzig, Druck und Verlag Breitkopf & Härtel, Zweiter Band, 1893.
- LA MARA (Ed. by): *Letters of Franz Liszt. From Rome to the End*. Constance Basche (Transl. by), London, H. Grevel & Co., I. Vol., 1894.
- LA MARA (Hrsg. von): *Franz Liszt's Briefe an eine Freundin*. Leipzig, Druck und Verlag Breitkopf & Härtel, Dritter Band, 1894.
- LA MARA (Hrsg. von): *Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt. (1824–1854)* Leipzig, Breitkopf & Härtel, Erster Band, 1895.
- LA MARA (Hrsg. von): *Briefwechsel zwischen Franz Liszt und Hans von Bülow*. Leipzig, Breitkopf & Härtel, Erster Band, 1898.
- LA MARA (Hrsg. von): *Franz Liszt's Briefe. An die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein*. Leipzig, Breitkopf & Härtel, Vierter Band, 1899.
- LA MARA (Hrsg. von): *Briefe von Hector Berlioz an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein*. Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1903.
- LA MARA (Hrsg. von): *Ideale Freundschaft und romantische Liebe. Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein und Frau Estelle Fornier*. In: *Literarische Werke*, Bd. 5. a.d. Frz. v. Gertrud Savić, Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1903.
- LA MARA (Hrsg. von): *An der Schwelle des Jenseits: Letzte Erinnerungen an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein, die Freundin Liszts*. Leipzig, 1925.
- LA MARA (Hrsg. von): *Franz Liszts Briefe. (1823–1886) Neue Folge zu Band I. und II.* Leipzig, Breitkopf & Härtel, Achter Band, 1905. [1911]
- LA MARA (Hrsg. von): *Aus der Glanzzeit der Weimarer Altenburg. Bilder und Briefe aus dem Leben dem Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein*. Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1906.
- LA MARA (Hrsg. von): *Correspondence entre Franz Liszt et Charles Alexandre Grand-duc de Saxe*. Leipzig, 1909.
- LEGÁNY Dezső: *Franz Liszt. Unbekannte Presse und Briefe aus Wien 1822–1886*. Harmath Anikó (Ford.) Budapest, 1984.
- LISZT, Franz: *De la Fondation-Goethe à Weimar*. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1851.
- LISZT Ferenc: *A tizenöt éves Liszt Ferenc naplója*. KLUKON Edit (Kiad.), HÁRS Ernő (Ford.) Zebegény, 2011.

- Liszt Ferenc válogatott levelei: ifjúság, virtuóz évek, Weimar. (1824–1861)* Budapest, Zeneműkiadó, 1989.
- NERVAL, Gérard de: *Lettres à Franz Liszt*. Textes inédits présentés et publiés par Jean Guillaume et Claude Pichois. Paris, 1972.
- NEUMANN, William–BUSSENIUS, Arthur Friedrich: *Franz Liszt: eine Biographie*. Balde, 1855.
- NEUMANN, William: *Franz Liszt*. Cassel, 1855.
- NEWMAN, Ernest: *The Man Liszt: A Study of the Tragi-Comedy of a Soul Divided Against Itself*. Cassell, 1934.
- OLLIVIER, Daniel (Éd.): *Correspondance de Liszt et de la Comtesse d'Agoult*. 1933–1934.
- OLLIVIER, Daniel (Éd.): *Correspondance de Liszt et de sa fille Madame Émile Ollivier. 1842–1862*. Paris, Editions Bernard Grasset, 1936.
- PAULER Ákos: *Liszt Ferenc gondolatvilága*. Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922.
- PINCHERLE, Marc: *Musiciens peints par eux-mêmes; Lettres de compositeurs écrites en français. (1771–1910)* Paris, 1939.
- POCKNELL, Pauline: *Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth: a Correspondence, 1854–1886*. New York–Hillsdale, 2000.
- POCKNELL, Pauline–HAINE, Malou–DUFETEL, Nicolas: *Lettres de Franz Liszt à la Princesse Marie de Hohenlohe-Schillingsfürst née de Sayn-Wittgenstein*. VRIN, 2010.
- PORZÓ (ÁGAI Adolf): Liszt-hangverseny. *Magyarország és a Nagyvilág* 9. évf. 11. sz. (1873. március 16.) 122. és 127. o.
- POSTA Béla, dr.: Liszt Ferenc reliquiái a nemzeti múzeumban. *Magyar Salon* 5. évf. 8. köt. (1887–1888/1) 478–485. o.
- PRAHÁCS Margit: *Franz Liszt. Briefe aus ungarischen Sammlungen, 1835–1886*. Budapest–Cassel, 1966.
- RAMANN, Lina: *Franz Liszt als Künstler und Mensch*. 1–3 Bände in 5 Büchern, Leipzig, 1880–1894.
- RAMANN, Lina: *Franz Liszt, Artist and Man*. Transl. by E. Cowdery, London, W.H. Allen & Company, Vol. 1–2, 1882.
- RAMANN, Lina: *Liszt-Pädagogium*. Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1902.
- RAMANN, Lina: *Lisztiana. Erinnerungen an Franz Liszt in Tagebuchblättern, Briefen und Dokumenten aus den Jahren 1873–1886/87*. SEIDL, Arthur–SCHNAPP, Friedrich, Mainz, 1983.
- RICHNOVSKY, Ernst: *Franz Liszt. Zu seinem 100*. Prága, Calve, 1911.
- RÓTHKREPF (Mátray) Gábor: *A' Muzsikának közönséges Története*. In. VÖRÖSMARTY Mihály (Szerk.) *Tudományos Gyűjtemény* 12. évf. 6. sz. (1829) 3–39 o.

- RÓTHKREPF (Mátray) Gábor: *A' Muzsikának közönséges Története. Második rész.* In. VÖRÖSMARTY Mihály (Szerk.) Tudományos Gyűjtemény 13. évf. 2. sz. (1829) 42–67 o.
- RÓTHKREPF (Mátray) Gábor: *A' Muzsikának közönséges Története. (Vége.)* In. VÖRÖSMARTY Mihály (Szerk.) Tudományos Gyűjtemény 13. évf. 3. sz. (1829) 67–89 o.
- SCHILLING, Gustav: *Franz Liszt. Sein Leben und Wirken, aus nächster Beschauung dargestellt von Gustav Schilling.* Stuttgart, Verlag von A. Stoppani, 1844.
- SCHÖBER, Franz von: *Briefe über Franz Liszts Aufenthalt in Ungarn.* Schlesinger'sche Buch- und Musikalienhandlung, Berlin, 1843.
- SCHWARZBACH Flóra: *Liszt Ferenc.* Székesfehérvár, 1911.
- SHORT, Michael (Ed. by): *Liszt Letters at the Library of Congress.* New York–Hillsdale, 2002.
- SOMSSICH Andor, Ifj.: *Liszt Ferenc élete.* A Napkelet könyvtára 6–7. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1925.
- STEINACKER, Gustav: *Des Meisters Walten.* Weimar, 1855.
- STEINACKER, Gustav: *Des Meisters Bannerschaft.* Weimar, 1857.
- Verzeichniss No. 365 des antiquarischen Bücher-Lagers der Otto'schen Buchhandlung in Erfurt, Paulstrasse Nr. 31. Bücher vermischten Inhalts aus Franz Liszt's Nachlass.* 1887. Druck von J. G. Cramer in Erfurt.
- STEMPNIK, Astrid: *Franz Liszt oder Carolyne von Sayn-Wittgenstein. Zur umstrittenen Autorschaft der Chopin-Biographie.* Berlin, 1978. (Zugl. Mag.-Arbeit, FU Berlin, 1979.)
- STERN, Daniel (D'AGOULT, Marie): *Mémoires, souvenirs et journeaux de la comtesse d'Agoul.* Paris, Mercure de France, 1990.
- STERN, Daniel (D'AGOULT, Marie): *Boldog és boldogtalan éveim Liszt Ferencsel.* MOLNÁR, Miklós (Bev. és ford.) Budapest, Palatinus, 1999.
- SZILÁGYI Sándor (Szerk.): *A Magyar Nemzet Története.* Budapest, 1894–1898. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNemzetTortenete-a-magyar-nemzet-tortenete-9A23/szalaybaroti-a-magyar-nemzet-tortenete-9A24/magyarorszag-a-habsburg-hazbol-s-a-habsburg-lotharingiai-hazbol-szarmazott-orokos-kiralyok-koraban-18FA/ii-a-habsburg-lotharingiai-hazbol-valo-orokos-kiralyok-kora-1CB0/9-muveltsegi-allapotok-a-habsburg-hazbol-s-a-habsburg-lotharingiai-hazbol-szarmazott-orokos-kiralyok-koraban-21A5/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfTWFnZWYyTmVtemV0VG9ydGVuZXRlXzIjbmJmMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJMaXN6dCBGZXJlbnN6In0> (Utolsó letöltés ideje: 2024. augusztus 26.)
- TIERSOT, Julien: *Hector Berlioz: Correspondance. (1819–1855)* Paris, 1–3 Vol., 1904–1930.

TIERSOT, Julien: *Lettres de musiciens écrites en français de XV au XX siècle*. Paris, 1–2 Vol., 1924.

TROISIER DE DIAZ, Anne: *Émile Ollivier et Carolyne de Sayn-Wittgenstein correspondance 1858–1887*. Paris, Presses Univeritaires de France, 1984. 1–2. Vol.

WAGNER, Richard: *Válogatott elméleti írások*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2020.

WENZ, Joseph: *Franz Liszt als Liederkomponist*. (P.h.D. diss.) Frankfurt am Main, 1921.

VOGEL, Bernhard: *Franz Liszt als Lyriker*. Leipzig, C. F. Kahnt Nachfolger, 1887.

VOGEL, Bernhard: *Franz Liszt*. Abriss seines Lebens und Würdigung seiner Werke. Leipzig, Max Hesses Verlag, 1888.

W. [WITTIG], H. [Hermann]: *Franz Liszt*. Róma, 1882.

WOHL Janka: *François Liszt. Souvenirs d'une compatriote*. Paris, P. Ollendorff, 1887. (*Franz Liszt*. Erinnerungen einer Landsmännin. Jena, 1888.)

<https://archive.org/details/franoislisztso00wohl> (Utolsó letöltés ideje: 2023. augusztus 29.)

ZIMMERMANN, Franz Xaver (Hrsg. u. eingel. von): *Römische Briefe der Fürstin Karoline Sayn-Wittenstein an Karl Graf Coronini-Cronberg, Görz*. Wien, Leipzig, Harbauer, 1916.

VISSZAEMLEKEZÉSEK, EMLÉKIRATOK

ÁBRÁNYI Kornél, Id.: *Életemből és emlékeimből: történelem, irodalom és művészet köréből*. Budapest, 1897.

BERLIOZ, Hector–CRAINS, David: *The Memoirs of Hector Berlioz*: Introduced by David Crains. Everyman's Library Classics Series, 2002.

BEURMANN, Eduard: *Franz Liszt*. Unsere Zeit in Biographien und Bildnissen. Hamburg, 1843.

CZERNY, Carl: *Erinnerungen aus meinem Leben*. (1842) Kolneder, Walter (ed.) Strassburg, 1968.

CALVOCORESSI, M. D.: *Franz Liszt. Biographie critique, illustrée de douze reproductions hors-texte. Les Musiciens Célèbres*. Paris, Editeur Henri Laurens, 1926.

<https://www.calameo.com/read/000000853819bee082848> (Letöltés ideje: 2023. augusztus 13.)

GOTTSCHALG, A. W.: *Franz Liszt in Weimar, und seine letzten Lebensjahre: Erinnerungen und Tagebuchnotizen*. Berlin, 1910.

GÖLLERICH, August: *The Piano Master Classes of Franz Liszt 1884–1886. Diary notes of August Göllerich*. Bloomington, Indiana University Press, 1996.

GÖLLERICH, Gisela (Ed.): *In Memoriam August Göllerich*. Linz, 1928.

- GYALUI, Farkas: *Gróf Teleki Sándor regényes élete*. Budapest, Franklin Társulat, é. n.
- HUBAY Jenő (Előszó): *Liszt a miénk!* Budapest, Dante kiadó, 1936.
- INKEY Tibor: *Egy fényképész visszaemlékezései*. Folpress, 2006.
- JÓKAI Mór–BRÓDY Sándor–RÁKOSI Viktor (Szerk.): *Ezernyolczsáz negyvennyolc. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1898.
- LACHMUND, Karl: *Mein Leben mit Franz Liszt*. Schroeder Verlag Eschwege, 1970.
- LISZT, Eduard Ritter von, dr.: *Franz Liszt, Abstammung, Familie, Begebenheiten*. Bécs-Lipcse, 1937.
- PICTET, Adolphe: *Une Course à Chamounix: conte fantastique*. Paris, Librairie de Benjamin Duprat, 1838.
- SCHILLING, Gustav: *Franz Liszt: Sein Leben und Sein Wirken aus nächster Beschauung*. Stuttgart, A. Stoppani, 1844.
- SCHORN, Adelheid von (Hrsg. von): *Zwei Menschenalter. Erinnerungen und Briefe*. Berlin, S. Fischer, 1901.
- SCHORN, Adelheid von: *Franz Liszt et la Pcesse de Sayn-Wittgenstein: Souvenirs intimes et correspondance*. De Hugues, Imbert (Trad.) Elibron Classics reprint (Dujarric et Cie, Paris, 1905.) 2003.
- SOMSSICH Andor: *Harminc esztendő Bayreuthban*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa Kiadása, 1939.
- STERN, Daniel (D'AGOULT, Marie): *Mes souvenirs (1806–1833)*, Paris, Calmann Lévy–Librairie Nouvelle, 1877.
- STERN, Daniel (D'AGOULT, Marie): *Mémoires, souvenirs et journeaux*. OLLIVIER, Daniel (Éd. par) Paris, Charles F. Dupêchez, 2 Bandes, 1927.
- SZÉCHENYI István, Gr.: *Napló (1813–1860)*. VISZOTA Gyula, dr. (Szerk.), Budapest, Gondolat, 1982.
- TELEKI Sándor: *Emlékeim*. Budapest, 1879. 1–2. Köt.
- OLLIVIER, Émile: *Correspondance*. Emile Ollivier et Carolyne de Sayn-Wittgenstein. Paris, Presse Universitaire, 1984.
- STRADAL, August: *Erinnerungen an den letzten Aufenthalt Liszts in Rom*. Der Merker (1911) II. Theil, Wien.
- WAGNER, Cosima: *Franz Liszt. Ein Gedenkblatt von seiner Tochter*. (2 Aufl.) München, Buckmann, 1911.
- WAGNER, Richard: *Mein Leben*. München, 1911.

MÁSODLAGOS (SZÉPIRODALMI) REFLEXIÓK

STERN, Daniel (D'AGOULT, Marie): Nélinda. Brüsszel, 1846–Burgos, 1847–Párizs, 1866. (1846-ban folytatásos regényként is megjelent a *Revue Indépendante* hasábjain.)

LISZT, Franz (JANINA/ ZIELINSKA, Olga): Souvenirs d'une cosaque. 1874.

ZORELLI, Sylvia (JANINA/ ZIELINSKA, Olga): Les amours d'une cosaque par un ami de l'Abbé „X”. 1874.

ZORELLI, Sylvia (JANINA/ ZIELINSKA, Olga): Le roman du pianiste et de la cosaque. 1875.

KIADATLAN KÉZIRATOK

APOR Eszter: *Gábor Jenő (1893–1968) művészetének zenei kapcsolatai*. ELTE-BTK, Művészettörténet Intézet, Szakdolgozat, 2009. (Kézirat)

APOR Eszter: *Le portrait musical dans l'oeuvre de Ferenc Liszt*. In.: *Le visage: altérité & représentation. Colloque international interdisciplinaire du groupe de recherche Connexion française de l'Université catholique Pázmány Péter en collaboration avec l'Institut d'Art de l'Université de Brasília et de RETINA. International de Paris*. Éd. par: Anikó ÁDÁM (PPKE/ UCPP)-Anikó RADVÁNSZKY (PPKE/ UCPP)-Elvira PATAKI (PPKE/ UCPP)-François SOULAGES (Université Paris 8, Retina. International)-Biagio D'ANGELO (UnB), Paris – Budapest, L'Harmattan, 2019. (Sous l'apparence)

APOR Eszter: *Liszt Ferenc Wartburg vár „élménye(i)”. Adatok a Szent Erzsébet legendája című oratórium születéséhez*. Doktorandusz-konferencia előadás. Szervező: dr. Újváry Zsuzsanna, Társadalom- és Életmód-történeti konferencia, Budapest, PPKE-BTK TDI, Sophianum, 2019. január 24. (Kézirat)

APOR Eszter: *A Pásztortűz (1921–1944) című folyóirat illusztrációi és kapcsolata az erdélyi fotográfiával*. Magyar-román fotográfiai kapcsolatok a két világháború között. Konferencia a Mai Manó Házban, Budapest, 2022. november 10. (Kézirat)

BOGDÁN Melinda: *Uránia*. A vetített képes előadások szerepe a vizuális kultúrában. (egyetemi szakdolgozat). Miskolc, 2000.

APOR Eszter: *A reprodukciók szerepe Liszt Ferenc életében és kultuszában*. *Másolat* című előadássorozat a Magyar Nemzeti Múzeum Tudományos Tanácsának szervezésében. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Központi Könyvtár, 2023. október 2.

CORMAC, Joanne: *Liszt as Kapellemeister: The Development of the Symphonic Poems on the Weimarer Stage*. University of Birmingham, 2012. (Tesis/ Phd disszertáció, kézirat)

HESSKY Orsolya: *Az irodalmi illusztráció XIX. századi történetének egy fejezete: Faust-illusztrációk, különös tekintettel Liezen-Mayer Sándor Faust-sorozatára*. Budapest, ELTE-BTK, 2015. (PhD disszertáció, kézirat)

ISMERETLEN: Elkészült a Liszt-emlékév programja. Magyar Országos Tudósító 17. évf. 215. sz. (1935. szeptember 21.) o. n. (Kézirat)

ISMERETLEN: A NÉPMŰVELÉSI BIZOTTSÁG TANULMÁNYI KIRÁNDULÁSAI. Magyar Országos Tudósító 18. évf. 237. sz. (1936. október 16.) 1. o. (Kézirat)

ISMERETLEN: *Staatshandbuch für das Grossherzogtum Sachsen-Weimar-Eisenach*. Weimar, 1843 és 1859.

M.: *A Liszt-kutatás új útjai és problémái*. Magyar Országos Tudósító 19. évf. 16. sz. (1937. január 21.) o. n. (Kézirat)

SZAKIRODALOM

APOR Eszter: *Adatok Liszt Ferenc 19. századi „kultuszának” történetéhez. Carolyne zu Sayn-Wittgenstein és Liszt Ferenc mindennapjai Weimarban, 1848 és 1861 között*. In: ÚJVÁRY Zsuzsanna (Szerk.) *Történelmi kalandozások térben és időben*. Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2020. 113–126. o.

APOR Eszter: *Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezete*. In: FABÓ Edit (Szerk.) *A dualizmus kori emlékezetörzés. Az emlékezet forrásai. A Magyarországtudományok Intézet kiadványai 48*. Budapest, Magyarországtudományok Intézet, 2022. 9–49. o.

ARNSWALDT-SCHMIDT: *Zur Geschichte der Wartburg*. Eisenach, 1882.

ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2004.

ASSMANN, Jan: *A varázsfuvola. Opera és misztérium*. Budapest, Atlantisz, 2012.

ÁBRÁNYI Kornél, Id.: *Krisztus oratórium szövege és ismertetése. Liszt Ferenc életrajza s félszázados művészi működése*. Az 1873. évi november 8-i és 10-én Pesten tartott jubileumi ünnepély alkalmára. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 1873.

ÁBRÁNYI Kornél, Id.: *Képek a múlt és jelenből*. Budapest, 1899.

ÁBRÁNYI Kornél, Id.: *A magyar zene a 19. században*. Budapest, 1900.

ÁBRÁNYI Kornél, Id.: *Általános zenetörténet: ábrákkal, hangjegyekkel, s négy függelékkel*. Budapest, 1905.

BAUMGÄRTEL, Max: *Karl Alexander: Die Wartburg. Ein Denkmal deutscher Geschichte und Kunst*. Berlin, 1907.

BÁRTFAI Szabó László: *A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchenyi család története*. 2. köt. Budapest, Szent István Társulat, 1913.

BASICS Beatrix: Történeti ikonográfia. In: *A történettudomány kézikönyve. A történelem segédtudományai*, Budapest, I. Köt. 1998. 40–50. o.

BASICS Beatrix: A Magyar Történelmi Képcsarnok. In.: PINTÉR János (Szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 277–301. o.

BATA Tímea: Székely kapuk, fa templomok nyomában. Szinte Gábor (1855–1914) rajztanár fotográfiái. *Néprajzi Értesítő* 95. (2013–2014) 41–64. o.

BATEMAN, John A.: *Text and image. A critical introduction to the visual/verbal divide*. Routledge, New York–London, 2014.

BECKER, Ingeborg–POPITZ, Klaus (red.): *Von Odysseus bis Felix Krull. Gestalten der Weltliteratur in der Buchillustration des 19. und 20. Jahrhunderts*. Berlin, Dietrich Reimer, 1982.

BÉKEFI Ernő: *Liszt Ferenc származása és családfája*. Budapest, Zeneműkiadó, 1973.

BERNONI, Mario Adriano: *Carolina Sayn-Wittgenstein inspiratrice di Franz Liszt*. Edizioni <<LAZIO IERI E OGGI>> ROMA, 1985.

BINNI, Lanfranco–PINNA, Giovanni: *A múzeum*. Budapest, Gondolat, 1986.

BÍRÓ Ferenc: A dia, mint szemléltetőeszköz, a magyar oktatás történetében. In: *Orbis Pictus. A szemléltetés évszázadai*. JÁKI László, dr. (Szerk.) OPKM, 2000.

BURGER, Ernst: *Franz Liszt. Eine Lebenschronik in Bildern und Dokumenten*. München, 1986.

BURGER, Ernst: *Franz Liszt. Die Jahre in Rom und Tivoli 1839, 1861–1886*. Mainz, 2010.

BURGER, Ernst: *Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen*. 260 Portraits 1843–1886. München, Hirmer Verlag, 2003.

CLÉMENT, Jean-Yves: *Liszt Ferenc*. Budapest, Kairosz, 2012.

COLERIDGE, Ernest Hartley–PROTHERO, Rowland Edmund (Ed.): *The Works of Lord Byron*. Legare Street Press, Vol. 7. 2023.

COMINI, Alessandra: *The changing image of Beethoven: a study in mythmaking*. New York, Rizzoli, 1987.

<https://archive.org/details/changingimageofb0000comi/page/n5/mode/2up> (Utolsó letöltés ideje: 2023. szeptember 3.)

- CORMAC, Joanne: *Liszt and the Symphonic Poem*. Cambridge, Cambridge University Press, 2019.
- DANTO, Arthur C.: *A közhely színeváltozása*. Budapest, 2003.
- DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszülöttje.” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest, 1989.
- DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, 2004.
- DIAGON, Jacquin–SAFFLE, Michael (Szerk.): *Franz Liszt: Un musicien dans la société*. Paris, Hermann, 2013. p. 125–141.
- DOYLE, Susan–GROVE, Jaleen–SHERMAN, Whitney (Ed.): *History of Illustration*. Bloomsbury, New York–London, 2018.
- DÖMÖTÖR Zsuzsa: *Liszt tanulmányok: Dömötör Zsuzsa, Kovács Mária, Mona Ilona írásai*. Budapest, Zeneműkiadó, 1980.
- DÖMÖTÖR Zsuzsa–KOVÁCS Mária–MONA Ilona–SZIKLAVÁRI Károly: *Liszt Ferenc utazásai a reformkori Magyarországon*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2015.
- (P.) ECKHARDT Mária: Liszt Ferenc és magyar kortársai az Országos Széchényi Könyvtár dedikált Liszt-zeneműveinek tükrében. II. Az OSZK gyűjteményeiből és történetéből. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973.*, Budapest, 1976. 87–130. o.
- ECKHARDT Mária–LIEPSCH, Evelyn: *Franz Liszts Weimarer Bibliothek*. Weimarer Liszt-Studien. Im Auftrag der Franz-Liszt-Gesellschaft e. V. Weimar herausgegeben von Detlef Altenburg, Band 2. Laaber, Laaber-Verlag, 1999.
- ECKHARDT, Maria: *Das Album der Prinzessin Marie von Sayn-Wittgenstein*. Weimar, Kulturstiftung dr Länder–Stiftung Weimarer Klassik 2000.
- ÉBLI Gábor: *Műgyűjtés–Múzeum–Mecenatúra*. Budapest, Corvina, 2008.
- EHRHARDT, Damien: *Mediatisation in 19th Century Music: the 'hero' Franz Liszt and its salon in Weimar, 1848–1861*. Anneliese Maier Research Award 2016: Awards Ceremony and Colloquium, Forum from Early Career Researchers, Focus Topic Visual Studies "Heroes" Alexander von Humboldt Foundation, Sep 2016, Berlin, Germany. HAL Id: hal-01449312 <file:///C:/Users/Acer/Desktop/EHRHARDT,%20Mediatisation%20in%2019th%20Century%20Music.pdf> (Letöltés 2023. február 18.)
- EISLER János: Liszt zenéje és a képzőművészetek. In: *A géniusz kötelez*. Tanulmányok Liszt Ferenc születésének 200. évfordulójára. KULIN F. (Szerk.) Argumentum, 72–112. o.
- EMBER Ildikó–ANDRÁS Edit: *Zene a festészetben*. Budapest, 1984.
- ENTZ Géza: *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig*. Budapest, 1937.

- FARKAS Zsuzsanna–PAPP Júlia: *A műtárgyfényképezés kezdetei Magyarországon 1840–1885. A magyar fotográfia forrásai 4.* Budapest, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2007.
- FISLI Éva–LENGYEL Beatrix (Szerk.): Rosti. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2021.
- FRANK, Mitchell Benjamin: *German Romantic Painting Redefined. Nazarene tradition and the narratives of Romanticism.* Burlington, Ashgate Publishing Company, 2001.
- GÁDOR Ágnes–SZIRÁNYI Gábor (Szerk.): *Bartha Dénes emlékkönyv. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Tudományos Közleményei 6.* Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2008.
- GÁL György Sándor: *Liszt Ferenc életének regénye.* Budapest, Zeneműkiadó, 1975.
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften.* Teil 2, 3: Estland, Görlitz, 1930. 297.
- GELLÉR Katalin: *A szecessziós könyvillusztráció Magyarországon (1895–1925).* Miskolc, Miskolci Galéria, 1997. 35–38. o.
- GOLDHAMMER, Otto: *Franz Liszt's „De la fondation-Goethe à Weimar”.* Facsimile (Liszt 1849 szeptemberi brossúrája), Weimar, 1961.
- GOOLEY, Dana Andrew: *The Virtuoso Liszt.* Cambridge, University Press, p. 201–235.
- GRABÓCZ Márta (Éd.): *Les grands topoï du XIXème siècle et la musique de Franz Liszt.* Paris, Édition Hermann, 2018.
- HAMBURGER Klára: *Liszt.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1980.
- HAMBURGER Klára: *Liszt kalauz.* Zeneműkiadó, Budapest, 1986.
- HAMBURGER Klára: *Franz Liszt. Leben und Werk.* Köln–Weimar–Wien, 2010.
- HAMBURGER Klára: *Nem pusztán zenész. Tanulmányok Liszt Ferencről.* Musica Scientia Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2019.
- HANDRICK, Willy: *A Liszt-ház Weimarban.* Klasszikus Német Irodalom Nemzeti Kutató- és Emlékhelyei (Weimar), 1979.
- HANDRICK, Willy: *A Liszt-ház Weimarban. A klasszikus német irodalom nemzeti kutató- és emlékhelyei Weimarban.* TARNÓI László, dr. (Ford.), Gotha, 1987.
- HARASZTI Emil: *Franz Liszt.* Párizs, Éditions A. et J. Picard, 1967. (posztumusz)
- HARSÁNYI Zsolt: *Magyar rapszódia. Liszt Ferenc életének regénye.* Budapest, Szépirodalmi Kvk., 1986.
- HARTHAN, John: *The History of the Illustrated Book. The Western Tradition.* London, Thames & Hudson, 1981.
- HECKER, Jutta: *Die Altenburg. Geschichte eines Hauses.* Gustav Kiepen heuer Verlag Weimar, 1961.

- HESSKY Orsolya: *Irodalmi illusztráció a XIX. században. A Faust magyar illusztrátorai*. Budapest, L'Harmattan, 2020.
- HILMES, Oliver: *Franz Liszt. Musician, celebrity, superstar*. Stewart SPENCER (Transl.), New Haven and London, Yale University Press, 2016.
- HOFFMANN, Helga: *Die fresken Moritz von Schwinds auf der Wartburg*. Berlin, Union Verlag, 1976.
- HOLLITZER Gyula: *Liszt Ferenc és a weimari irodalmi élet*. Budapest, 1913.
- HORNYÁK Mária: *Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár*. Budapest, MTA Mezőgazdasági Kutatóintézet, é. n. [1993]
- HUSCHKE, Wolfram: *Music im klassischen und nach-klassischen Weimar, 1756–1861*. Weimar, 1982.
- HUSCHKE, Wolfram: *Franz Liszt. Wirken und Wirkungen in Weimar*. Weimar, 2010.
- HUGHES, Rupert: *The Love Affairs of Great Musicians*. Library of Alexandria, 1905.
- D'ISOZ Kálmán: *A filharmóniai társaság múltja és jelene (1853–1903)* Budapest, 1903.
- D'ISOZ Kálmán: *Liszt Ferenc. A Magyar Nemzeti Múzeumban 1911. október 14-én tartott előadás*. Budapest, 1911.
- D'ISOZ K.: *Zenei kéziratok jegyzéke*. I-II. köt. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára, 1921–1923.
- D'ISOZ Kálmán: *Buda és Pest zenei művelődése*. Budapest, I. köt. 1926.
- JÄGER Gusztáv: *A Liszt-irodalom könyvészete*. Budapest, Corvina, 1911.
- JERGER, Wilhelm: *Vom Musikverein zum Bruckner-Konservatorium (1823–1963)*. Linz, 1963.
- JERGER, Wilhelm: *Franz Liszts Klavierunterricht von 1884–1886. Dargestellt an den Tagebuchaufzeichnungen von August Göllerich*. Regensburg, 1975.
- JERGER, Wilhelm: *August Göllerich (1859–1923): Pianist, Dirigent, Musikpädagoge, Musikschriftsteller. Zum 150 Geburtstag einer Linzer Persönlichkeit von internationalem Rang. Oberösterreichische Heimblätter 63*. Linz, 2009. pp. 69–92.
- KERWEGH, Marcel: *Au Soir des dieux; Des derniers reflets Wagneriens à la mort de Liszt*. Paris, Peyronnet, 1933.
- KEYSSNER, Gustav: *Schwind. Klassiker der Kunst*. Stuttgart und Berlin, Deutsche Verlags-Anstalt, 1921.
- KINCSES Károly: *Uralkodók festője, fényképésze: Szathmári Pap Károly*. A magyar fotográfia történetéből 24. Kecskemét, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2001.
- KIRÁLY Béla: *Hungary in the late 18th century*. New York, 1969.

- KLEBE, Friedrich Albrecht: *Historisch-statistische Nachrichten von der berühmten Residenzstadt Weimar*. Lipcse, 1975.
- KOLB, Marthe: *Ary Scheffer et son temps (1795–1858)*. Párizs, 1937.
- KOLTA Magdolna: Képmutogatók. *Budapesti Negyed* 15. 1. sz. (1997) 5–30. o.
<https://epa.oszk.hu/00000/00003/00013/kolta.htm> (Letöltés ideje: 2023. október 23.)
- KOREK József: *A muzeológia alapjai*. Budapest, 1988.
- KOVÁCS Imre: On the XIXth century Reception History of Saint Francis: Liszt's 'Cantico del Sol di San Francesco d' Assisi'. In: *Franz Liszt: Un musicien dans la société*, (Éd. par) SZABÓ-KNOTIK, Cornelia–LE DIAGON-JACQUIN, Laurence–SAFFLE, Michael, Paris, 2013. p. 125–141.
- KOVÁCS Imre: Liszt, mint donátor Szoldatics Ferenc befejezetlen Madonna-képén. In: GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor–SZÉKELY Miklós (Szerk.): *Als Ich Can: Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára*. Budapest, CentrArt Egyesület, 2013. 103–110. o.
- KÖRNYEI Attila–G. SZENDE Katalin: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Sopron, 1996.
- KRIS, Ernst–KURZ, Otto: *Die Legende vom Künstler. Ein geschichtlicher Versuch*. Vienna, Krystall-Verlag, 1934.
- KURT, Thomas: *Johann Nepomuk Hummel und Weimar. Komponist, Klaviervirtuose, Kapellmeister 1778–1837*. Weimar, Rat der Stadt, 1987.
- LAKNER Lajos (Szerk.): *Olvasható kép, látható szöveg*. Debrecen, Déri Múzeum, 2014.
- LA MARA (Hrsg. von): *Liszt und die Frauen*. Lipcse, 1911. 1919.
- LA MARA (Hrsg. von): *An der Schwelle des Jenseits*. Letzte Erinnerungen an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein, die Freundin Liszts, Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1925.
- LANDSBERGER, Franz: *Die Kunst der Goethezeit. Kunst- und Kunstanschauung von 1750–1830*. Berlin, Gebr. Mann Verlag, 1999.
- LÁSZLÓ, Zsigmond–MÁTÉKA, Béla (Hrsg.): *Franz Liszt. Sein Leben in Bildern*. Bärenreiter Kassel–Basel–Paris–London, 1967.
- LÁSZLÓ, Zsigmond–MÁTÉKA, Béla (Hrsg.): *Liszt Ferenc élete képekben és dokumentumokban*. Budapest, Zeneműkiadó, 1978.
- LÁSZLÓ, Zsigmond–MÁTÉKA, Béla (Hrsg.): *Franz Liszt par l'Image*. WILHEIM Gertrúd (Ford.) Budapest, 1978.
- LESURE, François: *Collection musicale André Meyer*. Abbeville, 1961.
- Ludwig Adolf Peter, Fürst zu Sayn-Wittgenstein, Kaiserlich Russischer General-Feldmarschall, 1768/69–1843*. Aus seinem Leben von seinem Enkel Alexander Graf von Hachenburg, Prinz zu Sayn und Wittgenstein. Hannover, 1934.
- MAROSI Ernő: *Emlék márványból vagy homokkőből*. Budapest, Corvina Kiadó, 1976.

MAROSI Ernő: *A Zsigmond-kor művészettörténetének egy adóssága: Eberhard Windecke illusztrált Zsigmond-életrajza és a középkori képes krónika*. *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998), 547–560. o.

MEDGYESY S. Norbert–ÖTVÖS István–ŐZE Sándor (Szerk.): *Nyolcszáz esztendő a ferences rend: Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről 1–2*. Budapest, Magyar Napló Kiadó, 2013.

MERRICK, Paul: *Revolution and religion in the music of Liszt*. Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney, Cambridge University Press, 1987.

MOLNÁR István: Az egykori Urániáról. *Honismeret* 28. évf. (2000/ 1.) 52–56. o.

MRÁVIK László (Szerk.): *Pulszky Károly emlékének*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1988.

NÁDOR Tamás: *Liszt Ferenc életének krónikája*. Budapest, Zeneműkiadó, 1977.

NÉMETH Lajos: *A művészet sorsfordulója*. Budapest, 1999.

NOERING, Ulrich: *Beethoven és Magyarország*. Budapest, 1992.

NORA, Pierre: *Les Lieux des mémoires./ Realms of Memory: Rethinking the French Past*. (Paris, Gallimard) Columbia University Press–University of Chicago Press, Vol. I–VII. 1984–2010.

NOTH, Werner: *Die Wartburg. Gesichte und Kunst*. 1964.

OZSVÁRT Viktória: *Haraszi Emil írásainak annotált bibliográfiája*. 20–21. századi Magyar Zenei Archívum, 2022.

https://zti.hu/files/mza/publikaciok/Haraszti_bibliografia_jav.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2023. szeptember 16.)

OZSVÁRT Viktória: *Francia kapcsolat–Haraszi Emil (1885–1958) pályaképe*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2022. július 20.

<http://real.mtak.hu/157600/1/MusicologiaHungarica2-WEB.pdf> (Utolsó letöltés ideje: 2023. szeptember 17.)

ÓVÁRI József: *Liszt Ferenc–A magyar zeneszerző közérthető életrajza*. Budapest, Püski Kiadó, 2003.

PERÉNYI, Eleanor: *Liszt: The Artist as romantic hero*. Boston, Little Brown & Company, 1974.

RAABE, Peter: *Grossherzog Carl Alexander und Liszt*. Leipzig, 1918.

RAABE, Peter: *Franz Liszt: Leben und Schaffen*. Stuttgart, Berlin, Bd. 1–2., 1931. (1968)

- RADNÓTI Klára: A Hangszergyűjtemény. In.: PINTÉR János (Szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 427–443. o.
- RADNÓTI Klára: *Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2011.
- RENNO, Renate und Eberhard (Hrsg.): *Louis Held. Hofphotograph in Weimar–Reporter der Jahrhundertwende*. Leipzig, VEB Fotokinoverlag, 1985.
- RÉVÉSZ Emese: *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. Res Libraria IV. BOKA László–LIPTÁK Dorottya–MADAS Edit–MONOK István (Szerk.), Budapest, OSZK - Argumentum Kiadó, 2015.
- SABATIER, François: *Miroirs de la Musique. La musique et ses correspondances avec la littérature et les beaux-arts, 1800–1950*. Librairie Arthème Fayard, 1995.
- SAFFLE, Michael: *Franz Liszt: A Research and Information Guide*. New York–London, Routledge Music Bibliographies, 3rd Edition, 2009.
- SÁROSI Bálint: *Cigányzene...* Budapest, 1971.
- SÁROSI Bálint: *Dudások, cigányzenészek. A hangszeres magyar népzenei hagyomány*. Budapest, 2019.
- SCHLEMMER, Antonio Carlo: *Francesco Liszt. Cenni biografici*. Fiume, Mohovich, 1911.
- SCHOLZ, Anna: *Bartha Dénes Zenekritikák a Pester Lloydban. (1939–1944)* Budapest, MMA Kiadó, 2022.
- SCHORN, Adelheid von: *Das nachklassische Weimar. 1. Unter der Regireunszeit Karl Friedrichs und Maria Paulownas. 2. Unter der Regireunszeit von Karl Alexander und Sophie*. Weimar, 1911 és 1912.
- SORET, Frédéric: *Un Genevois à la Cour de Weimar: Journal inédit de Frédéric Soret, 1795–1865*. Párizs, 1932.
- SOR Zita–ORMOS József–Cs. PLANK Ibolya: *Fényképgyűjtemények állományvédelme*. Budapest, 2008.
- STAHR, Adolf: *Weimar und Jena*. Oldenburg, 1852. 2 Köt.
- STERNFELD, Friedrich W.: *Goethe and Music. A List of Parodies and Goethe's Relationship to Music. A List of References*. New York, The New York Public Library, 1954.
- STEVEN, M. (Et. al.): *Liszt & the Arts*. Columbia University, 2011.
- SYDOW, B. E. (Éd. par): *Correspondance de Frédéric Chopin*. 3 Köt., Párizs, 1953–1960.
- TAKÁTS József (Szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Budapest, Kijárat, 2003.
- UJFALUSSY József (Szerk.): *A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve: dokumentumok, tanulmányok, emlékezések*. Budapest, Zeneműkiadó, 1977.

- ROESLER, Ulrike: *Aus der Liszt-litteratur. Franz Liszt in der Wagner-Sammlung Oesterleins.* <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783839448656-011/pdf> (Letöltés ideje: 2022. április 5.)
- VARGA Emőke: *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban.* Budapest, L'Harmattan, 2012.
- VASARI, Giorgio: *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete.* (Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori. Firenze, 1550–1568.) ZSÁMBOKI Zoltán (Ford.) Budapest, 1973.
- VAYER Lajos: A történelmi művek illusztrálása. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére.* Budapest, 1938. 507–524. o. Különlenyomata: Budapest, 1938. 1–20. o.
- VENDEL-MOHAY Lajosné: *Liszt-emlékek Szekszárdon.* Szekszárd, 1986.
- VERGOOSSEN, Manuela: *Kunstvereinkunst. Ökonomie und Ästhetik bürgerlicher Bilder im 19. Jahrhundert.* Weimar, Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 2011.
- VINCI, Leonardo da: A festészetről. (Trattato della pittura. Parigi, 1651.) GULYÁS Dénes (Ford.) Budapest, 1967.
- WALKER, Alan: *Liszt Ferenc* 1–3. (1. A virtuóz évek [1811–1847]; 2. A weimari évek [1848–1861]; Az utolsó évek [1861–1886]) RÁCZ Judit (Ford.) New York, Alfred A. Knopf Inc.–Budapest, Editio Musica, 1989–1997.
- WALKER, Alan: *The Death of Franz Liszt.* Based on the Unpublished Diary of His Pupil Lina Schmalhausen. Ithaka and London, 2002.
- WALKER, Alan (Bev. és Szerk.): *Liszt Ferenc utolsó napjai.* Növendéke, Lina Schmalhausen kiadatlan naplója alapján. FEJÉRVÁRI, Boldizsár (Ford.) Budapest, Park Könyvkiadó, 2007.
- WARNKE, Martin: *Hofkünstler, Zur Vorgeschichte des Modernen Künstlers.* 1985.
- WEHSE, Eduard: *Der Hof zu Weimar.* Lipcse, 1854.
- WEILGUNY, Hedwig: *Das Liszthaus in Weimar.* Weimar, 1973.
- ZÁDOR Anna: *A Nemzeti Múzeum.* Budapest, 1953.
- ZILSEL, Edgar: *Die Entstehung des Geniebegriffes. Ein Beitrag zur Ideengeschichte der Antike und des Frühkapitalismus.* Tübingen, 1926.
- ZIMMERMANN, Klaus: *Friedrich August von Kaulbach, 1850–1920.* Monographie und Werkkatalog. München, Prestel-Verlag, 1980.
- ZOLTAI Dénes: *Liszt Ferenc, 1811–1886.* LENKEI Júlia (Ford.) Budapest, Kossuth Kiadó, 1987.

ALTENBURG, Detlef (Hrsg.): *Franz Liszt und das Erbe der Klassik*. In: *Liszt und die Weimarer Klassik*. Laaber, (Weimarer Liszt Studien I.) 1997. p. 9–32.

ALTENBURG, Detlef: Liszt Ferenc és a klasszika öröksége. PÉTERI Judit (Ford.), *Magyar Zene* 2011. 3. 262–285. o.

ALTENBURG, Detlef: Liszt and the Spirit of Weimar. *Studia Musicologica* 54. évf. 2. sz. (2013) p. 165–176.

ANTOS Kálmán: Liszt Ferenc és a magyar zeneirodalom. *A Zene* 23. 8. sz. (1942) 115–120. o.

ANTOS Kálmán: Liszt Ferenc és a magyar zeneirodalom. *A Zene* 23. 8. sz. (1942) 129–133. o.

APOR Eszter: A Magyar Nemzeti Múzeum Hangszertárának egy érdekessége: ember figura hangszerekből: műelemzés. *Folia Historica* 30. sz. (2014, 2015) 125–138. o.

Á. É.: Liszt Ferenc életrajza írásban és képben. *Budapesti Szemle* 245. köt. 714. sz. (1937) 255–256. o.

BARTHA Dénes, dr.–SZABOLCSI Bence (Szerk.): Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére. *Zenatudományi Tanulmányok* 3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.

BARTHA Dénes, dr.–SZABOLCSI Bence (Szerk.): Bartók Béla megjelenése az európai zeneéletben (1914–1926). Liszt Ferenc hagyatéka. *Zenatudományi Tanulmányok* 7. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.

BARTÓK Béla: *Liszt Ferenc*. Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémiában. *Nyugat* 3. sz. (1936)

<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00602/19033.htm> (Letöltés ideje: 2022. január 19.)

BENDA Mihály: *Florent Albrecht: Ut musica poesis. Modèle musical et enjeux poétiques de Baudelaire à Mallarmé (1857–1897)*. Párizs, Honoré Champion, 2012. 498. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 59. (4) pp. 618–620.

http://real.mtak.hu/30632/1/ut_musica_poesis_u.pdf (Letöltés ideje: 2020. március 20.)

BOZÓ Péter: Liszt és a német egység. A zeneszerző daltermésének történelmi kontextusához 2. *Muzsika* 51. (12), 10–13. o.

<https://epa.oszk.hu/00800/00835/00131/2818.htm> (Letöltés ideje: 2023. július 30.)

CSATKAI, André, dr.: Versuch einer Franz Liszt Ikonographie. *Burgenländische Heimatblätter*. Jahrgang 5. Folge 1. (März 1936) p. 54–67.

CSATKAI Endre: Liszt arcképei a művészettörténelemben. *Magyar Művészet* 12. évf. 3. sz. (1936) 172–177. o.

D. Á.: Liszt Ferenc és Székesfehérvár. *Székesfehérvári Szemle* 7. köt. 1–2. sz. (1937) 29–30. o.

https://epa.oszk.hu/01900/01940/00022/pdf/szfvosz_07_01-02_1937_026-032.pdf (Letöltés ideje: 2023. augusztus 20.)

DOMOKOS Zsuzsanna, dr.: Liszt Ferenc Esztergomi miséje Mosonyi Mihály interpretációjában. *Magyar Zene* 54. évf. 3. sz. (2016. augusztus) 311–316. o.
http://epa.oszk.hu/02500/02557/00027/pdf/EPA02557_magyar_zene_2016_03_311-316.pdf
(Letöltés ideje: 2023. február 18.)

DOMOKOS Zsuzsanna, dr.: A hangszerek királynője Liszt művészetében. *Koncertmagazin* 2019/ 1. sz. 84–87. o.

Magyarul: https://issuu.com/zeneakademia/docs/km_2019_1 (Letöltés ideje: 2023. február 19.)

Angolul: <https://concert.lisztacademy.hu/news/the-queen-of-instruments-in-liszts-oeuvre-118564> (Letöltés ideje: 2019. április 9.)

ECKHARDT Mária: Új Liszt Könyvek. *Muzsika* 22. évf. 4. sz. (1979) 31–35. o.

ECKHARDT Mária: Az 1936-os Liszt-kiállítás dokumentumainak nyomában. *Magyar Zene* 25. évf. 2. sz. (1984) 141–153. o.

ECKHARDT Mária: Mégis megvan Liszt Ferenc „halottas inge.” *Muzsika* 48. évf. 6. sz. (2005. június) o. n.

<https://epa.oszk.hu/00800/00835/00090/1806.html> (Letöltés ideje: 2023. július 4.)

ECKHARDT Mária: Két évszázad–negyedszázad. 25 éves a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont. *Muzsikalendárium* (2011. október)
https://www.epa.hu/00800/00835/00166/EPA0835_muzsika_3350.htm (Letöltés ideje: 2023. július 2.)

ECKHARDT Mária: Liszt és köre–Egy ifjú hercegkisasszony szemével. *Liszt magyar szemmel* 26. (2016. december) 8–19. o.

FANCSALI János: Liszt Ferenc erdélyi tanítványai. *Magyar-Örmény Könyvtár* 9. Budaörs, 2003.

FANCSALI János: Gr. Karátsonyi Guidó, Liszt Ferenc magyarörmény barátja. *Magyar-Örmény Könyvtár* 22. Budaörs, 2012.

GÁBRY György: Liszt Ferenc emléktárgyai a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Folia Historica* 5. (1977) 121–137. o.

HAMBURGER Klára: Ismeretlen dokumentum Liszt Ferenc haláláról. *Muzsika* 48. évf. 4. sz. (2005. április) 10–13. o.

<https://epa.oszk.hu/00800/00835/00088/1755.html> (Letöltés ideje: 2023. július 3.)

HARASZTI Emil: Liszt Párisban. *Népművelés* 6. évf. 17–18. sz. (1911. október 15.) 278–284. o.

HARASZTI Emil: Liszt et la comtesse d'Agoult. *Nouvelle Revue de Hongrie* (Décembre 1933) p. 1050–1053.

HARASZTI Emil: Liszt et la Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 53. (1935) p. 529–538.

HARASZTI Emil: Liszt à Paris. Quelques documents inédits I–II. *Revue Musicale* Ann. 17. Nu. 165–167. (Avril–Juillet–August 1936) p. 241–258; 5–16.

HARASZTI Emil: Liszt Ferenc Párizsban. *Új Idők* 42. évf. 21. sz. (1936. május 17.) 761–763. o.

HARASZTI Emil: Liszt und die Zigeuner. *National-Zeitung* Abenblatt No. 350. (1936. július 31.) p. 1–2.

HARASZTI Emil: Deux Franciscains: Adam et Franz Liszt I. *La revue musicale* Ann. 18. Nu. 174. (Mai 1937.) p. 269–271.

HARASZTI Emil: Le problème Liszt. *Acta Musicologica* 9. évf. 3–4. sz. (1937. június–december) 123–136. o.

HARASZTI Emil: Le problème Liszt (suit et fin). *Acta Musicologica* 10. évf. 1–2. sz. (1938. január–július) 32–46. o. [Különnyomat: Kopenhavn: kiadó nélkül, 1937.]

HARASZTI Emil: Liszt Ferenc irodalmi műveinek szerzősége I–III. *Budapesti Szemle* 252. évf. 734–736. sz. (1939. január) 31–54.; 186–210; 299–321. o. [Különnyomat: Franklin Társulat, 1939.]

HARASZTI Emil: Berlioz, Liszt and the Rákóczi March. *The Musical Quarterly* Year 26. No. 2. (April 1940) p. 200–231.

HARASZTI Emil: Die Autorschaft der literarischen Werke Franz Liszts. *Ungarische Jahrbücher* Berlin, k. n. 1941.

HARASZTI Emil: Liszt Ferenc édesanyja. *A Zene* 22. évf. 15. sz. (1941. augusztus) 231–236. o.

HARASZTI Emil: Liszt gyermekeinek anyja. *A Zene* 23. évf. 7. sz. (1942. január) 98–103. o.

HARASZTI Emil: Sayn-Wittgenstein hercegnő: Liszt Ferenc élettársa. *A Zene* 23. évf. 14. sz. (1942. július) 210–216. o.

HARASZTI Emil: Franz Liszt, écrivain et penseur. Histoire d'une mystification. *Revue de Musicologie* Ann. 22. Nu. 2. (Juillet 1942) p. 19–28.

HARASZTI Emil: Franz Liszt, écrivaine et penseur. Histoire d'une mystification (Suite et fin). *Revue de Musicologie* Ann. 23. (1944) p. 12–24.

- HARASZTI Emil: Franz Liszt–Author despite Himself: The History of a Mystification. *The Musical Quarterly* Year 33. No. 4. (October 1947) p. 490–516.
- HARASZTI Emil: Franz Liszt and Richard Wagner in the Franco German War of 1870. *The Musical Quarterly* Year 35. No. 3. (July 1949) p. 386–411.
- HARASZTI Emil: Les origines de l’orchestration de Liszt. *Revue de Musicologie* Ann. 34. Nu. 103–104. (Décembre 1952) p. 81–100.
- HARASZTI Emil: Un romantique déguisé en tzigane. *Revue belge de Musicologie* Ann. 7. Nu. 1–2-4. (1953) p. 26–39., 69–94.
- HARASZTI Emil: Le romantisme de la mort de Beethoven à Liszt. In: CHAILLEY Jacques (Éd.) *Précis de musicologie* Paris, Presses Universitaires de France, 1958. p. 262–290.
- HARASZTI Emil: De la mort de Liszt à Debussy. In: CHAILLEY Jacques (Éd.) *Précis de musicologie* Paris, Presses Universitaires de France, 1958. p. 291–306.
- HARASZTI Emil: Trois faux documents sur Liszt. I. Liszt et Franck II. Liszt et Moussorgsky III. Liszt et Schumann. *Revue de Musicologie* Ann. 42. Nu. 118. (Décembre 1958) p. 293–216.
- ISMERETLEN: Legány Dezső 90 éves. *Muzsika* 49. évf. 1. sz. (2006. január) 19. o.
<https://epa.oszk.hu/00800/00835/00097/2021.html> (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 3.)
- D’ISOZ Kálmán: Liszt Ferenc egy ismeretlen levele. *Zeneközlöny* 2. sz. (1904) o. n.
- D’ISOZ Kálmán: Liszt Ferenc emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Budapesti Szemle* 148. köt. 419. sz. (1911) 293–295. o.
- D’ISOZ Kálmán: Kiadatlan és ismeretlen Liszt-levelek. *Népművelés* 14. évf. (1911) 305–339. o. [Franciául megjelent a párizsi *S. I. M. Revue Musicale Mensuelle* 1911. november 15-i számában, p. 11–34.]
- D’ISOZ Kálmán: Liszt Ferenc három kiadatlan levele Mosonyi Mihályhoz. *Magyar Könyvszemle* 3–4. sz. (1926) 309–315. o.
- D’ISOZ Kálmán: Liszt és Budapest. *Muzsika* 1. sz. (1929) 33–47. o.
- D’ISOZ Kálmán: A rendszeres zeneoktatás meg-megindulása Budapesten. *Historia* 4. évf. 3–4. sz. (1931) 104–114. o.
- D’ISOZ Kálmán: A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei. *Tanulmányok Budapest Múltjából* III. köt. (1934) 165–179. o.
- D’ISOZ Kálmán: Liszt a képzőművészetben. *A Zene* 17. évf. 8–10. sz. (1935–1936) 156–161. o.
- D’ISOZ Kálmán: *Liszt Ferenc írásai tükrében*. Az Országos Magyar Királyi Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Évkönyve 1937/38. Budapest, 1938.

D'ISOZ Kálmán: *Liszt három Petrarca szonettjéről*. Az Országos Magyar Királyi Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Évkönyve 1941/42. Budapest, 1942.

JERGER, Wilhelm: August Göllerichs Wirken für Franz Liszt in Linz. *Burgenländische Heimblätter* 23. Eisenstadt, 1961. pp. 233–236.
https://www.zobodat.at/pdf/Burgenlaendische-Heimatblaetter_23_0233-0236.pdf (Letöltés ideje: 2023. július 4.)

JERGER, Wilhelm: August Göllerich, Schüler und Interpret von Franz Liszt. *Oberösterreichische Heimblätter* 26. Linz, 1972. pp. 23–32.

KACZMARCZYK Adrienne: „Conquassatus, sed ferax”. Liszt Ferenc a magyar szabadságharc leverése után. In: CSÉVE Anna (Szerk.): *A forradalom után. Vereség, vagy győzelem?* (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 10.) Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2001. 98–103. o.

KACZMARCZYK Adrienne: Holbein contra Orcagna Felicité de Lamennais és a Haláltánc inspirációs háttere. *Muzsika* 44. évf. 10. sz. (2001) 22–25. o.

KACZMARCZYK Adrienne: Recenzió–Les grands topoï du XIXème siècle et la musique de Franz Liszt, sous la direction de Márta Grabócz (Paris: Édition Hermann, 2018) *Liszt magyar szemmel* 5. (2019. április) 13–17. o.

<http://www.lisztsociety.hu/35.ujtag-2019.aprilis.pdf> (Letöltés ideje: 2022. április 3.)

KÁROLYI György, dr.: Új életrajzi adatok Liszt Ferenc keresztszüleiről. *Liszt magyar szemmel* 33. (2018. október) 22–31. o.
https://www.epa.hu/03000/03027/00017/pdf/EPA03027_liszt_magyar_szemmel_2018_33_22-31.pdf (Letöltés ideje: 2022. április 5.)

KERÉKFI Márton: Egy sokoldalú tudós emlékére. Konferencia Bartha Dénes születésének centenáriumán. *Muzsika* (2008. december) o. n.
<http://www.epa.oszk.hu/00800/00835/00132/2830.htm> (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 3.)

KIRÁLY Erzsébet: Sinkó Katalin (1941–2013). Emberek és nem frakkok–A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai 7. *Enigma* 109. sz. (2022) 131–147. o.

KISANTAL Tamás: Személyek és kultuszok. (Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve.) *Jelenkor* 47. évf. 5. sz. (2004. május) 588–592. o.
<http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/550/szemelyek-es-kultuszok> (Letöltés ideje: 2022. január 12.)

KÓSA Károly: Csekey István. Nevezetes Szolnokiak. *Panel* 6. évf. 5.sz. (2003. május) 12. o.

KOVÁCS Imre: Beethoven apoteózisa Josef Danhauser „Liszt a zongoránál” című képén. *Ars Hungarica* 39. (Supplementum) 2013. 164–171. o.

- KOVÁCS Imre: A társművészetek egysége: Képzőművészek Liszt életében. *Muzsika* 57. évf. 8. sz. (2014) 39–41. o.
- KOVÁCS Imre: On the trail of a forgotten Liszt-portrait. *Liszt Magyar Szemmel* 17. (2014) 10–14. o.
- KOVÁCS Imre: Egy jól ismert „arc” a 19. századból: Liszt portréja, mint művészallegória Ary Scheffer Háromkirályok-képén. *Pannonhalmi Szemle* 23. évf. 2. sz. (2015) 87–95. o.
- KOVÁCS Imre: Egy zenei-költői nyelv születéséről: Liszt: Zarándokévek I. (Svájc) és az irodalmi inspiráció. *Magyar Művészet* 3. (2015) 29–33. o.
- KOVÁCS Imre: A csodagyerek Liszt. Mítosz, hagyományozódás és egyéni-mitológia. *Pannonhalmi Szemle* 25. évf. 2. sz. (2017) 74–84. o.
- KÖRBER Tivadar: Az irodalom és a zene kapcsolata Kodály életművében. *Forrás* 1973. 5. évf. 2. sz. 59. o.
- CS. LENGYEL Beatrix: A portré, a portréfénykép mint történeti forrás. *Történeti Muzeológiai Szemle* 3. Magyar Múzeumi Történész Társulat, 2003. 77–92. o.
- MANGSET, Per: Ernst Kris and Otto Kurz: Legend, Myth and Magic in the Image of the Artist. A Historical Experiment. London, 1979. *International Journal of Cultural Policy* (February 2010) o. n.
- MESZLÉNYI Róbert, dr. (Szerk.): A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Évkönyve az 1933/34-iki tanévtől. Budapest, 1934.
- MIKÓ Árpád: Entz Géza és a magyar műgyűjtés története. *Műemlékvédelem* 57. 2013. 167–170. o.
- NOVÁGH Gyula: A Liszt-év mérlege. *A Zene* 18. évf. 6. sz. (1937) 111–123. o.
- PAPP Viktor (Főszerk.) *Muzsika* 1. évf. 1. szám (1929) [Teljes első szám Liszt Ferenc emlékének szentelve.]
- PETERNÁK Anna: Liszt képleírásai. *Zenetudományi Dolgozatok* 2013–2014. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016. 359–381. o.
- PETERNÁK Anna: Liszt a dolgozószobájában. In. *Liszt és magyar kortársainak kapcsolata*. A 2021. október 18–19-én megrendezett konferencia előadásai. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet–Zeneakadémia–Liszt Ferenc Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, 2023. december, 89–105. o.
- PETHŐ Csilla: „Der Name Beethoven ist heilig in der Kunst.” Liszt-Beethoven-kiállítás a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban. *Muzsika* 46. évf. 5. sz. (2003. május) 24. o.
- RADNÓTI Klára: Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum. *Honismeret* 39. évf. 5. sz. (2011) 34–39. o.

- REDEPENNING, Dorothea: Liszt és a képzőművészet. Szisztematikus töprengések. *Magyar Zene* 50. évf. 2. sz. (2012. május) 158–168. o.
- RÉDEY Tivadar, dr.: Az Országos Széchényi Könyvtár Petőfi kiállítása. *Magyar Könyvszemle* 30. köt. 1–2. füzet (1923/ Jan.–Jún.) 15–21. o.
- RÉVÉSZ Emese: VIRTUÁLIS PANTEONOK. Grafikai arcképcsarnokok a 19. századi hazai populáris grafikában. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 34. (2009) 109–134. o. http://epa.oszk.hu/02100/02120/00034/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_34_109.pdf (Letöltés ideje: 2021. április 12.)
- SALAMON Henrik, prof. dr.: Liszt Ferenc fogai. *Fogorvosi Szemle* 31. évf. 3. sz. (1938. március 3.) 97–114. o.
- SEBESTYÉN Ede: *Liszt Ferenc hangversenyei Budapesten*. Hat évtized krónikája. Budapest, 1944.
- SEREGHY Elemér, dr.: Liszt ünnepi szám. *A Zene* 17. évf. 8–10. sz. (1935–1936)
- SOCHACKI, Stanislaw Andrzej: *Liszt Ferenc és a lengyelek*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1963.
- SONNECK, Oscar George Theodore: Heinrich Heine's Musical Feuilletons. *The Musical Quarterly* 8. p. 457–458.
- SZABÓ László, dr.: *Egymásért vagyunk*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2020.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Irodalom a zenében: Liszt Ferenc. *Magyar Zene* 50. évf. 4. sz. (2012. november) 402–418. o.
- SZELÉNYI István: *Liszt Ferenc élete képekben*. Budapest, Zenemű Kiadó Vállalat, 1956.
- SZEPESI Zsuzsanna: Az MTA Zenetudományi Intézet Könyvtárának Sgambati–Liszt hagyatéka. (Fond 6/1-53.) *Zenetudományi Dolgozatok* 2006–2007. 1–8. o.
- THIER László: Helytörténeti adattár. Liszt Ferenc soproni hangversenyei és műveinek nyilvános előadása. *Soproni Szemle* 10. évf. 4. sz. (1956) 355. o.
- TOMSICS Emőke: A fotográfia a reprodukció korában. *Folia Historica* 29. (2014) 9–58. o.
- TÓTH Endre: Lisztománia. *Gramofon* (2019/ ősz) 20–25. o. https://epa.oszk.hu/02900/02964/00035/pdf/EPA02964_gramofon_2019_03_022-025.pdf (Letöltés ideje: 2022. március 28.)
- TREMMELE, Erich–SOFRONITSKY, Viviana–MCNULTY, Paul: Liszt's Boisselot piano in Weimar. *Piano Bulletin Netherlands* (March 2011.) <https://www.fortepiano.eu/liszts-boisselot-piano-in-weimar/> (Letöltés ideje: 2022. március 7.)
- VAYER Lajos: Pázmány Péter ikonográfiája. *Századok* 69. évf. 7–8. sz. (1935) 1–54. o.
- VAYER Lajos: Széchényi képe. *Magyarságtudomány* 1942. 94–115. o.

WATERS, Edward N.: Presenting Mrs. Franz Liszt [Carolyne von Say-Wittgenstein végakarata.] *Journal of the American Liszt Society* (Louisville, Ky.) 1980. június 6–16.

WATZATKA Ágnes: „Mutasson Magyarország jobb példát.” A Liszt Ferenc Emlékmúzeum időszaki kiállítása. *Muzsika* 49. évf. 1. sz. (2006. január) 15. o. <http://www.epa.hu/00800/00835/00097/2007.html> (Letöltés ideje: 2019. május 15.)

WATZATKA Ágnes: Budapesti séták Liszt Ferencsel. Budapest, Helikon. 2011.

WATZATKA Ágnes: Liszt Ferenc kapcsolata a német Cecília-mozgalommal a Liszt–Witt levelezés tükrében. *Zenatudományi Dolgozatok* (2013–2014), KISS Gábor (Szerk.), Budapest, MTA BTK Zenatudományi Intézet, 2016. 317–358. o.

WÉGH Gyula: Liszt Ferenc kiadatlan naplója: Memento Journalier 1861–1862. *Muzsika* 1. évf. 2–3. sz. (1930)

KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUSOK

ALTENBURG, Detlef (et al.): *Franz Liszt. Ein Europäer in Weimar*. (Kat.) Weimar, Schiller Museum und Schlossmuseum Weimar, 24. Juni–31. Oktober 2011.

BARTHA Dénes, dr.: *Liszt Ferenc emlékkiállítás*. Leíró lajstrom. (Kat.) Budapest, 1936.

BROUGHER, Kerry–MARK, Lisa–STRICK, Jeremy–WISEMAN, Ary–ZILCZER, Judith (Ed. by): *Synaesthesia in Art and Music Since 1900*. (Cat.) Washington D. C.–Los Angeles, 2005.

DAHLHAUS, Carl–EGGENBRECHT, Hans Heinrich (Hrsg.): Margit Prahács. In: *Brockhaus-Riemann zenei lexikon* III. (A magyar kiadás szerk. BORONKAY Antal) Budapest, Zeneműkiadó, 1983–1985. 147. o.

DIÓS István–VICZIÁN János (Szerk.): Prahács Margit. In: *Magyar Katolikus Lexikon* Budapest, Szent István Társulat, 1993–

DOMOKOS Zsuzsanna, dr.: *Wagner és magyar barátai*. (Kat.) Budapest, Liszt Múzeum Alapítvány, 2013.

D’ISOZ Kálmán: *A Liszt Ferencz emlékkiállítás lajstroma*. (Kat.) A Magyar Nemzeti Múzeum Kiállításai. 14. Budapest, 1911.

D’ISOZ, Coloman: *Katalog der Franz Liszt Gedenkausstellung des Ungarischen National-Museums*. Budapest, 1911.

D’ISOZ Kálmán, dr.: *Liszt Ferenc*. Budapest, Közgyűjtemények Ismeretterjesztő Irodája, 1911.

D’ISOZ Kálmán, dr.: *Liszt Ferencz*. Budapest, Fritz Nyomda, 1911.

- D'ISOZ Kálmán, dr.: *Az Országos Magyar Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Liszt szobájának kalauza*. Budapest, Phöbus, 1925.
- ECKHARDT Mária, P.: Liszt Ferenc és magyar kortársai az Országos Széchényi Könyvtár dedikált Liszt-zeneműveinek tükrében. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei 1973*. Budapest, 1976.
- ECKHARDT Mária: *A Liszt Ferenc Emlékmúzeum*. (Kat.) Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 1986.
- ECKHARDT Mária: *Liszt Ferenc hagyatéka I*. Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 1986.
- ECKHARDT Mária: *Liszt Ferenc hagyatéka II*. Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 1986.
- ECKHARDT Mária: *Liszt Ferenc 125 éves Zeneakadémiája*. Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2000.
- ECKHARDT Mária: *Génie Oblige! A Liszt Ferenc Emlékmúzeum kincsei*. (Kat.) Budapest, Helikon Kiadó, 2011.
- ECKHARDT Mária–KACZMARCZYK Adrienne: *Liszt és a társművészetek*. (Kat.) GOMBOS László (Szerk.) Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2012.
- ECKHARDT Mária: *Liszt Ferenc Emlékmúzeum. Az állandó kiállítás katalógusa*. (Kat.) Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2012.
- Ernstes Spiele. Der Geist der Romantik in der deutschen Kunst 1790–1990*. (Cat.) München, Haus der Kunst, 4. Februar–1. Mai 1995.
- FONTANA GÁT Eszter–SIMON V. Péter: *Magyar Történelmi Arcképek–parafrázis egy Liszt műre*. (Kat.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1986.
- FRAUKE, Adrians: *Ausstellung erhellt Liszts Beziehung zur Wartburg in Eisenach*. Thüringer Allgemeine 5. May 2011.
- KIESELBACH Tamás (Szerk.): *Magyar zene és kép*. (Kat.) Budapest, Kieselbach Galéria- és Aukciósház, 2006.
- LEGÁNY Dezső: *Liszt Ferenc Magyarországon 1869–1873*. Budapest, Zeneműkiadó, 1976.
- Liszt-Museum, Raiding*. (Cat.) Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abt. XII/ 3–Landesmuseum. Neue Folge Nr. 14., Eisenstadt, 1981.
- LIEPSCH, Evelyn (Szerk.): *Liszt és Beethoven*. (Kat.) Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia–Emlékmúzeum- és Kutatóközpont (2003. március 7.–2003. május 31.)
- LUCKE-KAMINIARZ, Irina: *Das doppelte Kruzifix*. Nachrichten der Deutschen Liszt-Gesellschaft 2007. Nr. 10. p. 16.

MAUER, Carin von (Ed. by): *Vom Klang der Bilder die Musik in der Kunst des 20. Jahrhunderts*. Stuttgart, Staatgalerie–Munich, Prestel, 1985.

NAGY Ildikó (Szerk.): *Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*. (Kat.) A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 1995/ 1.

PRAHÁCS Margit: *Chambre commémorative de Ferenc Liszt à l' École Supérieure de Musique à Budapest*. Budapest, (1956) 1961. Magyarul: A Zeneművészeti Főiskola Liszt- emlékszobája, 1964.

SIMON V. Péter (Szerk.): *Három nemzedék ereklyetárgyai a Magyar Nemzeti Múzeumban (1823–1875)*. (Kat.) Budapest, 1988.

SINKÓ Katalin: A magyar műgyűjtés 1850 után a magángyűjteményi kiállítások tükrében. In: *Válogatás magyar magángyűjteményekből*. (Kat.) Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1981. 11–29. o.

URDOVÁ, Sylvia–PAPP Sándor–SZABÓ Réka–SIPOS, Sylvia: *Franz Liszt a Bratislava/ Liszt Ferenc és Pozsony, Franz Liszt a jeho bratislavskí priatelja/ Liszt Ferenc és pozsonyi barátai*. (Kat.) Pozsony, Szlovák Nemzeti Múzeum Váralja (Podhradie) pavilon, 2011. október 21.–2012. október 31.

HONLAPOK, SZÓCIKKEK

APOR Eszter: „Csillag születik”–Liszt Ferenc doborjáni szülőháza előtt, 1881. április 7-én. <https://mnm.hu/hu/cikk/csillag-szuletik-liszt-ferenc-doborjani-szulo-haza-elott-1881-aprilis-7-en> (Letöltés ideje: 2021. április 7.)

BENYIK György: Liszt Ferenc vallásossága 1–2. *Keresztény Szó* (2011) http://epa.niif.hu/00900/00939/00128/keresztenyszoz_EPA00939_2011_06_01.html (Letöltés ideje: 2020. október 11.)

BODROGAI Dóra–HALÁSZ Krisztina–PETERNÁK Anna: „Egyre mélyebbre merülök Dante sötét erdejében” (Liszt Ferenc) A Liszt Ferenc Zeneakadémia–Emlékmúzeum- és Kutatóközpont időszaki kiállítása 2021 októberében <https://lisztmuseum.hu/virtualis/egyre-melyebbre-merulok-dante-sotet-erdejeben-liszt-ferenc-123899> (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 21.)

BOZÓ Péter: Liszt és a német egység. *Muzsika* 2008. november. http://www.muzsikalendarium.hu/muzsika/index.php?area=article&id_article=2818 (Letöltés ideje: 2022. január 19.)

CSEKEY István, dr. *Pécsi Egyetemi Almanach* (1367–1999)

https://almanach.pte.hu/oktato/193?from=http%3A//almanach.pte.hu/oktatok%3Fdirection%3Dasc%26f1%3Dff%26o1%3Din_any%26page%3D1%26sortBy%3Dnev%26v1%255B0%255D%3DPTE%252FJLTE%2520%25C3%2581JK (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 29.)

DALOS Anna: *Prahács Margit műveinek annotált bibliográfiája*. BTK ZTI 20–21. századi Magyar Zenei Archívum, 2021. http://real.mtak.hu/129233/1/PrahacsM_bibliografia_DalosA_DOI.pdf (Letöltés ideje: 2022. január 19.)

DOMOKOS Zsuzsanna, dr.: *Liszt, Széchenyi és a Magyar Tudományos Akadémia*. Újfalussy József tanár úr emlékére tisztelettel és szeretettel. http://old.mta.hu/data/cikk/12/74/75/cikk_127475/Liszt_Domokos.pdf (Letöltés ideje: 2021. április 12.)

EÖSZE László: Liszt Ferenc és korának európai társadalma. *Kortárs Online* 2011. június <http://www.kortaronline.hu/archivum/2011/06/liszt-ferenc-es-koranak-europai-tarsadalma.html> (Letöltés ideje: 2022. január 19.)

FARKAS Gábor Farkas: Liszt, bor, üstökös. OSZK honlapja https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2011/10/22/liszt_bor_ustokos (Utolsó letöltés ideje: 2023. december 12.)

FARKAS Zsuzsanna: A romániai fotóművész napja. *Fotóművészet* 54. évf. 2. sz. (2011) o. n. https://fotomuveszet.net/korabbi_szamok/201102/a_romaniai_fotomuveszet_napja (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 8.)

FILMENCIKLOPÉDIA:

<https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/magyar-film-iroda-rt> (Letöltés ideje: 2023. június 14.)

GRACZA Lajos: Liszt és az 1848/49-es magyar szabadságharc menekültjei. *Muzsika* (2009. október.) <http://epa.oszk.hu/00800/00835/00142/2976.htm> (Letöltés ideje: 2022. január 19.)

GYARMATI Gabriella: Munkácsy 175. Barátság Liszt Ferenc zeneszerzővel, felkérés a császárvárosból. <https://behir.hu/munkacsy-175-baratsag-liszt-ferenc-zeneszerzovel-felkeres-a-csaszarvarosbol> (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 9.)

HARRANDT, Andrea: August Göllerich, Bruckners „berufener, authorisirter Biograph.“ Ein Auftakt zum Bruckner-Jahr 2024.

<https://www.onb.ac.at/mehr/blogs/detail/august-goellerich-bruckners-berufener-authorisirter-biograph> (Utolsó letöltés ideje: 2023. augusztus 8.)

HELD, LOUIS FÉNYKÉPEI:

<https://www.ack-images.co.uk/CS.aspx?VP3=SearchResult&ITEMID=2UMDHUKZM8B&LANGSWI=1&LANG=German#/SearchResult&ITEMID=2UMDHUKZM8B&LANGSWI=1&LANG=German&POPUPPN=1&POPUPID=2UMDHUKZM8B> (Utolsó letöltés ideje: 2023. augusztus 6.)

HOTEL ZUR ERBPRINZ:

<https://www.postcard-shop.de/gruss-aus-hotel-erbprinz-weimar-litho?a=2182743> (Letöltés ideje: 2023. augusztus 6.)

ISMERETLEN: The Hector Berlioz Website.

<http://www.hberlioz.com/Predecessors/liszt.htm> (Letöltés ideje: 2022. május 11.)

ISMERETLEN: Magyar Nemzeti Múzeum műtárgyadatbázisa.

<https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1509377> (Letöltés ideje: 2023. július 15.)

ISMERETLEN: A Liszt Ferenc Társaság honlapja.

<http://www.lizstsociety.hu/tortenet2.htm> (Letöltés ideje: 2023. január 10.)

KOCSIS Katalin: Itt állhatott Liszt Ferenc első pesti lakása.

<https://papageno.hu/featured/2019/03/itt-allhatott-liszt-ferenc-első-allando-pesti-lakasa/> (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 19.)

LAKNER Lajos: Szöveg és kép a történeti kiállításokon. Az Olvasható kép, látható szöveg című konferencia előadásának írott változata, Debrecen, Déri Múzeum, 2012.

https://www.researchgate.net/publication/297419395_Szoveg_es_kep_a_torteneti_kiallitasok_on_Text_und_Bild_in_den_historischen_Ausstellungen_Text_and_Picture_on_historical_Exhibition (Letöltés ideje: 2022. február 27.)

MÁCSAI János: A virtuozitás. (2021) A Cziffra 100 fesztivál honlapján.

<https://cziffrafesztival.hu/a-virtuozitas/> (Letöltés ideje: 2024. szeptember 1.)

MAGYAR VILÁGHÍRADÓ 624/3.

<https://filmhiradokonline.hu/search.php?k=3754> (Letöltés ideje: 2023. június 17.)

MAGYAR VILÁGHÍRADÓ 639/6.

<https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1880> (Letöltés ideje: 2023. június 17.)

MAGYAR VILÁGHÍRADÓ 648/6.

<https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1960> (Letöltés ideje: 2023. június 17.)

NETJOGTÁR

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=93600021.TV&targetdate=&printTitle=1936.%20%C3%A9vi%20XXI.%20%C3%B6rv%C3%A9nycik&dbnum=77&referer=1000ev> (Letöltés ideje: 2023. január 10.)

PÓK Attila: Magyar volt Liszt Ferenc? 2018. <https://24.hu/tudomany/2018/09/16/magyar-volt-liszt-ferenc/> (Letöltés ideje: 2021. április 12.)

RAABE, Peter:

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd116319011.html> (Utolsó letöltés ideje: 2023. augusztus 8.)

RÁNKI András: Prahács Margit zeneértés-koncepciója. http://real.mtak.hu/25044/1/r%C3%A1nki_andr%C3%A1s_Prah%C3%A1cs_Margit_zene%C3%A9rt%C3%A9s-koncepci%C3%B3ja.pdf (Letöltés ideje: 2021. december 20.)

ROCKENBAUER Zoltán: A Wahnfried villa tündöklése, bukása és újjászületése. *MUZEUMCAFÉ* (2016. december 29.) o. n.

<https://muzeumcafe.reblog.hu/a-wahnfried-villa-tundoklese-bukasa-es-ujjaszuletese> (Letöltés ideje: 2023. augusztus 7.)

SOLTÉSZ Márton: Liszt Ferenc és a mitológia találkozása az éremművészetben. *Zempléni Múza* 2011.

http://www.zemplenimuzsa.hu/11_1/zmuzsa2011_01_muveszet.pdf (Letöltés ideje: 2022. január 19.)

STEMLERNÉ Balog Ilona: Az ÁVH fogságában. *Fotóművészet* 57. évf. 1. sz. (2014) o. n. http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/201401/a_magyar_filmiroda_rt_negativgyujte_menye (Letöltés ideje: 2023. március 10.)

SZIRÁNYI Gábor: *D'Isz Kálmán*.

https://zeneakademia.hu/lexikon_nagy_elodok/isoz-disoz-kalman-1808 (Letöltés ideje: 2022. március 7.)

THEODORE, Caroline: Anna und Helene Stahr (Sophie Drinker Institut)

<https://www.sophie-drinker-institut.de/stahr-anna-und-helene> (Utolsó letöltés ideje: 2023. október 1.)

TÖRŐ László Dávid: Művészettörténet határhelyzetben–Csatkai Endre munkássága a két világháború között.

<https://ujkor.hu/content/muveszettortenet-hatarhelyzetben-csatkai-endre-munkassaga-a-ket-vilaghaboru-kozott> (Letöltés ideje: 2021. november 15.)

TREMMEL, Erich–SOFRONITSKY, Viviana–MCNULTY, Paul: *Liszt's Boisselot piano*.

<https://www.fortepiano.eu/liszts-boisselot-piano-in-weimar/> (Letöltés ideje: 2022. március 14.)

VIRTUÁLIS DIAMÚZEUM: Liszt Ferenc. Írta és összeállította Bartha Dénes. Szerkesztette: Ják Sándor. 1956–1963. Gyártási szám: IF6423.

<http://dia.osaarchivum.org/public/index.php?fs=1012&search=2&page=> (Utolsó letöltés ideje: 2023. december 7.)

LEXIKONOK

BENKE József: *Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai*. Pécs, 1998.

Csatkai Endre. In: *Művészeti lexikon*. ZÁDOR Anna–GENTHON István (Szerk.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. I. Köt. 456–457. o.

Göllerich, August. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Vol. 2. Austrian Academy of Science, Vienna, 1959. p. 16.

D'Isoz Kálmán. In: *Magyar életrajzi lexikon*. KENYERES Ágnes (Szerk.) Budapest, Akadémiai Kiadó, I. Köt. 1967.

LIER, Hermann Arthur: Thäter, Julius Cäsar. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB). Leipzig, Duncker & Humblot, 1894. Band 37. S. 655–659.

KONFERENCIÁK, ELŐADÁSOK

A hős/ A romantika öröksége. Nemzetközi konferencia. KALLA Zsuzsa – BENEDEK Anna – PARÁDI Andrea – HITES Sándor. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2023. november 15–16.

KOVÁCS Imre: *Emléklap Liszt Ferenc 50 éves művészi jubileumára*. Megjegyzések a zeneszerző magyarországi kultuszához. Az ELTE, a PPKE és KGRE Tanszékén oktató tanárok konferenciája. Budapest, ELTE-BTK, Művészettörténeti Tanszék, 2017. november 17.

MELLÉKLET I.

Altenburg szobáinak 1868 augusztus 14-én még meglévő berendezési tárgyai¹
8 oldal felíratos fedőlappal. 21 x 17 cm
Burgenländisches Landemuseum, Inv. Nr.: 50538.

Pápai jegyzék, 1868 augusztusa

Jegyzék

Altenburg szobáinak 1868 augusztus 14-én még meglévő berendezési tárgyai, melyeket Frau Waltherék lakására hoztak.

1. A hercegnő hálószobája

1 ágy, 1 ékszeres szekrény, 1 íróasztal, 1 mosdó, 1 kanapé, 1 ovális asztal, 1 kis tartó, 2 fotel

2. Liszt kék szobája

1 írótitkár, 1 íróasztal, 1 a hercegné írótitkára, 14 négyzet alakú asztal, 1 zongora, 2 szófa, 1 dohányzóasztal, 1 karosszék, 6 szék, 2 lépcsős állvány, 1 kandallórács, 1 könyv- és zeneszekrény, 3 könyvespolc, 1 homokóra alátámasztékkal, 1 kottatartó, 2 papírtartó, 2 tükör

3. Képtár

1 komód, 1 imazsámoly, 1 kis fali polc, 1 üvegszekrény, 1 ovális asztal, 1 kis szekrény Wagner 3 művével (W-vel jelölve)

4. Liszt hálószobája

1 ágy, 1 asztal, 2 polc, 2 szék, 1 fotel, 1 tükör, 2 nagy, 1 kicsi mosdó, 1 éjjeliszekrény, 1 szekrény, 1 komód, 1 csendes zongora, 1 fa mosószett

5. A lépcső melletti kis szoba

1 üvegszekrény, 1 magas komód, 1 Hangetäg [?] sárgaréz rudak (a lépcsőtől)

6. Az ajtó melletti második kis szobában

1 kottaállvány, 5 hangszeres szekrény, 1 árnyékszék

7. A ruhatárban

1 ép fapolc

8. Különböző helyiségekből

1 komód, 1 kisebb asztal, 1 vállfa (régebbi), 1 csillár, 1 gyönyörű Liebig-tükör, a hercegné szobájából, 5 óra, 3 szőnyegek [E. L. szintén (Frau Pickel különböző helyiségekből együtt) NB. kiegészítés következik] és nyíl

(11) Medaillonok

8 Wagner a mintával; 27 változat; fémből 4, majd az egyik képen 7 (egy hiányzik), 1 nagy halotti maszk kék kárpiton, 2 kisebb maszk, 1 egy vöröses viaszba domborított, 2 nagy (Liszt, az egyik fából, aranyozott, a másik fémből) 1 hosszúkás gipsz relief, 11 kéz gipszből

(12) Búsztok

---

¹ Közli németül ECKHARDT M. – KNOTIK C.: *Franz Liszt und sein kreis...* i. m. 58–61. o. 28.

13 nagyobb gipszből; 14 kisebb szintén gipszből, 2 márványból (Liszt és a hercegnő); 8 mellszobor; 10 mellszobor-konzol (alátétlap?)

13. Litográfiák

a. aranykeretben: 26 egyszemélyes, 1 dupla, 2 hármás, egy 6-tal, egy 11 fejjel;

b. fakeretben: 7 egyszemélyes, 2 üvegkeretes fénykép, 24 olajfestmény, 23 egyéb kép és rajz, 1 ferences oklevél, 1 teljes mappa, 3 üres mappa

(13. A következő tételek mindegyike olajszerű táblákkal ellátott rózsaszín dobozokban vannak:

Doboz

I. Iratok és Liszt összes alkotása a Képtár faliszekrényéből; a karton borító felett könyvek találhatóak a Liszt kék szobájában lévő íróasztal fölötti könyvespolcra.

II. Holmik a Képtár üvegszekrényéből, és kisebb családi-képek ugyanonnan.

III. Iratok és levelek Liszt kék szobájának szekrényéből.

IV. Papírok a nyitott és kinyitható asztalokból (a kék szoba ablaka mellől)

V.VI.VII. Levelek, melyeket a hercegnő maga tett el távozása előtt, és Frau Pickel [?] őrzött meg a raktár-szobában.

VIII.IX. Könyvek és folyóiratok a lépcső melletti helyiség nyitható üvegszekrényéből.

X.XI. Tárgyak ezüstből- és ezüstözött holmik, amelyeket Pickel asszonyék kaptak abból a célból, hogy különleges alkalmakkor azon társaságok és jogutódjaiknak ajándékozassák, valamint közzé tehessek őket, melyek kifejezetten szerepelnek a nyilvántartásaikban.

XI.² Fegyverek, csövek és hasonlók.

XIII. Fehér függönyök.

XIV, XV. Különböző tárgyak az ócska-szobából.

XVI. Takarók, függönyök.

XVII, XVIII. Könyvek és folyóiratok Liszt kék szobájából és a lépcső melletti kishozaból.

Bútor [ceruzával áthúzva, és a „bútor” szó helyett „9”-es szerepel]

1 mahagóni szekrény	8 tükör
2 játékasztal	1 emeletes szekrény
1 négyzet alakú asztal	1 a hercegnő toalette-asztala
2 konzolok malachit vázákkal	1 büfé(kocsi)
1 hosszúkás keskeny szekrény mahagóniból	1 ágyrács
1 éjjeliszekrény	4 kárpitozott szék
8 lábtartó-zsámoly	1 hintaszék
3 kis kerek asztal	1 hímzett fotel
3 török asztal	1 kandalló-rács
3 kis szekrény	6 szék
8 hímzett párnák	1 kis mosdóállvány
	2 hímzett szőnyeg
	4 kínai váza

[Lent ceruzával, és E. L. kézírásával: (Összeállítva Liszt kék szobájában)]

² Téves sorszám. XII. következne.

A könyvtárból [ceruzával áthúzva, helyette „10”]

1 nagy kandeláber	)M	[E. L. ceruzával:]	1 kis piramis
2 gyertyatartó	)a	„malachitból,	1 diadalív
1 váza	)l	könyvtárból”	1 nagyobb fém váza
3 papírnehezék	)a		1 domborított
1 tábla (Petersb. 842.)	)ch		kókuszkorall
1 íranyag (2 pecséttel)	)i		1 gyertyatartó
1 Wartburg-modell 1867	t		2 ereklyetartó
1 Domino-játék			1 elefántcsont Krisztus
1 doboz			1 papírnehezék
1 szivar-doboz			1 fa olvasószek
3 hamutartó			1 tekercs
5 kis mellszobrok	)	[E. L. ceruzával:]	1 hőmérő
1 „haldokló vívó”	)	„bronzból”	1 csengő
2 szobrocska (kicsi)	)		[E.L., tintával]: 1
2 kis oszlop	)		sárga fémből
			[E.L. ceruzával]:
			11. Medalionok

MELLÉKLET II.

Liszt Ferenc végrendelete³

EZ AZ ÉN VÉGA-KARATOM

Weimar, 1860. szeptember 14.

Szeptember 14-én írom ezt, amikor az Egyház a Szent Kereszt felmagasztalását ünnepli. Az ünnep neve azt az izzó és titokzatos érzést is elmondja, amely mintegy szent stigmaként fúrta át egész életemet.

Igen, „a megfeszített Jézus Krisztus”, „a Kereszt örülete és felmagasztalása”, ez volt az én igazi hivatásom...

Ezt a szívem legmélyén megéreztem 17 éves koromban, amikor könnyekkel és könyörögve kértem, hogy engedjenek belépnem a párizsi papi szemináriumba, és reméltem, hogy megadatik nekem a Szentek életét élni és talán a mártírok halálával halhatni. Nem így történt, sajna! – Ám, mindazon számos hibán és tévedésen keresztül, melyet elkövettem, s melyekért őszinte bűnbánatot és töredelmet érzek, a kereszti isteni fénye sosem vonatott meg tőlem egészen. Sőt, Glóriájával olykor elöntötte egész lelkemet! Ezért hálát adok az Istennek, és a kereszthez, a megváltásunkhoz, legfőbb üdvösségünkhöz ragaszkodó lélekkel fogok meghalni, és hogy hitemről tanúságot tegyek, halálom előtt az apostoli és római katolikus Egyház szentségét magamhoz venni és ezáltal minden bűnöm alóli feloldozást és megbocsátást megkapni óhajtom. Amen!

Ami jót tettem és gondoltam tizenkét év óta, azt Annak köszönhetem, akit oly hön vágytam a hitves édes nevén szólítani – amivel mindeddig oly makacsul szembeszállt az emberi rosszindulat és a legnyomorultabb akadékoskodás – Jeanne-Elisabeth-Carolyne-nak, Wittgenstein hercegné, született Iwanowskának.

Nevét nem tudom kifejezhetetlen remegés nélkül leírni. Minden örömöm tőle származik, minden szenvedésem öhozzá igyekszik, hogy elcsituljon. Nemcsak teljesen és lankadatlanul társult és azonosult az életemmel, a munkámmal, a gondjaimmal, a pályafutásommal - segítve tanácsaival, támogatva bátorításával, újjáélesztve lelkesedésével, a gondoskodás és előrelátás, a bölcs és szelíd szavak, okos és kitartó erőfeszítések elképzelhetetlen bőkezűségével; ennél többet tett, gyakran önmagát is feladta, lemondott arról, ami természetesen jogos követelése, csak azért, hogy az én terhemet jobban viselhesse, melyt egyetlen gazdagságának és fényűzésének tekintett!

Gondolatban térdre ereszkedem előtte, hogy megáldjam és hálát adjak neki, mint védőangyalomnak és Istennél közbenjárómnak; öelötte, aki dicsőségem és becsületem, bűnbocsánatom és felmentésem, lelkem nővére és menyasszonya! – Végtelen lángész birtokában szeretnék lenni, hogy e fenséges lelket fenséges hangzatokkal énekeljem meg! De sajna! alig vagyok képes néhány tétova szót rebegni, melyet elhord a szél. Ha mégis

---

³ WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 529–535. o.; Az eredetileg francia nyelvű, tizenhat oldalas okiratot Eduard Lassen két változatban lefordította németre. Weimar, Weimari Archívum, Liszt-gyűjtemény, Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur, Goethe-Schiller-Archiv, Kasten 216.; Az eredeti dokumentum Liszt halálakor (1886. július 31. Bayreuth) nem állt rendelkezésre. 1887. május 4-én a végrendelet rövidített változatát közölte a *Neue Zeitschrift für Musik*. Lina Ramann és La Mara először a csonkított változatot közölték Liszt-életrajzaikban. La Mara 1900-ban, az életrajz ötödik kötetében azonban közölte a teljes végakaratot. LA MARA: Franz Liszt's Briefe an die Fürstin Carolyne zu Zayn-Wittgenstein. i. m. p. 52–63.; Allan Walker írta, hogy a végakarotnak ezt a változatát szándékában állt lecserélni a rendelkező, visszavonta. De más dokumentumról jelenleg nincs tudomásunk. WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 528. o.

megmaradna valami zenei munkámból (melyet tíz év óta mindent felülmúló szenvedéllyel igyekeztem végezni), ezek legyenek azok az oldalak, amelyekben Carolyne-nak a legnagyobb része van, szívének inspirációja révén! – Könyörgök neki, hogy bocsássa meg Művészi Alkotásaim szomorú elégtelenségét, valamint az oly sok hiányossággal és esztelenséggel elegy jó szándékaim még elszomorítóbb elégtelenségét. Ő tudja, hogy életem legszívszorítóbb szenvedése, hogy nem érzem magam elég méltónak Hozzá, s hogy nem tudtam fölemelkedni, hogy szilárdan megmaradjak abban a szent és tiszta régióban, amely az ő szellemének és erényének lakóhelye. Ha még egy ideig továbbra is ezen a földön lakozom, megfogadom, hogy igyekezni fogok jobbá válni, csökkenteni és jóvátenni gyarlóságaimat, nagyobb erkölcsi egyensúlyra szert tenni, és semmit el nem mulasztani azért, hogy jó példát adó hírnevet hagyjak magam után.

Uram, könyörülj énrajtam, kegyelmezz énnékem, és kegyelmed és áldásod legyen Vele most és mindörökké.

Mint ahogyan Carolyne-nak köszönhetem azt a csekély jót, ami bennem van, neki köszönhetem azon kevéssé tekintélyes anyagi javakat is, amelyek tulajdonomban vannak – egyszóval a keveset, ami vagyok, és a nagyon keveset, amim van. Ő az, aki vállalta a hagyatékomat kitevő vagyon megőrzését, növelését és rendszeres kihelyezését amely vagyon hozzávetőlegesen 220 ezer frankot (Kétszázhuszezer frankot) tesz ki, melynek kötvényei Párizsban vannak elhelyezve Rothschildnál, valamint egy kis összeg erejéig (melyet még apám fektetett be Esterházy hercegnél), unokatestvéremnél, Dr. Liszt Eduard államügyésznél Bécsben.

Kérem Carolyne-t, ügyeljen arra, hogy ez az örökség, melyet hagyok, a lehető legegyszerűbben, azonos részben osztassék föl két leányom, Liszt Blandine és Cosima között, az első M. Émile Ollivier – Párizs városának képviselője a Törvényhozásban és ügyvéd – hitvese; a második (Cosima) Hans Guido de Bülow báró hitvese Berlinben.

Magától értetődik, hogy szerény járadékot, melyet drága anyám, Madame Liszt Anna Párizsban évek óta kézhez kap a vagyonom kamataiból, teljes egészében meg kell őrizni a számára. Halála után ez az összeg is megoszlik (egyenlő részben) két leányom között, akik törvényes örökösök.

A becsületes és jámbor érzések jó és szelíd harmóniája, mely mindig megvolt anyám és gyermekeim között, nagy vigasztalás számomra. Isten tartsa meg őket változatlan egységben halálom után!

Tisztelettel és gyengédséggel köszönöm anyámnak a jóság és szeretet folytonos tanújeleit. Fiatalkoromban azt mondták rólam, jó fiú vagyok; ebben bizonyosan semmi érdemem nincsen, hiszen hogyan is lehetne nem jó fia lenni egy ilyen példásan odaadó anyának! – Ha előbb halok meg, áldása követ majd a sírba.

Megáldom két leányomat, Blandine-t és Cosimát, és túláradva köszönöm meg nekik az édes örömeiket és meglelégedést, amelyet nemes szívükkel és egyenes értelmükkel okoznak nekem. Haladjanak Isten útján és elválaszthatatlanul tartsanak ki Jézus Krisztus keresztje mellett, anélkül, hogy a világtól, annak hiúságától és szenvedélyeitől kérnék azt, amit azok nem tudnak megadni!

Méltók arra, hogy a Jó iránti szenvedélyt magukba fogadják, és gyakorolják; azt kívánom tőlük, hogy gyümölcsöztessék az erkölcsi örökséget, melyet átadok nekik, a magas törekvéseiket, a hamis és gonosz megvetését – az egyszerű önfeláldozásokét és egyszerű jótéteményekét.

Felszólítom őket, hogy tiszteljék emlékemet különösen szeretetteljes, tisztelettudó, hálás és gyermeki jámborsággal teli érzéseikkel Carolyne Wittgenstein hercegné iránt, aki annyi éven át, a leggyötrelmesebb, legnehezebb körülmények között, valóban mindig a szívem szerint való anya volt számukra gondolattal, szóval és cselekedettel.

Ez a felszólítás fölöslegesnek kell, hogy tűnjék, mert Blandine és Cosima bizonyára szükségét érzik majd, hogy minden módon igazságos és megfelelő érzéseket tanúsítsanak az iránt, aki korlátlan áldozatkészséggel és önfeláldozással volt irányomban.

Cosima szerény emlékművet szándékozik állíttatni fiam, Daniel sírján, aki a berlini katolikus temetőben van eltemetve.

Azt kérem tőle, hogy egyezzen meg Carolyne-al, ezen emlékmű kivitelezésében, melyet talán M. Dondorff (Rietschel tanítványa) mintázza meg – miután már készített egy plakettet Danielről -, s melynek kevésbé hivalkodónak kell lennie, minthogy drága gyermekem szép tulajdonságai közül hiányzott az élet lenyomata.

Unokatestvéremnek, Eduard Lisztnak (Dr. und k.k. Landesgerichts-Rath in Wien) joga van arra, hogy itt biztosítsam buzgó és hálás szeretetéről és megköszönjem hűség és kitartó barátságát. Érdemeivel, alkalmasságával és jellemével becsületet hozott arra a névre, melyet viselek, és kérem Istent, adja áldását reá, valamint feleségére és gyermekeire.

Van a kortárs művészetben egy név, mely máris dicsőséges, és egyre inkább az lesz: Richard Wagneré. Zsenije fáklya volt számomra; követtem – s a Wagner iránti barátságom a nemes szenvedély minden tulajdonságát megőrizte.

Egy bizonyos időszakban (mintegy tíz évvel ezelőtt) egy új korszakot álmodtam Weimar számáms, Carl Augustéhoz hasonlíthatót, melynek Wagner és én lettünk volna a vezető szellemei, mint egykor Goethe és Schiller voltak. Bizonyos helyi viszonyok kicsinyessége, hogy ne mondjam gonoszága, mindenféle külső és itteni féltékenység és alkalmatlanság megakadályozták, hogy ez az álom valóra váljon, melynek dicsősége a mostani Nagyhercegre szállt volna. Mindazonáltal megmaradok ugyanebben az érzésben, megőrizve ugyanezt a meggyőződést, melyet oly könnyű lett volna mindenki számára kézzelfoghatóan tenni!... s kérem Carolyne-t, ennek megfelelni szíveskedjék azáltal, hogy folytatja szeretetteljes kapcsolatainkat Wagnerrel halálom után. Ki érthetné meg nála jobban a fenséges ösztönzést, melyet Wagner oly határozott erővel adott a művészetnek, és a szeretet és a Költészet iránti isteni érzését?

Néhány tárgyra vonatkozóan, melyek az én tulajdonaim és az Altenburgban vannak (csekély számban, mert az Altenburg teljes bútorzata, a könyvtár, a könyvek és kották, a festmények és műtárgyak Carolyne Wittgenstein hercegné tulajdonai), kérem Carolyne-t, hogy őrizze meg őket az emlékezetemre, amíg él – különösképpen az alább következőket:

1. (a) A kis gyémántos pecsét a spanyol jelszóval: »Pundonoroso« (Méltó a tiszteletre).
(b) Egy platina tintatartó, nagy talizmánnal.
(c) Egy tömör arany karmesteri pálca, smaragdokkal és gyöngyökkel.
(d) Egy tömör aranyrúd, amelyre Midász király tanulságos története van vésvé.
Ezt a négy tárgyat Carolyne adta nekem 1848-as németországi utazása előtt.
2. (a) Egy díszkard Pestről (ajándékozva 1840 januárjában).
(b) Egy arany babérkoszorú. (ajándékozva Temesvárott, 1846-ban).
(c) Az elefántcsont kötésű kis imakönyv, melyet Sciyowski [sic] bíborostól, Esztergom érsekétől és Magyarország primásától kaptam, nevével aláírva. A misém első előadásán, Esztergomban adta nekem.
(d) Egy kis aranyserleg, Batthyani, Karoly, Szécheny [sic] grófnők, Odescalchi hercegnő stb. stb. nevével gravírozva (1840-ben, pozsonyi tartózkodásom idején adták nekem).
(e) Egy ezüstkehely Varsóból, melyet 1843-ban ajándékoztak nekem.
3. (a) Tömör ezüst kottatartó Beethoven, Weber és Schubert mellszobrával, alul egy sereg név beírva.

- (b) Porosz művészeti és tudományos emlékérem, melyhez Őfelsége Poroszország királya, IV. Frigyes Vilmos (akire nagy hálával emlékezem) kegyesen rendelt egy kis keretet számomra.
- (c) Egy aranyplakett az arcképpel és egy hízelgő felirattal németül, amelyet Meyerbeer, Mendelssohn és az Egyetem rektora adott át nekem (egy banketten, melyet a tiszteletemre rendeztek 1842-ben, Berlinben).
- (d) Egy érme a képmásommal, melyet Bécsben vertek 1846-ban (adományozásból, mely iránt M. de Prokosch báró, jelenleg Ausztria internunciusa Konstantinápolyban, különös érdeklődést tanúsított), egy szép latin felirattal.
- (e) A három Mozart-érme (arany, ezüst és bronz), amelyet Bécs Polgármestere, M. de Seiler adott át nekem a Mozart-fesztivál alkalmából, amelyet vezényeltem.
4. (a) Nagy Frigyes egy fuvolakoncertjének eredeti kézírata (lila bársonydobozban), amelyet Ő Királyi Fensége, Augusztia porosz hercegné, született szász-weimari hercegnő adott nekem.
- (b) A bársony Mappede, a Goethe egy eredeti kéziratával, melyet a Nagyhercegtől kaptam.
- (c) Preller festménye a Szirénekről – Ő Királyi Fensége, Sophie szász-weimari uralkodó Nagyhercegné kegyes ajándéka.
5. A Beethoven halálos ágyán készített eredeti halotti maszk és a Broadwood zongora, amely Beethovené volt. Az előbbi egy nagy tehetségű festő, M. Danhauser adta nekem (Bécsben), a másodikat néhai (idősb) M. Spina Bécsben.
6. Wagner saját kezű partitúrákézirata a Lohengrinből és A bolygó hollandiból, valamint a Tannhäuser aláírással ellátott partitúrája, amely ugyanabban a dobozban található. Wagner ajándéka.
7. A két órá: az egyik IX. Pius arcképével, melyet Carolyne adott nekem 1848-ban, Bécsben; a másik (bevésett címeremmel), mely leányától való, Konstantin Hohenlohe-Schillingsfürst hercegnétől (sz. Marie Wittgenstein hercegnő), Bécsből.

Kérem Carolyne-t, hogy a fent említett tárgyakat szíveskedjen magánál tartani haláláig. Ha leánya, Hohenlohe hercegné egyet vagy kettőt hajlandó elfogadni belőlük, egyik kívánságomat teljesítené, mert azt óhajtanám, hogy valami mindig emlékeztesse őt az Altenburgban töltött éveire!

Amikor később Carolyne is követ engem, kérem, hogy ezen tárgyak hagyatékát ossza fel tetszése szerint két leányom, Blandine és Cosima között. Arra is kérem, hogy azonnal küldje el Cosimának Steinle rajzát, amely védőszentemet, Paulai Szent Ferencet ábrázolja a háborgó tenger hullámain állva, köpenye lába alatt szétterítve, égő széndarabot tartva nyugodtan a kezében, másik keze felemelve, vagy azért, hogy elcsitítsa a vihart, vagy azért, hogy a szerencsétlenül járt matrózokat megáldja, tekintete az égre emelve, ahol glóriában ragyog a megváltó szó: »Charitas«.

Ez a rajz, amelyet Carolyne-től kaptam, mindig az íróasztalomon maradt. Közvetlenül mellette egy fából faragott óra négy homokórával, amelyet szintén Cosima leányomnak szánok.

A néhány más tárgy közül, amely még az enyém, kérem Carolyne-t, válasszon ki kettőt, amelyet unokatestvérem, Liszt Eduard, valamint nagyon szeretett és bátor vőm, Hans von Bülow számára megfelelőnek talál. Arra is kérem, hogy juttassa el testvéri közösségünk, a „neudeutsche Schule” több tagjának, akikhez szívélyes ragaszkodás fűz, Hans von

Bronsartnak, Peter Corneliusnak (Bécs), Eduard Lassennek (Weymar), Dr. Franz Brendelnek (Lipcse), Richard Pohlnek (Weymar), Alexander Ritternek (Schwerin), Felix Dräesekének (Drezda), Weitzmann professzornak (Berlin), Carl Tauzignak (Varsóból) és néhány másnak, akiről Carolyne dönt, vagy a tárgyaim közül valamelyiket, vagy egy-egy gyűrűt a monogramommal, vagy a képmásommal, vagy a címeremmel – az emlékezetemre. Folytassák a művet, amit elkezdtünk; a művészet becsülete és a művészek erkölcsi megbecsülése a tét. Ez az ügy nem vesztethet el, még ha csak ritkán talál is védelmezőkre!

E Testamentumhoz csatolt, külön lapon jelzem rendelkezéseimet néhány kéziratban maradt művem kiadásáról, melyekkel kapcsolatban kérem Carolyne-t, bízva meg vőmet, H. von Bülow-t, adassa ki őket, a korrektúrák nagyon gondos átnézésével.

Óhajom továbbá, hogy néhány sor Ajánlás, melyet 12 Szimfonikus költeményemhez írtam („Symphonische Dichtungen”, kiadva Härtelnél Lipcsében), legyen kinyomtatva a kiadás elején. 1855. február 8-ára van dátumozva, és ide most átirom (az eredeti azóta ott maradt egy kis barna faládikában, a Carolyne íróasztala fölötti polcon, ebben a szobában):

Annak, aki a szeretet által teljesítette be a hitét –
a fájdalmon keresztül növelte reményét –
az áldozatban építette föl boldogságát –
annak, aki életem társa marad,
gondolataim ege,
az élő ima
és lelkem mennyboltja –
Jeanne Elisabeth Carolyne-nak

LISZT F.
1855. február 8.

Végül azt kérem még Carolyne-tól, hogy küldje el Madame Caroline d'Artigaux-nak, született Saint Cricq grófnőnek (Pau-ba, Franciaországba) az egyik gyűrűbe foglalt talizmánomat, és Konstantin Hohenlohe hercegnének, született Marie Wittgensteinnek, leányának, az elefántcsont keresztet – „cinque cento”, melyet jóakaró pártfogóm, Hohenzollern-Hechingen herceg adott nekem, valamint egy pár mandzsettagombot is, melyeken öt különböző drágakő a nevem egy-egy betűjét jelöli.

A kereszt az Esztergomi misém motívumaival maradjon Carolyne- nál.

És most letérdelek még egyszer Carolyne-nal imádkozni (ahogyan gyakran tettük együtt), hogy a mi mennyei Atyánk országa eljőjjön, s hogy legyen meg az akarata, miképpen a földön, azonképpen a mennyben is. Bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mis is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek, és szabadíts meg minket a gonosztól. Amen!

LISZT F.

Íratott szeptember 14-én – a Szent Kereszt ünnepén (Carolyne távollétében, aki ez év május 17-én innen Rómába ment).

Lásd a kiegészítő lapot, amely a kiadandó kézirataim listáját tartalmazza, valamint két másik rendelkezést régi titkáromra és barátomra, M. Gaetano Bellonira vonatkozólag Párizsban – és M. Grosséra, a weimari nagyhercegi zenekar művészére vonatkozólag.

1860. szeptember 14.

KIEGÉSZÍTÉS

Kiegészítő lap a Végrendeletemhez – mely néhány kéziratot mű listáját tartalmazza, melyeket kiadni kérem Carolyne-t, ha én meghalnék a kiadásuk előtt – és megbízni vőmet, H. von Bülow-t, ügyeljen arra, hogy kiadásuk minden részletében az e műfajban legjobb kiadásoknak megfelelő legyen.

1. 18. zsoltár „Coeli enarrant” – latin és német szöveg, férfikarra, nagyzenekari kísérettel, orgonával stb. – a Carl Götze által másolt partitúra szerint nyomtatandó. Ezt a Zsoltárt Carolyne-nak írtam (akárcsak a „Boldogságok”-at) 1860 augusztusában – római tartózkodásom idején.
2. 13. zsoltár „Herr, wie lange willst du meiner so gar vergessen” – tenorszóló, kórus és zenekar – P. Cornelius barátomnak ajánlva. Kiadandó partitúrában, minden oldal alján a zongorakivonattal.
3. Két zsoltár:
  23. „Der Herr ist mein Hirt”
  137. „An den Wassern Babylons”

basszushangra, hárfá-, orgona- stb. kísérettel.

4. A „Franciscus-Lied” (férfihangokra). N. B. A címlapra azt kívánom, hogy Steinle Szent Ferenc-rajzát tegyék, amelyről a Végrendeletemben beszéltem.
5. „Les Morts” oráció – partitúrában (M. de Lamennais szövegével, úgy, ahogyan minden oldal aljára írtam) és a zongorakivonatokat is, 2 és 4 kézre – és orgonára – (kisebbik lányomnak, Cosima de Bülow-nak írtam).
6. Magyar Rapszódia nagy zenekarra, F. Doppler hangszerelésében – revideálva Liszt F. által. N. B. Nem szabad elfelejteni Doppler nevét címlapra tenni, mert csodálatosan végezte ezt a munkát.
7. 4 Induló F. Schuberttől – zenekarra Liszt F.-től. A kézirat Herbecknél található Bécsben.
8. Dalok F. Schuberttől – hangszerelte Liszt F.
9. Egy mise (c-mollban) férfihangokra, fa- és rézfúvós kísérettel Herbecktől – először előadva a francia Köztársasági Elnök, Louis Naoléon névnapja megünneplésére, 1852. augusztus 15-én a weimari katolikus templomban, s azóta kiadva (de csak orgonakísérettel) Härtelnél Lipcsében.

M. Grosse, a weimari nagyhercegi zenekar tagja (a harsona és nagybőgő szőlamban), aki évek óta gondoskodik a műveim másolásáról és a zenekari és énekszólamok tömegéről, amelyekre szükség volt, tudja, hogy az Altenburg zenei könyvtárának (mely teljes egészében Carolyne Wittgenstein hercegnéé) melyik részében található a fent említett művek. Értesíttem, hogy át kell adnia őket a hercegnének, akit megkérek, hogy M. Grossénak 100 tallért ajándékozzon (minimum), a nekem nyújtott jó és szeretetteljes szolgálatai emlékére.

A „neudeutsche Schule”-beli barátaim nevéhez, akiket végrendeletem 10. oldalán [itt eltér] említettem, hozzá kell fűznöm – vagy eléjük kellett volna tennem – M. Gaetano Belloniét (Párizsban). Titkárom volt európai koncertjeim korszakában 1841-től 1847-ig, és állandóan hűséges és odaadó szolgálóm és barátom. Carolyne már sokszor tanúsította iránta jóakarátát Woronincében és Ogyesszában, ahová [Belloni] elkísért engem... kérem, hogy ne feledkezzen meg róla.

Egyébként, akarva-akaratlanul, ő is része a „neudeutsche Schule”-nak, hozzám való nagy ragaszkodása révén – mint ahogyan a Berlioz- és Wagner-koncertekben való későbbi részvétele okán is.

Azt kívánom, hogy egyszerűen, minden pompa nélkül, és ha lehet, éjszaka temessenek el.

Az örök világosság fényeskedjék lelkemnek!
Utolsó sóhajom Carolyne-ra lesz áldás.

LISZT F.

VÉGAKARATOM

1. Carolyne [sic] von Sayn-Wittgenstein hercegnét, született Iwanowskát, megteszem összes javam általános örökösének. Következésképp, a kézirataim kiadása is az ő megítélésére bízatik.
2. Csak a Párizsban, MM. Rothschildnál elhelyezett összegeket, melyeket írásban megígértem és átruháztam két leányomra, Blandine-ra, Olivier [sic] hitvesére és Cosimára, Bülow bárónéra, házasságkötésük alkalmával hozomány címén, és melyeknek kamatait eddig évenként megkapták, kell halálom után azonnal fent nevezett két leányom tulajdonába átmenniük.
3. Úgy határozok továbbá, hogy kedves anyám, Liszt Anna úrhölgy, továbbra is megkapja évenként ugyanazt az összeget, amelyet a mai napig minden évben megkapott, ugyanúgy, élete utolsó napjáig, általános örökösöm gondoskodása által.
4. Kérem Carolyne von Sayn-Wittgenstein hercegnét, született Iwanoeskát, hogy fogadja el a megbízást az itt kijelentett utolsó kívánságaim végrehajtására, és adja át barátaimnak a hagyatékukat, amelyeket már megismertettem vele.

LISZT F.

Weimar, 1861. augusztus 15-én

MELLÉKLET III.

Carolyne hercegné végrendelete⁴

Az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében, amen.

Mínthogy ma, Istennek legyen hála, még teljes testi és szellemi egészségben vagyok, utolsó kívánságaimat Testamentumba óhajtom foglalni, amely mindenben megfelel a Pápai Állam törvényeinek, ahol másfél éve a lakóhelyem van; következésképp én írom, én szignálom, én pecsételem le saját kezüleg, és én magam fogom átadni egy jegyzőnek, a törvény által megkövetelt számú tanú jelenlétében, mert azt kívánom, hogy teljes érvényességéhez semmi se hiányozzék.

Miután rábíztam lelkemet Isten végtelen irgalmasságára, a Szeplőtelen Szűz Mária és Szent Védőszentjeim közbenjárására, kezdem azzal, hogy örökül hagyok a Római Szentlélek kórháznak tíz – 10 – római tallért, a Hit Hirdetésének ezer – 1000 – tallért, és ugyanilyen összeget a Péter-fillérnek, ha még gyűjtik. Ezen kívül a Szent Péter Bazilikában napi egy mise alapíttatik egy egész évre, az én és szüleim lelke nyugalmaért.

Az általam meghatározott, megfogalmazott és aláírt házassági szerződés által egyetlen leányomnak, Marie-Pauline-Antoinette von Sayn-Wittgenstein Konstantin de Hohenlohe-Schillingsfürst herceggel való házasságkötésekor adományoztam minden vagyonomat, mely apámtól és anyámtól kapott örökségemet alkotja, mely javak mind Kis-Oroszországban helyezkednek el, jelenleg teljesen és egészen az ő birtokában vannak, mind a fentebb említett házassági szerződés értelmében, mind az Öfelsége II. Sándor cár által számára visszajuttatásuk révén, miután az orosz kormány elkobozta tőlem azokat. Ily módon abban a helyzetben vagyok, hogy már életemben minden vagyonomat egyetlen természetes örökösömnek adtam. Ha azonban szükség volna rá, még egyszer megismétlem ezt az adományozást szeretett leányomnak, ugyanazzal a szeretettel és anyai áldással az ő, férje és gyermekei számára, ebben a Végrendeletben, ahol újból kijelenteni óhajtom, hogy ráhagyom összes gazdag tulajdonomat, melyet Oroszországban birtokoltam, s melyet máris teljes mértékben élvez.

Most tehát teljesen tudatosan és törvényes szabadsággal rendelkezem mindama kevés fölött, ami birtokomban van, bármilyen természetű ingóságból, valamint mindenből, ami bárkitől, bármilyen módon nekem járhat, kivéve leányomat, férjemet, Liszt Ferenc javára, akit megteszek általános örökösömnek, és végrendeletem végrehajtójának.

Kérem őt, hogy emlékezetemre és a hosszan tartó, mély és hálás ragaszkodás emlékére, mely arra készítetett, hogy neki áldozzam az életemet, vegye át és tartsa meg mindannak teljes és korlátlan tulajdonjogát, ami a halálom óráján az enyém lesz.

Ehhez csatolom mindössze azt az óhajomat, hogy adja át:

A. Fent említett leányomnak, Hohenlohe hercegnének

1. A híres francia festő, Ary Scheffer a Három királyokat ábrázoló festményét, amelyet néhai Hollandiai Vilmos Király hagyatékából vásároltam.
2. Saját, Párizsban festett életnagyságú portréját ugyanezen Ary Scheffer mestertől.
3. Saját márvány mellszobrát, melyet Weimarban a híres szobrász, Ernest Rietchel [sic] formázott.
4. Összes ékszeremet, díszeimet, nyakékeimet, karpereceimet, személyes viseletére.

---

⁴ Az eredeti végrendeletet 1966-ban vásárolta meg a washingtoni Kongresszusi Könyvtár Carolyne Wittgenstein hercegné ükunokájától, Maria Lambart grófnétól. WALKER, A.: 2. A weimari évek. i. m. 535–537. o.; WATERS, E. N.: „Presenting Mrs. Franz Liszt.” i. m. p. 6–16.; Carolyne zu Sayn-Wittgenstein’s last will and testament. Washington DC, Library of Congress Ltszn.

Kedvemre volna, ha vőm, Constantin de Hohenlohe herceg, annak a szeretetnek az emlékére, mellyel neki adtam a leányomat, ékszereim közül kiválasztana egy finom követ saját használatára; ha unokám, Franz Joseph, leányom elsőszülöttje egy napon ajándékba megkapná leányom fent említett portréját, az én, a nagyanyja emlékére; és ha a fenti mellszobor egy napon leányom legidősebb leányának adatna, ha Isten ad neki egyet.

B. Öeminenciájának, gróf Giacomo Antonelli bíborosnak, csodálatom tanújeleként mindazokért a szolgálatokért, melyeket államférfiként tett az Egyháznak, magánemberi jelleme iránti megbecsülésem és tiszteletteljes személyes barátságom tanújeleként, a legnagyobbat a türkiyeim közül, keleti tűzkő alapon, szép perzsa véséssel.

Mint hű és az egyház iránt odaadó katolikus, Rómában kívánok eltemettetni, ha férjemnek így tetszik, és megtiltom, hogy testemet feldarabolják, bebalzsamozzák, szemlére kitegyék, felöltöztessék, hanem legyen egyszerűen szemfedőbe csavarva és belevarrva.

Mindenkinek megbocsátok, aki közről vagy távolról rosszat tett velem, legyenek halottak vagy élők; köszönöm mindazoknak, akik segítettek és pártfogoltak kegyetlen gyötrelmeimben; utolsó és buzgó áldással áldom meg mindazokat, akik szerettek: hallgassa meg az Úr irántuk való gyengéd szeretetem utolsó kívánságait.

Újólaj ajánlom magam az isteni jószágba, urunk Jézus Krisztus drága vérének érdeme által, ki bűneink megváltásáért halt meg a keresztfán, az Anyaszentegyházunk imáiba a mise szent áldozatában, és azon személyek imáiba, akik emlékezni fognak rám, abban a reményben, hogy az ő erényeik által az úr kegyesen megbocsátja hibáimat és méltóvá tesz a Mennyországára.

CAROLYNE LISZT

Róma, 1861. október 23-án

MELLÉKLET IV.

Liszt Ferenc levele a nemzeti múzeum igazgatójához. *Zenészet*i Lapok 1874. május 4. (1874/1.) 15. o.

Mélyen tisztelt igazgató úr!

Mult évi november hóban, azon emlékezetes félszázados ünnepély alkalmából, melylyel Pest városa engem kitüntetni szíves volt, kifejezném igazgató úr előtt óhajomat s vélekedésemet az ünnepély emlékeihez tartozó arany koszorú és érem legillőbb végleges elhelyezése iránt. E nagybecsű adományok rendeltetése az, hogy tanuskodjanak a nemzet rokonszenvére és nagylelkűségére a haza egy fia irányába, kinek büszkeségét képezi, ha csekély művészi tehetségét Magyarország szolgálatára felajánlhatja; és hogy a többi művészeket is az áldozatkész hazaszeretet ösvényére buzdítsák. E kettős rendeltetés kijelöli helyöket a nemzeti múzeumban, önnek t. igazgató ur őrizete alatt. Engedje tehát, hogy azokat a mai napon a múzeum tulajdonául átadjam, hozzátevéen az ezüstkoszorút is, melyet nekem az általános német zeneegylet ugyanazon ünnepély alkalmából felajánlott. Óhajomásom, s határozott akaratom a most átadott emlékeken kívül még a következő tárgyakat a nemzeti múzeumnak ajándékozni: azon kardot, mely, 1840. évi január hóban nekem a nemzeti színházban közlekedéssel átadott; a londoni Broadwood-ház által Beethovennek felajánlott zongorát; egy nagy zongora hangjegy tartót ezüsből; egy karmesteri vezénypálczát tömör aranyból, drágakövekkel ékítve. Ezen emlékek a lehető leghamarabb Weimarból Pestre fognak szállítani; bekövetkező halálom esetére is intézkedtem, hogy a nemzeti múzeum az általam neki szánt tárgyaknak biztosan birtokába jusson. Fogadja stb. Budapest 1874. május 3-án

L i s z t F e r e n c z

Az ép oly nagy, mint fenkölt szellemű s hazafias érzelmű művész fenntebbi soraihoz, melyekben nem a szavak, hanem a tények beszélnek, nem szükséges kommentár.

Amint értesülve vagyunk, a fent kijelölt nagyértékű adomány-tárgyak már legközelebb meg is érkeznek rendeltetési helyükre. Az ezüst zongora hangjegy-tartó ugyanaz, melyet Lisztnek a bécsi művészvilág nyújtott át emlékül 1856-ban midőn azok meghívására az ottan tartott Mozart zene-ünnepély – ennek születése száz éves emlékére – igazgatta.

A karmesteri arany vezénylő pálcza pedig, melynek csak arany súlya 1000 darab aranyat nyom, az orosz arisztokrácia hölgyeinek emlékjándéka.

A fenntnevezett tárgyakon kívül Liszt még számos belértékű s ritka műbecscsel bíró tárgyat szemelt ki Weimari gazdag gyűjteményéből, melyeket későbbben szintén a nemzeti múzeumnak fog juttatni.

MELLÉKLET V.

D'Isoz Kálmán: Liszt Ferenc emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Budapesti Szemle* 148. köt. 419. sz. 1911. 293–295. o.

A Liszt Ferenc emlék-kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban.

Culturéletünk emlékeinek tára, a Magyar Nemzeti Múzeum a való élettel mindig fenntartván az összeköttetést, most a Liszt-ünnepélyek alkalmából egy kis kiállítást rendezett nagy hazánkfíára vonatkozó anyagából, hozzá fűzvéen ehhez még a Történelmi Képcsarnokban, illetőleg a Szépművészeti Múzeumban lévő metszeteket, rajzokat és képeket. E válogatott gyűjtemény a kupolacsarnokban s ennek két oldaltermében nyert elhelyezést.

A kupolacsarnokban a Strobl Alajos szobrásztanár mintázta Liszt mellszobor főszmásolata vonja magára a belépő figyelmét, míg a falak mentén körül nyolcz Liszt-arczkép van festőállványokon elhelyezve. Közöttük a legérdekesebb az a francia vízfestmény, mely az ifjú Lisztet egész alakban ábrázolja. E kép nemcsak vonatkozásánál fogva becses, hanem mint festmény is lebilincselő. Kriehuber, a szorgalmas rajzoló körrajzain kívül — köztük a híres «Une matinée chez Liszt» kettedrét alakban, színezve — a pompás Barabás-féle arczképnek fényképe is ott van (eredetije a római kiállításra küldetett).

A jobboldali teremben a hangjegykéziratokon s néhány festményen kívül a szorosan vett emléktárgyakat látjuk. Mindenek előtt szemünkbe ötlük egy régi zongora. Billentyűzete a maihoz képest éppen fordított színezésű, a nyolczad öt kiemelkedő billentyűje fehér, a nyolcz pedig fekete. E zongorán tanult Liszt gyermekkorában. A Magyar Nemzeti Múzeumnak özv. gróf Széchenyi Imréné gróf Sztáray Szirmay Alexandra ajándékozta, ki a zongora hitelességére nézve a Múzeum igazgatóságához intézett levelében így nyilatkozik: «Egy Doborján vidéki úriember — ösmervén azon baráti köteléket, mely családunkat Liszt Ferenczhez fűzte, — kedveskedett nekünk ezen zongorával, melyre Liszt Ferencz, azt itten meglátván, egész határozottsággal reá ismert». Az eredeti hangjegykéziratok között becsben első helyen áll a *Faust-Symphoniának* zenekari vezérkönyve. Nem kevésbé fontosak a Rákóczi-induló különféle változatai. Továbbá megemlítendők *Via Crucis*-ának (=14 statió) magánhangra, karra és orgonára írt zenéjének hangjegyei, mely eredeti kéziratban van meg. Nyomtatásban e mű nem jelent meg, csupán egy második példánynak a weimari múzeumban való létezéséről van tudomásunk. Hogy azonban a *Via crucisnak* Budapestten leendő előadása tervbe volt véve, mutatja az orgonaszólam első lapjára írt eme feljegyzés: Für den Regenschori Engesser. Tudjuk, hogy Engesser Mátyásról, a templomi karmesterről van szó, ki korának egyik kitűnő zenésze volt s Lisztnek buzgó, tettekész híve. Valóban kár, hogy nem tudjuk (eddigelé), miért nem került előadásra nálunk ez a mű.

Az egyik szekrényben ott látjuk ama díszkardot, melyet 1840-ben január 4-én ajándékoztak a nemzet nevében Lisztnek. Felette a pápától kapott botot látjuk. Még egy XVII. századi forgó és u. a. századi násfa mutatnak hazai forrásra. Azon nagy ezüst hangjegytartó alján, melyet pesti és bécsi tisztelőitől kapott, e két város minden, az előkelő társasághoz tartozó tagjának neve be van vésve. [A középén Lisztnek haut-relief arczképe a Bovy-féle érem után, alatta egy mezőben Budapest és Bécs látképei.] Arany- és ezüstkoszorúk, emlékül kapott arany-, ezüst- és üvegpohár, ezüst tintatartó és szivartálca, csengetyűs tornyocska (Scitovszky primás ajándéka) és fényes kiállítású oklevelek egészítik ki e sorozatot. Munkácsy Mihálynak Liszt-portraitja, Kaulbach arczképe s még néhány arczkép, közöttük Liszt Ádámnak, Ferencz atyjának képe van e teremben. Külön ki kell emelni még a Lehmann-féle remek arczképnek Madarász Viktor által 1865-ben

készült pompás másolatát. E kép eredetije Ollivier- nek, Liszt vejének tulajdona volt, s a párisi commune dühöngéseinek esett áldozatul.

A baloldali terem leveleket, nyomtatványokat s graphikai lapokat tartalmaz. Liszt sajátkezű levelei öt üveges fiókban vannak kitéve. Csoportosításuk lehetőleg időrendben való, de ezen belül rokontárgyúak összekerültek. A sorozatot megnyitja egy Jassyból 1847 január 16-án írt levele, melyben magyarországi útjáról emlékszik meg igen lelkes szavakkal s megfogadja, hogy minden igyekezete az lesz, hogy Magyarország egyszer büszke lehessen reá. Bezárja az Erkel Ferenczhez 1885 márczius 14-én írt levele, melyben az *István király* premiérejéhez küldi szerencsekívánatait. S e két határponton belül vannak amaz érdekesnél érdekesebb levelei, melyekben varázslatos egyéniségének sokoldalúságában mutatkozik be. Ismételten bizonyosságot teszen magyarsága mellett, a szerzeményeiről ír, a zongorázásról beszél, tiltakozik személyének a politikába való bevonása ellen stb. Egy fiókban róla írott levelek vannak, íróik: Doppler Ferencz, Grillparzer, Palotásy János, Reményi Ede, báró Augusz Antal. Érdekes sorozat van a régi hazai lapokból összeszedve: *Pressburger Zeitung*, *Ofen-Pester Zeitung*, *Spiegel*, *Tudományos Gyűjtemény*, *Athenaeum*, *Honművész* stb. A kevés megmaradt műsor közül a legérdekesebbek egyike az 1840 január 11-én a pesti conservatorium létesítendő alapja javára rendezett hangversenyé. Magyar és nem magyar zeneszerzeményeinek első nyomataiból összeválogatott sorozat egészíti ki a nyomtatványok csoportját.

A graphikai lapokból természetesen a könyv nagy túlnyomó többség, míg a rajz, aczélmetszet ritkább. Négy kréta ill. sepia rajz, Leprince kőrajza 1824-ből, Deveria kőrajzai s a *Voleur* arcképe francia, a többi túlnyomólag Kriehubertől való. A magyarokat Perlaska, Tyroler és Rippl-Rónay metszetei képviselik, ugyancsak Kriehuber rajzolta meg Lisztet magyar ruhában is. Carricaturák sem hiányoznak, ezek is francziák. A *Miroir drolatique* Lorenz kőrajzát adja. A kréтарajzban lévő két gúnykép közül az egyik a C dur symphoniát ábrázolja: pan! pan! tzin! tzin! patatzin! stb. A magyar carricaturákból csak a *Borsszem Jankó* 1869. évi arcképe van bemutatva, a «kard» ezen sem hiányozhatik.

E kiállítás tisztán museális anyagból oly sorozatot mutatott be, mely minden irányban rávilágít Liszt kiváló egyéniségére s míg egyrészt hozzájárul Liszt jobb megismertetéséhez közöttünk, addig másrészt tanúságot teszen arról, hogy Liszt megbecsülésében sem állunk hátrább más nemzeteknél, s elmondhatjuk ma is az 1839. évi üdvözlő verssel:

Liszt Ferencz, a honod büszke reád!

d' I. K.

MELLÉKLET VI.

Ismeretlen: SZÍNHÁZ, MŰVÉSZET. A Liszt Ferenc-ünnepségek. *Pesti Napló* 62. évf. 243. sz. (1911. október 13.) 14. o.

„A király fővédnöksége alatt a kormány részéről Liszt Ferenc születésének századik évfordulója alkalmából a budavári koronázó-templomban, a magyar királyi Operaházban és az Országos Zeneakadémia nagytermében e hónap 21., 22., 23., 24. és 25. napjain rendezendő országos emlékünnepek végleges műsora a következő: Szombaton, október 21-én délelőtt 11 órakor a budavári koronázó-templomban Szikla Adolf karnagy vezetésével a koronázási mise (liturgiai előadás), magánszólamokkal, vegyes kar-, zenekar- és orgonakísérettel. Liszt Ferenc e művét 1867. július 8-án I. Ferenc József magyar királylyá koronáztatásának ünnepségén ebben a templomban adták először. A magánszólamokat Sándor Erzsi, Marschalkó Rózsi, dr. Székelyhidy Ferenc és Venczell Béla, a m. kir. Operaház magánénekesei éneklék. Az eredeti O.ertorium és Benedictus hegedűszólóját Hubay Jenő játssza. Szombaton, október 21-én, este hat órakor a m. kir. Operaházban Szent Erzsébet legendája oratórium jelenetezett előadásban, öt képben, egy elő- és egy utójátékkal. Szövegét írta Roquette Ottó, fordította id. Ábrányi Kornél. Az előadást vezényli Kerner István karnagy, rendezi Alszeghy Kálmán főrendező. Szereplők: Flatt Gizella, Palásti Irén, Várady Sándor, Rózsa S. Lajos, Takáts Mihály, M. Medek Anna, Mihályi Ferenc, Payer Margit, R. Berts Mimi, Váradi Margit, N. Valent Vilma. Vasárnap, október 22-én este fél nyolc órakor az Országos m. kir. Zeneakadémia hangversenytermében Liszt Ferenc volt tanítványainak közreműködésével hangverseny. Hétfőn, október 23-án, este fél nyolc órakor az Országos m. kir. Zeneakadémia hangversenytermében Liszt Ferenc volt tanítványainak közreműködésével hangverseny. Kedden, október 24-én, este hét órakor a m. kir. Operaházban Wagner Siegfried vezetésével ünnepi hangverseny. I. Faust-szimfónia három részben; 1. Faust, 2. Margaréta, 3. Mefistofeles és zárókar. Tenorszóló: Dr. Székelyhidy Ferenc. Kar: a m. kir. Operaház teljes zenekara. Orgona: Szikla Adolf karmester. Karigazgató Nosedá Károly. II. Zongorahangverseny (Es-dur), előadja Menter Zsófia cs. és kir. kamaraművésznő. III. XIII. zsoltár. Tenorszóló: Burrián Károly szász és württembergi kir. kamaraénekes. Kar és zenekar: a m. kir. Operaház ének és zenekara. Karigazgató Nosedá Károly. Szerdán, október 25-én, este hét órakor a m. kir. Operaházban Kerner István karnagy vezetésével Krisztus oratórium a szentírás és a katolikus liturgia szövegeire, magánhangokra, énekkarra, orgonára, és nagy zenekarra. I. rész: Karácsonyi oratórium.”

MELLÉKLET VII.

Liszt-ereklyék a Zeneművészeti Főiskolának letétképeni átengedése tárgyában. (1925. március 23.) Ig. 144/ 1925. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Érem- és Régiségtár Irattár 117/ 1925.

Az iratanyag dokumentumai:

D'Isoz Kálmán főkönyvtáros, Varjú Elemér igazgató által jóváhagyott beszámolója Hóman Bálintnak, a Zeneművészeti Főiskolán tett szemléjéről Hubay Jenő főiskolai igazgató jelenlétében, aki a Főiskola fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmával rendezendő jubiláris ünnepélyekkel kapcsolatban megnyitandó Liszt-szoba részére műtárgyakat kért letétbe a Magyar Nemzeti Múzeumtól. D'Isoz a gazdasági hivatal melletti saroktermet ajánlotta a Liszt-szoba számára, de annak biztonságát meg kellett még erősíteni. Javaslatot tett, hogy a Főiskola ne kérjen letétbe tárgyakat és a saját emléktárgyaiból rendezzen kiállítást, de ezt a javaslatot Hubay Jenő nem fogadta el. Asztali tárlóban kiállíthatónak tartotta 1/ ezüstkótatámlát, 2/ magyar díszkardot, 3/ sétapálcát, a pápa ajándéka, 4/ öt koszorút, és pedig három ezüst, egy arany és a holland koszorút, 5/ Liszt kezének márványutánzatát, 6/ arany karmesteri pálcáját, 7/ csengetyüs tornyocskát, azonban a 8/ Bösendorfer-zongora kiállításához még tárló készítése volt szükséges, aminek az elkészíttetését Hubay Jenő elvállalta. A szabályszerű vallás- és közoktatásügyi minisztériumi engedély és Gyűjteményegyetem engedélye függvényében, hat hónapra és megfelelő biztonsági intézkedések mellett, tekintettel az ünnepélyre a kölcsönzést a kiállításra javasolta. (Kelt Budapest, 1925. március 28.)

Odor irodafőtiszt által hitelesített átirat a Zeneművészeti Főiskola igazgatója, dr. Hubay Jenő részére a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójától, dr. Hóman Bálinttól, aki az 52/ 1925. sz. korábbi átiratra hivatkozva megerősíti, hogy a Főiskola fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmával rendezendő jubiláris ünnepélyekkel kapcsolatban megnyitandó Liszt-szoba részére, hat hónapra (1925. szeptember 30-ig) átenged Liszt-relikviákat. A tárgyakat a zongora kivételével egy szekrényben, a Nemzeti Múzeum feltüntetésével, és biztosítással állíthatók ki. (Kelt Budapest, 1925. március 31.)

„(...) u. m. 1/ ezüstkótatámla, 2/ magyar díszkard, 3/ sétapálca, a pápa ajándéka, 4/ öt koszorú, és pedig három ezüst, egy arany és a holland koszorú, 5/ Liszt kezének márványutánzata, 6/ arany karmesteri pálcá, 7/ csengetyüs tornyocska, 8/ a Liszt szobájában volt Bösendorfer-zongora ideiglenesen letétképen átengedni (...)

Dr. Hóman Bálint engedélye dr. Isoz Kálmánnak, hogy a Zeneművészeti Főiskola részére a jelölt tárgyakat átadja. (Kelt Budapest, 1925. április 17.)

Chmel J. és Fia szállítócég átvételi elismervénye a Bösendorfer-zongora átvételéről az Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskolába történő átszállításhoz. (Kelt Budapest, 1925. április 24.)

Átvételi elismervény a Magyar Nemzeti Múzeum a Zeneművészeti Főiskola részére átadott Liszt-ereklyéiről. Tételes felsorolás a Magyar Nemzeti Múzeum leltári számaival. (Kelt Budapest, 1925. május 1-jén.) A lap alján balra lent későbbi kézírás: *„A 9. szám alatt felsorolt ezüst tornyocska/ a Zeneakadémia által a mai napon visszaadatott. Budapest, 1925. június 26-ikán. ”*

„1/ 1/ egy/ darab arany karmesteri pálcá smaragdokkal

- négy darab hiányzik/.....Lt.sz. 41/1887-15.*
- 2/ 1/ egy/ darab arany babékoszorú..... " " 80/1874-2.
- 3/ 1/ egy darab ezüst babékoszorú/ Amsterdam 25. Apr.
1866 vésettel..... " " -----
- 4/ 1/ egy darab arany babékoszoru ..... " " 41/1887-5.
- 5/ 1/ egy darab ezüst babékoszoru ..... " " 41/1887-6.
- 6/ 1/ egy darab ezüst babékoszoru ..... " " 41/1887-8.
- 7/ 1/ egy darab aranyozott ezüst díszkard alamn-
dinokkal és türkiszekkel kirakva/ tizen-
öt darab kő hiányzik/ ..... " " 41/1887-10.
- 8/ 1/ egy darab bot, ezüst foganyt[y]uval, mozáik
címerrel /a címer törött és hiányos/ ..... " " 41/1887-9.
- 9/ 1/ egy darab ezüst tornyocska, filigránmunka,
hamis kövekkel kirakva /két kő hi-
ányzik/ ..... " " 41/1887-21.
- 10/ 1/ egy darab márványból faragott kéz, ugyancsak
márványlapon..... " " 41/1887-25.
- 11/ 1/ egy darab kótatartó, ezüstből / egyik gyer-
tyatartója leválva, három szobrocská-
ja levehető/..... " " 41/1887-24.
- Budapest, 1925. május 1-én."*

MELLÉKLET VIII.

Datálatlan műtárgyjegyzék a Magyar Nemzeti Múzeum 1936-os Liszt Ferenc-
emlékkiállításához. Nem átvételi elismervény, és nem szisztematikus jegyzék. Talán a
lajstromhoz készült összesítő. Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár,
Főigazgatósági Iratok 38/ 1936.

- 1/ Hangjegykézirat Apponyi grófnénak dedikálva, Paris, 1847 27. Márc.
- 2/ Liszt Ferenc levele gr. Apponyi Alberthez Bayreuth 1873. aug.3.
- 3/ " " " " Weimar, 1873. aug. 17.
- 4/ " " " " Pest /?/ 1873. dec. 10.
- 5/ " " " " Roma, 1874. dec. 4.
- 6/ Kézírásos hangjegyprogramm. Freitag, 21 Marz.
- 7/ Liszt Ferenc levele Chateau de Leau 8 Mai, 1875
- 8/ " " " " 16 " 1876. /nyomtatott programmal/
- 9/ Wagner Richárd 1875. márc. 24-ikén kelt Liszthez intézett levelének Gr. Apponyi Alberttől
való másolata.
- 10/ J. P. Lyser: Deux aquarelles: Wie sich F. Liszt in Wien zum Festessen hingeben muss et
„Aufforderung zum Tanz” Originaux, Valeur 500 Fr Suisses.
- 11/ G. Theuerkauf: Une caricature au crayon, rehaussée de blanc. Encadrées. „Franz Liszt
chef d’orchestre.” Valeur 200 frs. suisses.
- 12/ Friedrich Preller: Portrait de Franz Liszt au crayon. Original.
- 13/ Raymond Balze: Portrait de Franz Liszt au crayon.
- 14/ F. R. Schulze: „L’Abbé Liszt a Rome en 1870.” Silhouette a l’encre de Chine
- 15/ Photographie. „Liszt sur son lit de mort a Bayreuth”
- 16/ Cassette offerte par la Ville de Budapest a Liszt le 22 octobre 1881, a l’occasion de son
70ème anniversaire.
- 17/ Adresse remise par le Wiener Wagnerverein a Liszt le 22 octobre 1881.
- 18/ Kőrajz, Kriehuber. Liszt Ferenc magyar kabátban. Állóalak, Keretben.
- 19/ Rézmetszet. Joseph tentatus aufugit. Hátlapján Liszt sk. megjegyzésével. /Hanslick
ajándéka Csillag Bélának./
- 20/ Karrikatura. Tylorel kőrajza.
- 21/ " " Liszt am Clavier, Skizze aus der Erinnerung.
- 22/ " " Der General Bass wird durch Liszt in seinen festen Linien überrumpelt
und überwunden.
- 23/ Liszt den Berliner Studenten. 1842. Kőrajz. Krüger rajza után.
- 24/ F. Liszt’s Haarlocke mit Attestat von C. F. Weitzmann 1861. Weitzmann fényképe és
Liszt sk. levele Weitzmannhoz. /belül Weitzmannra vonatk. képek és iratok./

2.old

- 25/ Fénykép: Liszt, Reményi és Plotényi, Photo Lovatti, Roma.
- 26/ " Liszt öregkorában, Klösz Gy. Pest aláírással.
- 27/ " London: Liszt és Emil Bach, utóbbi ajánlásával, januar 1890.
hozzá kísérőlevél J. C. F. Laurillardtól.
Levelek:
- 28/ Liszt sk /?/ levele Kammerbaumeister Spohrhoz. Eilsen 2.IV.1886.
- 29/ " levele ismeretlenhez. Weymar, 17.II.1853.
- 30/ " " édesanyjához. Francia. Dátum nélkül.
- 31/ " " /német/ ismeretlenhez. Weymar, 9.VII.1856.

- 32/ Stavenhagen levele Liszt nevében és L. aláírásával. Weimar, 16.VI.1886.
 33/ " " " " " " " " 26.VI.1886
 34/ Liszt levele ismeretlenhez, /valósz. Bösendorferhez/ Bpest, 25.III.1876
 35/ " " E. Hanslickhoz. 24.IX.1859.
 36/ Frank Musikdirektor levele Liszthez. Hátlapján Liszt sk. levélfogalmazványa ismeretlenhez. Venezia, '23. IX. 1882.
 37/ Liszt levele ismeretlenhez. Weimar, 17. IV. 1875.
 38/ Liszt édesanyjának levele Fr. Mad. Spohrhoz, Paris, 21.III.1854.
 39/ " " " " " " " " 17 II.1854
 40/Liszt Dániel levele ismeretlenhez. Paris, 2. VIII. 1856.
 41/ Hangversenyműsor. Nyomt. Stuttgart, 1845.
 42/ Terrakotta mellszobor, Liszt Hal-téri lakásáról. Pesten,
 43/ Bronzozott gipszképmás, relief, médaillon.
 44/ Gobbi Henrikkel együtt adott hangverseny műsora
 45/ 1873-as hangverseny műsora: Gobbi Henrik Liszt kantátéjának előadása.
 46/ Liszt öregkori fényképének nagyított másolata.
 47/ Ifjúkori képmás. Kőrajz. Lütgendorff Ferdinánd rajza.
 48/ A romai Santa Francisca templom fényképe Liszt sk. emléksoraival.
 49/ Liszt fekete szemüvege.
 50/ Liszt vörös tintatartója.
 51/ Fiatalkori kisformájú mellszobor, Tirelli műve, melyeket dr. Gobbi Károly főorvostól a Magyar Nemzeti Múzeumban őrznek.
 52/ Wagner Richárd: Lohengrin, Klavierauszug v. F. Liszt Metternich Paulina hercegnőnek dedikált példány.
 53/ E. 4. Zichy Mihály Liszt Ferencnek dedikált rajza.
 54/ E. 5. Liszt Királydalának eredeti kézírata.
 55/ E. 6-7. Liszt Ferenc Rákóczi indulójának a szerző által javított kefelevonatai.

3. old

- 56/ E. 8. A kardátadás jelenete. 1840.
 57/ E. 9. Liszt levele Festetich Leóhoz, melyben Erkel Rákóczi-kiadását bírálja.
 58/ E. 10. Liszt Ferenc fényképe, Munkácsy Flórának ajánlva.
 59/ E. 11. " " levele Berlioz szobra érdekében.
 60/ E. 13. Berlioz levele, melyben Lisztről ír.
 61/ E. 23. Liszt levele Festetich Leó grófhhoz 1846.
 62/ E. 24. Liszt levele Kertbenyhez, a magyar cigányzenéről. 1845.
 63/ E. 25/a " " Tobiás Haslingerhez.
 64/ 26. E. " " Kertbenyhez, melyben János Vitézzől ír 1851
 65/ E. 27. " szobrának rajza Strobl Alajostól.
 66/ E. 330. A Szózat és Hymnus zenekari feldolgozása. Eredeti kézirat.
 67/ A Rákóczi induló átírata. Kótakézirat.
 68/ Koronázási mise ismertetése.
 69/ " " címlapja.
 70/ Liszt levele: A Janina-viszony ismertetése.
 71/ " Ferenc anyja haláláról.
 72/ " " Maximilian mexikói császárról.
 73/ " sürgönyei.
 74/ " a részvétről.

- 75/ " levele Szcitovszky primáshoz az Esztergomi Mise ügyében.
 76/ Beust felköszöntője, Liszt másolatában.
 77/ Munkácsy Mihály, Liszt Ferenc. – Térkép.
 78/ Barabás Miklós, Liszt Ferenc
 79/ Jakobey Károly: " " Mellkép.
 80/ Lehmann K.E.R.H. után: Liszt Ferenc arcképe.
 81/ Klingner, Liszt mellszobráról gipsz másolat.
 82/ Névtelen színezett tollrajz.
 83/ Kriehuber: Liszt magyar ruhában.
 84/ " " Ferenc, 1846. kőrajz.
 85/ " " " é.n. kőrajz.
 86/ Emléklap Liszt Ferenc nyilván. fellépésének 50 éves jubileumára, 1873.
 87/ Une matinée chez Liszt. Színezett kőrajz.
 88/ " " " " Kőrajz.
 89/ Emléklap a Nemzeti Zenede 25. éves ünnepi alkalmából.
 90/ Leprince kőrajza, 1824.

4.old

- 91/ Deveria kőrajza, 1832.
 92/ Tavernier, Deveria rajza után. é. n.
 93/ Kriehuber kőrajza, 1838.
 94/ Deveria kőrajza. é. n.
 95/ Kriehuber kőrajza 1838. Liszt kabátban.
 96/ " " 1839. Liszt magyar ruhában.
 97/ Decker kőrajza 1841. A. Scheffer után.
 98/ Weisse kőrajza é. n.
 99/ Mittag kőrajza é. n.
 100/ Huldigungsblatt, Berlin, 1842.
 101/ Tyroler kőrajza, 1846.
 102/ Acélmetszet Weger fényképe után é.n.
 103/ Reyber acélmetszete Avant la lettre
 104/ Melléklet a Graphic-hoz
 105/ Karrikatura a Miroir drolatique-ból.
 106/ Francia karrikatura. „Inspiration” é.n.
 107/ Névtelen tollrajz
 108/ " "
 109/ Liszts Geburtshaus in Raiding. Beilag z. Österr. Morgenblatt.
 110/ Liszt szülőháza Steinacker olajfestménye papírra.
 111/ Csoportfénykép, Liszt, Cosima és „Büluw” (helyesen: Bülow)
 112/ Deveria kőrajza, 1832.
 113/ Trenstyenszky kőrajza után készült fénykép
 114/ fénykép: Rubinstein Antal, Liszt hagyatékából.
 115/ Liszt öregkori fényképe, /médaillon/
 116/ Les anges gardiens. Eredeti kótakézirat. 4 lp., Daniela Bülownak dedikálva
 117/ Zum Musikspiel und Tanz in Budapest Valzer v. J. v. Wégh. Transcription f.Pianoforte v. F.Liszt. 14 lp.,
 118/ U.annak nyomtatott kiadása F. v. Kisztner, Leipzig,
 119/ Dante szinfonia nyolckezes átírata Véghe Jánostól. Liszt sajátkezű korrektúráival és dedikációjával. 2 füzet.

120. Memento Journalier 1860-61. 1 kötet.
121/ Liszt Ferenc nyolc sajátkezű levele Végh Jánoshoz. 1 melléklet: Breitkopf és Hertel levele Liszt F.-hez
122/ Die drei Zigeuner.
123. Czardas macabre 38 St.
124. Des toten Dichters Leben.

5. old

- 125/ Ungarische Krönungsmusse
126/ Hungaria.
127/ Rhapsodie Nr. 1.
128/ ” Nr.9.
129/ ” Nr.12.
130/ Rákóczi induló, eredeti kézirat, 11 old. sign.
131/ Schlummerlied ered. kézirat, 4 old. sign.
132/ Magyarok Istene ered. kézirat.
133/ Des Tages laute Stimme Schweigen, nem signált.
134/ Szózat u. Himnus Gr. Zichy Gézának dedikált. példány
135/ Fénykép: Liszt F. és gró Zichy Géza
136/ Liszt F. óralánca börtökben
137/ H. Lehmann Liszt F. arcképe. Olajfestmény
138/ Három fényképmásolat Liszt F.-nek gr. Zichy Gézához intézett leveleiről.
139/ Kriehuber: Miniatur 1856-ból/ fölötte: Andre Mayer Paris.
140/ George Sand: Karrikatura.
Daniel Ollivier, Paris.
141/ D Agout grófnő levele Liszt F.-hez, 1839 október 20.
142/ Liszt levele D Agout grófnőhöz, 1839 dec, 25,
143/ Liszt ” ” ” 1840 január 6.

KÉPEK

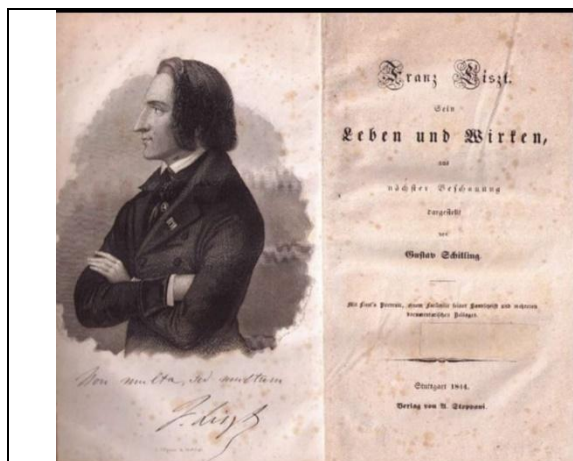
1. kép Joseph Kriehuber: Liszt Ferenc, 1840, színezett litográfia, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 11085.

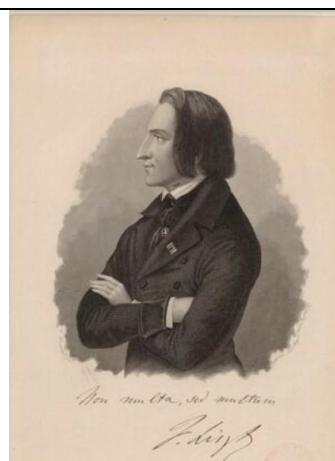
2. kép Joseph Lorentz Alcide: Liszt Ferenc karikatúra, 1842, litográfia, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 6285.

3. kép Fritz Luckhardt: Liszt Ferenc, 1873, albumin. Ernst Burger: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 62. Bld. 107.

4.a. kép Carl Mayer portréja Liszt Ferencről Gustav Schilling *életrajzának* címlapja mellé beillesztett képes mellékletként. Lipcse, Breitkopf & Härtel, 1844.

4.b. kép Carl-Alexander Heideloff – Carl Mayer: Liszt Ferenc bal profilból, 1830–1868, rézmetszet. J.b. „C. Heideloff gez.” J.j. „Stahlstich v. Carl Mayer’s Kunst Anstalt Nig.” Párizs, Bibliothèque nationale de France, département Musique, Inv. No. Est. Liszt F. 009.

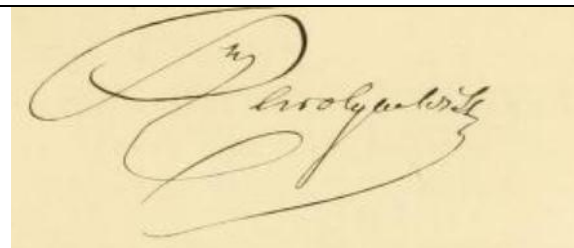
5.a. kép Wilhelm Kaulbach festményét ábrázoló képes melléklet Lina Ramann Liszt-életrajzának 1894-ben közreadott második, német nyelvű kötetében.

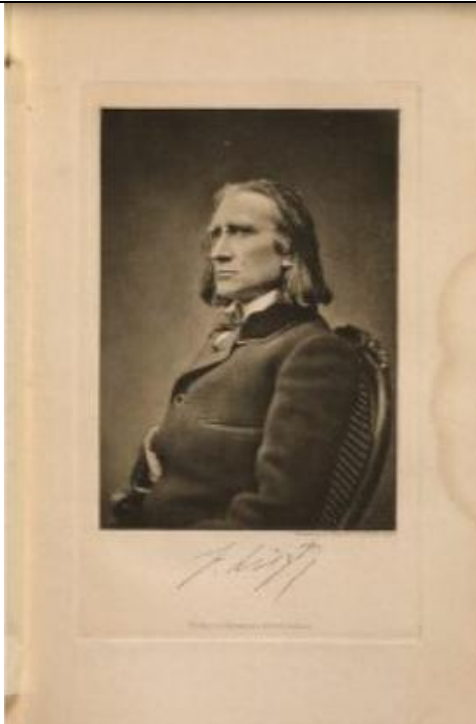
5.b. kép Reprodukció Wilhelm Kaulbach festménye után készült fotográfiáról. A kép közlését a müncheni Verlagsanstalt Bruckmann engedélyezte. („Mit Genehmigung des Photographieverlages der Verlagsanstalt Bruckmann, München.”) A Breitkopf & Härtel lipcsei kiadó adta ki, és Meisenbach Riffarth & Co. sokszorosította heliogravürként, Berlinben. Megjelent Lina Ramann Liszt-életrajzának 1894-es kötetében.

6.a. kép Lina Ramann 1894-ben közreadott Liszt-életrajzának Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegnét ábrázoló másik illusztrációja. Az illusztráció szintén egy heliogravür, amit jelzete szerint a „Verlag von Breitkopf & Härtel in Leipzig” adott ki, a berlini „Meisenbach Riffarth & Co.” sokszorosításában.

6.b. kép A kép alatti aláírás. „Carolyn Wittgenstein”

7.a. kép „Meisenbach Riffarth & Co.” (Berlin): Liszt Ferenc, heliogravür portré-reprodukció. La Mara: Franz Liszt's Briefe. Von Paris bis Rom, Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1893.

7.b. kép „Watson és Viney Hazell” (London): Liszt Ferenc, heliogravür. La Mara: Letters of Franz Liszt. From Paris to Rome. London, H. Grevel & Company, 1894.

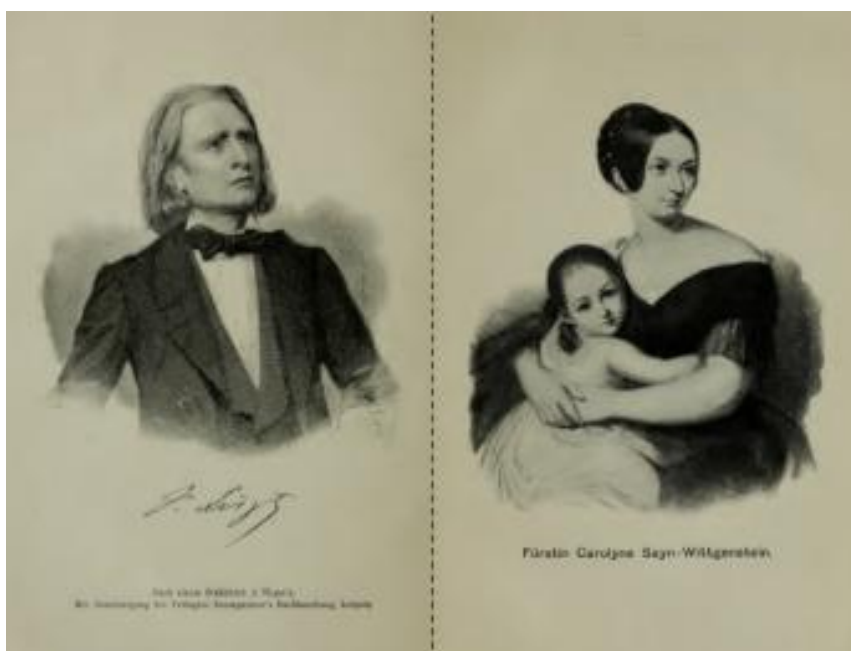
8.a. kép Carl Schenk felvétele (Jéna): Liszt Ferenc, 1853 körül, kalotipia. „*Photographie von Carl Schenk, Jena.*” Burger, Ernst: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. p. 13. 8.

8.b. kép Carl Schenk után Rudolf Hoffmann (1820–1882), nyomtatta J. Haller: Liszt Ferenc, 1861, litográfia, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 10206.; Fénykép változata a Történelmi Fényképtárban. Ltsz.: MNM TF 65.994.

9. kép „CB” monogramú alkotó: „A MESTERNEK, LISZT FERENCZNEK, ISTEN HOZOTT!” La Mara második kötetének (1894) angol változata (*From Paris to Rome*) nyitóképe.

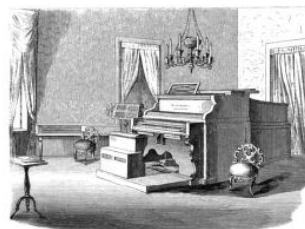

10–11. kép Balra: Liszt Ferenc, reprodukció August Weger metszete után. Jobbra: „Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein” La Mara: *Franz Liszt's Briefe. An die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein*. Leipzig, 1899. Címlap; A Liszt-portré egy metszet-változata a Magyar Nemzeti Múzeum KK Történelmi Képcsarnokában. Ltsz.: MNM TKCS 7175.

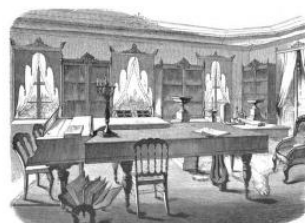

Die Altenburg, rechts über von Lent bewirkte Ergänzung

12. kép Ismeretlen művész: Az Altenburg, metszet-reprodukció. Megjelent La Mara ötödik kötetének a lipcsei Breitkopf & Härtel nyomda által 1900-ban másodsor kiadott könyvében.

Musikzimmer der Altenburg mit „Piano orgue“ von Alexandre und Mozarts Spinett.

Bibliotheksaal mit Erard-Flügel und Beethovens Clavier.

13-14. képek Fent: „Musikzimmer der Altenburg mit »Piano orgue« von Alexandre und Mozarts spinett.” Lent: „Bibliotheksaal mit Erard-Flügel und Beethovens Clavier.” Megjelent La Mara ötödik kötetének a lipcsei Breitkopf & Härtel nyomda által 1900-ban másodsor kiadott könyvében. Az eredeti metszetek a lipcsei Illusrirte Zeitung 1855-ben megjelent cikkének illusztrációi.

Az Altenburg. Friedrich Preller ceruzarajza

15. kép Id. Friedrich Preller: Az Altenburg, 1848, ceruzarajz. Közölte Alan Walker: 2. A weimari évek. i. m. 88. o.

16. kép Ismeretlen művész Carl Hoffmann rajza után: Az Altenburg, eredetileg 1859 körül, Weimar, Klassik Stiftung, Weimar Museen, Ltsz.n. Altenburg, D. (et al.): Franz Liszt. Ein Europäer in Weimar. i. m. p. 173. ABB 148.

17. kép Ismeretlen fényképező felvétele: Richard Wagner Zimmer, Hotel Erbprinzz, Weimar, 19. század.

18. kép Ismeretlen fényképező felvétele után készült képeslap. Goethe Zimmer, Hotel Erbprinzz, Weimar, 1907–1908.

19. kép Ismeretlen fényképező felvétele: Liszt Zimmer, Hotel Erbprinzz, 1907–1908.

20. kép Ismeretlen fényképező felvétele, Atelier Louis Held: Hotel Erbprinzz hall, Weimar, 1938.

21. kép Litografált képeslap, a hotel balra lent, a kerek medaillonban látható. Felirata: „Franz Liszt erstes Heim”

Liszt-Zimmer

Franz Liszt schreibt an den Neffen und Geschäftsführer des damaligen Besitzers des Hotels Erbprinzz: Eifen, 15. Dezember 1849

Mein Vorfahre Herr von Liszt hat so freundlich, mir Nachrichten von Ihren Befinden zu geben. Er sagt mir, Sie seien etwas kypodentisch geworden und erwarten meine Bäder bei der gewöhnlichen Fremden-Lane wieder aufzunehmen. Nun so möge es denn auch bald sein. Einmalen kommen Ihnen meine besten Wünsche für das neue Jahr entgegen: und am 3. Januar-Kelch werde ich wieder meine bestärkten Erfahrungen Zimmer als alter Hausfreund wieder occupiren.

Siehe ich (per postenweise) Sie da? In eine Dame melden würde im Winter-At. in dem romantischen Garten Zimmer langzue, so erlaube ich Sie, aus polizeilichen Gründen, welche ich Ihnen gewissermaßen kenne, die die Anwesenheit in Ihrem Hause nicht zu gestatten, und künftighin auf meine ständige Geschäftsführer für die Besorgung Ihrer Bedürfnisse zu reflectiren.

Empföhen Sie mich besten Herrn Heide, und besorgen Sie auch meine nächsten Größe an das liebliche mit mir, welche ich manchmal das Vergeben habe an Ihren Taster zu complimentiren. Gewissen Sie selbst von Ihrer Expedition. Sie können ja mit so guatem Gewissen Gutes Spruch auf Sie selbst besorgen. Liegt Ihr gestern klar und offen nicht? Die immer freilich frei.

Gedenken Sie also S.E. Wolland von Giveth, und vergessen Sie nicht auch nicht ganz.

P.S. Cigaretten und Weine, welche für mich wunderbarlich bekommen werden, bitte ich Sie bestens in Empfang zu nehmen.

21. a. kép Ismeretlen fényképező után: Liszt-Zimmer, Hotel Erbprinzz. Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 10/ 45.

Liszt-Salon.

welcher von Franz Liszt und seinen Freunden, darunter Richard Wagner, vielfach als Gesellschaftszimmer benutzt wurde. Im Erbprinzz wurde im Mai 1848, als Wagner wegen Beteiligung an der Revolution aus Dresden flüchten mußte, der Freundschaftsbund zwischen Franz Liszt und Richard Wagner gegründet. Am 23. August 1850, am Geburtstag Goethes, fand nach Überwindung vieler Schwierigkeiten die Uraufführung des Lohengrin unter Liszts Leitung im Hoftheater statt, nachdem am 16. Februar 1849 der Tannhäuser in Weimar zum ersten Male aufgeführt worden war.

21. b. kép Ismeretlen fényképező után: Liszt-Salon, Hotel Erbprinzz, Weimar, Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 10/ 46.

22. kép Sixtus Thon rajza után készült litográfia Hoffmann von Fallersleben albumában, „Schluss des ersten Bandes,” 1855.

23. kép Stanislaw Rejchan Iwówi rajza után készült metszet: Liszt Ferenc látogatása Cyprian Godebski műtermében. „FRANZ LISZT À PARIS. – Fête en l'honneur du maître dans l'atelier du sculpteur Godebski. – Dessin de M. Reich.” J.b.l.: „SR”; J.j.l.: „BDT.” Párizs, *Le Monde Illustré*, 1866. p. 220.

24. kép Ismeretlen fényképező (Szathmári Pap Károly?): Carolyne zu Sayn-Wittgenstein lengyel népviseletre emlékeztető öltözetben, fotográfia.

25. kép Musiksalon der Geschwister Anna und Helene Stahr in Weimar, mit deren eigh. Widmung an Henriette von Liszt, photo, 14,5 x 10 cm. (Anna és Helene Stahr weimari zeneszalonja, fénykép (Eduard Ritter von) Lisztné Henriette dedikációjával, 14,5 x 10 cm.) Eckhardt Mária – Knotik, Cornelia (Hrsg. von): Franz Liszt und sein Kreis in Briefen und Dokumenten aus den Beständen des Burgenländischen Landesmuseum. i. m. p. 99.

26. kép Hans Werner Schmidt festménye után – L. Bonitz: Kamarakonzert Carl Alexander nagyherceg jelenlétében, 1882, fotográfia-reprodukció, képeslap, Párizs, Bibliothèque nationale de France, Nu. Inv.: Est. Liszt F. 037. Felirat: „*Ein Sonntagskonzert im Haus Liszts im Jahre 1882 vor dem Großherzog Carl Alexander und Großherzogin Sophie. Liszt Lebte in Weimar in den Jahren 1849–1859 und 1869–1886. Original Gemälde v. Prof Hans W. Schmidt in der Weimarerhalle. Phot. L. Bonitz.*”

27. kép Louis Held (1851–1927, Hof-Photograph, Weimar, Marienstrasse 1.): Liszt Ferenc a weimari dolgozószobájában (Hofgärtnerrei) 1884, fotográfia, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történeti Fényképtár, Ltsz.: MNM TF 630/1960.

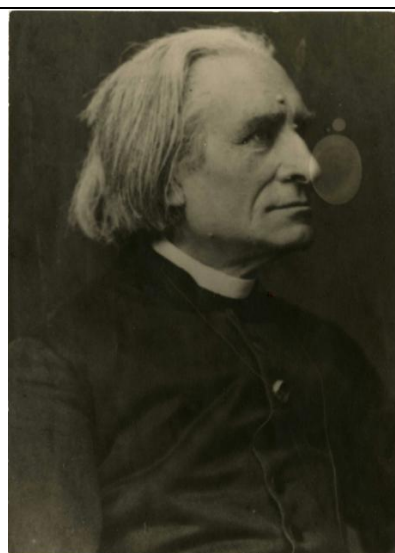
28. kép Louis Held: Liszt hálósobája a Hofgärtnerrei-ben, 1880-as évek. Bory, Robert: La vie de Franz Liszt par l'Image, Genève, 1936. p. 183.

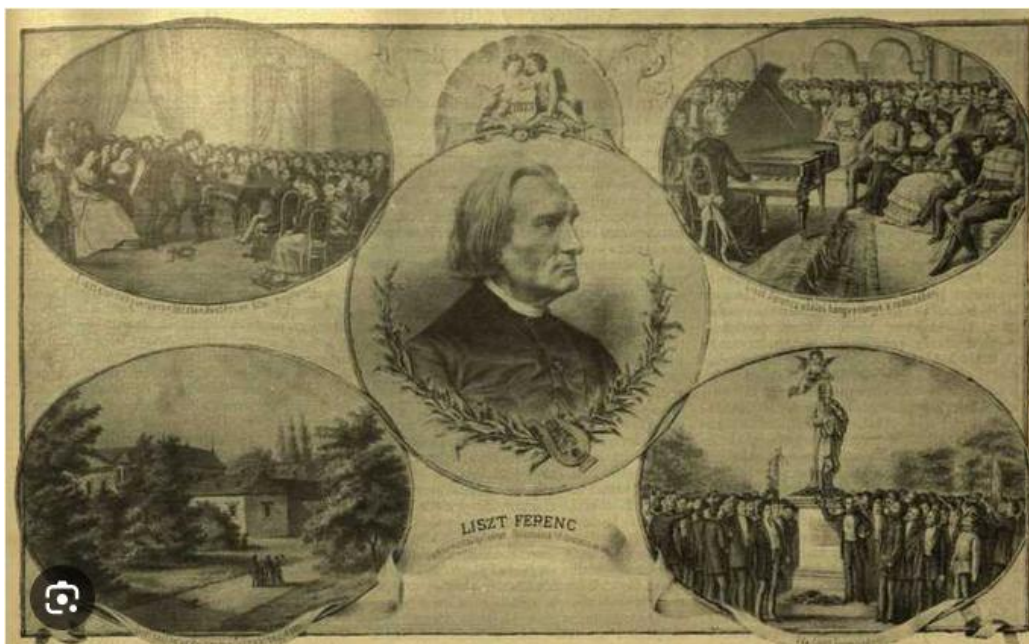
29. kép Ismeretlen alkotó, fénykép után: A Liszt Ferenc ereklyéivel berendezett szekrény a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Magyar Salon* 5. évf. 8. köt. (1887–1888/1) 479. o. B.l. talán „ACph.”[?] rövidítés

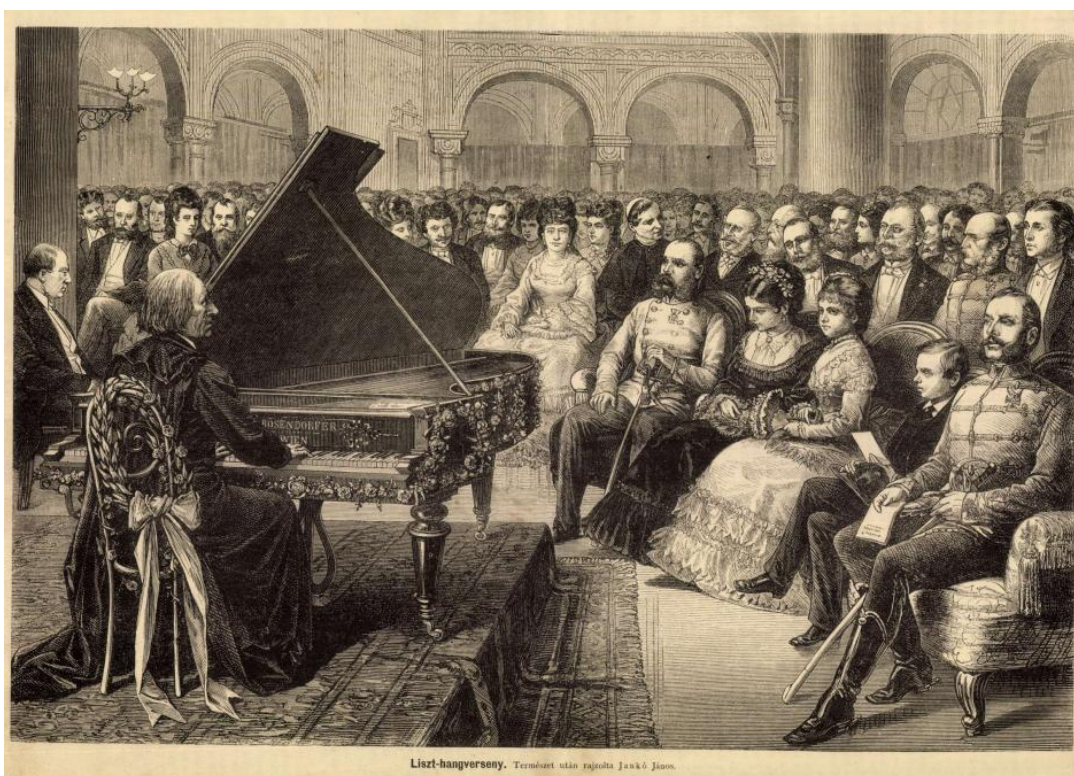
30. kép Klösz György: Liszt Ferenc portréja, albumin fotográfia, Budapest, 1873 – 1875. Magántulajdon.

31. kép Kozmata Ferenc albumin fényképe után: Liszt Ferenc 1873-ban. A fénykép reprodukciója látható itt, a Magyar Nemzeti Múzeum KK Történeli Fényképtárából. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történeli Fényképtár, Ltsz.: MNM TF 2455/1951.

32. kép Liszt Ferenc első nyilvános föllépésének félszázados emléke (Erinnerung an das 50 jährige Jubilaeum des Franz Liszt), Halász István nyomdája, 1873, színezett litográfia emléklap, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: LM Gr. 35.

33. kép Jankó János – Jósika Kálmán – Ágai Adolf fametszete: Liszt-hangverseny. *Magyarország és a Nagyvilág* 9. évf. 11. sz. 127. o. A kép egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum KK Történelmi Képcsarnokában. Ltsz.: MNM TKCS 75.250.

34. kép Franz Schams vagy Ernst Lafite: Liszt Ferenc koncertet ad Ferenc Józsefnek, 1872. március 18., olajfestmény, 1872.

35. kép Rieder és Széchy Gyula után Weinwurm Antal: Liszt Ferenc és Lina Schmalhausen a Sugár úti lakás dolgozószobájában, metszet. Megjelent: *Magyar Salon* 2. évf. 4. köt. (1885) 568. o.

36.a. kép Marcel(?) Rieder–Weinwurm Antal–Széchy Gyula–Ismeretlen alkotó: Liszt Ferenc és Lina Schmalhausen a Sugár úti dolgozószobában, kompiláció, 1886. Bory, Robert: *La vie...* i. m. p. 212.

36.b. Gyula Széchy, *Budapest, März 1886.: Liszt in seiner Budapester Wohnung (damals Sugár út 67, heute Vörösmarty utca 35.), neben ihm Lina Schmalhausen.* (Liszt budapesti lakásában (akkor Sugár út 67., ma Vörösmarty utca 35.), mellette Lina Schmalhausen.) Burger, Ernst: *Franz Liszt in der Photographie Zeitgenössischen.* i. m. p. 120. 220.

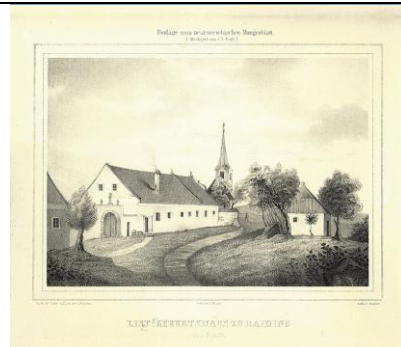
37. kép Rupprecht Mihály: Liszt Ferenc emléktábla avatása a doborjáni szülőház előtt, albumin fotográfia, 1881. Sopron, Soproni Múzeum, Ltszn.

38. kép Ismeretlen fényképező: Liszt Ferenc a doborjáni szülőháza előtt, 1881, reprodukció, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történeti Fényképtár, Ltsz.: MNM TF 63.225.

39.a. kép: Ismeretlen művész: Liszt Ferenc a doborjáni szülőházba látogat, 1881, akvarell után, Eisenach, Wagner Múzeum (Közli Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 212.)

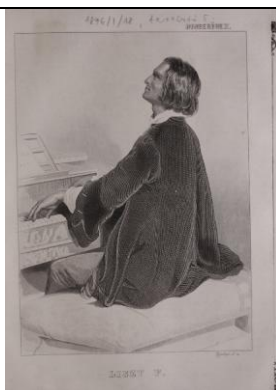
39.b. kép Johann Stadler (1804–1859) F. Grünes rajza után, J. Rauch nyomdája: Liszt Ferenc doborjáni szülőháza, 1800, litográfia, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: LM Gr. 46.

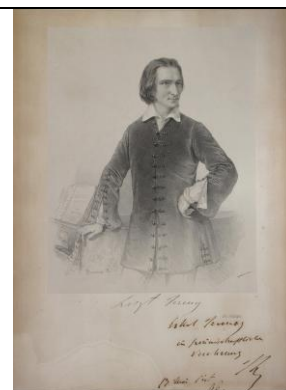
40. kép Barabás Miklós: Liszt Ferenc portréja, 1847, olajfestmény, 132 x 102 cm, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 178.

40a. kép Joseph Kriehuber: Liszt Ferenc zongorázik, színezett litográfia, 1846. Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MNM TKCS 11086.

40b. kép Tyroler József metszete Joseph Kriehuber Liszt matiné című litográfiája után: Liszt Ferenc. *Honderü 5.* Tavaszutó 18. sz. (1846) 360. oldal képes melléklete

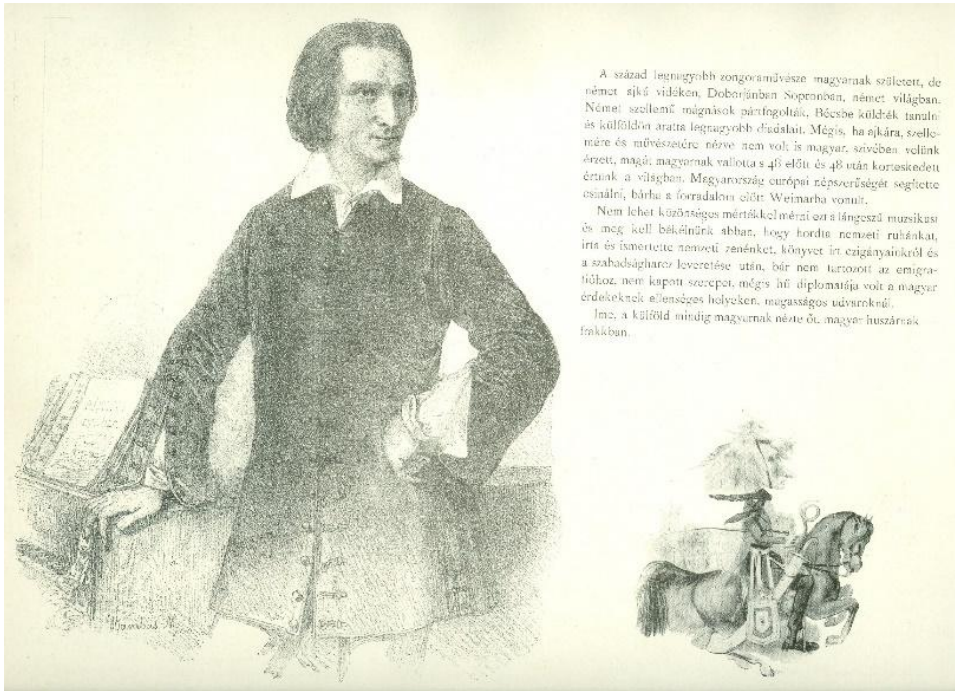

40c. kép Barabás Miklós: Liszt Ferenc, 1846. május 13., litográfia, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: Gr. 013-1.

41. kép Hírneves magyarok képcsarnoka. J. b. 1.: Kőre rajz. Rohn. J. j. 1.: Nyomt. Bäcker, Becs. Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: Magyar és Erdélyország képekben. Pest, III. köt. 1853–1854. 84–85. o. között

42. kép Liszt Ferenc a Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor szerkesztette (Budapest, 1898) *Ezernyolcszáz-nyevennyolc* című képes történelmi kiadványban. Budapest Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Könyvtár, Jelzet: RQ 4696.

43. kép (Johann Christian) Weißbrod és Peter Kästner: Liszt Ferenc halotti maszkja, gipsz, 26 x 18,5 x 12 cm, Jobb oldali nyomtatott bélyegzője: „WEISSBROD/ **/ SCHNAPPAUF.” Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: LM PI. 4.

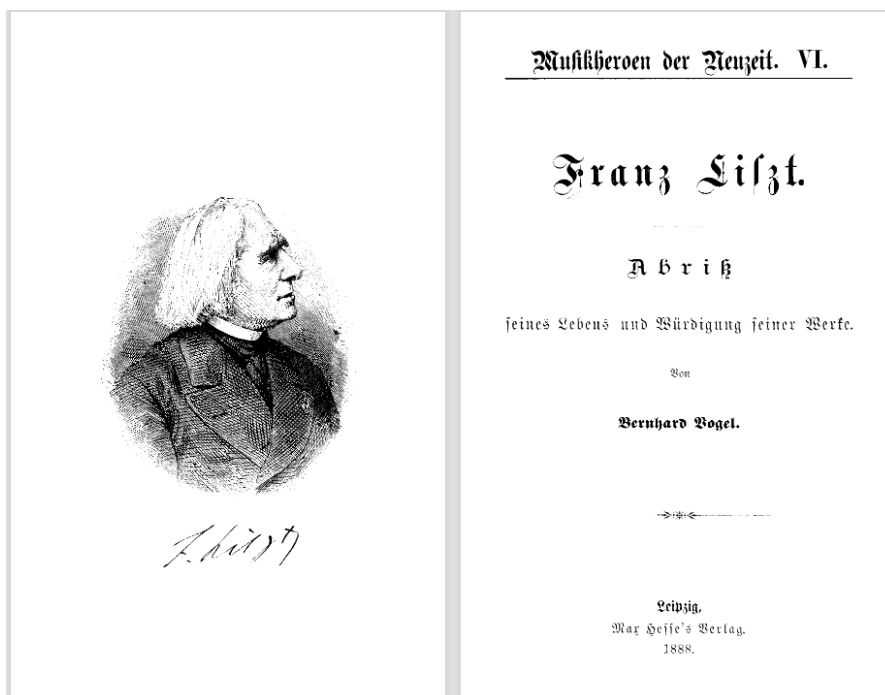
44.a. kép Hans Brand, Bayreuth: Abbé Dr. Franz Liszt, 1886. augusztus 1., fotográfia, szárított levelek, Bayreuth, Liszt Museum. Burger, Ernst: *Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen*. München, 2003. Bld. 259.

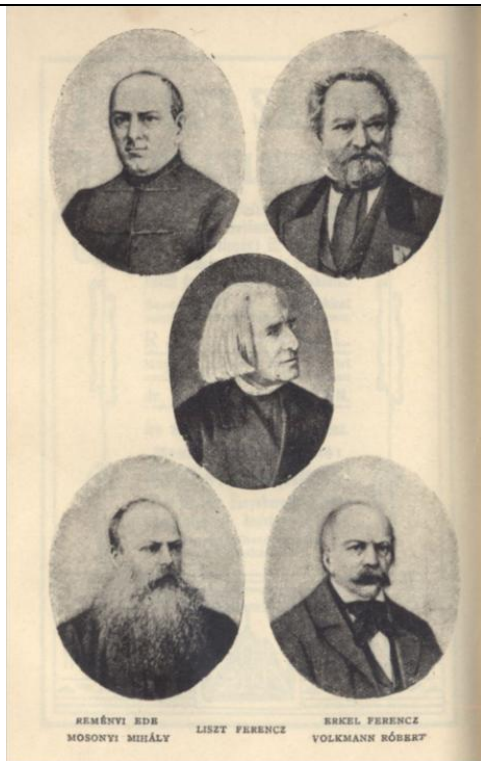
44.b. kép ACph.[?]: Liszt Ferenc ravatalképe, Hans Brand fotográfiája után készült nyomat, *Magyar Salon* 3. évf. 5. köt. (1885–1886/2.) 561. o. (36.); Hans Brand fényképének egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum KK Történeti Fényképtárában. Ltsz.: MNM TF 293/1963.

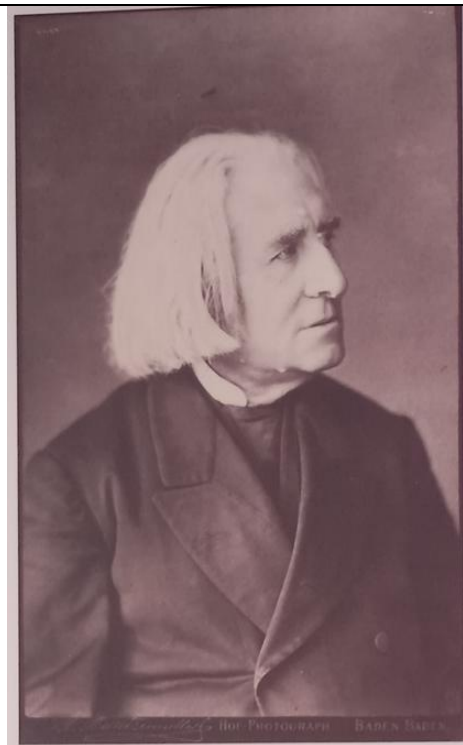
45. kép Hans Brand, Bayreuth: Franz Liszt, 1886. augusztus 1., fotográfia, Lina Schmalhausen kézírásával, Hága, Gemeentemuseum, s1-Gravenhage. Burger, Ernst: *Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen*. München, 2003. Bld. 260.

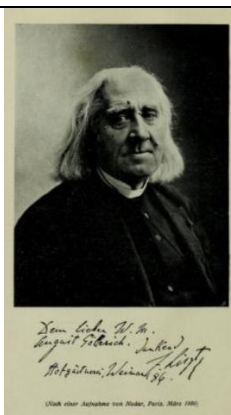
46.a. kép Liszt Ferenc. (Fametszet után készült reprodukció.) Vogel, Bernhard: *Franz Liszt*. Leipzig, 1888. Címlap kép

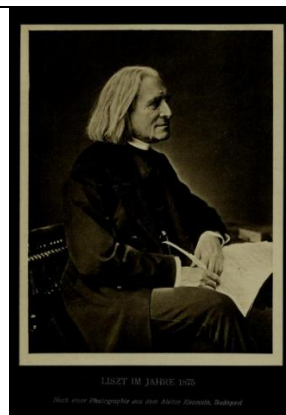
46.b. kép Reményi Ede, Mosonyi Mihály, Liszt Ferencz, Erkel Ferencz és Volkmann Róbert képmása. Id. Ábrányi Kornél: Jellemrajzok a magyar zenevilágból. Budapest, 1900. Címlap melletti kép.

46.c. kép Werner Kuntzemüller: Liszt Ferenc, 1880. május 17–24., Baden-Baden. Burger, Ernst: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 76. 136.

47. kép „Nach einer Aufnahme von Nadar, Paris, März, 1886.” (Nadar fényképe után, Párizs, 1886. március.) A kép alatt dedikáció. Göllicher, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Nyitókép

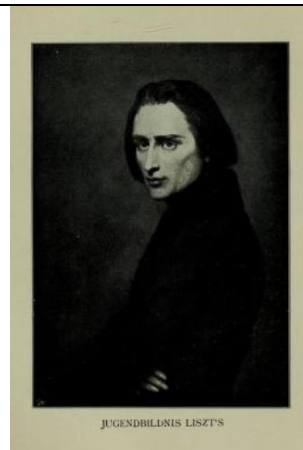
48. kép „LISZT IM JAHRE 1875. Nach einer Photographie aus dem Atelier Kozmata, Budapest.” (LISZT 1875-BEN. Kozmata budapesti felvétele után.) Göllicher, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Zárókép

49. kép „EIN MATINÉE BEI LISZT. Nach einem Stiche von Kriehuber.” (LISZT MATINÉ. Kriehuber alkotása után.) Göllicher, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.1.

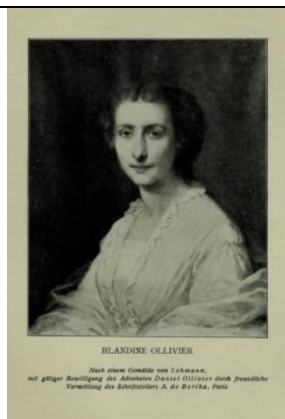
50. kép „AG” monogram:
„FÜRSTIN WITTGENSTEIN MIT
PRINZESSIN MARIE/ aus der Zeit
der Ersten Begegnung mit Liszt.
Nach einem Stiche von Kriehuber.”
(WITTGENSTEIN HERCEGNÉ
MARIE HERCEGKISASSZONYAL/
A Liszttel való első találkozás
idejéből. Kriehuber rajza után.)
Göllerich, August: Erinnerungen=
Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.3.

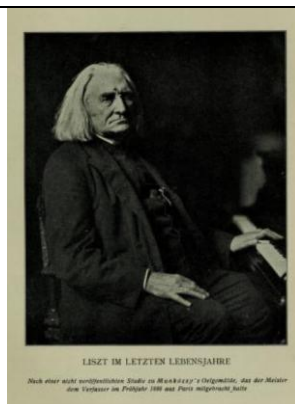
51. kép „JUGENDBILDNIS
LISZT'S” (LISZT IFJÚKORI
KÉPMÁSA) Göllerich, August:
Erinnerungen= Franz Liszt.
Berlin, 1908. Bld.6.

52. kép „GRÄFIN D'AGOULT/
Nach einem Gemälde von Lehmann
mit gütiger Bewilligung des Marquis
de Charnace, durch freundliche
Vermittlung des Herrn A. de Bertha,
Paris.” (D'AGOULT GRÓFNÉ/
Lehmann festménye után, de
Charnace márkí szíves engedélyével,
A. de Bertha úr ügynökségén
keresztül, Párizs) Göllerich, August:
Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin,
1908. Bld.10.

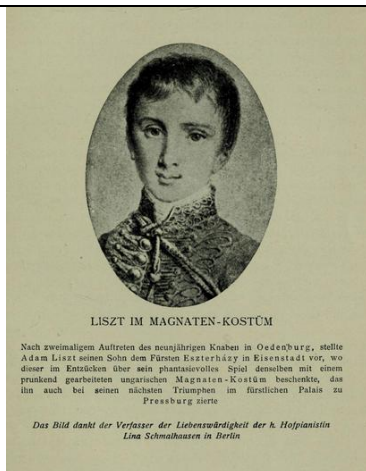
53. kép „BLANDINE OLLIVIER/
Nach einem Gemälde von Lehmann,
mit gütiger Bewilligung des
Advokaten Daniel Ollivier durch
freundliche Vermittlung des
Schriftstellers A. de Bertha, Paris.”
(BLANDINE OLLIVIER/ Lehmann
festménye után, Daniel Ollivier
ügyvéd szíves engedélyével, A. de
Bertha úr ügynökségén keresztül,
Párizs) Göllerich, August:
Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin,
1908. Bld.11.

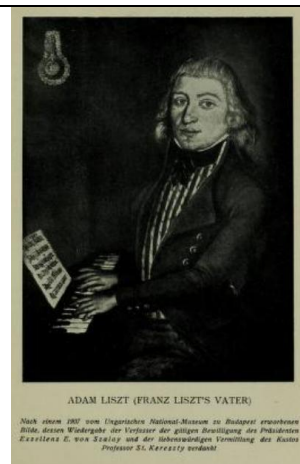
54. kép „LISZT IM LETZTEN
LEBENSJAHRE/ Nach einer
nicht veröffentlichten Studie zu
Munkácsy's Oelgemälde, das der
Meister dem Verfasser im
Frühjahr 1886 aus Paris
mitgebracht hatte.” (LISZT AZ
ÉLET UTOLSÓ ÉVEIBEN/
Munkácsy olajfestményének
kiadatlan tanulmánya alapján,
amelyet a mester 1886 tavaszán
Párizsból hozott a szerzőnek.)
Göllerich, August:
Erinnerungen= Franz Liszt.
Berlin, 1908. Bld.17.

55. kép „LISZT'S MUTTER IN
DER JUGEND/ Nach einer im
Besitze des Richard Wagner-
Museums in Eisenach befindlichen
Zeichnung, deren Wiedergabe der
freundlichen Bewilligung des
Direktors Philipp Kühner zu
Danken ist.” (LISZT
ÉDESANYJÁNAK FIATALKORI
KÉPMÁSA/ Az Eisenachi Richard
Wagner Múzeum birtokában lévő
rajz után, melynek sokszorosítása
Philipp Kühner igazgató szíves
engedélyének köszönhető.)
Göllerich, August: Erinnerungen=
Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.18.

56. kép „LISZT IM MAGNATEN-KOSTÜM/ Nach zweimaligem Austreten des neunjährigen Knaben in Oedenburg, stellte Adam Liszt seinen Sohn dem Fürsten Eszterházy in Eisenstadt vor, wo dieser im Entzücken über sein phantasievolltes Spiel denselben mit einem prunkend gearbeiteten ungarischen Magnaten-Kostüm beschenkte, das in auch bei seinen nächsten Triumphen im fürstlichen Palais zu Pressburg zierte./ Das Bild dankt Verfasser der Liebenswürdigkeit der h. Hofpianistin Lina Schmalhausen in Berlin.” (LISZT MÁGNÁS KOSZTÜMBEN/ Miután a kilencéves fiú kétszer is elhagyta Oedenburgot, Liszt Ádám bemutatta fiát Eszterházy hercegnek Kismartonban, ahol az fantáziadús játékától elragadtatva egy pompásan kidolgozott magyar mágnásjelmezzel ajándékozta meg, amelyben a pozsonyi hercegi palotában aratott következő „diadalai” alatt is díszelgett./ A kép szíves rendelkezésre bocsátásáért a szerző köszönetét fejezi ki a berlini udvari zongorista, Lina Schmalhausennek.) Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.23.

57. kép „ADAM LISZT (FRANZ LISZTS VATER)/ Nach einem 1907 vom Ungarischen National-Museum zu Budapest erworbenen Bilde, dessen Wiedergabe der Verfasser der gütigen Bewilligung des Präsidenten Exzellenz E. von Szalay und der liebenswürdigen Vermittlung des Kustos Professor St. Kereszty verdankt” (LISZT ÁDÁM [LISZT FERENC ÉDESAPJA]/ A budapesti Magyar Nemzeti Múzeum által 1907-ben megszerzett festmény alapján, amelynek reprodukcióját a szerző Szalay E. elnök úr szíves engedélyével és Szentkereszty professzor és kurátor úr kegyes közvetítésével szereztetett.) Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.24.

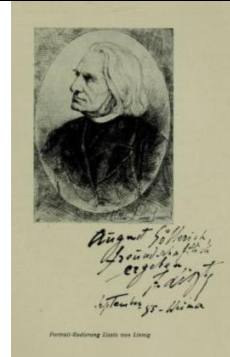

COSIMA UND BLANDINE LISZT IM JAHRE 1846

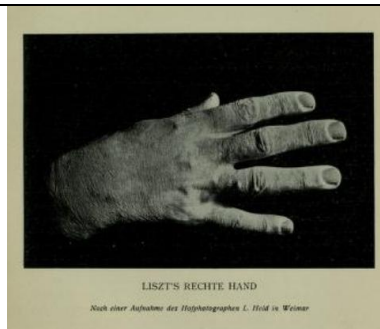
58. kép „COSIMA UND BLANDINE/ Zeichnung von Henri Lehmann, einem in Paris seinerzeit sehr angesehenen Maler, der viel bei der Gräfin d'Agoult verkehrte – vielleicht mehr, als Liszt angenehm war. Als deren Pamphlet 'Nelida' (- der Titel bildet ein Anagramm ihres Schriftsteller-Namens 'Daniel'-) erschienen war und Liszt darin in einen Maler 'Guermann' verwandelt wurde, frug ihn ein indiskreter Freund, was er zu dem sensationellen Buche sage. Liszt antwortete mit gewohnter Schlagfertigkeit: »Ce pauvre Lehmann!«/ Die erste Veröffentlichung des im Liszt-Museum befindlichen Bildchens dankt der Verfasser der Güte Ihrer Durchlaucht der Fürstin Hohenlohe und der freundlichen Vermittlung des Kustos Dr. A. Orbist in Weimar” (COSIMA ÉS BLANDINE/ Henri Lehmann, Párizs akkoriban igen tekintélyes festőművészenek a rajza, aki gyakran járt d'Agoult grófnő házában – talán többet, mint amivel Lisztnek jót tett. Amikor megjelent a 'Nelida' című röpiratuk [a cím az irónő nevének anagrammája, Daniel -] és Liszt 'Guermann festővé' változott, egy indiszkrét barátja megkérdezte, mit szól ehhez a szenzációvadász könyvhöz. Liszt a szokásos gyors észjárással válaszolt: »Szegény Lehmann!«/ A kis kép első megjelenése a Liszt Múzeumban a szerzőnek köszönhető, Őfelsége Hohenlohe hercegnő és az igazgató, dr. A[loys] Orbist jóvoltából, Weimaranban.) Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.12.

59. kép „LISZT'S GEBURTSHAUS IN RAIDING/ Nach einem in Besitze des Richard Wagner-Museums in Eisenach befindlichen Zeichnung, mit freundlicher Bewilligung des Direktors Philip Kühner.” (LISZT SZÜLŐHÁZA RAIDINGBAN/ Az eisenachi Richard Wagner Múzeum birtokában lévő rajz után, Philip Kühner igazgató szíves engedélyével.) Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.19.

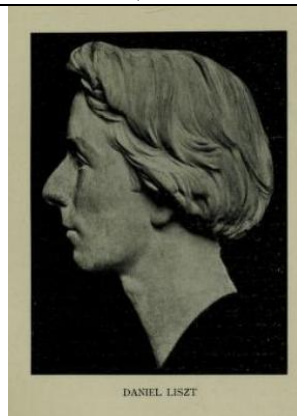
60. kép „Portrait-Radierung Liszts von Linning.” (Linning rézkarca Lisztről.) Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.27.

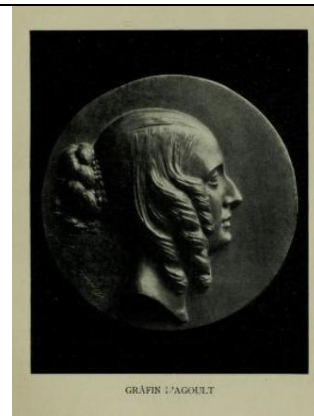
61. kép „LISZT'S RECHTE HAND./ Nah einer Aufnahme des Hofphotographen L. Held in Weimar.” (LISZT JOBB KEZE./ L. Held weimari udvari fényképész felvétele után.) Göllicher, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.2.

62. kép „COSIMA V. BÜLOW”
Göllicher, August: Erinnerungen=
Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.13.

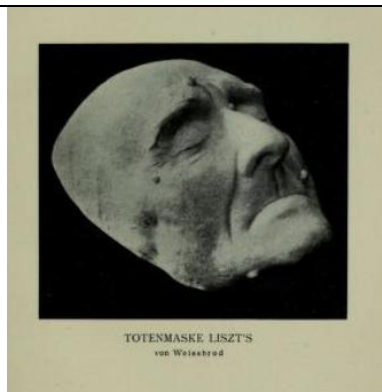
63. kép „DANIEL LISZT”
Göllicher, August: Erinnerungen=
Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.15.

64. kép „GRÄFIN D'AGOULT”
(D'AGOULT GRÓFNÉ)
Göllicher, August:
Erinnerungen= Franz Liszt.
Berlin, 1908. Bld.16.

65. kép „AG” monogram: „LISZT
IM UNGARISCHEN
NATIONALKOSTÜM/ mit Fogos.
Nach einem Gyps-Statuette.”
(LISZT NEMZETI VISELETBEN/
fokossal. Egy gipsz szobor után.)
Göllicher, August: Erinnerungen=
Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.9.

66. kép „TOTENMASKE LISZT'S/ von Weissbrod. (LISZT HALOTTI MASZKJA/ Weissbrod-tól.) Göllicher, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.25.

67. kép „FÜRSTIN WITTGENSTEIN/ mit polnischer Nationaltracht. Mit freundlicher Bewilligung der Besitzerin Frau Generalprokurator Henriette Ritter von Liszt und gütiger Genehmigung Ihrer Durchlaucht der Fürstin Hohenlohe.“ (WITTGENSTEIN HERCEGNÉ/ lengyel népviseletben. A tulajdonos, Henriette Ritter von Liszt főügyész asszony szíves engedélyével és Öfelsége Hohenlohe hercegnő szíves engedélyével.) Göllicher, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.4.

68. kép „AG” monogram: „FÜRSTIN WITTGENSTEIN/ im Kostüm, das sie in der Audienz bei Papst Pius IX. getragen hat. Dieses Bild, aus dem Atelier Le Lieure, Rom, verdankt der Verfasser der gütigen Bewilligung Ihrer Durchlaucht, der Fürstin Hohenlohe und der liebenswürdigen Vermittlung des k. und k. Amtsrichters Eduard Ritter von Liszt in Wien. (WITTGENSTEIN HERCEGNÉ/ a IX: Pius pápa előtt viselt ruhájában. A szerző ezt a képet a római Le Lieure műhelytől Öfelsége, Hohenlohe hercegnő szíves közvetítése és Eduard Ritter von Liszt bécsi bíró jóváhagyásával közli.) Göllicher, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.5.

FÜRSTIN WITTGENSTEIN IN ROM

Nach einer Aufnahme, die der Verfasser dem bekannten Wagner- und Liszt-Schriftsteller Herrn Emerich Kastner in Wien verdankt.

69. kép „FÜRSTIN WITTGENSTEIN IN ROM/ Nach einer Aufnahme, die der Verfasser dem bekannten Wagner- und Liszt-Schriftsteller Herrn Emerich Kastner in Wien verdankt.” (WITTGENSTEIN HERCEGNŐ RÓMÁBAN/ Egy felvétel után, amelyet a szerző az ismert Wagner és Liszt életrajzíróknak, Emerich Kastner úrnak köszönhet, Bécsben.) Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.26.

LISZT IM JAHRE 1867

70. kép „LISZT IM JAHRE 1867” (LISZT 1867-BEN) Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.8.

LISZT AM NOTENPULT

71. kép „LISZT AM NOTENPULT” (LISZT KOTTATARTÓ ELŐTT) Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.22.

COSIMA V. BÜLOW

72. kép „COSIMA V. BÜLOW” Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.14.

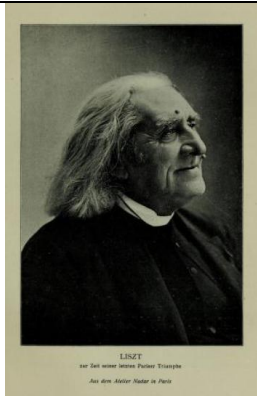

73. kép „ANNA LISZT (FRANZ LISZT'S MUTTER)/im Alter. Aus dem Atelier Demazey in Paris. (LISZT ANNA [LISZT FERENC ÉDESANYJA]/ idős korában. A párizsi Demazey műterem után.) Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.20.

LISZT IM JAHRE 1858

74. kép „LISZT IM JAHRE 1858/ Nach einer Photographie aus dem Atelier Hanfstängl, München” (LISZT AZ 1858-AS ÉVBEN/ A müncheni Hanfstängl stúdió fényképe alapján.) Göllerich, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.7.

75. kép LISZT/ zur Zeit seinen letzten Pariser Triumph. (LISZT/ utolsó párizsi diadala idején.) Göllicher, August: Erinnerungen= Franz Liszt. Berlin, 1908. Bld.21.

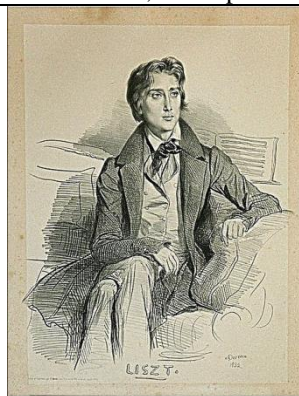
76. kép LISZT EN 1832. (Lithographie de Devéria. Bibliothèque de l'Opéra.)/ LISZT 1832-BEN. (Devéria könyomata. Az Opera könyvtára.) Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 9. Ill. 1.

77. kép COSTUMES DE DON SANCHE. (Dessins d'Hippolyte Lecomte. Bibliothèque de l'Opéra.)/ A DON SANCHE JELMEZEI. (Hippolyte Lecomte rajzai. Az Opera könyvtára.) Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 17. Ill. 2.

78. kép Gúnyvers idézet. (Lithographie de A.-J. Lorentz – Charivari) Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 33. Ill.3.

79. kép Achille Devéria: Liszt Ferenc, litográfia, Bécs, Albertina, Inv. No.: DG 1923/969.

80. kép *CHAMBRE À COUCHER DE LISZT. (Musée Liszt à Weimar.)/ LISZT HÁLÓSZOBÁJA. (Liszt Múzeum, Weimar.)* Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 41. Ill. 4.

81. kép *Cliché Louis Held: MOULAGE DE LA MAIN DE LISZT. (Musée Liszt, à Weimar.)/ Louis Held nyomata: ÖNTVÉNY LISZT KEZÉRŐL. (Liszt Múzeum, Weimar.)* Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 49. Ill. 5.

82. kép *LE „GALLOP” CHROMATIQUE. (Caricature anonyme et inédite du musée de l'Opéra.)/ KROMATIKUS „GALLOP” (Ismeretlen karikatúra az Opera Múzeumból.)* Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 65. Ill. 6.

83. kép *Cliché Louis Held: L'ÉCRITURE DE LISZT EN 1834. (Duo [inédit] sur des thèmes de Mendelssohn.)/ Louis Held nyomata: LISZT 1834-ES KOTTÁJA. (Kiadatlan kézkezes átírat Mendelssohn témáira.)* Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 73. Ill. 7.

AZ EREDETI DIGITALIZÁLT IRODALOMBAN HIÁNYZÓ KÉP

84. kép Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 81. Ill.8.

85. kép *Cliché Louis Held: L'ÉCRITURE DE LISZT EN 1856/ PHOTOGRAPHIE DU PREMIER AUTOGRAPHE DES Béa[u]titudes. (Partie de l'Oratorio Christus. Musée Liszt, à Weimar.)/ Louis Held nyomata: LISZT 1856-OS KOTTA-KÉZIRATA/ A Boldogságok ELSŐ AUTOGRÁF FÉNYKÉPE (A Krisztus oratóriumból. Liszt Múzeum, Weimar.)* Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 89. Ill. 9.

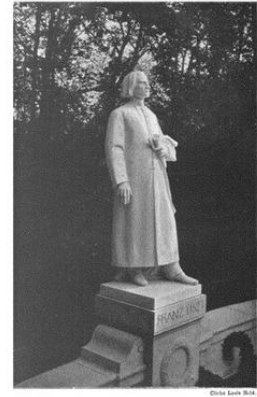
LISZT ÉCOUTANT UNE MESSE DE PALESTRINA, À ROME EN 1885;
LISZT COMMUNI[C]ANT.
(D'après de St. Durand, Musée de l'Opéra.)

86. kép LISZT ÉCOUTANT UNE MESSE DE PALESTRINA, À ROME EN 1885; LISZT COMMUNI[C]ANT. (Croquis de G. Durand, Musée de l'Opéra.)/ LISZT EGY PALESTRINA MISÉT HALLGAT RÓMÁBAN, 1885-BEN; LISZT TÁRSALOG. (G. Durand krokijai, Opera Múzeum) Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 97. Ill. 10.

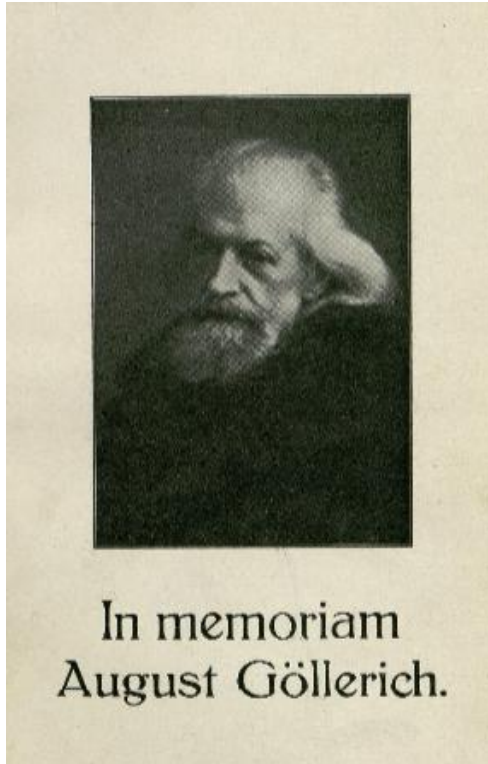
CHAMBRE DES COLLECTIONS.
(Musée Liszt, à Weimar.)

87. kép Cliché Louis Held: CHAMBRE DES COLLECTIONS. (Musée Liszt, à Weimar.)/ Louis Held nyomata: GYŰJTEMÉNYEK SZOBÁJA (Liszt Múzeum, Weimar.) Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 102. Ill. 11.

MONUMENT DE LISZT, À WEIMAR.

88. kép Cliché Louis Held: MONUMENT DE LISZT, À WEIMAR./ Louis Held nyomata: LISZT-EMLEKMŰ WEIMARBAN. Calvocoressi, M. D.: Franz Liszt. Paris, 1905. p. 113. Ill. 12.

89. kép Ismeretlen művész festménye után készült nyomtatás: Göllerich Ágoston. Göllerich, Gisela: In memoriam August Göllerich. Linz, 1928. Címlapkép.

90. kép Louis Held: A Hofgärtnererei a Hofpark felől, 1890 körül, fotográfia, Weimar.

91. kép Louis Held: A Liszt Haus enteriőrje, 1890 körül, fotográfia, Weimar.

92. kép Reprodukció Barabás Miklós Liszt Ferenc portréja után. D'Isoz Kálmán (Kat.): A Liszt Ferencz Emlékkiállítás lajstroma. Budapest, 1911. 1. kép.

93. kép Reprodukció Liszt Ádám portréja (1819) után. D'Isoz Kálmán (Kat.): A Liszt Ferencz Emlékkiállítás lajstroma. Budapest, 1911. 2. kép.

94. kép A Rákóczi-induló sajátkezű zongoraátirata után készült reprodukció. D'Isoz Kálmán (Kat.): A Liszt Ferencz Emlékkiállítás lajstroma. Budapest, 1911. 3. kép.

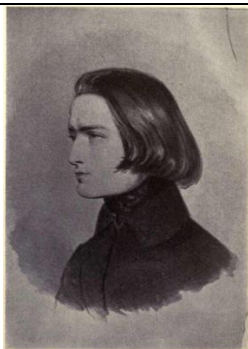
95. kép Fénykép a Magyar Nemzeti Múzeum Liszt-kiállításának északi kandallóteremben berendezett enteriőrjéről. D'Isoz Kálmán (Kat.): A Liszt Ferencz Emlékiállítás lajstroma. Budapest, 1911. 4. kép.

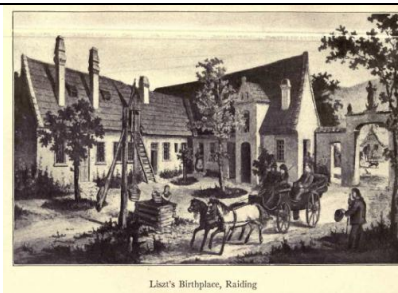
96. kép Fénykép Lisztnek a Magyar Nemzeti Múzeumban 1911-ben kiállított gyermekkori zongorájáról. D'Isoz Kálmán (Kat.): A Liszt Ferencz Emlékiállítás lajstroma. Budapest, 1911. 5. kép.

97. kép »Liszt gyermekkori zongorája« Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Központi Adattár, Adattári Fényképgyűjtemény, Régészeti Adattár – Műtárgyfénykép Gyűjtemény, Régi jelzet: 9. doboz, 23. kép, Ltsz.: Adf/1317-2023.

98. kép „The Youthful Liszt” (Az ifjú Liszt) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. Címlap

99. kép „Liszt's birthplace, Raiding” (Liszt szülőháza, Raiding) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 8. Ill.1.

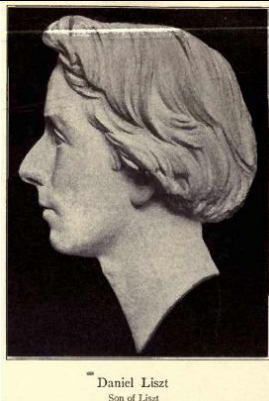

100. kép „Adam Liszt – Liszt's Father” (Liszt Ádám, Ferenc apja) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 12. Ill.2.

Anna Liszt
Liszt's Mother

101. kép „Anna Liszt – Liszt's Mother” (*Liszt Anna, Ferenc anyja*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 12. III.3.

Daniel Liszt
Son of Liszt

102. kép „Daniel Liszt – Son of Liszt” (*Liszt Dániel, Ferenc fia*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 16. III.4.

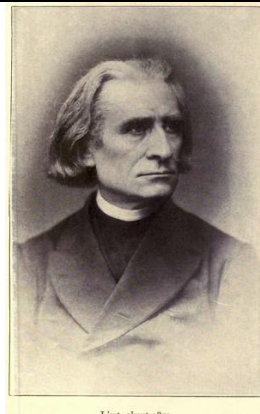
Blandine Ollivier
Daughter of Liszt

103. kép „Blandine Ollivier – Daughter of Liszt” (*Blandine Ollivier, Liszt lánya*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 16. III.5.

Cosima von Bülow
Daughter of Liszt

104. kép „Cosima von Bülow – Daughter of Liszt” (*Cosima von Bülow, Liszt lánya*) .kép Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 20. III.6.

Liszt, about 1850

105. kép „Liszt about 1850” (*Liszt 1850 körül*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p.36. III.7.

After an oil painting by J. Danhauser
Dumas Victor Hugo Paganini Rossini Countess d'Agoult
George Sand Liszt at the Piano

107. kép „Liszt at the piano” (*Liszt a zongoránál*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p.40. III.8.

„After an oil painting by J. Danhauser./ Dumas; Victor Hugo; George Sand; Paganini; Rossini; Countess d'Agoult.”

The Princess Sayn-Wittgenstein

108. kép „The Princess Sayn-Wittgenstein” (*Sayn-Wittgenstein hercegné*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p.50. III.9.

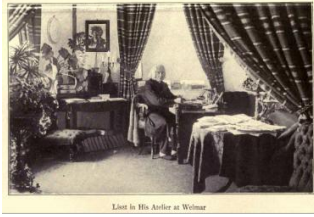
109. kép „A Matinée at Liszt's” (*Liszt Matinée*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 66. III.10.

„After a lithograph by Kriehuber at the N. Y. Public Library”

Countess Marie d'Agoult

110. kép „Countess Marie d'Agoult” (*Marie d'Agout grófné*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 80. III.11.

111. kép „Liszt in his atelier at Weimar” (*Liszt weimari dolgozószobájában*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 100. Ill.12.

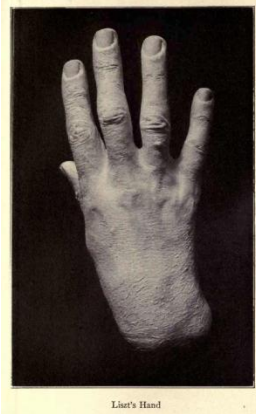

112. kép „Pauline Apel – Liszt’s housekeeper at Weimar” (*Apel Pauline, Liszt weimari házvezetőnője*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 328. Ill.13.

113. kép „Liszt and his Scholars, 1884” (*Liszt tanítványaival, 1884*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 358. Ill.14.

„Liebling; Rosenthal; Silotti; Frl. Paranihoff; Frl. Drawing; Friedheim; Liszt; Sauer; Frau Friedheim; Reisenauer; Mannsfeld; Gottschalg”

114.kép „Liszt’s Hand” (*Liszt keze*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 404. Ill.15.

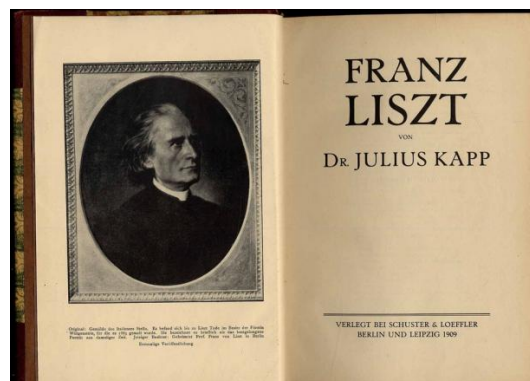

115. kép „Last Picture of Liszt, 1886, Ages Seventy-five Years” (*Liszt utolsó fényképe, 1886, Hetvenhét éves korában*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 416. Ill.16.

116. kép „The Final Liszt Circle at Weimar – Liszt at the Upper Window” (*Liszt utolsó köre – Liszt a felső ablaknál*) Huneker, James: Franz Liszt. New York, 1911. p. 436. Ill.17.

„Walter Bache; Solati; Mrs. Scott-Siddons; Reisenauer; Carl V. Lachmund; Harry Waller”

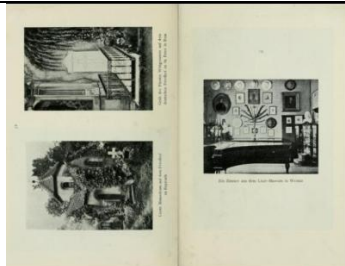

117. kép „Original: Gemälde des Italianers Stella. Es befand sich bis zu Liszt Tode im Besitz der Fürstin Wittgenstein, für die es 1863 gemalt wurde. Sie bezeichnet es brieflich als das bestgelungene Porträt aus damaliger Zeit. Jetziger Besitzer: Geheimrat Prof. Franz von Liszt in Berlin. Erstmalige Veröffentlichung.” (Eredeti: Az olasz Stella festménye. A kép Liszt haláláig Wittgenstein hercegné birtokában volt, akinek 1863-ban festették. Levelében a legjobban sikerült portréjaként írja le. Jelenlegi tulajdonosa: Prof. Franz von Liszt berlini titkos tanácsos. Első közlés.) Kapp, Julius: Franz Liszt. 1909. Címlap melletti kép

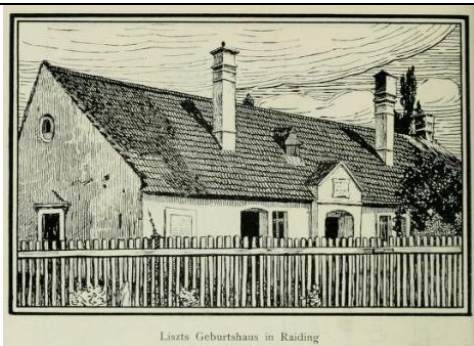
118. kép *Photographie Verlag E. A. Seemann, Leipzig: Max Klingers Liszt-Büste.* (*Photographie Verlag E. A. Seemann, Lipcse: Max Klinger Liszt-mellszobra.*) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Címlapkép

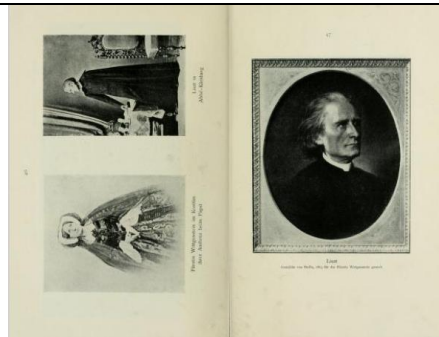
119. kép *Ein Zimmer aus dem Liszt-Museum in Weimar.* (*A weimari Liszt Múzeum egy szobája.*) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.79. 113.

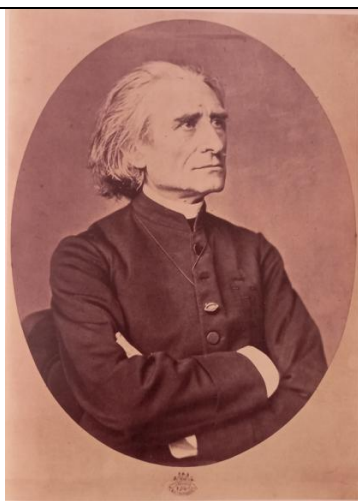
120. kép *Das Weimarer Liszt-Denkmal von Herman Hahn.* (*Herman Hahn weimari Liszt-emlékműve.*) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.80. 114.

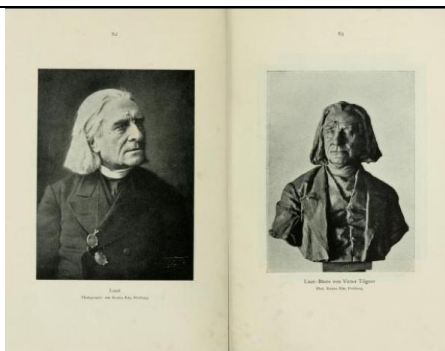
121. kép *Liszts Geburthaus in Raiding.* (*Liszt szülőháza Raidingban.*) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.2. Bld.2.

122. kép *Liszt. Gemälde von Stella, 1863 für die Fürstin Wittgenstein gemalt.* (*Liszt. Stella festménye, 1863-ban Wittgenstein hercegnő számára festette.*) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.47. Bld.69.

123. kép Joseph Albert, München: Liszt Ferenc, fotográfia, 1867 szeptembere. Burger, Ernst: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenossischen. i. m. p. 54–55. 81.

124–125. képek Balra: Photographie von Kozics Ede, Preßburg: Liszt. Jobbra: Phot. Kozics Ede, Preßburg: Liszt-Büste von Victor Tilgner. Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.62–63. Bld.84–85.

126. kép *Stammbaum der Familie Liszt. (A Liszt-család genealógiája.)* Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.1. Bld.1.

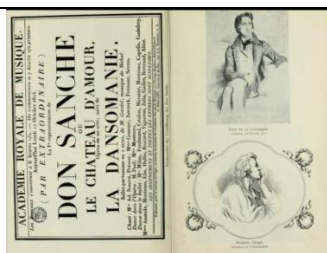
Megjegyzés: A családfa egyik reprodukciója „Rajka” felirattal szerepel az OSZK Színháztörténeti- és Zeneműtárában őrzött Liszt-képanyagban. Jelzete Liszt Ferenc 8/49.

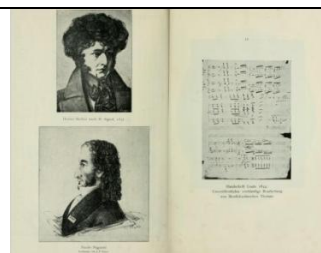
127. kép *Liszts Taufmartikel aus dem Kirchenbuch von Raiding. (Matrikulai bejegyzés Liszt keresztségéről a raidingi egyház könyvéből.)* Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.2. Bld.3.

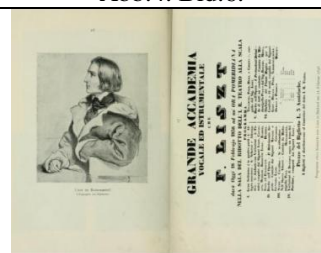
128. kép *Kritik in der Preßburger Zeitung über Franz Liszts erstes Auftreten. Eigentum der Preßburger Zeitung, Pozsony-Preßburg. (Recenzió a Pressburger Zeitungban Liszt Ferenc első szerepléséről. A Pressburger Zeitung tulajdona, Pozsony-Pressburg.)* Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.4. Bld.6.

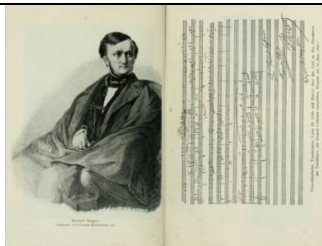
129. kép *Theaterzettel Uraufführung des Don Sanche. (Színházi műsor a Don Sanche premierjéről)* Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.9. Bld.14.

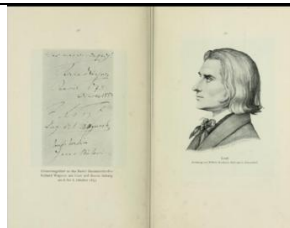
130. kép *Handschrift Liszts 1834. Unveröffentlichte vierhändige Bearbeitung von Mendelsshonschen Themen. (Kézirat Liszt 1834. Mendelsshon témáinak kiadatlan négykezes adaptációjáról)* Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.11. Bld.19.

131. kép *Programm eines Konzerts von Liszt in Mailand am 18. Februar 1838. (Liszt 1838. február 18-i milánói hangversenyének programja.)* Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.17. Bld.26.

132. kép *Unveröffentlichte Transkription Liszts für Cello und Klavier über das Lied an den Abendstern aus Thännhauser „für Freund Coßmann transcribirt, Weymar am 10. Juny 1852.“* (Liszt kiadatlan átírata csellóra és zongorára a Thännhauser Estcsillag dalára "Coßmann barátjának, Weimar, 1852. június 10-én.") Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.33. Bld.49.

133. kép *Erinnerungsblatt an das Basler Zusammentreffen Richard Wagners mit Liszt und dessen Anhang am 6. bis 8. Oktober 1853.* (Richard Wagner Liszttel 1853. október 6-8-án tartott bázeli találkozásának feljegyzése és függeléke.) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.38. Bld.58.

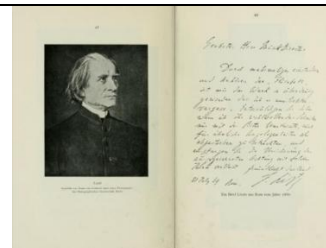
134. kép *Erinnerungsblatt an das Konzert in St. Gallen am 23. November 1856, das Wagner und Liszt dirigierten.* (Feljegyzés az 1856. november 23-i St. Gallen-i hangversenyéről, Wagner és Liszt vezényletével.) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.40. Bld.60.

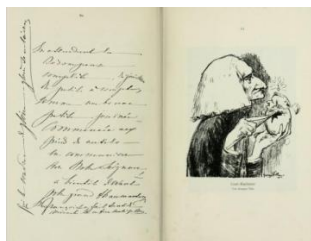
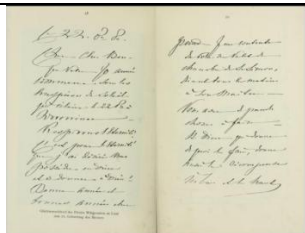
135. kép *Handstrift Liszts: Die Seligpreisungen aus Christus, 1856.* (Kézirat Liszt Krisztus oratóriumának boldogságok részéhez, 1856.) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.42. Bld.62.

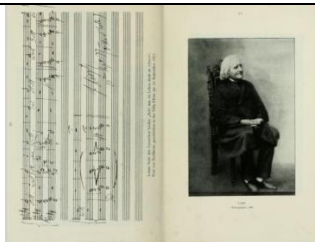
136. kép *Widmungsblatt der Originalpartitur von Peter Cornelius' Barbier von Bagdad.* (Peter Cornelius Bagdadi borbély című műve eredeti partitúrájának dedikációs lapja.) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.45. Bld.69.

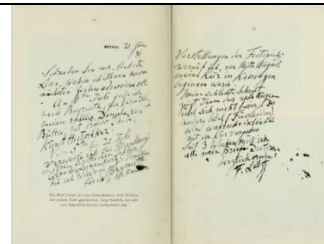
137. kép *Ein Brief Liszts aus Rom vom Jahre 1869.* (Liszt római levele 1869-ben.) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.49. Bld.74.

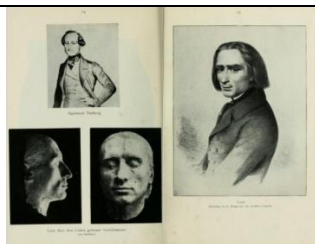
138. kép Glückwunschbrief der Fürstin Wittgenstein an Liszt zum 70. Geburtstag des Meisters. (Wittgenstein hercegnő gratuláló levele Liszthez a mester 70. születésnapja alkalmából.) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.58–60. Bld.86.

139. kép Letzte Seite des Lisztschen Liedes „Ach! was ist Leben doch so schwer,“ Text von Nordheim; geschrieben in der Villa d’Este am 10. September 1877. (Liszt "Ah! milyen nehéz az élet", Nordheim szövege; írta a Villa d'Este-ben 1877. szeptember 10-én.) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.70. Bld.97.

140. kép Ein Brief Liszts an Lina Schmalhausen, fünf Wochen vor seinem Tode geschrieben. Zeigt deutlich, wie sehr sein Augenlicht bereits nachgelassen hat. (Liszt levele Lina Schmalhausenhez, öt héttel halála előtt. Világosan mutatja, hogy mennyire romlott a látása.) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.74–75. Bld.101.

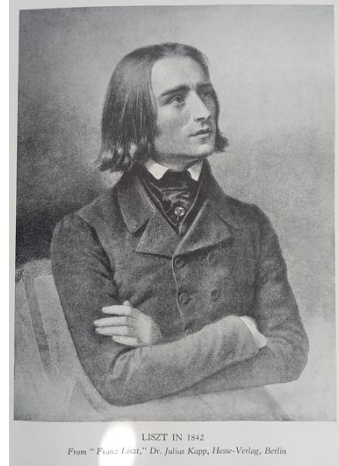
141. kép Liszts über dem Leben geformte Gesichtsmaske. (Az élő Liszt arca után készült maszk.) Kapp, Julius: Liszt. Eine biographie. 1916. Abb.14. Bld.23–24.

142. kép F. Bruckmann: Franz Liszt as a young man. From a drawing by Ingres. (F. Bruckmann: Liszt Ferenc fiatalemberként. Ingres rajza után.) Newman, Ernest: The Man Liszt. Cassell, 1934. Címlapkép

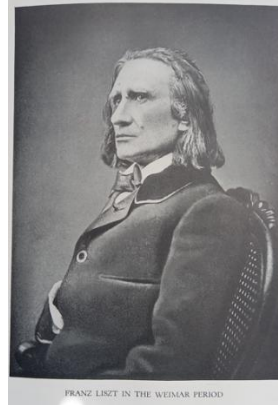
143. kép F. Bruckmann: Countess d'Agoult/ D'Agoult grófné. Newman, Ernest: The Man Liszt. Cassell, 1934. p. 30.

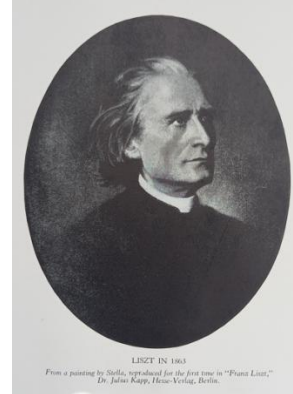
144. kép Liszt in 1842. From „Franz Liszt,” Dr. Julius Kapp, Hesse-Verlag, Berlin. (Liszt 1842-ben. Dr. Julius Kapp „Liszt Ferenc”-éből, Berlin, Hesse-Kiadó.) Newman, Ernest: The Man Liszt. Cassell, 1934. p. 94.

145. kép F. Bruckmann: Princess Wittgenstein, with her daughter Princess Marie/ Wittgenstein hercegné lányával, Marie hercegnővel. Newman, Ernest: The Man Liszt. Cassell, 1934. p. 142.

146. kép Franz Liszt in the Weimar period./ Liszt Ferenc a weimari korszakában. Newman, Ernest: The Man Liszt. Cassell, 1934. p. 174.

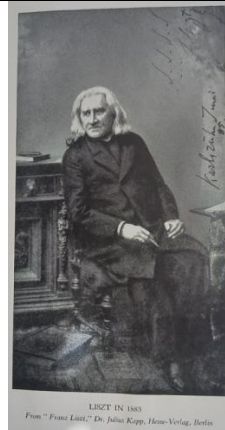

147. kép Liszt in 1863. From a painting by Stella, reproduced for the first time in „Franz Liszt,” Dr. Julius Kapp, Hesse-Verlag, Berlin. (Liszt 1863-ban. Stella festménye után, amit először Dr. Julius Kapp „Liszt Ferenc”-ében reprodukáltak, Berlin, Hesse-Kiadó.) Newman, Ernest: The Man Liszt. Cassell, 1934. p. 206.

PRINCESS CAROLYNE SAYN-WITTGENSTEIN, IN LATER LIFE

148. kép Princess Carolyne Sayn-Wittgenstein, in later life/
Carolyne Sayn-Wittgenstein hercegné idős korában. Newman, Ernest: *The Man Liszt*. Cassell, 1934. p. 238.

LISZT IN 1885

From "Franz Liszt," Dr. Julius Kapp, Hesse-Verlag, Berlin.

149. kép Liszt in 1885. From „Franz Liszt,” Dr. Julius Kapp, Hesse-Verlag, Berlin. (Liszt 1885-ben. Dr. Julius Kapp „Liszt Ferenc”-éből, Berlin, Hesse-Kiadó.) Newman, Ernest: *The Man Liszt*. Cassell, 1934. p. 270.

LISZT FERENC IFJÚKORI ARCKÉPE

Fénykép a Lehmann-Madarász-féle olajfestményről.
Az egyetlen példányban fennmaradt fénykép a Nemzeti Zenede tulajdonában van.

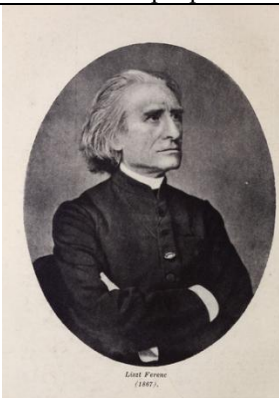
150. kép „LISZT FERENC IFJÚKORI ARCKÉPE. Fénykép a Lehmann-Madarász-féle olajfestményről. Az egyetlen példányban fennmaradt fénykép a Nemzeti Zenede tulajdonában van.” Somssich Andor, Ifj.: *Liszt Ferenc élete*. Budapest, 1926. Címlap mellett

151. kép Liszt Ferenc.
Barabás Miklós festménye.
(Szépművészeti Múzeum)
Muzsika 1. sz. (1929)
Címlapkép

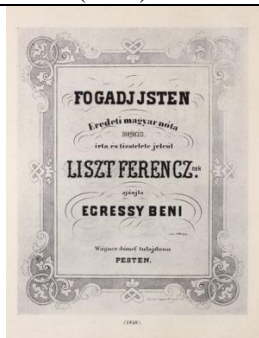
152. kép Fent: Báró Lütgendorff-
Leinburg Ferdinánd rajza. (1826)
Lent balra: Liszt Ferenc. Perlasca
Domokos rézmetszete (1840) Lent
jobbra: Liszt Ferenc. Ismeretlen
szerző rajza (1844) Muzsika 1. sz.
(1929) I. t.

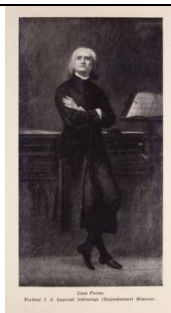
153. kép Liszt Ferenc.
(1867) Muzsika 1. sz. (1929)
II. t.

154. kép Balra: Liszt Ferenc (1865)
Jobbra: Liszt, Reményi Ede és Plotényi
Nándor (Róma, 1867) Muzsika 1. sz.
(1929) III. t.

155. kép Fogadj Isten! partitúra
címlap (1846) Muzsika 1. sz. (1929)
IV. t.

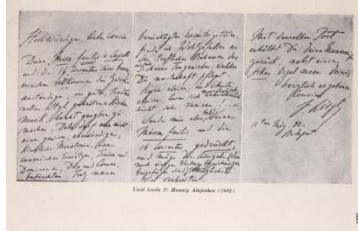
156. kép Liszt Ferenc.
Fortuné J. S. Layraud
festménye (Szépművészeti
Múzeum) Muzsika 1. sz.
(1929) V. t.

157. kép Liszt Ferenc. Munkácsy rajza
(Páris, 1886) Muzsika 1. sz. (1929) VI. t.

158. kép *Mélodies Hongroises* címlap. Muzsika 1. sz. (1929) VII. t.

159. kép Liszt levele P. Hennig Alajoshoz (1882) Muzsika 1. sz. (1929) VIII. t.

160. kép Liszt második pozsonyi hangversenyének műsora. Muzsika 1. sz. (1929) 57. o.

161. kép Liszt Ferenc konfrateri kinevezése. Muzsika 1. sz. (1929) 79. o.

162. kép A Liszt Ferenc Emlékév ünnepélyes megnyitása a Zeneművészeti Akadémián. *A Kecskeméti Közlöny képes híradója* 247. sz. (1935. október 27.) o. n.

163. kép „Liszt Ferenc Budapesten tartózkodó unokája, gróf Gravina Gilbert, megkoszorúzta dédapjának a Vigadó épületében lévő emlékművét.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 15. sz. (1936. január 19.) o. n.

Auskünfte
 1) ZUSAMMEN- UND KARTENSTELLUNGEN
 durch
 BUDAPEST, V. VIGADÓ 11. B.

BUDAPEST 1936
 1936
 OFFENAUFRUFEN – BAUTÄTIGKEIT – FREISCHAFFER-
 FÜRHRUNG – SCHREIB- – POLIZEIRECHTE BEWA-
 HUNGEN UND AUSSTELLUNGEN

„JUNI-WOCHEN“
 7.–21. JUNI

ZENTRALE DER „JUNI-WOCHEN“
 BUDAPEST, V. VIGADÓ 11. B.
 INFORMATIONSBÜRO DER „JUNI-WOCHEN“
 BUDAPEST, V. BENCZURKA 11. B.

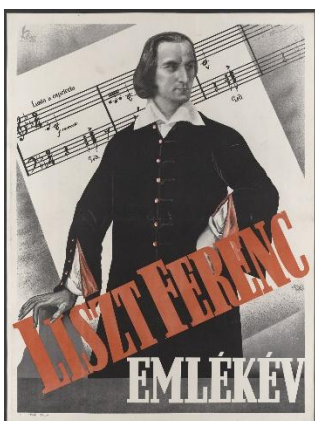
164. kép A budapesti „Júniusi Hetek” programja, 1936. június 7., ATHENAEUM, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: LM Any 0096.

165. képek „Ünnepi gyászmise a Ferencsek belvárosi templomában Liszt Ferenc halálának ötvenedik évfordulóján. Fent: Hlatky Endre, a rádió igazgatója, Isoz Kálmán, a Zeneművészeti főiskola főtitkára, Barsy Aladár min(iszteri) tanácsos, a kormány képviselőjében és Dréhr Endre örnagy, József kir(ályi) herceg képviselőjében a gyászmisén. Balra: a katófalk.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 175. sz. (1936. augusztus 1.) o. n.

166. kép „Koudela Géza pápai kamarás Rómában három nagyszerű előadást tartott Liszt Ferencről.” *Képes Pesti Hirlap* 58. évf. 15. sz. (1936. január 19.) o. n.

167. kép Jeges Ernő (1898–1956): A Liszt Ferenc emlékévé plakátja, 1936, 126 x 95 cm, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Ltsz.: PKG.1936/ 149.

168. kép „Eszterlakai Zsuzsanna a budapesti polgári iskolák Liszt Ferenc-ünnepélyén a »Szerelmi álmokat« játszott a hegedűn.” *Képes Pesti Hirlap* 58. évf. 104. sz. (1936. május 6.) o. n.

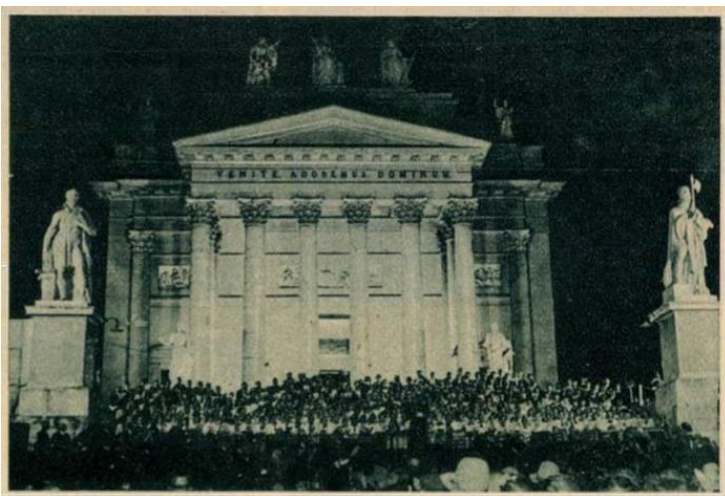
169. kép Brunhuber felvétele: „(...) Vásárhelyi Magda, az idei Liszt-ösztöndíj nyertese szerdán zongorázott a rádióban.” *Képes Pesti Hirlap* 58. évf. 127. sz. (1936. június 4.) o. n.

170. kép „Bartók Béla, a Magyar Tudományos Akadémián tartott székfoglalóján Liszt Ferenc szerzeményeiről beszélt.” *A Kecskeméti Közlöny képes híradója* 33. sz. (1936. február 9.) o. n.

171.a-b. kép Berán Lajos: Az 1936-os Liszt-émlékév alkalmából kibocsátott ezüst kétpengős. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Éremtár, Ltsz.: MNM ÉT B 163. 936. 3.

172. kép „Szabadtéri Liszt-émlékhangverseny volt vasárnap este az egri főszékesegyház előtt.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 126. sz. (1936. június 3.) o. n.

173. kép Angelo (Funk Pál) felvétele: „Dr. K. Schlomprecht, Bayreuth város főpolgármestere, az októberi Liszt ünnepi hét intézője, aki lehetővé tette, hogy a magyar Operaház is részt vehessen a bayreuth-i ünnepségeken.” *Budapesti Hírlap képe melléklete*, 1936. június 9.

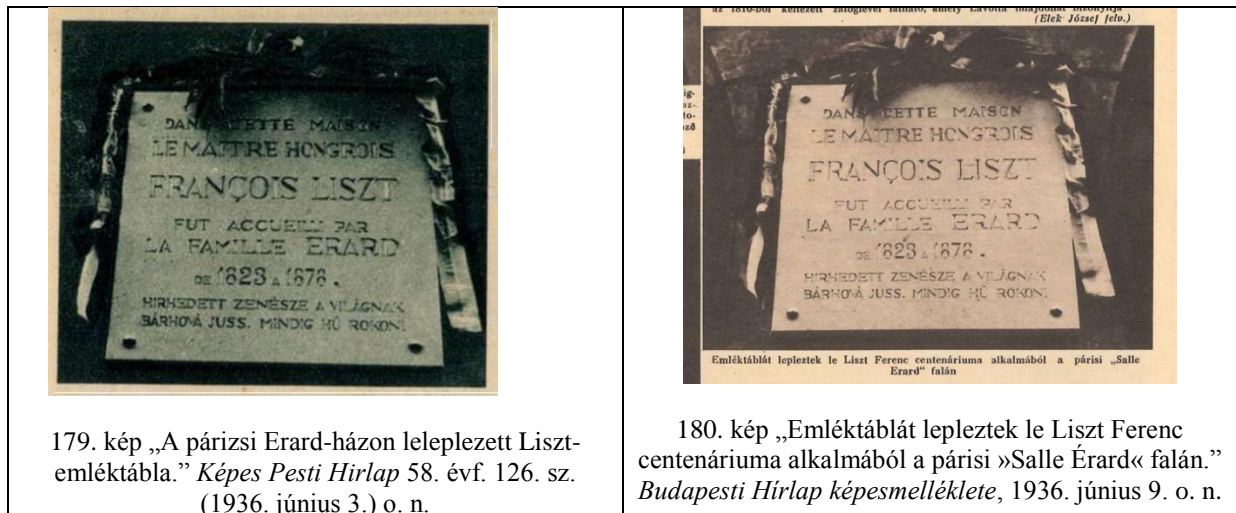
174. kép „Liszt Ferenc mellszobra, H. Hahn müncheni szobrászművész alkotása, amelyet Bayreuth városa ajándékozott a magyar királyi Operaháznak a nagyszerű vendégjáték emlékére.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 274. sz. (1936. október 24.) o. n.

175–177. képek „Pénteken leplezték le ünnepélyesen az Operaházban Liszt Ferenc szobrát, amelyet Bayreuth városa ajándékozott az Operának nagyszerű bayreuth-i vendégjátéka emlékére. Fent: Hubay Jenő, Tasnády Nagy András államtitkár, a kultuszminiszter képviselője, Mackensen György budapesti német követ és Némethy Károly tanácsnok az ünnepségen. Baloldalon: fent Schlomprecht bayreuth-i főpolgármester, lent Márkus László, az Operaház igazgatója, beszédet mondanak a Liszt-szobor leleplezésén.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 267. sz. (1936. november 21.) o. n.

178. kép „Párizsban ünnepélyesen leplezték le Liszt Ferenc emléktábláját egykori párizsi lakóházán. Felső kép: az ünneplő közönség első sorában Chiappe, a párizsi városi tanács elnöke, gróf Khuen-Héderváry Sándorné, Paderevszky, Ceruttiné Paulay Erzsi, gróf Khuen-Héderváry Sándor párizsi magyar nagykövet, aki (jobb-oldali kép) ünnepi beszédet mondott.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 126. sz. (1936. június 3.) o. n.

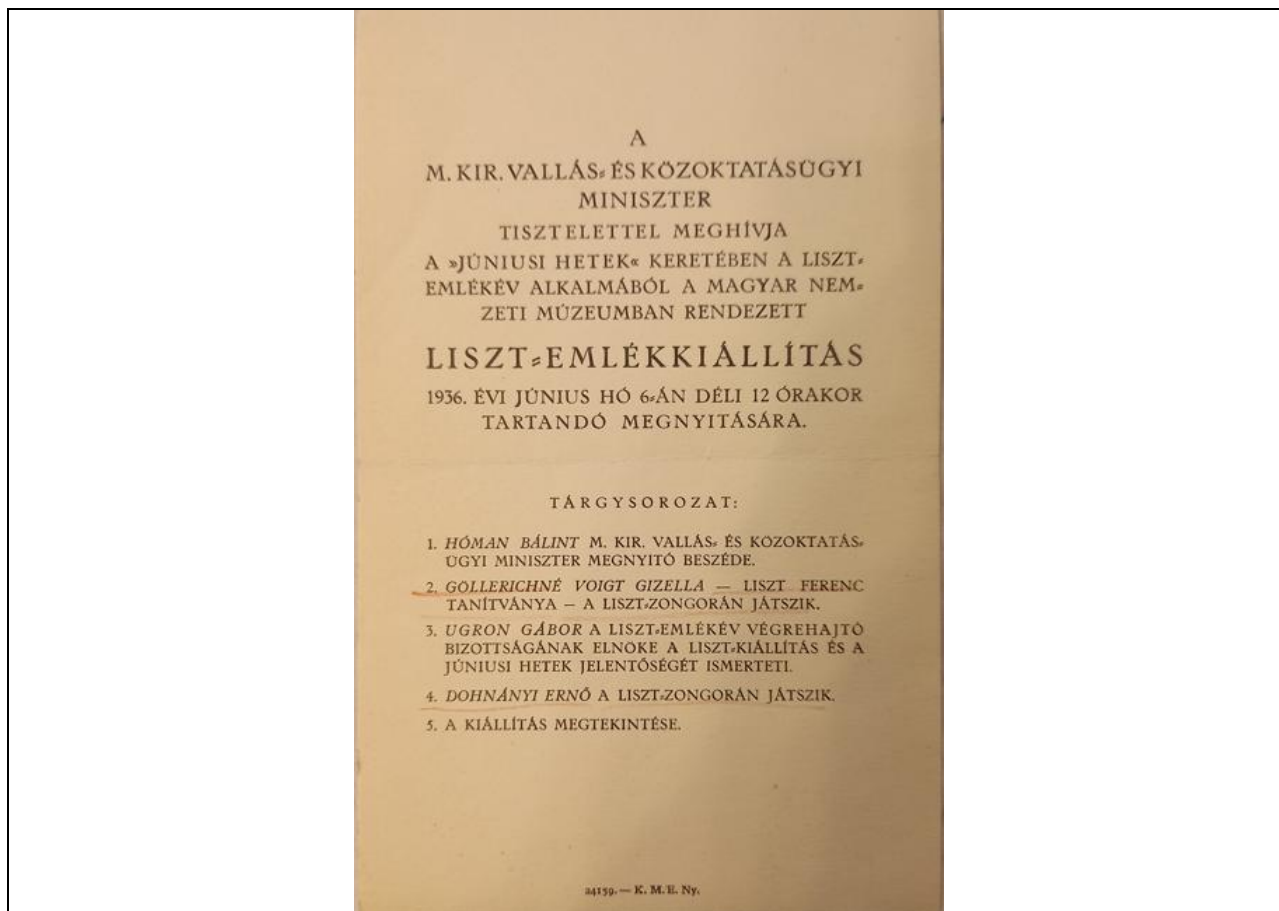

179. kép „A párizsi Erard-házon leleplezett Liszt-emléktábla.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 126. sz. (1936. június 3.) o. n.

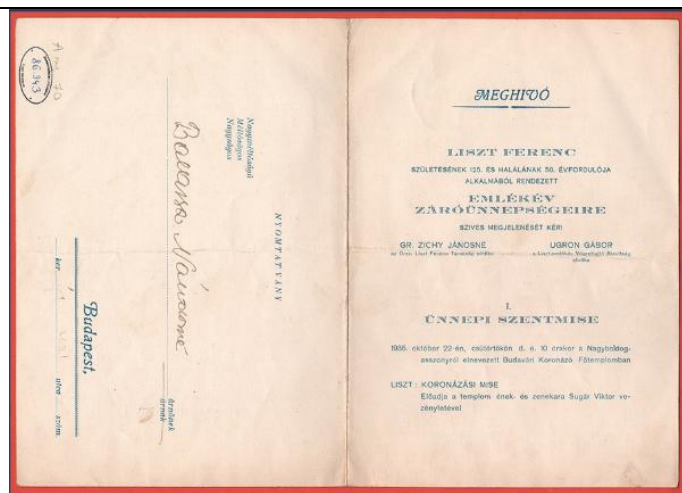
180. kép „Emléktáblát lepleztek le Liszt Ferenc centenáriuma alkalmából a párizsi »Salle Érard« falán.” *Budapesti Hírlap képesmelléklete*, 1936. június 9. o. n.

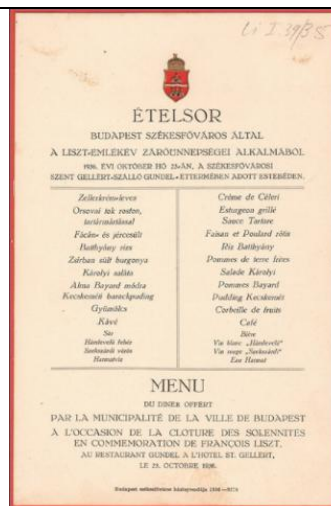
181. kép „Baloldali kép: Schmitz bécsi polgármester ünnepi beszédet mond a Budapest városa által ajándékozott Liszt-emléktábla leleplezésén. Az emléktáblát a Schottenhof falán helyezték el, 1869-től 1886-ig ebben az épületben lakott Liszt Ferenc valahányszor Bécsben járt.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 241. sz. (1936. október 21.) o. n.

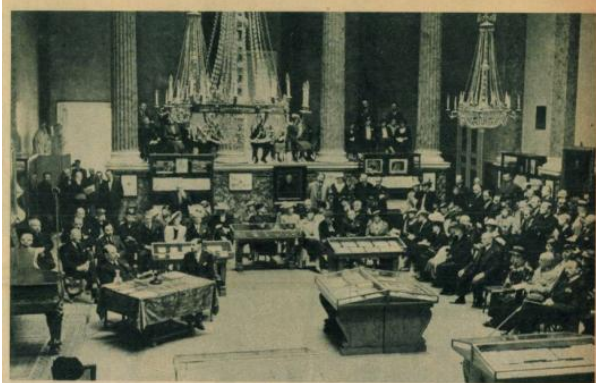
182. kép Meghívó dr. Matéka Béla részére, a Magyar Nemzeti Múzeum Liszt Ferenc-emlékkiállításának megnyitójára, 1936. június 6., Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történeti tár, Kis- és Aprónyomtatvány Gyűjtemény, Ltsz.: MNM TT 89. 243.

183. kép Balassa Nándornénak címzett meghívó az 1936-os Liszt Ferenc emlékév záróeseményeire, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: Any 0070.

184. kép Meghívó az 1936-os Liszt Ferenc emlékév záróünnepségének díszvacsorájára, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: Any 0131.

185. kép „A Liszt Ferenc emlékkiállítás ünnepélyes megnyitása a Nemzeti Múzeumban. A baloldali asztalnál Hóman Bálint kultuszminiszter megnyitó beszédét olvassa, mellette Ugron Gábor ül. Jobboldalon az első sorban Augustza kir. hercegnő, József kir. herceg és Winckler István kereskedelmi miniszter.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 131. sz. (1936. június 9.) o. n.

186. kép „József főherceg (1), Augustza főhercegnő (2), Hóman Bálint kultuszminiszter (3) és Winckler István kereskedelmi miniszter (4) a Liszt Emlékkiállítás megnyitóján.” A Kecskeméti Közlöny képes híradója 135. sz. (1936. június 14.) o. n.

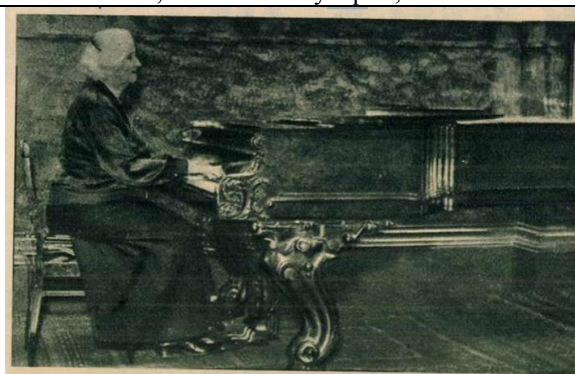
187. kép „Göllerich Gizella, Liszt Ferenc tanítványa, Liszt zongoráján játszik az emlékkiállítás megnyitóján.” A Kecskeméti Közlöny képes híradója 135. sz. (1936. június 14.) o. n.

188. kép A Magyar Nemzeti Múzeum Liszt Ferenc-emlékkiállításának megnyitóján 1936. június 4-én. Papír pozitív fénykép, MFI felvétele, Magyar Nemzeti Múzeum KK, Történelmi Fényképtár, Ltsz.: 2015.3.1.

189. kép „Hóman Bálint kultuszminiszter a Liszt-emlékkiállítás ünnepélyes megnyitóján. Göllerichné Voigt Gizella, a mester tanítványa Liszt szerzeményeket ad elő a Nemzeti Múzeum Liszt zongoráján. a miniszter mellett Ugron Gábor.” Az eredeti MFI felvétel megjelent a *Budapesti Hírlap* képesmellékletében, 1936. június 9-én, *Budapesti Hírlap képesmelléklete* 1936. június 9., o. n.

190. kép „Képek a Nemzeti Múzeum Liszt-emlékkiállításáról. Liszt Ferenc budapesti zongorája. A zongora mellett Liszt egykori tanítványa, Göllerich Gizella ül, aki az emlékkiállítás szombati megnyitóján játszott ezen a zongorán.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf. 130. sz. (1936. június 7.) o. n.

191. kép „Képek a Nemzeti Múzeum Liszt-
emlékkiállításáról. Liszt weimari zongorája, amely
előzőleg Beethovené volt.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf.
130. sz. (1936. június 7.) o. n.

192. kép „Képek a Nemzeti Múzeum Liszt-
emlékkiállításáról. Liszt Ferenc magyar díszkardja,
amelyet az 1840-iki pesti hangversenye után kapott
magyar honfitársaitól.” *Képes Pesti Hírlap* 58. évf.
130. sz. (1936. június 7.) o. n.

193. kép „Képek a Nemzeti
Múzeum Liszt-emlékkiállításáról.
Liszt halotti maszkja, két kezének
másá carrarai márványból, naplója
és bibliája az emlékkiállításán.”
Képes Pesti Hírlap 58. évf. 130.
sz. (1936. június 7.) o. n.

193.a. kép A *Képes Pesti Hírlap*
reprodukciójának egy eredeti
papír pozitív fénykép-változatát
a Magyar Nemzeti Múzeum KK
Történelmi Fényképtára őrzi.
Ltsz.: MNM TF 75. 713m.

193.b. kép A Liszt Ferenc
emlékkiállítás enteriőrje (Díszterem).
Papír pozitív fénykép, MFI felvétele,
Magyar Nemzeti Múzeum KK,
Történelmi Fényképtár. Ltsz.: MNM TF
69. 636.

194. kép Jakobey Károly: Liszt
Ferenc portréja, 1859,
olajfestmény, Budapest, Magyar
Nemzeti Múzeum KK, Történelmi
Képcsarnok, Ltsz.: 931.

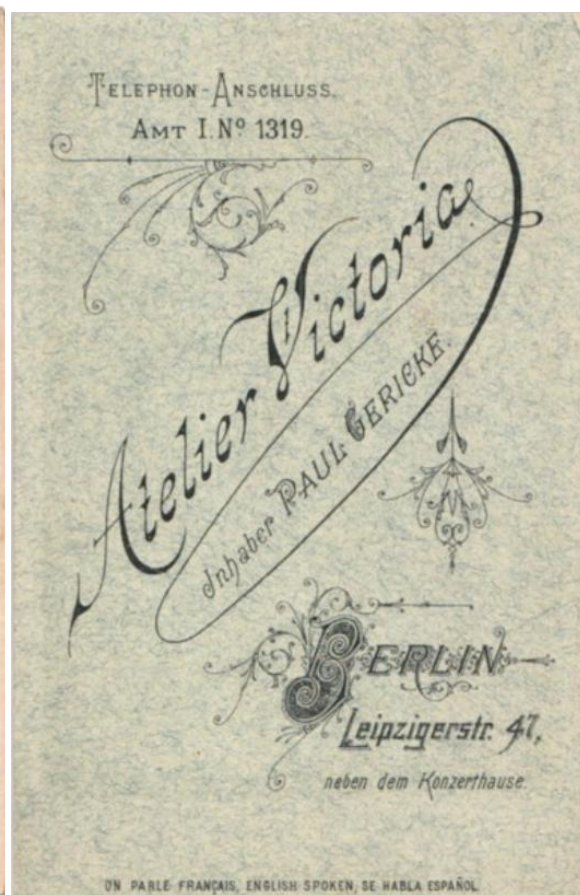

194.a. kép Ismeretlen: Fénykép
Jakobey Károly Liszt Ferenc
portréjáról. Budapest, MNM
KK Országos Széchényi
Könyvtár, Színháztörténelmi- és
Zeneműtár, Jelz.: Liszt Ferenc
10/12.

194.b. kép Varga Vilma: Liszt Ferenc
ősz hajszálai zöld cernával átkötve,
fénykép keretben. Budapest, MNM KK
Országos Széchényi Könyvtár,
Színháztörténelmi- és Zeneműtár, Jelz.:
Liszt Ferenc 11/2.

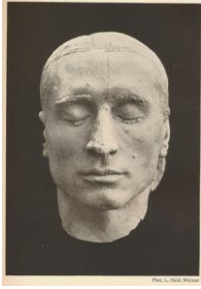
195.a-d. kép „Atelier Victoria. Inhaber Paul Gericke. Berlin, W. Potsdamer-Str. 34. Eingang: Lützow-Str.91.a.”
Az Atelier Victoria fényképészeti műterem gravírozott felirata fotópapíron. 1880-as évek

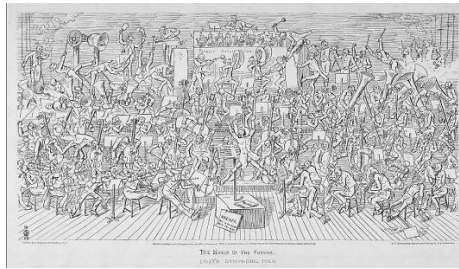
196. kép Dr. Franz von Liszt és Ifj. Dr. Eduard von Liszt térdképe, Budapest, Liszt Ferenc Zeneakadémia – Emlékmúzeum- és Kutatóközpont, Ltsz.: LFEM F0190. Franz a bal oldalon áll zsebre tett kézzel, Eduard a jobb oldalon, hátra tett kézzel. Alul cégjelzés: Wilh. Fechner Atelier für Kunstphotographie Berlin, w. Potsdamerstrasse 13. A fénykép hátoldalán díszes cégjelzés és alján kézírásos feljegyzés: 1906. III. vagy IV.

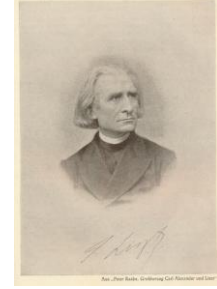
197. kép Inkey Tibor felvétele: A Liszt Ferenc emlékkiállítás finisszása a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében 1936. október 23-án., fotográfia. *„Über die vielen glänzenden Veranstaltungen zur Feier des Andenkens an Franz Liszt i. J. 1936 zu Budapest auf knappem Raume zu berichten, wäre unmöglich. Ich gebe deshalb nur ein Bild von der feierlichen Sitzung bei der Schließung der Franz Liszt-Gedächtnis-Ausstellung in Budapest im Punksaale des Nationalmuseums am 23. Okt. 1936, in der ich einen Vortrag über persönliche Erinnerungen an den gefeierten Meister hielt. Abb. 60. Die eingesetzten Ziffern bezeichnen folgende der anwesenden Persönlichkeiten: 1. Gräfin Margit v. Zichy, Palastdame, Präsidentin der Franz Liszt-Gesellschaft. – 2. Dr. Gabriel v. Ugron, wirkl. Geheimrat, Präsidentin des Exekutivkomitees des Franz Liszt-Gedächtnisjahres. – 3. Julius v. Novágh, Direktor des Exekutivkomitees des Franz Liszt-Gedächtnisjahres und der Franz Liszt-Gesellschaft. – 4. Dr. Karl v. Némethy, Oberregierungsrat, Sdatrat. – 5. Dr. Julius Baron v. Wlassics jun., Staatssekretär. – 6. Maria v. Liszt, Gattin von 7. – 7. Univ.-Prof. Dr. Eduard Ritter v. Liszt.”* („Lehetetlen lenne ezen a kis helyen beszámolni arról a sok ragyogó eseményről, amellyel Liszt Ferenc jubileumát ünnepelte Budapest, 1936-ban. Ezért csak egy képet közlök a budapesti Liszt Ferenc-emlékkiállítás záróünnepségéről a Nemzeti Múzeum dísztermében 1936. október 23-án, amelyen előadást tartottam az ünnepelt mester személyes emlékeiről. 60. ábra. A jelzések a jelenlévő hírességek közül a következőket jelölik: 1. Zichy Margit grófnő, a palota úrnője, a Liszt Ferenc Társaság elnöke. – 2. Dr. Ugron Gábor, belső titkos tanácsos, a Liszt Ferenc Emlékév végrehajtó bizottságának elnöke. – 3. Novágh Gyula, a Liszt Ferenc Emlékév és a Liszt Ferenc Társaság végrehajtó bizottságának igazgatója. – 4. Dr. Némethy Károly, vezető kormány- és városi tanácsos. – 5. Dr. ifj. Wlassics Gyula báró, államtitkár. – 6. Liszt Mária – 7. Dr. Eduard Ritter von Liszt, egyetemi professzor felesége.”) A fénykép reprodukcióját magyarázattal együtt közölte: E., Ritter von Liszt: i. m. p. 81. Abb. 60. zu S. 81.

198. kép Phot. L. Held, Weimar: Franz Liszt. Über dem lebenden Gesicht abgegoßene Maske. (Wahrscheinlich 1838 von Lorenzo Bartolini in Florenz hergestellt. Original im Liszt Museum in Weimar.)/ Liszt Ferenc. Maszk az élő művész arca után. (Valószínűleg Lorenzo Bartolini készítette 1838-ban, Firenzében. Az eredeti a weimari Liszt Múzeumban.) Raabe, Peter: Liszts Leben. Stuttgart und Berlin, 1931. S.38–39. Bld.1.

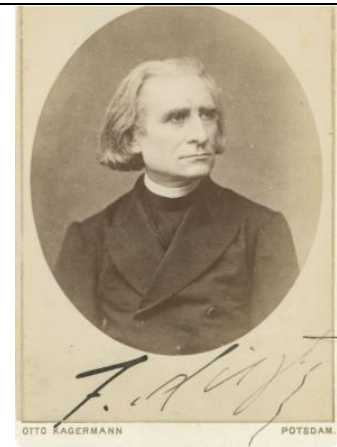
199. kép Kihajtható reprodukció: „THE MUSIC OF THE FUTURE. ”Englische Spottzeichnung auf die „Zukunftsmusik.”/ Angol nyelvű gúnyrajz a „Zukunftsmusik”-ról. (B.I. C.G.B.E.(?) monogram, 1869) Raabe, Peter: Liszts Leben. Stuttgart und Berlin, 1931. S.138–139. Bld.2.

200. kép Nach einer Photographie im Liszt Museum in Weimar (A weimari Liszt Múzeum egyik fényképe után): Franz Liszt. (Aus „Peter Raabe, Großherzog Alexander und Liszt”) / Liszt Ferenc. (Peter Raabe „Großherzog Alexander und Liszt” című műve után) Raabe, Peter: Liszts Leben. Stuttgart und Berlin, 1931. S.200–201. Bld.3.

201. kép Fritz Luckhardt, Bécs: Liszt Ferenc, 1871, fénykép. Burger, Ernst: Franz Liszt in der Photographie Zeitgenössischen. i. m. p. 63. 107.

202. kép Otto Kagerman, Potsdam: Liszt Ferenc, 1871 körül, albumin fénykép. Bergen Public Library

203. kép Kremm Győző felvétele: A doborjányi szőlőház bejárata, fotográfia. Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 1. kép

204. kép Kremm Győző felvétele: Liszték lakása előtt. A bejárók felett a magyar és német táblák, fotográfia. Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 2. kép

205. kép MFI felvétele: Liszt Ádám (Ismeretlen szerző műve, Magyar Nemzeti Múzeum), reprodukció. Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 3. kép

206. kép Foto Held, Weimar: Liszt Ádámné (L. Sobbers rajza. Párisi könyvnyomtatás. Weimari Múzeum.) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 3. kép

207. kép Reprodukció: Liszt fiatalkori képe (Báró Lütgendorff-Leinburg Ferdinánd rajza [1826]) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 4. kép

208. kép Reprodukció: Liszt fiatalkori képe (A. I. D. Ingres rajza [Róma 1839]) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 5. kép

209. kép Reprodukció: Liszt fiatalkori képe (Ismeretlen rajzoló műve [1844]) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 6. kép

210. kép Reprodukció: Liszt fiatalkori képe (Perlasca Domokos rézmetszete [1860]) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 7. kép

211. kép Foto Held, Weimar: Liszt prémes magyar mentében (Schier képe, Weimari Múzeum) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 8. kép

212. kép Foto Held, Weimar: Liszt útlevele 1846-ból (Weimari Múzeum) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 9. kép

213. kép Liszt weimari lakásai (Altenburg) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 10. kép

214. kép Foto Held, Weimar: Liszt weimari lakásai (Hofgärtneri [ma Liszt Múzeum]) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 11. kép

215. kép Kinek köszöni a világ Wagnert? (G[eorges] Villa rajza)
Koudela Géza: Liszt Ferenc.
Budapest, 1936, 12. kép

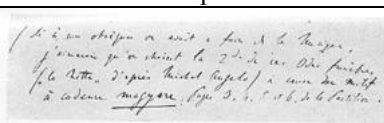
216. kép Foto Held, Weimar: Liszt dolgozószobája a weimari Hofgärtnerereiben. Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 13. kép

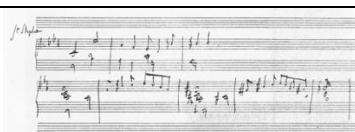
217. kép Foto Held, Weimar: A Liszt Múzeum Weimarban. Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 14. kép

218. kép MFI felvétele: Liszt magyar barátai körében (1870., Pest – Haynald érsek, Pulszky Ágost, Liszt, Huber Károly, Mihalovich Ödön, Falk Miksa, gróf Apponyi Albert, Hans Richter, gróf Karátsonyi Guidó, Dunkl Norbert) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 15. kép

219. kép Liszt jegyzete a „La Notte” fedőlapján (Si âmes obsèques on avait à faire de la Musique, j’aimerais qu’on choisît la 2. de ces Odes Funèbres [„La Notte” d’après Michael Angelo] à cause du motif à cadence m a g y a r e, Pages 3, 4, 5 et 6, de la Partition./ Ha temetésemen lesz muzsika, szeretném, hogy játsszák Gyászódáim másodikát [a Michel Angelo „La Notte”-szobrának ihletésére írottat] azon m a g y a r kadenciás motívumok miatt, melyek a partitúra 3, 4, 5. és 6. oldalain vannak.) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 16. kép

220. kép Foto Held, Weimar: Néhány ütemnyi terv a Szent István-oratóriumhoz. (Dr. Koudela fedezte fel a weimari Liszt-múzeumban, 1935. szept. 16-án.) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 17. kép

221. kép Foto Held, Weimar: Liszt a halottas ágyán. Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 18. kép

222. kép Foto Held, Weimar: A bayreuth-i temetőben: Liszt sírdombja. Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 19. kép

223. kép Foto Held, Weimar: A bayreuth-i temetőben: Liszt sírja fölé emelt emlékkápolna. Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 20. kép

224. kép MFI felvétele: A budapesti „Liszt Ferenc” Zeneművészeti Főiskola Liszt-szobájának részlete. (Liszt íróasztala, karosszéke, gyakorló klaviatúrái, üvegdoboz, kis kótatartója, spinétje.) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 21. kép

225. kép MFI felvétele: Stróbl Alajos szobra a Zeneművészeti Főiskola homlokzatán. Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, 22. kép

226. kép A könyv borítóképe. (Jeges Ernő grafikája után) Koudela Géza: Liszt Ferenc. Budapest, 1936, borítókép

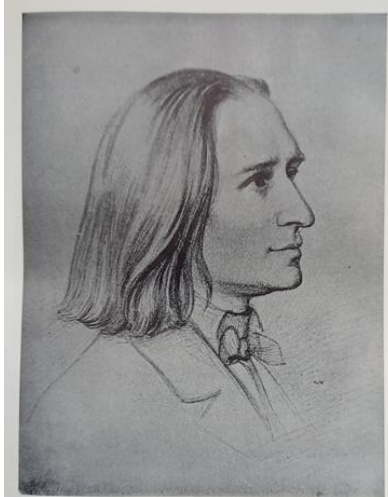
227. kép „Kiadatlan Liszt-képek. Liszt első párizsi hangversenyének színlapja. Az Udvari Olasz Színház levéltárából.” HARASZTI E.: Liszt Ferenc Párisban. *Új Idők* 1942. 762. o.

228. kép „Kiadatlan Liszt-képek. Liszt édesanyjának sírja. Liszt édesanyja 1866 február 6-án halt meg Páriszban, unokája: Blandine férjének, Olivier Emil képviselőnek, a későbbi francia miniszterelnöknek a lakásán. Két nappal később temették el a Montparnasse-temetőben, örök sírhelyre. A párizsi községtanács engedélyével készült fénykép.” HARASZTI E.: Liszt Ferenc Párisban. *Új Idők* 1942. 762. o.

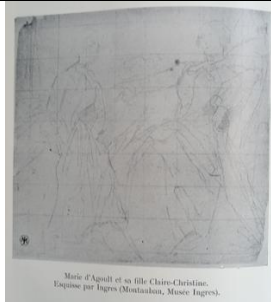

229. kép „Kiadatlan Liszt-képek. Liszt 1825-ben Marseillében hangversenyzett. Lydia Garella, odavaló kisleánnyal négykezeset is játszott, neki ajánlotta második művét. A marseillei diadal emlékére Pascal rajza után Beisson metszette ezt a képet. Az alatta lévő vers az első költemény, melyet Liszthez írtak. (...)” HARASZTI E.: Liszt Ferenc Párisban. *Új Idők* 1942. 763. o.

Franz Liszt. Portrait par Preller. Collection André Meyer.

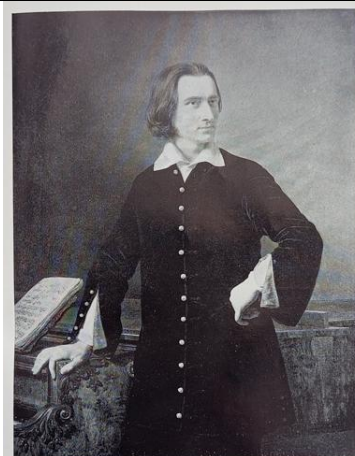
230. kép *Franz Liszt. Portrait par Preller. Collection André Meyer. (Liszt Ferenc. Preller portréja. André Meyer Magángyűjtemény.)* Haraszi E.: Franz Liszt. Párizs, 1967. p. 91. Pl. I.

Marie d'Agoult et sa fille Claire-Christine. Esquisse par Ingres (Montauban, Musée Ingres).

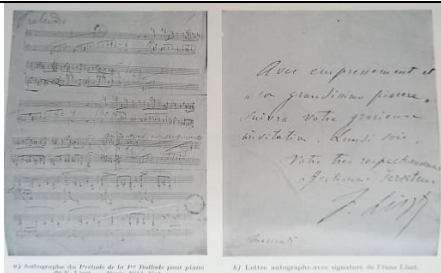
231. kép *Marie d'Agoult et sa fille Claire-Christine Esquisse par Ingres. (Montauban, Musée Ingres.) (Ingres rajza Marie d'Agoult és leánya, Claire-Christine Esquisse-ről.*

[Montauban, Ingres Múzeum]) Haraszi E.: Franz Liszt. Párizs, 1967. p. 92. Pl. II.

Franz Liszt en 1847. Portrait par Nicolas Barabas (Budapest, Musée des Beaux-Arts).

232. kép *Franz Liszt en 1847. Portrait par Nicolas Barabas. (Budapest, Musée des Beaux-Arts.) (Liszt Ferenc 1847-ben. Barabás Miklós portréja. [Budapest, Szépművészeti Múzeum])* Haraszi E.: Franz Liszt. Párizs, 1967. p. 141. Pl. III.

a) Autographe du Prélude de la 1re Ballade pour piano de F. Liszt. — Paris, Bibl. Nat.

b) Lettre autographe avec signature de Franz Liszt.

233. kép *a) Autographe du Prélude de la 1re Ballade pour piano de F. Liszt. — Paris, Bibl. Nat. b) Lettre autographe avec signature de Franz Liszt. (a) Liszt Ferenc, az Első Ballada preliúd zongoraátirata — Párizs, Nemzeti Könyvtár. b) Levél kézirat Liszt Ferenc aláírásával.)* Haraszi E.: Franz Liszt. Párizs, 1967. p. 142. Pl. IV. a-b.

Franz Liszt vers 1856. — Paris, Bibl. Nat.

234. kép *Franz Liszt vers 1856. — Paris, Bibl. Nat. (Liszt Ferenc 1856 körül. — Párizs, Nemzeti Könyvtár.)* Haraszi E.: Franz Liszt. Párizs, 1967. p. 156. Pl. V.

a) La Hofgärtneri à Weimar.

b) Clavier muet que Liszt emportait dans ses voyages.

235. kép *a) La Hofgärtneri à Weimar. b) Clavier muet que Liszt emportait dans ses voyages. (a) A weimari Hofgärtneri. b) Zongora, amit Liszt magával vitt utazásaira.)* Haraszi E.: Franz Liszt. Párizs, 1967. p. 157. Pl. VI. a-b.

236. kép *Carolyne Sayn-Wittgenstein à Rome en 1876.* (*Carolyne Sayn-Wittgenstein 1876-ban, Rómában.*)

Haraszi E.: Franz Liszt. Párizs, 1967. p. 188. Pl. VII.

237. kép *Liszt à son bureau à Weimar, au pavillon de la Hofgärtnererei.* – *Goethe Nationalmuseum.* (*Liszt a dolgozószobájában, Weimarban, a Hofgärtnerrei pavilonjában.* – *Goethe Nemzeti Múzeum.*) Haraszi E.: Franz Liszt. Párizs, 1967. p. 189. Pl. VIII.

238. kép *Franz Liszt.* – *Photo par Nadar.* (*Liszt Ferenc.* – *Nadar fényképe.*) Haraszi E.: Franz Liszt. Párizs, 1967. p. 268. Pl. IX.

239. kép *Liszt au piano dans les dernières années de sa vie.* – *Goethe Nationalmuseum.* (*Liszt utolsó éveiben a zongoránál.* – *Goethe Nemzeti Múzeum.*) Haraszi E.: Franz Liszt. Párizs, 1967. p. 269. Pl. X.

240. kép Liszt szülőháza Doborjában. Steinacker Károly vízfestménye, 1856. (Városi Múzeum, Sopron) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 1.

241. kép Liszt Ferenc gyermekkorú képe. Lüttgendorf-Leinburg Ferdinánd rajza (1820) után, könyomat. (Városi Múzeum, Pozsony) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 4.

242. kép Liszt Ferenc. Barabás Miklós 1846. évi körrajzának [sic!] részlete (Történelmi Képcsarnok) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 49.

243. kép Liszt Ferenc. Lehmann Henry olajfestménye, Róma 1839. (Gróf Zichy Jánosné, Budapest) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 7.

244. kép Liszt Ferenc. Brüsszeli fénykép Ghemar műhelyéből, a 19. század hatodik tizedéből. (Wolf Múzeum, Kismarton) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 15.

245. kép A kismartoni herceg Esterházy kastély, melyben Liszt Ferenc, mint gyermek először játszott. (1819) Kőrajz. Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 28.

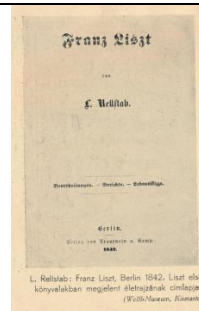
246.a–b. kép A soproni régi színház és kaszinó épület. A kaszinóban hangversenyezett Liszt 1840-ben és 1846-ban. Fénykép 1870 körül.; A soproni kaszinó, melyben Liszt 1874-ben és 1881-ben hangversenyezett. Fénykép (1875) (Dr. Csatkai Endre, Sopron) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 30.

247. kép Liszt Ferenc mellszobra a pozsonyi koronázótemplom oldalán. Tilgner mintája után készítette Batka János, pozsony főlevéltárnoka. A rács Batka terve szerint készült Liszt miséje hangjegyei (Hosanna) beleszerkesztésével. Az emlékművet leleplezték 1911. november 19-én. Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 37.

248. kép Emléklap a Szent Erzsébet legendájának sikerére. Pál Ferenc rajza, Róma, 1868. (Somssich Andor, Budapest) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 26.

249. kép L. Rellstab: Franz Liszt, Berlin, 1842. Liszt első könyvalakban megjelent életrajzának megjelent címlapja. (Wolff-Múzeum, [sic!] Kismarton) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 35.

250. kép A soproni Irodalmi és Művészi Kör emléktáblájának leleplezési ünnepe Doborjánban 1881. április 6-án. (Fénykép, Városi Múzeum, Sopron) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 2.

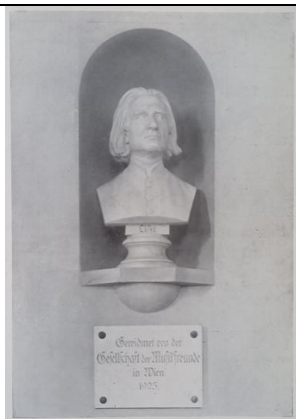
251.kép Liszt emléktárgyak, a Nemzeti Múzeum 1911. évi Emlékiállításán. (Isor [sic!] Kálmán, Budapest) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 50.

252.a–b. kép A Zeneművészeti Főiskola Liszt-szobájának sarka Liszt íróasztalával, karosszékével.; A Zeneművészeti Főiskola Liszt-szobájának részletképe. Fénykép. (Zeneművészeti Főiskola) Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 53.

253.a–b. kép Emlékek a Zeneművészeti Főiskola Liszt szobája egyik szekrényében. Liszt abbékalapja, halotti maszkja, hangvillája, hajfűrtje, pénztárcája és a Kalocsán használt sétatálcája. (Zeneművészeti Főiskola); A ház, melyben Liszt Ferenc Bayreuth-ban 1886. július 31-én elhunyt. Hubay Jenő (Előszó): Liszt a miénk! Budapest, 1936. 54.

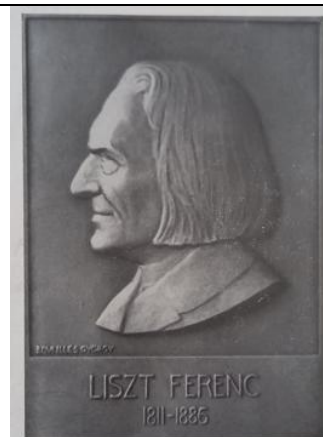
254. kép „Photo Beigl. Eisenstadt:”
 Nr.100. Zumbusch: Marmorbüste in
 der Kirche in Raiding. (Foto Beigl.
 Kismarton: No.100. Zumbusch:
 Márvány mellszobor a doborjáni
 templomban.) Csatkai, André: Versuch
 einer Franz Liszt Ikonographie. 1936.

1.

255. kép Nr.135. Lithographie
 von Motte. (Mit Genehmigung
 des Verlages M. Hesse. Berlin-
 Schöneberg.) (No.135. Motte
 litográfiája. [M. Hesse kiadó
 jóvoltából. Berlin-Schöneberg.]
 Csatkai, André: Versuch einer
 Franz Liszt Ikonographie. 1936.

2.

256. kép Nr.245. Plakette von
 Georg Edvi Illés (1935)
 (No.245. Edvi Illés György
 plakettje [1935]) Csatkai,
 André: Versuch einer Franz
 Liszt Ikonographie. 1936. 3.

257. kép Nr.105. F. P. Kugler:
 Gipsbüste im Museum zu Sopron
 (Oedenburg). (No.105. F. P. Kugler:
 Gipszbüsztt a Soproni Múzeumból
 [Oedenburg].) Csatkai, André: Versuch
 einer Franz Liszt Ikonographie. 1936.

4.

258. kép Nr.133. Lithographie
 von Kriehuber. (Eisenstadt,
 Wolf-Museum.) (No.133.
 Kriehuber litográfiája.
 [Kismarton, Wolf Múzeum])
 Csatkai, André: Versuch einer
 Franz Liszt Ikonographie. 1936.

5.

259. kép „*MAISON NATALE DE LISZT À RAIDING (DOBORJÁN)/ d'après un dessin de F. Grünes./ lithographié par T. Stadler.*” (LISZT RAIDINGI SZÜLŐHÁZA [DOBORJÁN]/ F. Grünes rajza után/ litografálta T. Stadler.) Robert Bory: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. Genève, 1936. p. 41.

260. kép „*VUE DU »THEATER AN DER WIEN« A VIENNE/ d'après une aquarelle. C'est sur la scène de ce théâtre que fut créé, entre autres, Fidélío de Beethoven, le 20 novembre 1805.*” (A BÉCSI »VÁROSI SZÍNHÁZ« LÁTKÉPE/ egy akvarell után. Arról a színházról van szó, ahol többek között Beethoven a *Fideliót* alkotta 1805. november 20-án.) Robert Bory: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. Genève, 1936. p. 44.

261. kép „*VUE PRISE DE LA PROMENADE DE SAINT-ANTOINE A GENÈVE/ d'après d'une gravure coloriée attribuée à Ferrière. (Bibliothèque publique de Genève)*” (A GENFI SZENT ANTAL PROMENÁD LÁTKÉPE/ egy Ferrière-nek tulajdonított színezett metszet után. [Genfi Közkönyvtár]) Robert Bory: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. Genève, 1936. p. 63.

262. kép „*PROPRIÉTÉ DE GEORGE SAND A NOHANT. (Département de l'Indre) Gravure sur bois d'après un dessin de Maurice Sand.*” (GEORGE SAND NOHANTI BIRTOKA. [Indre Osztály] Fametszet Maurice Sand rajza után.) Robert Bory: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. Genève, 1936. p. 84.

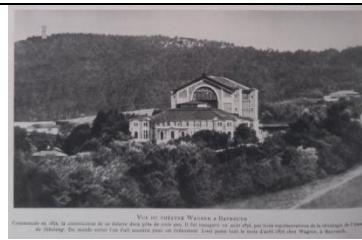
263. kép „*SAINT-PIERRE DE ROME ET LE VATICAN. Aquarelle de Giovanni Volpato.*” (A RÓMAI SZENT PÉTER BAZILIKA ÉS A VATIKÁN. Giovanni Volpato akvarellje.) Robert Bory: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. Genève, 1936. p. 87.

264. kép „*L'ANCIEN PALAIS GRAND-DUCAL A WEIMAR/ d'après une photographie.*” (A RÉGI WEIMARI VÁROSHÁZA/

L'ACADEMIE DE MUSIQUE DE LA RUE ANDRÁSSY (anciennement *Rákóczi*strasse) d'après une lithographie. De 1852 à 1907 l'Académie de Musique occupa ces locaux, avant d'être transférée dans le bâtiment actuel.

266. kép „*VUE DU THÉÂTRE WAGNER À BAYREUTH/ Commencée en 1872, la construction de ce théâtre dura*

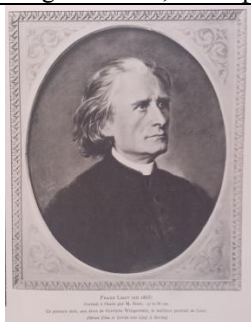
<p>egy fénykép után.) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 132.</p>	<p>265. kép „L'ACADÉMIE DE MUSIQUE DE LA RUE ANDRASSY (anciennement Radialstrasse)/ d'après une lithographie. De 1879 à 1907 l'Académie de Musique occupa ces locaux, avant d'être transférée dans le bâtiment actuel.” (A ZENEAKADÉMIA AZ ANDRÁSSY ÚTON [az egykori Radialstrasse] egy litográfia után. 1879 és 1907 között a Zeneakadémia foglalta el ezeket a helyiségeket, mielőtt a jelenlegi épületbe költözött.) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 188.</p>	<p>près de trois ans. Il fut inauguré en août 1876, par trois représentations de la tétralogie de l'Anneau du Nibelung. Du monde entier l'on était accouru pour cet événement Liszt passa tout le mois d'août 1876 chez Wagner, à Bayreuth.” (A WAGNER SZÍNHÁZ BAYREUTH-BAN/ Az 1872-ben megkezdett színház építése csaknem három évig tartott. 1876 augusztusában avatták fel, a Nibelung gyűrűje tetralógia három előadásával. Az eseményre a világ minden tájáról özönlöttek az emberek, Liszt 1876 augusztusát Wagnerrel töltötte Bayreuth-ban.) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 200.</p>
<div data-bbox="268 842 507 1151" data-label="Image"> </div> <p>267. kép „FRANZ LISZT (en 1830) Portrait à l'huile, non signé. 25 x 37,5 cm. (Collection R. Bory)” (LISZT FERENC [1830-ban] Olajportré, jelzetlen. 25 x 37,5 cm. [R. Bory gyűjtemény]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 51.</p>	<div data-bbox="679 842 938 1151" data-label="Image"> </div> <p>268. kép „FRANZ LISZT (en 1847) Portrait à l'huile par Nicolas Barabás. 132 x 102 cm. (Musée des Beaux-Arts à Budapest)” (LISZT FERENC [1847-ben] Barabás Miklós olajportréja. 132 x 102 cm. [Budapesti Szépművészeti Múzeum]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 125.</p>	<div data-bbox="1114 842 1311 1151" data-label="Image"> </div> <p>269. kép „FRANZ LISZT (en 1870) Portrait à l'huile par Joseph Layraud. 65 x 38 cm. Ce portrait fut peint par Layraud pour le prince C. Radziwill. (Collection R. Bory)” (LISZT FERENC [1870-ben] Joseph Layraud olajportréja. 132 x 102 cm. A portrét Layraud festette C. Radziwill herceg számára. [R. Bory gyűjtemény]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 187.</p>

270. kép „FRANZ LISZT. Portrait à l'huile par Ilja Répin. Peint en 1886. (Moscou)” (LISZT FERENC. Ilja Repin olajportréja. 1886-ban festette. [Moszkva]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 233.

271. kép „FRANZ LISZT. Buste en marbre par Lorenzo Bartolini. Hauteur 66 cm. Sculpté à Florence en 1838. (Musée Liszt à Weimar)” (LISZT FERENC. Lorenzo Bartolini márványbüszttje. 66 cm magas. 1838-ban faragta Firenzében. [Weimari Liszt Múzeum]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 88.

272. kép „FRANZ LISZT (en 1863) Portrait à l'huile par M. Stein. 47 x 58 cm. Ce portrait était, aux dires de Carolyne Wittgenstein, le meilleur portrait de Liszt. (Mme Elsa et Gerda von Liszt à Berlin)” (LISZT FERENC [1863-ban] M. Stein portréja. 47 x 58 cm. A portré Carolyne Wittgensteiné lehetett, aki szerint a legjobban sikerült arckép Lisztről. [Elza és Gerda Liszt asszony tulajdonából, Berlin]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 167.

273. kép „FRANZ LISZT SUR SON LIT DE MORT. Photo P. Gericke à Bayreuth. (Collection R. Bory)” (LISZT FERENC A HALOTTASÁGYÁN. P. Gericke fényképe Bayreuthból. [R. Bory gyűjtemény]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 235.

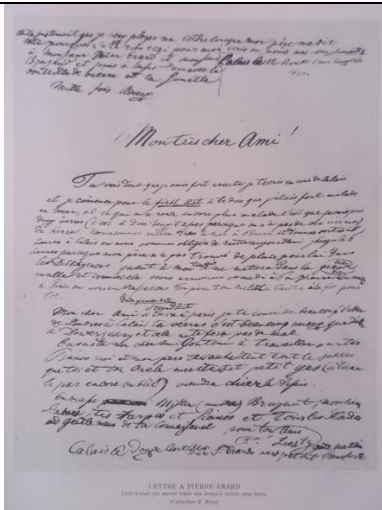
274. kép „»LE MAGICIEN LISZT AU PIANO.« Aquarelle anonyme. 18 x 14 cm. (Collection R. Bory)” (»A MÁGUS LISZT FERENC A ZONGORÁNÁL.« Ismeretlen művész akvarellje. 18 x 14 cm. [R. Bory gyűjtemény]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l’Image. Genève, 1936. p. 109.

275. kép „»LES CHEVALIERS DU GRAAL.« Liszt, Wagner et de Bülow. Caricature parue en 1877 dans der Floh (Vienne).” (»A GRÁL LOVAGJAI.« Karikatúra a bécsi der Floh 1877-es számából.) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l’Image. Genève, 1936. p. 204.

276. kép „»LISZT PROMU CHANOINE PAR LE PAPE.« Caricature parue dans le Borsszem Jankó du 27 juillet 1879.” (»LISZT PÁPAI KINEVEZÉSE KANONOKKÁ.« Karikatúra a Borsszem Jankó 1879. július 27-i számából.) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l’Image. Genève, 1936. p. 198.

277. kép „LETTRE A PIERRE ERARD. Liszt n’avait pas encore treize ans lorsqu’il écrivit cette lettre. (Collection R. Bory)” (LEVÉL PIERRE ERARD-nak. Liszt nem lehetett több tizenhárom évesnél, mikor ezt a levelet írta. [R. Bory gyűjtemény]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l’Image. Genève, 1936. p. 53.

278. kép „MANUSCRIT DE »LA LORELEY« Durant son séjour à Nonnenwerth, en 1841, Liszt mit en musique le poème de Heine. Il dédia son lied à la comtesse d’Agoult. (Musée Liszt à Weimar)” (A »LORELEY« KÉZIRATA. 1841-es Nonnenwerth-i útja alatt megzenésítette Heine versét. D’Agoult grófnének ajánlotta.) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l’Image. Genève, 1936. p. 117.

279. kép „»ANNÉE DE PÈLERINAGE. 3me ANNÉE.« Ces compositions, qui datent de 1877, parurent en 1883 chez Schott à Mayence.” (»ZARÁNDOKÉVEK. 3dik ÉV.« Az 1877-re datálható kompozíciók 1883-ban jelentek meg Schott-nál, Mainzban.) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l’Image. Genève, 1936. p. 218.

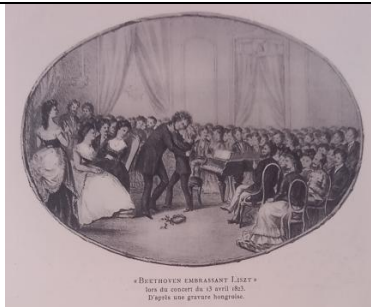
280. kép „*BONBONNIÈRE ÉMAIL ET OR. Vue de Genève, du Lac Léman et des Alpes de Savoie. Cadeau reçu par Liszt en 1836. (Musée Liszt à Weimar)*” (ÉMAIL ÉS ARANY BONBONIER. Genf látképe a Genfi-tó és az Alpok felé. Liszt ajándéka 1836-ból. [Weimari Liszt Múzeum]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 69.

281. kép „*FRANZ LISZT. Portrait peint sur un oeuf de porcelaine. (Collection R. Bory)*” (LISZT FERENC. Egy porcelán tojásra festett portré. [R. Bory gyűjtemény]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 126.

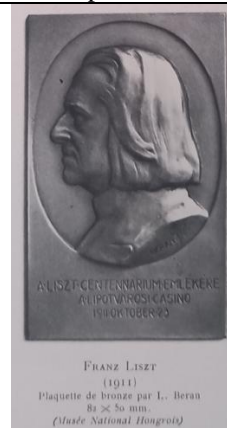
282. kép „*PUPITRE A MUSIQUE EN ARGENT. Ce pupitre, exécuté à Vienne en 1858, fut offert à Liszt par des admirateurs hongrois et autrichiens. Au-dessus du médaillon de Liszt, les bustes de Beethoven, Chopin et Schubert; au-dessous, des vue de Budapest et de Vienne. Les noms des donateurs sont gravés sur le socle. Hauteur 64 cm. Longueur 121 cm. (Musée National Hongrois)*” (EZÜST KOTTATARTÓ. A kottatartót Liszt osztrák és magyar hódolói készítették 1858-ban Bécsben. Fent Liszt, Beethoven, Chopin és Schubert büsztjei, lent Budapest és Bécs látképei. Az ajándékozók neveit a talpazatra gravírozták. 64 cm magas. 121 cm hosszú. [Magyar Nemzeti Múzeum]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 160.

283. kép „*«BEETHOVEN EMBRASSANT LISZT.» lors du concert du 13 avril 1823. D'après une gravure hongroise.*” (»BEETHOVEN MEGCSÓKOLJA LISZTET« az 1823. április 13-i koncerten. Egy magyar metszet után.) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 45.

284. kép „*FRANZ LISZT. Dessin à la plume non signé. 30 x 21 cm. Composé en 1842 à Berlin.*” (LISZT FERENC. Jelzet nélküli tollrajz. 30 x 21 cm. 1842-ben Berlinben alkották.) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 105.

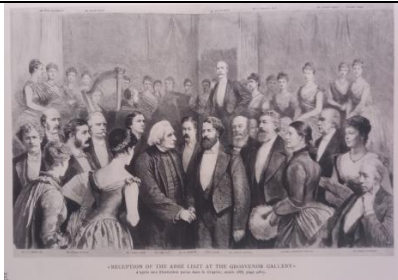
285. kép „*FRANZ LISZT (1911) Plaquette de bronze par L. Beran. 82 x 50 mm. (Musée National Hongrois)*” (LISZT FERENC [1911] Berán L. bronz plakettje. 82 x 50 mm. [Magyar Nemzeti Múzeum]) Robert Bory: La vie de Franz Liszt par l'Image. Genève, 1936. p. 239.

286. kép „LISZT DIRIGEANT LA PREMIÈRE AUDITION DE SA »SAINTE ELISABETH« (Budapest, Août 1865) d'après un dessin de B. Székely, gravé par K. Rusz, publié par le journal *Vasárnapi Ujsag*.” (LISZT A »SZENT ERZSÉBET« ELSŐ BEMUTATÓJÁT VEZÉNYLI. [Budapest, 1865. augusztus] Székely B. rajza után Rusz K., megjelent a *Vasárnapi Ujságban*.) Robert Bory: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. Genève, 1936. p. 172.

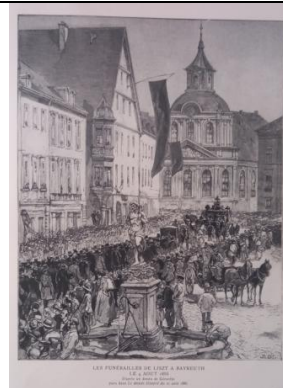
287. kép „EXÉCUTION DE LA »MESSE DE GRAN« A PARIS. (Église Saint Eustache les 5 et 6 mars 1866) Répondant à l'invitation du maire de Paris, Liszt vint de Rome pour assister à l'exécution de son oeuvre. Les »modernisme« de la partition effrayèrent une partie du public et de la critique. Berlioz fut particulièrement injuste pour l'oeuvre de son ami. D'après un dessin de A. Deroy paru dans le *Monde Illustré de 1866*. t. 1. p. 186.” (AZ »ESZTERGOMI MISE« PÁRIZSI BEMUTATÓJA. [Szent Eustatius templom, 1866. március 5. és 6-án] Engedve a párizsi polgármester meghívásának, Liszt Rómából érkezett, hogy részt vegyen saját műve előadásában. A partitúra »modernizmusa« megosztotta a közönséget és a kritikusokat. Berlioz különösen is igazságtalan volt barátja munkája miatt. A kép A. Deroy rajza után, a *Monde Illustré* 1866-os számában jelent meg, 186. o. 1. t.) Robert Bory: *La vie de Franz Liszt par l'Image*. Genève, 1936. p. 173.

288. kép „»RECEPTION OF THE ABBÉ LISZT AT THE GROSVENOR GALLERY« d'après une illustration parue dans le *Graphic*, année 1886, page 408–9. (»LISZT ABBÉ FOGADÁSA A THE GROSVENOR GALÉRIÁBAN« a *Graphic* 1886-os illusztrációja után, 408-9. oldal) Robert Bory: *La vie de Franz Liszt* par l'Image. Genève, 1936. p. 225.

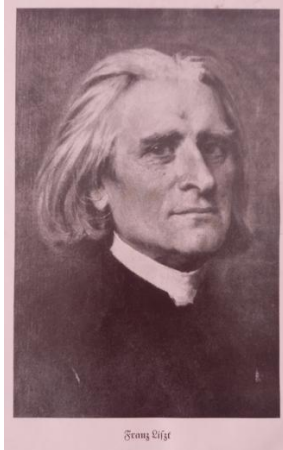
289. kép „»RICHARD WAGNER DANS SA VILLA DE WAHNFRIED A BAYREUTH« (1880) d'après une peinture à l'huile de W. Beckmann. De gauche à droite: Cosima Wagner, Richard Wagner, Franz Liszt et Hans von Wolzogen. (Photo Hanfstaengl à Munich)” (»RICHARD WAGNER A BAYREUTH-I WAHNFRIED VILLÁJÁBAN« [1880] W. Beckmann olajfestménye után. Balról jobbra: Cosima Wagner, Richard Wagner, Liszt Ferenc és Hans von Wolzogen. [Photo. Hanfstaengl, München]) Robert Bory: *La vie de Franz Liszt* par l'Image. Genève, 1936. p. 201.

290. kép „LES FUNÉRAILLES DE LISZT A BAYREUTH LE 4 AOUT 1886. D'après un dessin de Gérardin paru dans *Le Monde Illustré* du 21 août 1886.” (LISZT TEMETÉSE BAYREUTH-BAN 1886. AUGUSZTUS 4-ÉN. Gérardin rajza után, ami megjelent a *Le Monde Illustré* 1886. augusztus 21-i számában.) Robert Bory: *La vie de Franz Liszt* par l'Image. Genève, 1936. p. 237.

291. kép Ismeretlen fotográfus: Liszt Ferenc Weimarban, 1858-ban, reprodukció Weger metszete után, Mátéka Béla kollekciója. Hátoldalon kézírás. „Füssmann-Mátéka 141. l.” Budapest, MNM KK Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti- és Zeneműtár, Liszt Ferenc 10/8.

292. kép „Titelbild: Franz Liszt. (Nach einem Bild von Professor Plockhorst, Weimar, 1868. Im Besitze der Familie Ziegler, Weimar. Von Staatsrat Dr. Hans Severus Ziegler, Weimar, gefl. zur Verfügung gestellt.)” (Borítókép: Liszt Ferenc. [Plockhorst professzor képe, Weimar, 1868. A Ziegler család tulajdona, Weimar. A képet dr. Hans Severus Ziegler államtanácsos, Weimar, bocsátotta közre.] Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin –

293. kép „Liszts Geburtshaus in Doborján (Raiding), (Alter Stich.)” (Liszt doborjáni szülőháza [Raiding], [Régi metszet]) Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 5. Bl. 6.

294. kép „Eingang zum Geburtshaus (Photo: ESEFA, Budapest)” (A szülőház bejárata [Fotó: Városi Idegenforgalmi Hivatal, Budapest]) Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 6. Bl. 7.

Lipcse, 1936. Címlapkép

295. kép „Das Geburtszimmer Liszts. (Photo: Diebold–Gruber, Sopron. Städt. Fremdenverkehrsamt, Sopron.)” (Liszt szobája a szülőházban. [Fotó: Diebold–Gruber, Sopron. Városi Idegenforgalmi Hivatal, Sopron]) Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 6. Bl. 8.

296. kép „Die Orgel in der Kirche zu Doborján (Raiding), (Photo: Diebold–Gruber, Sopron. Städt. Fremdenverkehrsamt, Sopron.)” (Liszt szobája a szülőházban. [Fotó: Diebold–Gruber, Sopron. Városi Idegenforgalmi Hivatal, Sopron]) Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 7. Bl. 9.

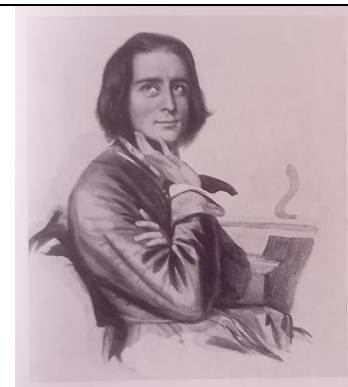
297. kép „Liszts Flügel, auf dem er gelernt hat. (Photo: Diebold – Gruber, Sopron. Städt. Fremdenverkehrsamt, Sopron. Museum, Sopron.)” (Liszt tanuló zongorája. [Fotó: Diebold–Gruber, Sopron. Városi Idegenforgalmi Hivatal, Sopron. Múzeum, Sopron.]) Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 7. Bl. 10.

298. kép „Liszt am Klavier mit seinem ungarischen Säbel. (Photo: C.N.E.T., Paris. Karakter Statuette von Dantans fils. Musée Carnavalet, Paris.)” (Liszt a zongoránál magyar szabljájával. [Fotó: Nemzeti Idegenforgalom Fejlesztési Központ, Párizs. A Dantan testvérek karakterszobra. Musée Carnavalet, Párizs.]) Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 91. Bl. 100.

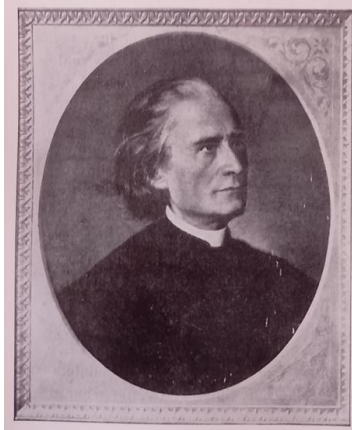
299. kép „Liszt mit seinem bis zum Boden reichenden Künstlerhaar. (Photo: C.N.E.T., Paris. Karakter Statuette von Dantans fils. Musée Carnavalet, Paris.)” (A művész haja a padlóig ér. [Fotó: Nemzeti Idegenforgalom Fejlesztési Központ, Párizs. A Dantan testvérek karakterszobra. Musée Carnavalet, Párizs.]) Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 91. Bl. 101.

300. kép „Franz Liszt. (Nach einem Aquarell von Hartmann 1843. Photo: R.D.V., Berlin. Aufnahme: Louis Held, Weimar. Liszt-Museum, Weimar.)” (Liszt Ferenc. [Hartmann egyik 1843-as akvarellje után. Fotó: Birodalmi Idegenforgalmi Központ, Berlin. Felvétel: Louis Held, Weimar. Liszt-Múzeum, Weimar.]) Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 97. Bl. 108.

301. kép „Fürstin von Sayn-Wittgenstein mit ihrer Tochter Prinzessin Marie (aus der Zeit der ersten Begegnung mit Liszt.) (Nach einem Stich von Kriehuber. Lithographie von C. Fischer.)” (Sayn-Wittgenstein hercegnő leányával, Marie hercegnővel [A Liszttel való találkozás első idejéből.] Kriehuber metszete alapján. C. Fischer litográfiája.) Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 103. Bl.117.

302. kép „Franz Liszt. (Nach einem Bild von M. Stein.)” (Liszt Ferenc. [M. Stein festménye után.] Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 179. Bl. 197.

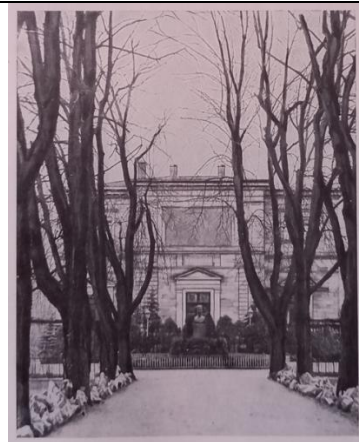
303. kép „Liszt und Wagner. (Nach einem Schattenriß von Willi Bithorn 1910. Aus Kanths »Bilderatlas zur Musikgeschichte,« Max Hesses Verlag, Berlin-Schönberg.)” (Liszt és Wagner. [Willi Bithorn egy sziluettje után, 1910. Megjelent Kanth »Bilderatlas zur Musikgeschichte« című művében, Max Hesse kiadásában, Berlin-Schönberg.] Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 131. Bl. 148.

304. kép „Der Schottenhof in Wien. (Duch gefl. Vermittlung von Reg.-Rat, Univ.- Prof. Dr. Eduard Ritter von Liszt, Wien.)” (A Schottenhof Bécsben. [Dr. Eduard Ritter von Liszt egyetemi jogtudós jóváhagyásával, Bécs.] Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 193. Bl. 211.

305. kép „Springbrunnen im Garten der Villa d'Este. (Photo: ENIT, Rom)” (Szökőkút a Villa d'Este kertjében. [Fotó: Nemzeti Idegenforgalmi Hivatal, Róma]) Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 197. Bl. 218.

306. kép „Richard Wagners Haus »Wahnfried« in Bayreuth. (Aus der Richard-Wagner-Gedenkstätte, Bayreuth. Verkehrsamt Bayreuth. Archiv Julius Beltz, Langensalza)” (Richard Wagner »Wahnfried« villája Bayreuth-ban. [A Richard Wagner-emlékművel, Bayreuth. Bayreuth-i Idegenforgalmi Hivatal. Julius Beltz archívuma, Langensalza.] Füssmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 205. Bl. 228.

307. kép „Siegfried und Winifred Wagner mit ihren Kindern. (Photo: Pieperhoff, Leipzig.)” (Szigfrid és Winifred Wagner gyermekeikkel. [Fotó: Pieperhoff, Lipcse.] Füßmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 269. Bl. 299.

308. kép „Der Dirigent Graf Gravina, Liszts Urenkel. (Photo: B. Johannes, Meran)” (A karmester Gravina gróf, Liszt dédunokája. [Fotó: B. Johannes, Meran] Füßmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 271. Bl. 301.

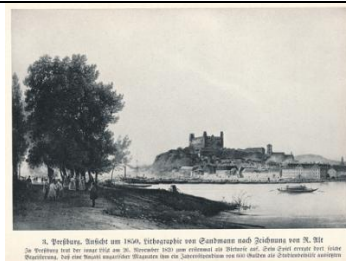
309. kép „Ehrung des Großen Meisters im Hause Eduard Ritter von Liszts. (Photo: Mela Wassermann, Wien.)” (Tisztelegés a Nagy Mester előtt Eduard Ritter von Liszt házában. [Fotó: Mela Wassermann, Bécs]) Füßmann, Werner – Mátéka Béla: Franz Liszt. Berlin – Lipcse, 1936. p. 273. Bl. 306.

310. kép Balra: „Liszts Vater, der fürstlich Esterhazyische Rentmeister Adam Liszt. Gouachebild, 1819.” (Liszt édesapja, Esterházy uradalmi intéző, Liszt Ádám. Gouache kép, 1819.) Jobbra: „Liszts Mutter, Anna Liszt, geb. Lager. Miniatur von Demazey. (Liszt édesanyja, Anna Liszt, szül. Lager. Demazey miniatűrje.)” Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.1.

311. kép „Die fürstlich Esterhazyische Rentmeisterei in Raiding (im jetzigen Burgenland), Liszts Geburtshaus/ Zeichnung um 1840/ Die Familie Liszt stand vom Großwater an im Dienst der Fürsten Esterhazy. Das Bild ist im Jahre 1840 entstanden. Damals besuche Liszt als schon weltberühmter Künstler zum ersten Male die heimat wieder.” (Az Esterházy uradalom Raidingben [ma Burgenlandban], Liszt szülőháza/ Rajz 1840 körül/ A Liszt család nagypjától fogva az Esterházy hercegek szolgálatában állt. A kép 1840-ben készült. Liszt világhírű művészként ekkor tért először haza.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.2.

312. kép „Pressburg. Ansicht um 1850. Lithographie von Sandmann nach Zeichnung von R. Alt/ In Pressburg trat der junge Liszt am 26. November 1820 zum erstenmal als Virtuose auf. Sein Spiel erregte vort solche Begeisterung, das eine Unzahl ungarischer Magnaten ihm ein Jahresstivendium von 600 Gulden als Studienbeihilfe ausfertten.” (Pozsony. Sandmann litográfiája R. Alt rajza nyomán/ Pozsonyban a fiatal Liszt 1820. november 26-án jelent meg először virtuózként. Játéka olyan lelkesedést váltott ki, hogy számtalan magyar mágnás évi 600 guldent adott neki tanulmányi ösztöndíjként.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.3.

313. kép „Carl Czerny. Stahlstich von Carl Maner/ Liszts erster Klavierlehrer in Wien, 1822–23./ Czerny hat mit seinem methodisch-strengen Unterricht die Entwicklung des Wunderkinds in fest geregeite Bahnen gelenst. Liszt gedachte dieses seines ersten Lehrers zeitlebens mit der größten Dankbarkeit.” (Carl Czerny/ Carl Maner eredeti acélmetszete után/ Liszt első bécsi zongoratanárának metszete, 1822–23./ Szigorú módszerével Czernynek sikerült kifejlesztenie a csodagyermek tehetségét. Liszt, mint első tanáráról, egész életében a legnagyobb hálával emlékezett meg.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.4.

314. kép „Beethoven umarmt Liszt bei seinem Konzert im Wiener Redoutensaal am 13. April 1823./ Ungarischer Stich um 1860/ Es wird überliefert, das Beethoven, der dem ersten Konzert des Wunderkinds vermutlich wenig Vertrauen entgegenbrachte, nach seinem Spiel den 12 jährigen Knaben in freudiger Überraschung umarmte und füsste.” (Beethoven megöleli Lisztet a bécsi Redout-ban tartott hangversenyén, 1823. április 13-án./ Magyar metszet 1860 körül/ Azt mondják, hogy Beethoven, aki valószínűleg nem bízott a csodagyerek első koncertjében, örömteli meglepetéssel ölelte és csókolta meg a 12 éves fiút a játék után.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.5.

315. kép „Paris. Boulevard des Italiens, Zeitgenössischer Stich./ Adam Liszt wollte die höchste künstlerische Ausbildung seines Sohnes am Berühmten Pariser Konservatorium beendet wissen. Er opferte hierfür sogar seine sichere Stellung, um mit Frau und Sohn im herbst 1823 nach Paris zu ziehen.” (Párizs. Boulevard des Italiens, kortárs metszet./ Liszt Ádám fia felsőfokú művészeti tanulmányait a híres Párizsi Konzervatóriumban akarta befejezni. Liszt Ádám biztos helyét áldozta fel azért, hogy 1823 őszén feleségével és fiával Párizsba költözzön.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.6.

7. Bartha, Dénese: Ötletesség in einer Loge der Oper. Zeitgenössischer Stich./ Das Pariser Musikleben wurde damals in ganz besonderem Maße von der Oper beherrscht. Auch der junge Liszt gab ein erstes Pariser Konzert in der Italienischen Oper (nach anderen Quellen im Théâtre Louvois) (Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.7.)

316. kép „Paris. Bornehme Gesellschaft in einer Loge der Oper. Zeitgenössischer Stich./ Das Pariser Musikleben wurde damals in ganz besonderem Maße von der Oper beherrscht. Auch der junge Liszt gab ein erstes Pariser Konzert in der Italienischen Oper (nach anderen Quellen im Théâtre Louvois)” (Párizs.

Társaság az Opera páholyban, korabeli metszet./ Abban az időben a párizsi zenei életet egészen különös mértékben az Opera uralta. A fiatal Liszt első párizsi koncertjét is az Olasz Operában adta ([a Théâtre Louvois más forrásai szerint.]) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.7.

8. Theatrjetel in Újpest „Don Sanche”
Ein Blatt wachte für die ersten 14 Jahre in Erscheinung. Im Jahr 1825 wurde das Chor in Aktion.
Die erste Nacht hat Liszt aus der Oper „Don Sanche”, die am 17. Oktober 1825 in der Oper
aufgeführt wurde.

317. kép „Theaterzettel zu Liszt Jugendoper »Don Sanche.«/ Der schnell wachsende Ruf des jungen Liszt bewog die Operndirektion, bei dem 14jährigen Knaben eine Oper zu bestellen. Die Frucht dieses Auftrages war die einaktige Oper »Don Sanche,« die am 17. Oktober 1825 in der Großen Oper aufgeführt wurde.”

(Szinházi belépő Liszt »Don Sanche« című ifjúsági operájához./ A fiatal Liszt gyorsan növekvő hírneve arra készítette az operavezetést, hogy operát rendeljen a 14 éves fiútól.

Ennek a megbízásnak a gyümölcse volt a "Don Sanche" egyfelvonásos opera, amelyet 1825. október 17-én mutattak be a Nagyoperában.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.8.

9. Julirevolution in Paris 1830, Kampf an der Porte St. Denis. Gemälde von H. Lecomte.
Die revolutionäre Bewegung in Paris 1830, Kampf an der Porte St. Denis. Gemälde von H. Lecomte.
Die Revolutionäre von Paris kämpften um die Kontrolle über die Stadt, indem sie die Straße
zwischen der Porte St. Denis und der Porte St. Martin besetzten. Das Bild zeigt die Kämpfe
am 27. Juli 1830.

318. kép „Julirevolution in Paris 1830. Kampf an der Porte St. Denis. Gemälde von H. Lecomte./ Die gesellschaftlichen und geistigen Umwälzungen, welche die Julirevolution mit sich brachte, fanden in der gärenden Secle des jungen Liszt begeisterten Widerhall und festen der geistigen Krise der Jahre 1827–1830, die Liszts Schaffenstrift fast völlig lahmgelegt hatte, ein Ende.” (Júliusi forradalom Párizsban 1830-ban. Csata a Szt. Denis kapunál. H. Lecomte festménye./ A júliusi forradalom okozta társadalmi és szellemi nyüzsgés lelkes visszhangra talált a fiatal Liszt körében, és végleg véget vetett az 1827–1830-as évek alkotói válságának, amely szinte teljesen megbénította és büntette Lisztet.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.9.

10. Paganini spielt. Zeitgenössische Zeichnung.
1831-ben Párizsban ismerkedett meg Paganini játékaival, és azonnal magával ragadta démoni ereje. Új zongorastílusának kialakításakor Paganini stílusa példaértékűvé vált számára.)

319. kép „Paganini Spielt.
 Zeitgenössische Zeichnung./ Liszt
 lernte Paganinis Spiel im Jahre 1831
 in Paris kennen und wurde von
 seiner dämonischen Persönlichkeit
 sofort gefesselt. In der Ausgestaltung
 seines neuen klavierstils ist ihm
 Paganinis Anregung vorbildlich
 geworden.” (Paganini játszik. Liszt
 1831-ben Párizsban ismerkedett meg
 Paganini játékaival, és azonnal
 magával ragadta démoni ereje. Új
 zongorastílusának kialakításakor
 Paganini stílusa példaértékűvé vált
 számára.) Bartha, Dénes: Franz
 Liszt. Sein Leben in Bildern.
 Leipzig, 1936. Bld.10.

11. Franz Liszt. 12. Gräfin Marie d'Agoult.
1823-ban ismerkedett meg a ritka szépségéről és irodalmi műveltségéről híres grófnővel. Döntő hatással volt Liszt életének hátralévő részére, amikor 1835-ben rávette, hogy hagyja el Párizst és menjen vele Svájcba.)

320. kép Balra: „Franz Liszt”
 (Liszt Ferenc); Jobbra: „Gräfin
 Marie d'Agoult” (Marie d'Agoult
 grófné) Lent: „Bronzeplaketten von
 David d'Angers/ Liszt wurde mit
 der ob ihrer seltenen Schönheit und
 ihrer literarischen Bildung
 berühmten Gräfin in Jahre 1823
 bekannt. Sie hat in das weitere
 Leben Liszts bestimmend
 eingegriffen, indem sie ihn bewog,
 im Jahre 1835 Paris zu verlassen
 und mit ihr in die Schweiz.” (David
 d'Angers bronzplakettjei/ Liszt
 1823-ban ismerkedett meg a ritka
 szépségéről és irodalmi
 műveltségéről híres grófnővel.
 Döntő hatással volt Liszt életének
 hátralévő részére, amikor 1835-ben
 rávette, hogy hagyja el Párizst és
 menjen vele Svájcba.) Bartha,
 Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in
 Bildern. Leipzig, 1936. Bld.11.

13. Tabatière mit Emailbild vom Genfer See.
Amikor d'Agoult grófnő elhagyta férjét és gyermekeit, hogy Lisztet kövesse, a botrány miatt lehetetlen volt Párizsban élnie. Lisztnek máshol kellett megélhetést keresnie. Ezért átvett egy zongoraosztályt az újonnan alapított Genfi Konzervatóriumban.)

321. kép „Tabatière mit
 Emailbild vom Genfer See. Aus
 Liszts Besitz./ Als die Gräfin
 d'Agoult Gatten und kinder
 verlietz, um Liszt zu folgen,
 war Paris infolge des
 gesellschaftlichen Skandals für
 sie als Wohnfütz unmöglich.
 Liszt mußte sich anderswo
 nach einem Lebensunterhalt
 umsehen. Er übernahm daher
 eine Klavierklasse am
 neugegründeten Genfer
 Konservatorium.” (Tubákos
 szelence a Genfi tó
 zománcképével. Liszt
 tulajdonából./ Amikor d'Agoult
 grófnő elhagyta férjét és
 gyermekeit, hogy Lisztet
 kövesse, a botrány miatt
 lehetetlen volt Párizsban élnie.
 Lisztnek máshol kellett
 megélhetést keresnie. Ezért
 átvett egy zongoraosztályt az
 újonnan alapított Genfi
 Konzervatóriumban.) Bartha,
 Dénes: Franz Liszt. Sein Leben
 in Bildern. Leipzig, 1936.
 Bld.12.

16. Ehrensäbel im Ungarischen Nationalmuseum – Karikatur auf die Überreichung des Ehrensäbels am 4. Januar 1840 in Budapest. Im kleinen Museum am 4. Januar 1840 im Ungarischen Theater zu Budapest wurde Liszt durch die feierliche Überreichung eines ungarischen Ehrensäbels – als traditionelles Zeichen des Adels – geehrt.

325. kép „Ehrensäbel im Ungarischen Nationalmuseum – Karikatur auf die Überreichung des Ehrensäbels am 4. Januar 1840 in Budapest./ In seinem konzert am 4. Januar 1840 im Ungarischen Theater zu Budapest wurde Liszt durch die feierliche Überreichung eines ungarischen Ehrensäbels – als traditionelles Zeichen des Adels – geehrt.“ (Diszkard a Magyar Nemzeti Múzeumban – A becsületszablya 1840. január 4-i budapesti átadásának karikatúrája./ 1840. január 4-én a budapesti Magyar Színházban tartott hangversenyén Lisztet egy magyar díszszablya ünnepélyes átadásával tisztelték meg - a nemesség hagyományos jeleként.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.16.

17. Ungarisches Zigeunerlager, Zeitgenössisches Gemälde. Im Jahre 1840 hatte Liszt zuerst Gelegenheit, das Spiel der ungarischen Zigeuner genauer kennenzulernen. Ihre Melodien und ihre wildschweifende Bortragsweise hat er in ungarischen Rhapsodien künstlerisch geadelt.

326. kép „Ungarisches Zigeunerlager. Zeitgenössisches Gemälde./ Im Jahre 1840 hatte Liszt zuerst Gelegenheit, das Spiel der ungarischen Zigeuner genauer kennenzulernen. Ihre Melodien und ihre wildschweifende Bortragsweise hat er in ungarischen Rhapsodien künstlerisch geadelt.“ (Magyar cigánytábor. Korabeli festmény./ Lisztnek 1840-ben volt alkalma először részletesebben megismerni a magyar cigánység zenejátékát. Dallamaikat és vad előadásaik stílusát művészileg nemesítette a Magyar Rapszódiaikban.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.17.

18. Lisztbegeisterung in Berlin. Zeichnung von A. G. Grünspahn 1842. Im Jahre 1842 wurde Liszt in Berlin mit einer Begeisterung, welche bis dahin beispiellos war, empfangen. Innerhalb von zweieinhalb Monaten gab er hier 21 Konzerte und spielte außerdem viele Male in kleinem Kreise.

327. kép „Lisztbegeisterung in Berlin. Zeichnung von A. G. Grünspahn 1842./ Im Jahre 1842 wurde Liszt in Berlin mit einer Begeisterung, welche bis dahin beispiellos war, empfangen. Innerhalb von zweieinhalb Monaten gab er hier 21 Konzerte und spielte außerdem viele Male in kleinem Kreise.“ (Liszt lelkesedése Berlinben. A. G. Grünspahn rajza 1842-ből./ 1842-ben Berlinben addig páratlan lelkesedéssel fogadták Lisztet. Két és fél hónap alatt 21 koncertet adott itt, és sokszor játszott kisebb körökben is.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.18.

19. Großer Brand in Hamburg, d. 5. Mai 1842. Gemälde von Brammer.
Hier die Wiedergabe eines der besten der von Peter Schönbauer gezeichneten, aus der ersten Brand-
 Geschichte Hamburgs selbst entnommen. Die Zeichnung war nicht in einer bestimmten Stunde aus der
 Hand des Zeichners.

328. kép „Grosser Brand in Hamburg, 5. Mai 1842. Gemälde von Brammer./ Liszts edle Nächstenliebe bewog ihn, ebenso wie bei der Budapester Überschwemmung, auch bei der großen Brandkatastrophe Hamburgs helfend einzugreifen. Von Petersburg aus sanfte er eine bedeutende Summe zum Besten der Geschädigten.” (Nagy tűzvész Hamburgban, 1842. május 5-én. Brammer festménye./ Lisztet a budapesti árvíz és nemes jószívúsége arra indította, hogy tegyen valamit a nagy hamburgi tűzvészszel szemben. Szentpétervárról jelentős összeget küldött az áldozatok javára.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.19.

20. Insel Nonnenwerth. Stich um 1840.
Dieser illustriert die Jahresmonate 1841-43 in der Reise des Fräulein Liszt auf ihrer Schiffsreise zwischen Weimar, woher
 das illustrierte Bild aus der Reisezeit in der ersten Hälfte des Jahres 1841.

329. kép „Insel Nonnenwerth. Stich um 1840./ Liszt verbrachte die Sommermonate 1841–43 in Gesellschaft der Gräfin d’Agoult auf dieser idyllisch gelegenen Rheininsel, welche ihm willkommene Muße und Gelegenheit zu gesammeltem Schaffen bot.” (Nonnenwerth-sziget. 1840 körüli metszet./ Liszt az 1841–43-as nyári hónapokat d’Agoult grófnő társaságában töltötte ezen az idilli fekvésű rajnai szigeten, amely szívesen látta, szabadidőt és töltekezési lehetőséget kínált számára.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.20.

21. Blandine, Cosima und Daniel Liszt.
Die drei Kinder von Franz Liszt und Maria Anna Liszt, geb. Schlegel, im Alter von 1843.
 Die Kinder sind von links nach rechts: Blandine, Cosima und Daniel.
 Die Kinder sind von links nach rechts: Blandine, Cosima und Daniel.

330. kép „Blandine, Cosima und Daniel Liszt. Gemälde von Amélie de Lacépède, 1843./ Die drei Kinder, mit welchen die Gräfin d’Agoult Liszt beschenkte, brachten dem Vaterherzen, die drei Kinder, mit welchen die Gräfin d’Agoult Liszt beschenkte, brachten dem Vaterherzen Liszts viel Freude und viel Schmerz. Insbesondere der tragisch frühe Tod seines geliebten Sohnes Daniel im Dezember 1859 war für ihn ein außerordentlich harter Schlag.” (Blandine, Cosima és Daniel Liszt. Amélie de Lacépède festménye, 1843./ A három gyermek, akiket d’Agoult grófnő adott Lisztnek, sok örömet és fájdalmat okozott Liszt atyai szívének. Különösen szeretett fia, Daniel tragikusan korai halála 1859 decemberében rendkívül nagy csapás volt a számára.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.21.

32. Paris. „Thé artistique chez Mme de Girardin“
 Zeichnung von Grandville zu Frau Jérôme „Jérôme Paturôt“ von L. Rembaud
 Mit 1844 nach Liszts Rückkehr in Paris hat Liszt wieder Kontakt mit den Literaturredigenten der literarischen Welt hergestellt. Nach und nach übernahm er die Leitung der literarischen Welt.
 (Quelle: Liszt in der Kunstgeschichte)

331. kép „Paris. »Thé artistique chez Mme de Girardin.«/ Illustration von Grandville zu dem Zeitroman »Jérôme Paturôt« von L. Rembaud. Als Liszt nach längerer Abwesenheit im Jahre 1844 Paris wieder besuchte, bemächtigte sich seiner das Pariser Gesellschaftsleben aufs neue. Auch mit den Literaturgrößen Dumas, Balzac, Victor Hugo kam er in freundschaftliche Berührung.“ (Párizs. »Thé artistique chez Mme de Girardin.«/ Grandville illusztrációja L. Rembaud »Jérôme Paturôt« kortárs regényéhez. Amikor Liszt hosszú távollét után 1844-ben ismét Párizsba látogatott, visszatért a párizsi társasági életbe. Baráti kapcsolatba került Dumas, Balzac és Victor Hugo szerzőóriásokkal is.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.22.

33. Einweihung des Bonner Beethovendenkmals, am 11. August 1845
 Lithographie von Kriehuber
 Mit der allgemeinen Sammlung für das Bonner Beethovendenkmal war eine erhebliche Summe erzielt, hatte Liszt den Restbetrag ausbezahlt, den Restbetrag auf Liszts Namen zu zahlen: er hat durch seine bedeutende Beihilfe die Errichtung des Denkmals erst eigentlich ermöglicht.
 (A bonni Beethoven- emlékmű felavatása 1845. augusztus 11-én. Korabeli rajz./ Amikor a bonni Beethoven- emlékműre való gyűjtés csak kis összeget hozott, Liszt felajánlotta a bizottságnak, hogy a fennmaradó összeget saját forrásaiból fedezi: jelentős hozzájárulásával tulajdonképpen lehetővé tette az emlékmű felállítását.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.23.

332. kép „Einweihung des Bonner Beethovendenkmals, am 11. August 1845. Zeitgenössische Zeichnung./ Als die allgemeine Sammlung für das Bonner Beethovendenkmal nur eine geringe Summe ergab, hatte Liszt dem Ausschuss angeboten, den Restbetrag aus Eigenem zu decken: er hat durch seine bedeutende Beihilfe die Errichtung des Denkmals erst eigentlich ermöglicht.“ (A bonni Beethoven- emlékmű felavatása 1845. augusztus 11-én. Korabeli rajz./ Amikor a bonni Beethoven- emlékműre való gyűjtés csak kis összeget hozott, Liszt felajánlotta a bizottságnak, hogy a fennmaradó összeget saját forrásaiból fedezi: jelentős hozzájárulásával tulajdonképpen lehetővé tette az emlékmű felállítását.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.23.

34. Liszt im Reiseumtel. Lithographie von Kriehuber
 Nach der Überlieferung von Liszt gab es bei seiner Abreise aus Wien am 27. Mai 1838 eine kleine Abschiedsfeier, an der seine Freunde sich an der ersten Poststation noch ein kleines Abschiedsfest bereiteten.
 (Liszt utazókabátban.) Kriehuber litográfiája./ A hagyomány szerint a rajz Liszt Bécsből való 1838. május 27-i távozásakor készült, amikor barátai kis búcsúünnepséget rendeztek neki az első postaállomáson.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.24.

333. kép „Liszt im Reiseumtel. Lithographie von Kriehuber./ Nach der Überlieferung soll diese Zeichnung bei der Abreise Liszt aus Wien am 27. Mai 1838 entstanden sein, wo seine heimlich vorausgereisten Freunde ihm an der ersten Poststation noch ein kleines Abschiedsfest bereiteten.“ (Liszt utazókabátban.) Kriehuber litográfiája./ A hagyomány szerint a rajz Liszt Bécsből való 1838. május 27-i távozásakor készült, amikor barátai kis búcsúünnepséget rendeztek neki az első postaállomáson.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.24.

25. Kiew. Stich um 1847.
 Weidlich'scher Verlag, Wien. © Stich um 1847.
 Weidlich'scher Verlag, Wien. © Stich um 1847.
 für die weitere Verbreitung dieses Werkes.

334. kép „Kiew. Stich um 1847./
 Anlässlich seiner russischen Reise im
 Jahre 1847 hat Liszt hier in Kiew die
 Fürstin Wittgenstein kennengelernt,
 die dann so bestimmend für die
 weitere Gestaltung seines Lebens
 wurde.” (Kijev. Metszet 1847 körül./

Liszt 1847-es oroszországi útja
 alkalmával itt, Kijevben találkozott
 Wittgenstein hercegnővel, aki
 meghatározó szerepet játszott
 életének további alakulásában.)
 Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein
 Leben in Bildern. Leipzig, 1936.
 Bld.25.

26. Fürstin Sayn-Wittgenstein mit ihrer Tochter Marie.
 Um 1847 an war das Leben Liszts mit jenem der Fürstin Wittgenstein untrennbar verbunden.
 Sie war es auch gewesen, die ihn bewog, die Virtuosenlaufbahn aufzugeben und sich in Weimar der
 symphonischen Schaffensarbeit zu widmen.

335. kép „Fürstin Sayn-
 Wittgenstein mit ihrer Tochter
 Marie./ Von 1847 an war das
 Leben Liszts mit jenem der Fürstin
 Wittgenstein unlösbar verknüpft.
 Sie war es auch gewesen, die ihn
 bewog, die Virtuosenlaufbahn
 aufzugeben und sich in Weimar der
 symphonischen Schaffensarbeit zu
 widmen.” (Sayn-Wittgenstein
 hercegnő lányával, Marie-val./

1847-től Liszt élete
 elválaszthatatlanul összefonódott
 Wittgenstein hercegnő életével. Ő
 volt az is, aki meggyőzte őt, hogy
 adja fel virtuóz karrierjét, és
 szentelje magát a weimari
 szimfónia-szerzői munkájának.)
 Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein
 Leben in Bildern. Leipzig, 1936.
 Bld.26.

27. Uhr mit Emailbild des Weimarer Schlosses.
 Geschenk der Prinzessin Augusta von Preussen, der späteren deutschen Kaiserin
 Liszt war mit der Fürstin Wittgenstein untrennbar verbunden, hat sie ihn nach dem Scheitern
 seiner Virtuosenlaufbahn bewogen, sich in Weimar der symphonischen Schaffensarbeit zu
 widmen. Diese Uhr, deren Gehäuse sie in ihrer Scheidungsangelegenheit erhielt.

336. kép „Uhr mit Emailbild
 des Weimarer Schlosses./
 Geschenk der Prinzessin
 Augusta von Preussen, der
 späteren deutschen Kaiserin
 Liszt war mit der Fürstin darin
 überreigekommen, datz sie sich
 nach dem Berlassen Rußlands
 unter den Schutz der
 Großherzogin von Weimar,
 einer Schwester des Zaren,
 stellen sollte, deren Beistand
 sie in ihrer
 Scheidungsangelegenheit
 erhoffte.” (Óra a weimari
 palota zománcképével./
 Augusztá porosz hercegnő, a
 későbbi német császárné
 ajándéka, akivel Liszt
 megegyezett, miután a
 hercegné a weimari
 nagyhercegnő védelme alatt
 elhagyta Oroszországot, a cár
 nővére, akinek segítségét
 remélte válási ügyében.)
 Bartha, Dénes: Franz Liszt.
 Sein Leben in Bildern. Leipzig,
 1936. Bld.27.

38. Die Altenburg in Weimar. Skizze von C. Hoffmann
Zur Güte der Verlagsanstalt wurde im Jahre 1848 von der Großherzogin und Herzoginwitwe bei der Fürstin Wittgenstein zur Verfügung gestellt. Bild darauf im Buch: Der Kaiser im Exil. Die Geschichte der Kaiserin Elisabeth von Wittgenstein.

337. kép „Die Altenburg in Weimar. Aquarell von C. Hoffmann./ Dies schöne herrschaftsgebäude wurde im Jahre 1848 von der Großherzogin aus Freundschaft der Fürstin Wittgenstein zur Berfügung gestellt. Bald darauf zog auch Liszt, der bislang im Hotel Erbprinzen gewohnt hatte, auf die Altenburg.“ (Az Altenburg kastély Weimarban. C. Hoffmann akvarellje./ Ezt a gyönyörű kastélyt barátságból a nagyhercegnő 1848-ban rendelkezésére bocsátotta. Nem sokkal később Liszt, aki korábban az Erbprinz Hotelben lakott, szintén az Altenburgba költözött.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.28.

39. Uffo und die Fürstin empfangen auf der Altenburg
Johanna von O. Thon für das Album der Fürstin, Februar 1855.
Durch die Anwesenheit Liszts und durch die gesellschaftlichen Bemühungen der Fürstin Wittgenstein wurde die Altenburg binnen kurzem ein künstlerischer und gesellschaftlicher Mittelpunkt ersten Ranges.

338. kép „Liszt und die Fürstin empfangen auf der Altenburg./ Zeichnung von S. Thon für das Album der Fürstin, Februar 1855. Durch die Anwesenheit Liszts und durch die gesellschaftlichen Bemühungen der Fürstin Wittgenstein wurde die Altenburg binnen kurzem ein künstlerischer und gesellschaftlicher Mittelpunkt ersten Ranges.“ (Liszt és a hercegnő fogadása az Altenburgban./ S. Thon rajza a hercegnő albumához, 1855. február. Liszt jelenlétének és Wittgenstein hercegnő társadalmi erőfeszítéseinek köszönhetően az altenburgi kastély gyorsan elsőrendű művészeti és társadalmi központtá vált.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.29.

39. Uffo als Dirigent
Thon von 1855
Uffo war in Weimar während der im Rosenmontags-Spektakel am 28. August 1850
in Weimar stattfand, und wird unter der Aufsicht von Liszt und der Fürstin Wittgenstein

339. kép Balra: „Liszt als Dirigent./ Photo um 1850.“ (Liszt, mint karmester./ 1850 körüli fénykép) Jobbra: „Theaterzettel zur Erstaufführung des Lohengrin in Weimar am 28. August 1850.“ (A Lohengrin weimari előadásának színházi műsora 1850. augusztus 28-án.) Lent: „Liszt war in Weimar wiederholt für die Bühnenwerke Wagners warm eingetreten. Er war es auch gewesen, der Wagners schon in Dresden vollendeten, aber nicht mehr aufgeführten Lohengrin im Jahre 1850 in Weimar zuerst aufführen ließ.“ (Weimarban Liszt többször is jószívvvel támogatta Wagner színpadi műveit. Szintén ő dirigálta először Wagner Drezdában már befejezett, de be nem mutatott Lohengrinjét Weimarban, 1850-ben.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.30.

31. Litho-Portrait von Kaulbach
 Eine Skizze, über die illustrierte „Caricaturen“ aus der „Illustration“ 1841, zeigt uns Liszt mit den Schilfschneepfeifen, denen der große Herrscher, bei der Staatsfeier Jena und bei Lisztsen seiner symphonischen Dichtungen in Weimar liegt.

340. kép „Liszt Porträt von Kaulbach./ Dies Bildnis, eine der glänzendsten Darstellungen aus der Weimarer Zeit, zeigt uns Liszt mit den selbstbewußten Zögen des großen Reuerers, der die Musikwelt damals mit der Kühnheit seiner symphonischen Dichtungen in Erstaunen fessete.“ (Kaulbach Liszt-portréja./ Ez a weimari korszak egyik legragyogóbb ábrázolása, ami egyszerre mutatja a nagy Lisztet alázatosnak és magabiztosnak, aki szimfonikus költeményeinek merészségével ámulatba ejtette az akkori zenei világot.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.31.

32. Hector Berlioz
 Einemmal nach einer Zeichnung von Franzosen
 Hektor Berlioz. Einemmal nach einer Zeichnung von Franzosen
 in einem der ersten Hefen, die in Weimar im Jahr 1852 erschienen sind.
 Hektor Berlioz. Einemmal nach einer Zeichnung von Franzosen
 in einem der ersten Hefen, die in Weimar im Jahr 1852 erschienen sind.

341. kép „Hector Berlioz./Lithographie nach einer Zeichnung von Prinzhofer/ Während seiner Dirigententätigkeit in Weimar hat Liszt dem damaligen Publikum so ziemlich alles dargeboten, was an wertvoller neuer Musik vorhanden war. Namentlich der symphonischen Werke von Berlioz hat er sich warm angenommen und den Freund selbst 1852 zu sich nach Weimar eingeladen.“ (Hector Berlioz./ Litográfia Prinzhofer rajza nyomán/ Weimari karmesteri pályája során Liszt szinte mindent bemutatott a korabeli közönségnek, ami az értékes új zene formájában elérhető volt. Különös rokonszenvvel fogadta Berlioz szimfonikus műveit, és 1852-ben meghívta barátját Weimarba.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.32.

33. Sonate h-moll mit Widmung an Robert Schumann
 Erstermal im Druck
 Schon 1837 in Weimar nach dem Schumanns Klavierwerke erschienen. In Weimar veranstaltete er u. a. die erste szenische Aufführung des „Manfred“ am 13. Juni 1852 und widmete ihm sein bedeutendes Klavierwerk, die Sonate h-moll.

342. kép „Sonate H-moll mit Widmung an Robert Schumann/ Titelblatt des Erstdruckes./ Schon 1837 in Paris war Liszt für Schumanns Klavierwerke eingetreten. In Weimar veranstaltete er u. a. die erste szenische Aufführung des »Manfred« am 13. Juni 1852 und widmete ihm sein bedeutendes Klavierwerk, die Sonate h-moll.“ (H-moll szonáta Robert Schumannnak ajánlva./ Az első nyomtatás címlapja./ Liszt már 1837-ben Párizsban támogatta Schumann zongoraműveit. Weimaran többek között 1852. június 13-án állította színpadra a „Manfred” első színpadi előadását, és neki ajánlotta fontos zongoraművét, a h-moll szonátát.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.33.

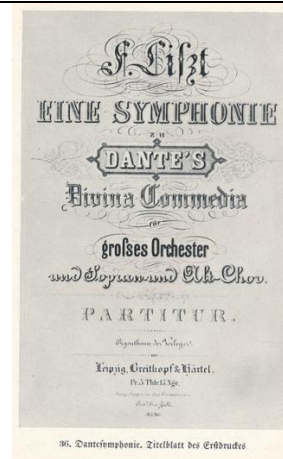

34. Graf Heinrich Karl Alexander von Weimar
 Bild nach einem Stich von Lauchert
 Karl Alexander war stets darauf bedacht, bedeutende Männer an den Hof Weimars zu fesseln, um so den verblättern Glanz der alten Musenstadt neu zu beleben. Er war es auch gewesen, der Liszt zur tätigen Teilnahme am Musikleben Weimars bewog." (Karl Alexander weimari nagyherceg./ Metszet Lauchert portréja után./ Karl Alexander mindig arra törekedett, hogy fontos embereket kapcsoljon Weimar udvarához, hogy újjáélessze a „Múzsák ókori városának” pompáját. Ő volt az is, aki meggyőzte Lisztet, hogy aktívan vegyen részt Weimar zenei életében.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.34.

35. Faustsymphonie, Titelblatt des Erstdruckes
 Faustsymphonie mit Zantzenstein'schen Illustrationen des Schöner von 1846
 komponiertes Schicksal

344. kép „Faustsymphonie./
 Titelblatt des Erstdruckes./
 Faustsymphonie und
 Dantesymphonie bezeichnen den
 Höhepunkt von Liszts
 symphonischem Schaffen.” (Faust-
 szimfónia./ Az első kiadás
 címlapja./ A Faust- és Dante-
 szimfónia Liszt életművének
 csúcspontját jelenti.) Bartha,
 Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in
 Bildern. Leipzig, 1936. Bld.35.

36. Dantesymphonie, Titelblatt des Erstdruckes

345. kép „Dantesymphonie.
 Titelblatt des Erstdruckes.”
 (Dante szimfónia. Az első
 partitúra címlapja.) Bartha,
 Dénes: Franz Liszt. Sein Leben
 in Bildern. Leipzig, 1936.
 Bld.36.

37. Die Heilige Elisabeth
 Zeitgenössischer Sticht nach einem Fresken Moritz von Schwind's auf der Wartburg.
 Diese Phantasie war eine poetische Darstellung der im Mittelalter durch die Heiligen Elisabeth.
 Schwind's Fresken auf der Wartburg waren es, die ihn zur Komposition seines großen
 Oratoriums der »Heiligen Elisabeth« zuerst anregten.

346. kép „Die Heilige Elisabeth./
 Zeitgenössischer Sticht nach einem
 der Fresken Moritz von Schwind's
 auf der Wartburg./ Liszt's Phantasie
 war von iehar poetischen Eindrücken
 aus der bildenden Kunst besonders
 zugänglich; Schwind's Fresken auf
 der Wartburg waren es, die ihn zur
 Komposition seines großen
 Oratoriums der »Heiligen
 Elisabeth« zuerst anregten.” (Szent
 Erzsébet./ Korabeli metszet Moritz
 von Schwind egyik freskója után, a
 wartburgi kastélyban./ Liszt
 képzeletének forrása a költészet és a
 képzőművészet volt; Schwind
 Wartburg kastélybeli freskói
 inspirálták a »Szent Erzsébet« című
 nagy oratórium megkomponálására.)
 Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein
 Leben in Bildern. Leipzig, 1936.
 Bld.37.

38. Kirche San Carlo al Corso in Rom
 In dieser Kirche wurde die Trauung Liszt's mit der
 Fürstin Wittgenstein am 22. October 1861 stattfanden.

347. kép „Kirche San Carlo al
 Corso in Rom./ In dieser Kirche
 sollte die Trauung Liszt's mit der
 Fürstin Wittgenstein am 22.
 October 1861 stattfinden.” (San
 Carlo al Corso templom Rómában./
 Ebben a templomban tartották
 volna Liszt esküvőjét Wittgenstein
 hercegnével, 1861. október 22-én.)
 Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein
 Leben in Bildern. Leipzig, 1936.
 Bld.38.

39. Die Hofgärtnererei in Weimar
 Das Bild aus Liszt's »Wartburg« im Jahre 1869. Liszt's Phantasie war eine poetische Darstellung der im Mittelalter durch die Heiligen Elisabeth.
 Schwind's Fresken auf der Wartburg waren es, die ihn zur Komposition seines großen
 Oratoriums der »Heiligen Elisabeth« zuerst anregten.

348. kép „Die Hofgärtnererei in
 Weimar/ Als Liszt nach
 längerer Abwesenheit im
 Jahre 1869 Weimar wieder
 besuchte, wurde ihm vom
 Großherzog das Gebäude der
 Hofgärtnererei zur Berfügung
 gestellt, welches er von dieser
 Zeit an jährlich auf einige
 Monate regelmäßig bezog.” (A
 weimari kertilak./ Amikor Liszt
 hosszú távollét után 1869-ben
 ismét Weimarba látogatott, a
 nagyherceg rendelkezésére
 bocsátotta az udvari kertilak
 épületét, amelybe ettől kezdve
 beköltözött és néhány hónapig
 rendszeresen lakott.) Bartha,
 Dénes: Franz Liszt. Sein Leben
 in Bildern. Leipzig, 1936.
 Bld.39.

40. Schülerklub vor der Hofgärtnerei
Wie im Jahr vorangehenden Bildes auch hier immer von einer zahlreichen Schülerschar umgeben, in deren Reihen sich Künstler ersten Ranges wie Bülow, Siloti, Sauer, Friedheim, Reisenauer, Gottschalg u. a. m. befanden.

349. kép „Schülerschar vor der Hofgärtnerei./ Bis sein vorgerücktes Alter war Liszt immer von einer zahlreichen Schülerschar umgeben, in deren Reihen sich Künstler ersten Ranges wie Bülow, Siloti, Sauer, Friedheim, Reisenauer, Gottschalg u. a. m. befanden.” (Diákcsoport a kertilak előtt./ Idősebb koráig Lisztet mindig nagyszámú tanítványi kör vette körül, köztük olyan első rangú művészek, mint Bülow, Siloti, Sauer, Friedheim, Reisenauer, Gottschalg és mások.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.40.

41. Liszt als Abbé am Schreibtisch in der Hofgärtnerei
Von 1865 an trug Liszt vor der Öffentlichkeit fast nur mehr die schwarze Abbékleidung, selbst wenn er sich in Weimar zu gesammelter Arbeit zurückzog.

350. kép „Liszt als Abbé am Schreibtisch in der Hofgärtnerei./ Von 1865 an trug Liszt vor der Öffentlichkeit fast nur mehr die schwarze Abbékleidung, selbst wenn er sich in Weimar zu gesammelter Arbeit zurückzog.” (Liszt abbé a kertilak íróasztalánál./ 1865-től Liszt szinte kizárólag a fekete abbé ruhát viselte nyilvánosan még akkor is, amikor Weimarban visszavonultan dolgozott.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.41.

42. Alte Musikakademie am Fischmarkt in Budapest. Zeitgenössisches Aquarell.
Im Jahre 1871 wurde Liszt zum königlich ungarischen Rat mit festem Gehalt ernannt; im Jahre 1875 erfolgte seine Ernennung zum Präsidenten der neu gegründeten Musikakademie in Budapest.

351. kép „Alte Musikakademie am Fischmarkt in Budapest. Zeitgenössisches Aquarell./ Im Jahre 1871 wurde Liszt zum königlich ungarischen Rat mit festem Gehalt ernannt; im Jahre 1875 erfolgte seine Ernennung zum Präsidenten der neu gegründeten Musikakademie in Budapest.” (A Régi Zeneakadémia a budapesti Hal téren. Korabeli akvarell./ 1871-ben Lisztet magyar királyi tanácsossá nevezték ki állandó fizetéssel; 1875-ben kinevezték az újonnan alapított budapesti Zeneakadémia elnökévé.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.42.

44. Liszt in Haus Wahnfried in Bayreuth. Gemälde von Papperik
Die Bewusstseins der Frau Wagner durch die Bayreuther Festspiele erfüllt die, welcher am Jubiläumestage
dieser Festspiele nicht geringen Anteil hatte, mit Freude und berechtigtem Stolz.

352. kép „Liszt in Haus Wahnfried in Bayreuth. Gemälde von Papperik./ Die Berwirklichung der Ideen Wagners durch die Bayreuther Festspiele erfüllte Liszt, welcher am Zustandekommen dieser Festspiele nicht geringen Anteil hatte, mit Freude und berechtigtem Stolz.“ (Liszt a bayreuth-i Wahnfried-házban. Papperik festménye./ Wagner eszméinek a Bayreuth-i Ünnepi Játékokon való megvalósítása örömmel és jogos büszkeséggel töltötte el az abban nem kis szerepet játszó Lisztet.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.43.

44. „Aux Cyprès de la Villa d'Este“. Entitled des Cyprès
die Villa von Este bei Rom im Jahre 1861. Die Villa d'Este bei Tivoli
gewährte Liszt, die Herrin Wittgenstein, die Fürstin Wittgenstein, die
Kardinalin Hohenlohe in Anspruch nehmen, die dieser ihm in der herrlich gelegenen
Villa d'Este in Tivoli gewährte.

353. kép „Aux Cyprès de la Villa d'Este.« Tittelblatt des Erstrdruckes./ Liszt brachte seit 1861 jedes Jahr einige Monate in Rom zu, wo sich die Fürstin Wittgenstein niedergelassen hatte. Er konnte dort zumeist die Saftfreundschaft des Kardinals Hohenlohe in Anspruch nehmen, die dieser ihm in der herrlich gelegenen Villa d'Este in Tivoli gewährte.“ („Aux Cyprès de la Villa d'Este.“ Az első partitúra címlapja./ 1861 óta Liszt néhány hónapot Rómában töltött, ahol Wittgenstein hercegné is letelepedett. Leginkább Hohenlohe bíboros barátságát tudta felhasználni, aki a gyönyörű fekvésű Villa d'Este-ben adott neki szállást, Tivoliban.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.44.

45. Feierliche Krönung Kaiser Franz Josephs I. zum ungarischen König. Zeitgenössische Zeichnung
Anlässlich der Krönung seiner kaiserlichen Hochzeitsfeier im Jahre 1867 wurden Liszt in der ungarischen Hauptstadt
von der Krönung versammelten Menschenmenge begeistert huldigungen dargebracht.

354. kép „Feierliche Krönung Kaiser Franz Josephs I. zum ungarischen König. Zeitgenössische Zeichnung./ Anlässlich der Aufführung seiner Ungarischen Krönungsmesse im Jahre 1867 wurden Liszt in der ungarischen hauptstadt von der zur Krönung versammelten Menschenmenge begeistert huldigungen dargebracht.“ (I. Ferenc József császár ünnepélyes magyar királlyá koronázása. Kortárs rajz./ Az 1867-es magyar koronázási mise előadása alkalmából a koronázásra összegyűlt tömeg lelkesen tisztelgett Liszt előtt.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.45.

46. Liszt-Mausoleum in Bayreuth

355. kép „Liszt Mausoleum in Bayreuth.“ (A Liszt-mauzóleum Bayreuth-ban.) Bartha, Dénes: Franz Liszt. Sein Leben in Bildern. Leipzig, 1936. Bld.46.